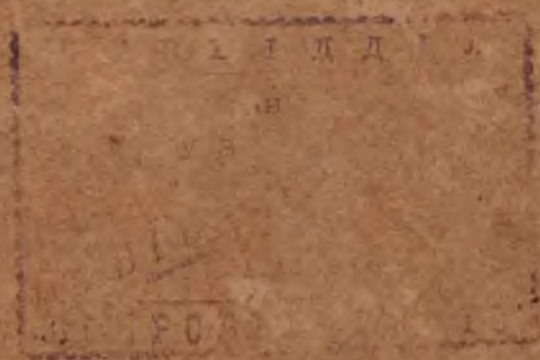

282852

ЧЕРВОНИ ШЛЯХ

◆ N4 ◆

1925

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 4

(25)

КВІТЕНЬ

1925

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Укрголовліт, Харків.
Зам. № 861.

З М І С Т

	Стор.
М. Філянський. Асканія Нова. Поезії	1
П. Панч. Земля	8
В. Мисик. За вікном. Поезії	24
В. Сосюра. Тарас Трясило. Роман	25
Я. Качура. Дні сваволі. Повість	34
П. Филипович. Різбарі	78
Д. Фальківський. Ой, весно, весно. Поезії	79
П. Голота. Маруся Башличка	82
М. Шклярук. На розі. Поезії	93
Узі Харек. На смерть Леніна. Перекл. В. Атаманюк	94
А. Кушніров. Те-ж.	94
Ш. Расін. Те-ж.	94
В. Ліндсей. Американські поезії. Перекл. І. Кулик.	95
Ф. Шаковицький. Повстання є умілість.	105
Г. Юртик. На тлі жорстокої дійсности	115
К. Галкин. За царськими мурами.	128
Т. Степовий. Матерія і дух.	145
О. Недригайлова. Походження людини в світлі найнові- ших знаходів давніх костяних останків.	168
М. Доленго. «Повсталий Схід»	210
В. Цебенко. Аналіз мови поезій Йогансена	216
С. Козуб. Джерела «Тіней забутих предків»	231
І. Ткаченко. Нові матеріали про Івана Франка	245
Ю. Ц-ко. Ненадрукований лист М. М. Коцюбинського до П. Мирного.	252
Економічний огляд	254
Хроніка	265
Бібліографія.	288
Література про перше травня.	310
Книжки, надіслані до редакції.	314

М. ФІЛЯНСЬКИЙ

АСКАНІЯ НОВА

П Е А Н

І кімерійці й россолани
І скіти й чорні клобуки,
Булгари й готи і алани
І гуни і берендюки,
Ківерці, угри і маджари,
Кумани, бастії, авари,
Нальоти лорків і хозар
І чорна хмара злих татар...
А скільки інших, невідомих,
Яких приймав ти без втоми,
Сховавши в темну безліч літ
І їхній глас і їхній слід...

Ти не лежав німим, та диким,
Не був ніколи—сам один;
Як океан ти був великим
І хвилювався весь, як він.
Твої шляхи, твої уюди,
Твої могутні й досі груди
Про дій колишніх довгий ряд
В останках нишком гомонять.
І скрізь, і всюди вирина
Іх негмонная луна.

ШЛЯХОМ. ВНОЧІ

Що—сон, мара?.. Заржав десь кінь,
Десь пронеслася чорна тінь
І гук далекий, гук шалений
Прорізав раптом ніч зелену...
Єдина мить—і відусіль
Безмежне море людських хвиль
І піднялося й загуло
І всі простори занесло.
Земля гуде, земля тремтить,
А люд летить усе й летить,
І все туди, туди—на схід...

Ростуть, ростуть, немов з землі
І... разом зникли десь у млі.
Одна, чи дві, чи п'ять хвилин
І знову я в степу один.

Ген там, тихенько, крадькома,
Удвох.. І стали. Ніч—німа
І тільки пташки перший глас
Благовістять досвітній час.
І довго довго край могили
Стояли й тихо гомоніли.
І раптом мовчки зникли вдвох,
Спустившись вниз, в готовий льох.
І знов вернулись, в степ зирнули,
І знов в таємний льох пірнули.

Година—й вирнули вони,
В руках якісь незнані речі,
І зброя й ретязі на плечіх,
Амфори, келехи, жбани...
І озирнувши всі навкруги—
Гукнули раз, гукнули вдруге
І—трое коней стало враз
На їхній оклик, їхній глас...
Затопотіло, загуло
І стало знов, як і було...

Зорить досвітня заря,
Я йду та йду... Уже-б пора
Спочить, але—нема спочинку,
Немов я тіло десь покинув,
Немов би геній давніх літ
Мене повів з собою вслід.
І бачу я, передо мною
Блакїтно ніжною стіною
Обвіяні диханням ранку
Стоять могил сумні останки.

Сріблиться шлях. Над шляхом гурт—
Стоїть якийсь незнаний люд,
На поясах—сагайдаки,
На списках—квіти та вінки.
І раптом вся їх темна сила
Танком пустилась круг могили.
Якісь таємні пісні,
Молитви, тризни, чи гульні.

І гам, і дзеньк, і спів, і гук,
І цілий ліс простертих рук
Туди, де мріє з над майдану
На схід обличчям—бог кам'яний.
І вдарив промінь на чолі
І всі припали до землі,
Припали, раптом підвелись
І—в степ далекий подались...

РАНКОМ

Хоч став проснувся й чоло студить,
Але не зна ще хвилі змін;
Ще з ночі й досі п'яні груди
І гострих саяв не хоче він.
Він ще-б назад вернувсь охоче,
Так сонце зве його вперед,
В кущах ще день не зможе ночі,
То по-над листям натріпоче
То затремтить, то залоскоче,
А там, на сонці—вже бенкет.

Гогоче в березі і грає
Червоноплямая огар,
Перенеслась чернети згря
І кружить полум'ям козар.
Там лебідь гордий, черноший
Пливе на промінь золотий,
І сам себе устрінуть рад
В своєму ніжному вбранні,
Як сон дівочого бажання,
Фламінго в золоті свічад.

Під берегами прибирає
Убрання ніжнеє свіязь
І берег густо застилає
Різноманітний галагаз.
Увесь в парчі, поважним льотом
Перелітає шлях фазан—
І меланот і трагопан
І з бутафорським одворотом
Пташиний клоун—турухтан.

І шум, і гам, і свист, і тріль,
І спів, і ляск і щебетання,
Немов-би всі—в однім завданні,
Немов збалакались в цей час
Весь мир збудить, підняти враз.

Минаю став, вихожу в поле,
 Йду, куди шлях мене веде,
 Себе спочинком не неволю
 Й мети не ставлю я ніде.
 Але нема щабля ні кроку
 Де-б не спинилось моє око,
 Не занесло-б мене звідділь
 До інших гін, до інших хвиль.

Біжить над шляхом полохливий
 Жилець далеких скель муфлон,
 Йде з водопою густогривий
 Ходою тяжкою бізон.
 Сайгак гайса, шукає скелі,
 Реве далеко десь марал,
 І зебру розписну, веселу
 Ляка, жартуючи, бубал.
 Розбіглись лані ясноокі
 І бродить ему одиноко.

Там лама, гну, а там газелі,
 Аксіс і гарна і блесбок,
 Там серед тирси, мов в кужелі,
 Стоїть кам'яний козерог.
 І стежить зебу і джейран,
 Як гну жене отару канн...
 Де я, в якій стороні.
 Чи справді—мариться мені
 Цей мир життя, цей сон нежданий
 Пустелій, прерій, Дагестана,
 Сон, що спустився з над могил,
 З холодних гір, з гарячих хвиль,
 З німої тундри і з підір'я,
 З низин зелених і з нажгір'я.
 О, ви—далекі, неймовірні,
 Велінням часу непокірні—
 Кому між вас я в серце кину:
 «В степу, в степу—на Україні!».

ПОЛУДЕНЬ

Не стало неба устилати
 Свого простору в килим хмар,
 Полон'яні південні шати
 Зігнали геть живую твар.
 І Він прийшов, і Він промовив:

«Я всіх закличу, всіх зазву
 Я дам
 Степам
 Живу обнову

Я поселю в них твар нову.

«І вдарять срібнії джерела,
 В них відіб'ється даль небес
 І прийме степ незнані зела,
 І степ побачить мир чудес».
 І степ в свій час позбувся плоду
 На остах тирсових зачах
 Згубив свою колишню вроду
 І в голі площі—впився жах.

І він прийшов, прийшов і волив:
 «Тут буде плод, як був колись,
 І одягну і площі голі
 Щоб груди тінню напились.

І невиданою ходою
 Пройду по сохлomu чолі,
 І рани всі твої загою
 Й нагнеться колос до землі».

І степ прийняв пізнання силу:
 Де пролітав ширококрил
 Поміж майданів та могил;
 І згонив росу з кволіх вій
 Крилач кістлявий—суховій.
 Там срібні вдарили джерела,
 І в них відбилась даль небес;
 І степ прийняв незнані зела,
 І степ побачив мир чудес.
 І трактор тяжкою ходою
 Пройшов по сохлomu чолі,
 І рани степ свої загоїв—
 Нагнувся колос до землі.

І подались і розтупились
 Таємні надра степові,
 І все, що марилось і снилось—
 Вдяглося в скарби світові.

ВЕЧІР

Зімкнулись дня невтомні вії,
 Запали сяйва й не дзвенять.
 І разом з ними твердь німіє
 Підняти гласу не посміє,
 Поки її сяйва не звелять.

Угомонилось тирси море
І парк і став і куріні;
Тільки в тиші лабораторій
Неугомонна думка зорить
Не гаснуть творчі вогні.

І рік і кожна хвилинка,
І звір, і пташка, і билінка
Свого життя таємну путь
Туди покірливо несуть.
Там кожен рух і слід—відомі,
Там гострий ум не знає втоми
І дня і ночі кожна мить
Горить і сяє і дзвенить,
Дзвенить новим яскравим тоном,
Новим огнем, новим законом.

Там геній волі—на чолі
Законів неба і землі.
В його шляхах—ні пут, ні грат,
І він не знає ні меж, ні шат..
Настане «завтра» й твір новий
Здивує знову мир земний
І твар радіючи зустріне
Нове життя, нове коліно:
Його пізнав, його прорік,
Його покликав—Чоловік.
..... І кімерійці й Россолани
І скіти, й чорні клобуки...
Які ясні, які неждані
Над їх могилами вінки.
Кому-ж я крикну, в серце кину:
«В степу, в степу—на Україні»...

Т И В С Я

Ти вся—Асканія нова.
Вже мир почув твої слова
Твоїх пісень нежданний глас
І дум і мрій твоїх екстаз.

Ще в невідомім тумані
Стоять твої майбутні дні,
Ще твій нежданний, тяжкий сон
Не перемиг безмежних лон,
І ще не всі твої сини
Пізнали певний час весни—

А ти вже вся в зорі зориш.
Ти вже палаєш і гориш
І чорних днів недавній ряд
Вже не повернеться назад.

В твоїм чолі, в твоїх устах
Пала один єдиний стяг,
Що ти знайшла в чаду агоній—
Твій перший стяг, твій стяг Червоний.

З його нових весільних шат
Лунає глас твоїх орлят
І вже не зборкати їх тим,
Чий день зайшов і зник, як дим.

Вже не ховаєш ти святинь
Вглибу закутих в серці скринь,
І вільно пада твій динарій
В один всесвітній санктуарій.

Красуйся-ж в саявах всіх огнів,
Що піднялись з твоїх ланів—
Хай на бенкет на твій нежданний
Іде і званий і незваний.

І хай твій келех наготові
Стоїть у брашнах на столі:
Іде Твій син в новій обнові—
Зустрінь його в новій землі...

Урал, 1925.

Оповідання відзначене похвальним відзивом на конкурсі журналу „Червоний Шлях“.

ЗЕМЛЯ

Темна наша батьківщина.

М. Хвильовий.

I

Біжать дві колії, а з боків весною вмиті озимі та рожева ярина. Доріжка вузька, і коли вона постелеться в долину назустріч вискочуть молоденькі хатки, а далі, як худоба на толоці, хліви, хати, клуні.

Мозолівка: хутір хат на сто.

За лісом—Гаврилівка, а під лісом маєток.

Тепер говорять: «Бувшій Бугайської».

Діди були панів Бугайських, а внуки—радянські.

Визирали онуки через помережені павутинням вікна на поле і щоразу дивувались:

— Перед носом земля, а сіють гаврилівці.

А в неділю на дубках (вулиця від поля) Назар Кардаш погляне навколо та ніби бритвою:

— Ех і земелька-ж, хлопці, тільки ледаща анахтема: лежить собі, як перина, а нема, щоб підстрибнула, та мозолівцям просто в рот: «Не турбуйтеся, мов—кушайте на здоров'ячко».

Мозолівці суплять брови, як старі стріхи, і плюють насінням:

— Розумний!

А Роман, як делегат—за всіх:

— Надоїло вже й їздити.

— До Бугайської на поклони?—питає Назар.

— Може хто й туди їздив, а я й по комітетах уже лазив.

А з гурту, між иншим:

— Застав дурня богу молитись, то він і лоба наб'є...

— А звісно,—рипить Назар,—гаврилівці мабуть не молилися богу, а зачули волю, загнали зразу плуга та й їдять тепер хліб, а як я казав: «хлопці, берімо землю, вона наша, ми-ж орендували», так чухатись почали: «та чи воно-ж оце надовго, та треба попереду барині спитати...». Барині! Е-е-х, ви, елімент! Слідом за цим Назар роздратовано плював й додавав:—Возили, возили крашанки по всіх усюдах, аж доки гаврилівці усю землю до себе пригорнули. А вони все—бариня!

А хтось каже:

— Лука он і вчора їздив до неї.

Ніяковиться Лука:

— Та я так собі—подорозі заїхав, ну й питаю: «як же воно буде з землею, що ото гаврилівці загарбали?».

— А ти масла возив?

Дратуються старі:

— Назаре, придерж язика за зубами. Кажі, Лука, що-ж вона, як?

— Говорить, одним словом—виженіть к такой то матері, і більше нічого, а я проти вас—боже сохрани.

— Нехай вона батькові своєму розкаже,—знову встряє Назар:—Виженіть. Розумна яка—люде третій рік як орють, а вона нацьковує дураків... Ото зосталось коло економії десятин з сотню, так хоч цієї не прогавте.

Лука був у місті, знає і ніби аж задоволено кидає:

— Балакай, тебе не спитали...

— А то що?

— Контора вже зняла в оренду, аж на дев'ять років.—Сказав і оком обвів довкола, мовляв: «от чого я до барині заїздив».

Мозолівці, аж зацікавилися, а потім замахали руками, як вітряки крилами:

— А хіба не я—казав?

— Добалакались!

Кожен хотів бути провісником, і кожен хотів бути в середині кола. Штовхались, плювали насінням, і словами, потім роздратовано чвиркали крізь зуби і заздро пробігали очима по чорній ріллі:

— От тепер і пострибайте без земельки, а худобу хоч на лисині паси.

— Заріз та й годі!..

— Просиділи революцію на печі,—знову каже Кардаш, сміючись собі під тонкого, як швайка, вуса,—просиділи та й гадали, що до вас прийдуть ще просити: «голубчики, не бійтеся, беріть», а воно найшлись і без вас люди.

— Та яка-ж контора?

Лука знав, але й не знав:

— Кажу-ж вам—контора... той...

— Забув?

Хто був у сірих шинелях, допомагають:

— Може—наробраз?

— Ні, той в Антоновші взяв.

— Може—доктора, як їх тепер?

— От же й ці взяли, тільки десь у другому місці.

— А хто тобі казав?

— Та бариня-ж. Андрій, і ти-ж там був?

Андрій дивиться кудись у поле:

— Я не прислухався. Моє діло—сторона.

Назар дратується і вже пеклом чмиха:

— Те-ж—«подорозі»,—питає він:—чоломкнуті в ручку?

Андрій бере сусіду за рукав доброго кожуха і киває в бік головою:

— Ходімте, свату. Гарчить по собачі: думає, як побував у більшовиках, так і порозумнішав. Один чорт, як світив хлів у твого батька ребрами, так і доси світить. А ми, брат, від того, що ручку у барині цілували, не полиняли і в церкві знаємо своє місце. Ходімте.

Лука додає пошепки:

— Казала, завтра прийде в Мозолівку, тільки не базікайте. Від неї й дізнаємся вакурат.

Потім побігав очима по свитках та шинелях, що zostались на дубках, і потяг за кожухами.

— Дізнавайтесь,—кинув уже навздогін Кардаш:—та свіженького маслечка їй сколотіть.

А Микита й собі на весь писок:

— Ато на декохті їй мабуть тошно сидіти.

II

Пані Бугайська—вдова. Полковника Бугайського забито в німецьку війну. Сиділа пані в своєму маєтку аж до осені дев'ятнадцятого року.

— Яка там революція?—звичайний бунт,—говорила вона завжди Андрієві:—ось нехай спробують не внести мені оренди!

Андрій мняв тоді у руках смушеву шапку і вихаючи, мов той лис хвостом, відповідав:

— Не турбуйтеся, бариня, тепер внесуть до фунтика. То раніше ота гніда Кардашова, Назар — мутив усіх, а зараз, як зачув про козаків, так немов заціпило.

— І всім їм заціпе, як ще прийде з військом мій Вольдемар.

— Ну ото й гаразд. Бо ми й завтра доставимо, а той «комбед», без нагая не намовиш.

Балачки провадились завжди на порозі кухні. Андрій, не сміючи сісти, стояв посередині, а пані Бугайська, тримаючи на руках болонку, визирала із кімнати.

— А чому-ж ви не виселите із села цих бунтарів?—питала Бугайська.

— Ге, звичайно-б виселили, якби не такий час, ато-ж бог його знає, яка-ж воно власть буде. От ви в газету читаете, чи то правда, що ніби денікінці тікають уже?

— Брехня!

Від того, що армія котилася назад, Бугайська не спала вже декілька ночей, але так раптом повірити, що це вже революція, вона не хотіла.

— Брехня, Андрію. Армія ще сильна, щоб заставити оренду внести.

Але одної ночі Андрій видно й сам не повірив барині. Забрюханий і переляканий він, не звертаючи уваги на лемент болонки, вперся просто до кімнати пані Бугайської:

— Тікайте, бариня,—банда йде!

Бугайська в одній ночній сорочці, біла, як болонка, забула і про армію, і про свої сорок років, і завертілася по кімнаті, як дзиґа.

— Мілька, Варька, коробки!.. господи, та чому-ж Вольдемара немає...

— Це з військом?—запитав Андрій, викидаючи, як море на берег піну, на килим білі волани:—кажуть уже й з міста втекли. Скоріше вертяться, бариня, щоб хоч за ліс вискочити.

— Мілька, Варька, ах, господи, куди вони поділись!.. Андрію, лови собачок.

Андрій забгав поли кожуха за пояса і згріб разом двох, але тут же й пустив:

— Хай їм біс—кусаються!

— Ах, господи, Зізі, Бібі, що з вами буде?... лови, Андрію, хіба воно дуже, воно-ж маленьке.

За півгодини пані Бугайська, тримаючи обі-руч болонку, тряслась уже на возі Андрієвим через Гаврилівку до міста.

*

За два роки поздихали і Зізі і Бібі. Самую пані передержувала у місті колишня няня лише тому, що в пані ще були єдвабові сорочки та сукні.

На цьому тижні забрала Маринка останню юпку, а назад принесла шматок чорного хліба.

Був ще у пані капелюшок з зеленим колібрі, але це все, що в'язало її з колишнім світом, що гріло в ній ще надію. В капелюшку вона ходила по наряду чистить вихідки на базарні площі, в ньому ж ходила збирати трісочки по місту, в капелюшку прийшла сьогодні пані Бугайська і до свого маєтку.

«Казав Андрій: може що-небудь за оренду зберемо».

Як привід вийшла вона з лісу і, злякано озираючись, по-під садом продерлась до будинку. Проходячи повз вікон, які, мов випеченими очима, дивились на пуге дворище, пані Бугайська подорозі навісила і причинила похрябану віконицю. Стрибаючи по вивернутих цеглинах, вона зійшла на ганок і, мов сова, сіла на порозі.

Сонце із хрустальної блакити дихало весняним пушистим духовієм, зазірало в оскалене око облізлого колібрі і гостро блискало в дріб'язках побитого шкла. Руїни будинку, з полупленими фресками на оголених стінах кімнат, і білий стовп на зеленім дворі, і сіра фігура в химерному вбранні на ганку, все це ніби лежало грузом на весноу оновленім тлі. Але видно було, що не встигне ще й задичавіти сад, як природа затче ці руїни під загальний килим.

Просто перед ганком, на шляху, заманячив екіпаж. На поворотці коні круто звернули до маєтку.

Для пані це видалось за сон.

«До нас хтось іде»?

Очі засвітились, як шкельця на сонці. Ще один мент і вона-б нетерпляче гукнула:

— Мотька, Варька,—зустріньте пана!

Але коні з мотузьяними віжками пробігли в ворота (одні лиш стовпи стояли при дорозі) і поволі зупинились. Видно було, що й пасажир і коні добре розуміли, що біля яких руїн не зупиняться, все'дно.

Стали серед двору. Пасажир з виправкою військового старшини зручно стрибнув на траву і господарським оком обвів подвір'я. Довше зупинився на будинкові. Що там сиділа пані, він помітив лише зараз, і від несподіванки, і від такого колоритного малюнку в нього на виді відбилось переполохане здивування. А пані стояла, як загіпнотизована: на скам'янілому обличчі, ніби навіки, завмерла усмішка привітної господині.

Розминаючи ногою застигли коліна пасажир підійшов до Ганку і хотів уже висловити своє здивування, що тут ще є люди, як пані підняла руки, істерично скрикнула:

— Вольдемар!—і впала йому на груди.

Вольдемар озирнувся на візника, одним рухом поставив пані на землю і застерігаючим голосом, повним любови, зашепотів:

— Тьотя, тьотя! Це ви? Я вже стратив надію бачити.

Пані хлипала і силкувалась знову положити голову йому на груди.

— Любий мій хлопчику, — тихо зашепотіла вона: — ти в гості приїхав до тьоті, думав знову побачити твою кімнатку й пушистих Зізі й Бібі. Вольдемар, ах, якби ти знав, якби ти знав..

Вольдемар знову озирнувся на візника, який випряг коней і зацікавлено розглядав уже пані. Від опудала, яке виставляють на коноплях, вона різнилась лише живими очима, повними радісних сліз.

Вольдемар взяв твердо пані за лікоть і вони зайшли за будинок.

— Ах, Вольдемар, — кинулась вона знову йому на груди, лише заступила їх похилина стіна — чому ти не прибув тоді з військом, це-ж все було-б ціле, воно-ж тобі призначалось. — і вона закохано подивилась в його колючі очі — ти-ж мій єдиний нащадок. А тепер? Ти думав, що я все ще тут живу.

— О, ні, тьотя, — спокійно вже проговорив Вольдемар — я-ж добре знав, що тут уже пуста, навіть і про те, що цей маєток був би мій, а тому я й добивався бути тут управителем.

— Ти знав? ти — управителем?

В цей мент, крадучись кішкою, поміж дерев в саду замаєчив Андрій.

Вольдемар нервово закусив гострого вуса і насупив брови. І Андрій зніячився. Потім несміливо проговорив:

— Може хазяїн приїхав? Здрастуйте.

— Так, хазяїн, — відповів Вольдемар, натискуючи голос на останньому слові.

— Значить, від контори?

— І від контори. А ти що, може теж хотів орендувати?

Пані нетерпіла щось сказати Андрієві. Нарешті запитала:

— А коли-ж мені оренду? Ви-ж обіцяли сьогодні.

Андрій забігав заляканими очима по управителеві, а той запитливо вставився на пані.

— Ах, Вольдемар, я-ж тобі не сказала ще. — Вона хутко нагнула його голову і зашепотіла на вухо. Задоволена усмішка під кінець шепотіння цілком зігнала суворість з обличчя Вольдемара.

— Угу, — нарешті, протяг він.

Пані також пошепки проговорила й до Андрія:

— Мій небіж — і повела очима в бік Вольдемара.

Услесиве здивування видавило і з Андрія:

— Ага-а!

За півгодини, пані, умовившись з Вольдемаром, що вона зачекає на нього по шляху, як тінь розтанула на узліссі.

Андрій ще раз ствердив:

— Завтра вже обов'язково завезу, — і пішов за управителем оглядати маєток.

— Гарний садок був, — говорив він, обламуючи сухе гілля, — тут його дві десятини, це вже правильно, бо ще наші батьки його орендували. А ото яруги — одно невгодіє, хіба вівці лише пасти, а його там мабуть десятин на вісім набереться.

На гречківці густо зеленіла озимина.

— Оце вам уже й бариші, — розважно провадив далі Андрій — вони не питали, як хватали, ну й ви їх не питайте. А тут десятин з двадцять буде.

Він хутко прикинув в умі і хитро підморгнув до управителя:

— Це вже сто шістдесят пудів у кешені.

Вольдемарові було не до вподоби таке фамільярне поводження з ним, але пуди були приємні і для нього.

Він намагався посміхатись хоч короткими кидками.

А Андрій, немов сам був господарем цього маєтку:

— По планам його рахується менше, але мужикам його завжди здавали за сто десятин.

Коли Вольдемар збирався вже сідати в екіпаж, Андрій нагадав ще раз:

— Так отож, Володимире Петровичу, щоб так, як я говорив, то буде діло, — потім додав пошепки: — і бариня не будуть голодні. А коли попаде до таких, як ото Назар, або Роман, то плакали ваші грошики.

— Гаразд, значить, до суботи я буду ждати на вас у конторі. — І сунув руку.

Андрій обережно стиснув її обома руками і повернув на ліс, а екіпаж по зелені й траві затуркотів на Мозолівку.

III

Сестра Назаря, Кардашівна Оксана, за Романом, а в Романа знайомий (колись по чарці) служив у цій же, що й треба, конторі. Р. Микита той ніколи не відмовлявся — їх мозолівці й послали.

— Ідьте й робіть. Та скоріше. Нехай нам здають в оренду. Бо Горпина-ж Андрієва вже пробалакалась, що здаватимуть.

Поїхали.

Знайшли знайомого. Десяток крашанок — радить брати:

— Торгуйтесь лише на совість.

Пообіцяли колись випити по чарці й пішли до контори.

...І лихий же дядько на ті контори та канцелярії з їх кабінетами та докладами. Довго топчеться на вулиці, посидить на тротуарі, запалить

вдруге і втретє цигарку і знову до дверей. Добре, як відтіля боком такий же сіряк. Ну, до нього.

— Це сюди? Ну що — пускають?

— Та оце три дні товчуся, хай воно згорить — насилу добився. Зайшли.

В конторі кажуть:

— Заждіть: начальник занятий.

— Може й занятий, хіба це те, що в нас?

Ждуть. Довго ждуть. Навіть замарудило вже від тих цигарок, коли дозволили й мозолівцям зайти до кабінету.

Вислухав заклопотаний начальник і ніби винувато каже:

— До секретаря, будь ласка, зверніться.

Значить не туди попали.

Коло столу секретаря, як на підторжі. Микита поспробував ліктями, але зразу-ж якась панночка лярму наробила:

— Хуліганство! Гуни якісь, а не товариші!

Микиті слово гуни невподобалось, і він, як стигла вишня, виліз назад.

За півгодини попереду вже ліз Роман:

— Хух, насилу добились!

— Ви кажіть, чого вам треба, а хукати будете десь собі на вулиці.

Роман почервонів.

— Та нащот оренди-ж.

— Яка оренда?

— Та про маєток.

— Вам видно до Земвідділу треба, а ви в мене час відбираєте. Ще хто там?

— Та як же, товаришу, коли-ж це до вас?

— Не заважайте, товаришу. Зверніться до дижурного.

Роман глянув на Микиту, а той на нього і обидва разом занепокоїлись.

— Тебе-б побила лиха година, ще й не встигнемо за сьогодні.

Знову пішли від столу до столу.

В коридорі на стільцеві без одної ніжки—знайшли хлоп'яка:

— Де воно в біса тут вартовий?

— Я!

Роман аж сплюнув:

— Чи бачили таку оказію: це ти про оренду знаєш, чи що?

Хлоп'як витер рукавом гострого, як у горобчика, носа і вирішив образитись.

— По-перше, на підлогу не плюйте, це вам не царський режим, а, по-друге, ваша заява, з відповідною гербовою маркою?

— Заява?

В Романа і плечі обвисли:—Ні, мабуть попереду давай закуримо.

Кінчик гострого носу підстрибнув і ластовинчате обличчя одразу забуло образу.

— І мені можна? Е-е, це самотрест, дозвольте більше взяти.

— Бери.

— Слушайте, якщо ви про оренду, так це до нового управителя. Он то його двері.

Лише ступили до кабінету, як апатичне обличчя управителя раптом обернулось до них, мов облуплений померанець.

— З Мозолівки? Хто ще? — Померанець почав в'янути. — Хто, Назар?

Зник померанець, а натомісць до мозолівців уже сторчало сіре обличчя, немов сокира, притиснута обухом до спинки крісла.

— Так, мені доручено здати в оренду, але (про себе подумав: «якого чорта Андрій не їде?») це доведеться, мабуть, до суботи почекаати.

— Куди там чекати, товаришу, коли он земля вже як порох? Це-ж лише два дні оці й годують людей.

Управитель стукнув своїм обухом по кріслу, перерізвав усмішкою, як тріщеною, лезо сокири і сказав:

— Добре. По дванацять пудів авулом і ні фунта менше.

Мозолівці згадали пораду: торгуйтеся.

— По вісім—каже боязко Роман.

— Дванацять.

— Вісім... ну—дев'ять!

Обличчя управителя робиться ще гострішим:

— Дванацять, не даєте?

Залякано зиркнув Роман на Микиту:

— Та ми ось підемо порадимось.

Вийшли, ще раз скрутили по цигарці. Потім Роман чвиркнув крізь зуби й каже.

— Воно як припустити, що десяти з двацять є вже готової, то ніби й нічого.

Микита застерігає:

— Гляди, ото видно жулик сидить, що торгується: очі так і нишпорять.

— Ну, то як ти думаєш,—провадив своє Роман.

— Кажу-ж тобі—жулик.

— Та я питаю нащот ціни.

— Гляди, щоб тільки не об'їхав—ото й усе.

— Так і ти-ж дивись.

— А мені хіба що, я собі так: кажуть їдь, чого-ж і не поїхати.

— Ну по десять можна, я думаю?—дратується вже Роман.

А Микита байдуже:

— А вже-ж то таке: скажуть по десять, то й десять даси.

Докурили цигарок і знову до кабінету.

Управитель сидить, напрудивсь, як индик:

— Дванацять!

Хоч ти кров з носа.

Роман чухає потилицю, а Микита не зводить очей із рук управителя.

— Значить і по десять не буде?

— Навіть і по одинацять, не то що по десять.

Роман уже шкребе потилицю (сказано в Мозолівці «беріть»).

— Ну ти як, Микито?

— Та я все бачу.

— Ну, а щоб по дванацять?

— То вже скільки скажуть.

Управитель розкрив срібного портсигара. Папіроси, як свічечки парафінові.

— Беріть, товариші.

Роман узяв і, затаївши духа, припалив. А Микита лише око приружив на золоту монограму.

— Ну, так що? — намагається управитель усмішкою запитати — пишемо контракта?

— На всю?

— До клаптика, щоб я й стежки туди не топтав.

Надрукували умову й зачитали:

«...такого-то года и месяца гр-не хутора Мозоливки Роман Шкандиба и Никита Бубна заключили...» і т. д. і т. д.

Роман дивився просто в рот управителеві, Микита розглядав на стінах плакати, а управитель торохтів, як барабан:

«...в том, что они берут...».

Дочитали.

У Романа стрибали в голові: «валюта, товарный рубль, издержки операционный план и тысяча двести пудов пшеницы».

— Як би ще раз послухати,—думає Роман.

А управитель знову папіросу і з усмішкою як з новою копійкою:

— Підписуємо?

І перший розчеркнувся на весь аркуш: «Уповноважений Загот-конторы...», а далі були лише хвостики.

Роман думає: «ще за дурня порохують». Бере перо й собі після— «Ро Шкандиба»—тягне хвостика.

А Микита нічого не думав: витер об голову перо і мовчки пошкрябав десь на друкованому місці.

Взяли копію, з'їли біля воза по крайцю хліба і поїхали до Мозолівки.

Микита й на возі згадав:

— Ну й жулик, видно, отой, що підписував, спеціальний жулик: бач, якого хвоста закрутив. Гляди, Романе, щоб не об'їхали.

— Та ти-ж чув, що читали?

— А хіба його розбереш: белькоче, як индик той.

Потім зробив на очі затінок від сонця і вставився на шлях:

— Чи не Андрій ото котить?

Придивився й Роман:

— Він і є.

Хутко надкотилися вози. Засмикавсь Андрій на мішках, а Роман ніби аж зрадів:

— Ну, дядьку Андрію, ось земелька.—І контрактом повихав.

Якби грім на місці роцхнув коняку і то менше було-б здивування в Андрієвих очах. Встиг лише кинути:

— Що?—і навскоки до міста.

У місті радіо—щогли в небо і—Європа у маленькій кімнаті; а на селі радіо—Химка: хустку на голову і сорокою через тин:

— Чули? приїхали... взяли в оренду!

І за п'ять хвилин у Романа повна хата.

Свати Андрієви попередю на присінках топтались, та знизували плечима: чогось не могли зрозуміть, а далі й до хати зайшли.

— Ну що ви привезли—розкажіть.

Роман сьорбає холодний борщ і почуває себе героєм: для миру клопотав.

— Що привіз?—Дістав папірця і кинув на стіл:—Землю привіз. Ось нате читайте.

Гнат (був колись ротним писарем) наостричив чуба і почав читать. Слухають мозолівці, слуха й Роман: «всі налоги і продподаток, ще й по дванацять пудів з десятини і тисячу двісті пудів неустойки...». Забігав очима по обличчя—насупились.

А свати Андрієв

— Це-б то й за ярки, і за ставок теж по дванацять? — Пересміхнулись, немов козиря прикупили: — Добра тобі комерція — бувайте!

Вийшли. А за ними рушили й другі.

Роман схопився, аж борщ—на стіл.

— Куди-ж ви, а про землю?

— Як по три, та щоб чиста, без податків, тоді я хоч і всю, а так і ступня не треба.

І теж із хати.

Другий і собі.

— Можна вже й по п'ять дати, але-ж не за ярки. На гречківці то й я візьму.

Гнат ще раз наостричив чуба і зневажливо кинув:

— Ех ви, голови полісадниковіє, куди-ж ваше обращеніє було, коли контракта підписували? Ну ми заберемо, вакурат, по дванацять за пашню, а невгодія, обратно, кому зостануться, а це припорція.

Романа обсипало гарячим піском: люди виходили.

— Так чого-ж ви пісок вернете,—крикнув він услід—усім же миром брали.

Сусіда кинув уже з сіней:

— А я підписувався?

Цього тільки й ждали ті, що тупцювались ще у хаті:

— Отож ми і кажемо: «хіба ти нас списував? Де це видно? Чи ти гадаєш, що бідак має з чого й по дванацять заплатити? Попробуй сам похазяїнувати, коли ото так взяв».

Роман схопив контракт.

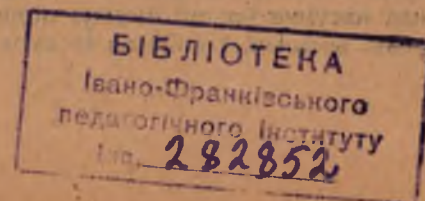
— А це що? Ось написано все, брат!

Очі стрибали з рядка на рядок. Про мирян—ні слова: умова зло жена була лише з ним та з Микитою.

Холодно, жарко.

Посунувся на покутя.

А люди—були, нема.

Біля одвірку раптом заголосила жінка. Її серце відчуло біду раніше, ніж додумався чоловік.

Роман упав головою на стіл і розкуйовджене волосся застрибало по розлятому борщеві:—«Щіссот пудів через тиждень? А де їх взяти? Ну теличка, ну хата... а потім по-під віконню?».

Приходив Микита. Його вже лаяли на вулиці. Роман дивився червоними очима й питає:

— Де-ж були хоч твої очі?

— А хіба я не казав, що жулик?

— Що-ж тепер? Через тиждень строк.

— А мені що, мир, значить — і поїхав.

— А як до суду потягнуть?

Микита у сусідах:

— З голого, що з святого.

Роман заморгав, струсив на долівку росу з вій, відвернувся.

Жінка вже переголосила перший біль і почала гострити злість, як мантачкою косу:

... — Дурніших на весь хутрів не знайшлося,—прискала вона—ось ми, мов, зробимо. Цілий вік ніхто не міг, а ми—за день... Куди-ж пак розумні, як Беркови штани!...

— Микита косився на великий живіт Оксани і думав: хлопчик, чи дівчинка.

А Оксана не вгавала:

— Злиднів мало, бач, зазнали, так треба ще, щоб по завийку з хати дали.

Романа це мов пилкою тупою пиляло:

— Оксано, хоч ти перестань, і без тебе вже тошно.

— Ні, не перестану, як будуть цінувати, то й моїх подушок не помилують, а діти хай тоді за торбу, та за дасть-біг по під віконню мантачить?

— Чого там цінувати,—вставляє й Микита—хіба мир допустить?

Краще би на шпичку наштрикнули Романове серце. Він люто торохнув кулаком по столу:

— Мир—кажеш? Хто, Андрій та Лука, чи Кіндрат тебе застоють? А як же! Вони візьмуть земельку, скажи тільки, що не сила твоя—з горлом вдеруть, та тобі тільки дулю дадуть. Куди-ж пак із рук голоти брати: ні, їм треба, щоб ми прийшли до них та вклонились: «на вас, мов, тільки й надія»... А не дїждуться, павуки прокляті!

— А як же,—перекривала Оксана—у нас і без них від зерна засіки тріщать.

— Не мішайся, Оксано!

— Тепер—не мішайся, а як їхав, так послідню копійку видрав.

Роман ще лютіше вдарив по столу.

— Не встрявай, куди пісок не лізе, говорю тобі!

— А як цінувати, то й подушки...

Роман скажено розмахнувся і бухнув її у живіт.

Ойкнула Оксана, очі під ліб і посунулась біля столу.

Микита насунув на очі шапку, подивився на великий живіт Оксани (подумав: восьме), і вийшов із хати.

V

Перші гулі справляла весна: полем дули голі вітри, в оксамит прибиралась вечорами рілля.

Що-ранку мозолівці, як на ярмарок, їхали на поле. На обніжках тоді до малинових присмерків маячили вози, а коні—силуетом на чорному полі. Повертали додому мозолівці засмажені на вугіль з сильним духом землі.

А Роман сидів тумою біля столу і дивився пустозоро в темний куток. Гостра злість, як биті шкельця, штрикала в груди. Хотілось затиснути усю обиду в кулак і торохнути ним або себе по голові, або оте спокійне село, щоб від нього залишилась ота одна дробина. Може хоч вона вже не буде подібна до своїх зажерливих батьків... «Ну, я вас провчу,—кивав він до вікна,—ви пізнаєте, як чужими руками жар закрібать».

А напасть вагніла ще більше: в хатині, в муках рожання, стогнала Оксана.

Заходили вечорами сусіди, радили: «бери сам, а потім від себе. Може й не заробиш, але-ж і в збитках не будеш. Роман тоді говорив: «а вже-ж що так, приставай до компанії». Сусіда брав шапку й низько вклонявся—«спасибі вам: цеб-то, не мала баба клопоту та купила поросля... Куди вже нам неписьменним».

Роман схоплювався і, як зловлений звір, носився по хаті:

— А-а, неписьменні? а як від барині брали, так про це не гадали. Гаразд же: гаврилівцям віддам, чортові, діяволу, віддам, себе звезду, а не вклонюся вам, пикатим!

Найпізніше заходили такі, як і він.

А чим вони зарадять?—«Ми-ж не відмовляємся, хіба нам не потрібен попас чи що, ну що-ж, як не сила наша: дорого».

Один лише Назар говорив, як сокирою рубав:

— Матері вашій трясця! Не я казав—«складаймо Незамож», так ні—боялися, що голотою прозивати стануть, все в мизаті перлись!

— Ну та й що-б твій «незамож» зробив?

— Що? Зумів би кому слід на пузо наступити і зерно-б все до фунтика було. І другі-б кінці знайшли!

— Ну вже розп'якався, ти краще скажи, що зараз робити.

— Брати та й сіяти.

— А платити—жолудями?

Назар визвіряється:

— Ну так до Чорта контракт. От ще малич безголова зібралась!

— Так підписано-ж!

— А може то—елімент який, що контракта писав? Хіба їм мало до нашої совєцької влади приссалось?

— Елемент! Володимир якийсь, а не лімент, а далі біс його знає—може й лімент який.

Назар покусав ноги, і раптом:

— Стійте, товариші, ви склали умову на сто десятин, а там стільки і в заводі не було, це я й без плану докажу.

— План?

— А він є такий?

— Вам показували його?

Роман весь час підпирав долонями голову і спрагле всосував поради, а на останні слова навіть голову підніс:

— План?

Аж очі засвітились зірочками: нема плану, це і в конторі говорили, що згорів мабуть у маєтку.

— Дивись ти клятий Назар, і придумає.

— Ну так що-ж тепер?

— Давай, мов, сто десятин і ні клаптя менше.

Заходив знову Микита. Радилась і вирішили: на ранок до міста.

За два дні перший раз ущипнув Роман крихту хліба і в силу її проковтнув.

VI

Горою, горою, через балку: праворуч столипинські хутори, а поруч з дорогою, тикаючи в небо голоблями, маячили на обніжках вози. Попід синьою смугою клубками здіймалась курява. Шлях до міста. Близько, а віз торохтить нудно й настирливо.

Роман звівся ноги через полудрабок і пустозоро дивився в землю. Учора ніби прояснилось в голові, а сьогодні він знову борсався, як в тенетах: «Ну скажу—помраченіє на мене найшло, нехай тягнуть у суд... А може таки зглянуться: невже-ж останню теличку продаватъ. Ну з мене теличку, а з Назаря, а з Микити—душу візьмеш, чи драною свитою дірку заткнеш?».

Серце нило з образи—для миру-ж клопотав, не для себе.—А ліс спереди все ще смугою.

... Коли Роман та Микита заявили в конторі, що на таких умовах не візьмуть, то управитель, сміючись під вуса, відповів їм коротко: — «Бачили очі, що купували».

Мозолівці хватаються за останнє:

— Там не буде ста десятин.

Управитель забігав було очима, а потім, як шилом:

— А в контракті що сказано: «более или менее, сколько окажется».

Так-то, хлопці, а за три дні не внесете половини—ходіть у суд.

Романа ці слова різали, як по живому, і він уперто твердив:

— Нема там ста, як хочете, і «более і менее» нема там....

Микита зиркнув з під лоба на гостре обличчя управителя і згадав схоже Назареве.

— А як ми підемо до самого товариша начальника,—якось несподівано вигукнув він,—може тут лімент який завівся?

На це вже визвірився управитель:

— Хоч і під три чорти! Теж орендарі. Гадали мабуть, що й увесь вік будете кров ссати із пролетарської революції. Ні, голубчики, дурниця минулась. Тепер тов. Ленін про таких, як ви, каже: «нехай обростають, а ми будем їх стригти». Диктатура, брат, пролетаріату, а не орендарів... і за такі взивання, при «исполнении служебных обязанностей», якими ти ображаєш мене, тепер і начальник не помилує.

До кабінету начальника пішов уже сам Роман. Микиті щось приспічило курити.

— Сівба вже проходить,—говорить начальник, а ви тепер відмовляєтесь, так, товариші, не можна. Нема там ста—ми вам не вороги: перевіримо, відрахуємо. А угода складалася для того, щоб заставляти виконувати обов'язки.—Будем перевіряти!

... І в контракті—«более или менее».

VII

Люди сіяли, огородину сажали, а Роман ходив, як туман. З тиждень як у хаті не топилось, не варилося. Оксана після мертвої дитини й сама дихала на ладан. Голодна й замурзана малич скиглила на долівці цілими днями, на долівці й засипала й наніч.

— Хоч би грім ударив в мене, або що,—думав Роман.—Чому отим мизатим неначе й чорти помагають дітей колисати? А тут не встиг з батраків вибитись, на тобі—хата згоріла, зіп'явся на ноги—іди на війну землю захищати. Ну я-ж захищав. Так де-ж та земля? Хіба й того, що оце мені осколком у бік всадило. У-у...

Як сторінки книги починають стрібами віки, а за ними й думки:

— Чому приговора не взяв? Ну нехай може на мене помраченіє найшло, так я-ж був один, та ще, можна сказати, Микита, а вас же ціла громада... Та на біса той і приговор, коли ви чесні люде».

Не звеселив Романа й межівщик, якого прислала контора. «На голові значок блищить, а в голові що? Хіба його перевіриш, скільки захоче, стільки й нарахує».

Разом із землеміром приїхав і якийсь молоденький уповноважений від контори. Роман йому просто сказав:

— Дарма це все робите, товаришу, передавали-б у суд зразу та й годі.

Хотів уповноважений пожартувати, уже й око зіскалив, а глянув на Романа і лише проговорив:

— Чи чуєте, обійдеться якось, не турбуйтеся: а над контрактом товаришу, ще й революційне сумління є.

Не зрозумів Роман і безнадійно рукою махнув:

— Хай обходиться: мені вже однаково, хіба для других буде наука, як мирові служитъ.

Межівщик апатично оглядав покривлені стіни і по них бліді паростки рослин. Голий вітер на полі продув наскрізь його тендитне пальто і, схожими на гусячі лапи, зробив червоні руки. Голодна фантазія міської людини ще в дорозі намалювала перед ним варене, смажене й печене, але на цьому непокритому чорному столі був лише густий настил пороху. Від цього присмерки, які сунули на вікна, були безпорадно нудними і тхнули мишачим пометом.

Розмову, яку намагалися вести уповноважений з Романом, тягли вони нудно і немічно, ніби лише для того, щоб під дзюркання цвіркунів не думати про добру вечерю та свіжу постіль.

Межівщик сидів біля сонного вікна і лише раз запитав:

— За горло вже бере куркуль, а комнезам же ваш де? Чи ви гадаєте й самотужки справитись?

В голосі його вібривала злість.

Роман на це аж окрисився.

— І ви тієї-ж? Та на біса нам той—Незам. Нам хліб нужен, зерно, товаришу, нужно, та щоб ми однієї думки були. Ато, бачите, злидні неначе й голову у всіх повідбирали... А ви—Незам!

Межівщик роздратовано схопився, сердито плюнув на підлогу і, ляскаючи долонею по кулакові, затупсав по хаті. Коли хто затуговався цигаркою, вогник блимав кожного разу на міді його значка і непокоїв Романа: «хіба його перевіриш? Скільки треба, стільки й нарахує».

І мозолівці також думали: «захочить—обдурить». Порадили Романові хоч тепер пильніше доглядати. Роман на це тільки махнув рукою:

— Тепер все одно: захомутали вже.

Тоді доручили Гнатові записувати «чисто все». Тут же попросили у межівщика й аркуш паперу.

VIII

На другий день до самого вечора були на межі. Юні поля пахли сонцем і зеленою кров'ю рослин, від чого червона кров у людей робилась бурхливою і неспокійною. Парубійки, які бігали з вішками, стрибали через закопи, як бузівки, щебетали лиховань молодицям на шляху і їх молоді голоси дзвінко відбивались від лісу. Уже і на Микитиному обличчі заграла спокуса весни:

— Гнате, гав не лови,—кидав він до гурту,—дивись, он межівщик цілу десятину в кешеню потяг!

Гнат заклопотано підводився з зеленого долу, настирливо совав свого носа в абрис землеміра, шурихав око над трубою, потім крізь кулак і все писав собі на папірець.

А Романові до всього було байдуже. Він сірий, з наїженою щотиною бороди сидів опукою на закопі і дивився кудись далеко по-за межі цієї землі.

Ранком приходив і Назар Кардаш. Видно за ніч він щось надумав, бо балакав ще більше чітко й самовпевнено. Під кінець кинув, навіть, з призиством:

— Ех ви, гниди, а не граждане—вас ще тільки ногтем, а ви вже й рачки, а де-ж залізна рука робочих і крестьян?

Потім підійшов до Романа і роздратовано запитав:—А ти вже здихавш? Хоч до вечора подожди... тоже—гражданін!

Зеленкуваті очі його гостро блискали над побитим віспою обличчям, як шкельця теодоліту.

А Роман ніби нічого не чув, тоді Кардаш плюнув собі й з межі повернув до Гаврилівки.

Об обідню пору Гнат забув про обов'язки контролера, засунув за халяву свій абрис і потяг на село обідати.

Назад повернув Гнат, коли вже праця на полі була скінчена, але він встиг ще поторсати важка під теодолітом і поставити до «абрису» ще одну палочку. Слідом за цим із половини свого «абрису» він скрутив «козячу ніжку» і, рахуючи доручене діло вже закінченим, зітхнув з полегшенням.

Увечері з межі пішли знову до Романа.

Йшли похмуро й мовчки ніби разом із вечірніми присмерками насунулась і думка про якесь незрозуміле для них нове життя. Хто його творив? Вони про це не гадали, а лише відчували, що й Мозолівка вже скаламутилась, як повідь по весні.

Біля воріт Андрія стояли коні, на яких їздив управитель. Помітивши людей, що надходили з поля, сіра постать в капелюшку з облізлими калібрі метушливо зсунулась із екіпажу і зникла в дворі. За дебелими ворітьми загриміли важкими ланцюгами собаки.

Коли вийшли на дорогу, уповноважений від контори, ніби обрахувавши вже вимір, звернувся до Романа:

— Кріпись, козаче,—отаманом будеш. Гляди, ще й контора тебе стане просити, щоб хоч по вісім забрав.

— Нехай хоч і даром віддають,—кривлячи губи, відповів Роман,—мені тепер однаково: те, що я за тиждень перестраждав, уже не викупиш пудами.—Потім додав згодом:—А землі нам не брати...

На порозі зустріло заплакане дівча:

— Тату, мама кажуть свічку їм дати в руки, а я не знаю де вона. В темній хаті почорнів сірий вечір і дихнув вохкою задухою.

*

За весь час, доки межівщик роздратовано цокав на рахівниці й розводив біля підсліпуватого каганця фігури, Роман лише раз зайшов до цієї хати. На віях його дріжали сльозини, а скривлені губи стрибали без слів. Порився він на божниці, заглянув до шапчика і вийшов кудись до хатини. А сусіди, повертаючись з поля, забігали на світло каганця, дивились на розводи межівщикова, сміялись із Гнатової арифметики:

— Точнісінько так і в нього було,—і їхали собі додому.

Двері не зачинялись, бо натомісць приходили другі. Де-хто тикав у папірець заскорузлими, як пужально, пальцями:

— О, бач—ярки. Буде хоч на прогульку куди ходити Романові.

Прийшов і Назар Кардаш. З ним було ще двоє із Гаврилівки. Подивився Назар на план і твердо запитав:

— Ну, скільки наміряли?

Межівщик заклопотано відмахнувся рукою:

— Встигнете!

— Та нам все'дно, скільки там не буде, а оце товариші з гаврилівського Незаможу,—і кивнув на тих, що зайшли разом з ним.—Так вони значить всі до компанії пристають.

— А ні—так і самі,—додав один із гаврилівців.

— Де Роман?

— Та він мабуть коло баби.

Межівщик, нарешті, цокнув в останнє на рахівниці й з притислим задоволенням запитав і собі:

— Ну, де хазаїн? Нехай за пляшкою посилає.

Дядьки заворушилися і посунули до столу:

— Скільки-ж воно показує?

— Чи так, як по нашому?

— Без пляшки не визнаєте.

— Та це не трудно, у Химки курилось.

— А все-ж таки?

— Десятин на п'ять общитали?

Межівщик зробив довгу павзу, потім, немов козира відкрив:

— Більше!

— Дядьки радо захвилювались:

— Та де там Роман?

Гукнули.

Ніхто не відзивався.

Заглянули до хатини й остовпіли: на брудному ліжку, вже зі свічкою в руках, лежала Оксана. Її змертвілі очі шкляним блиском ніби вдивлялись у стелю.

Романа не було.

Назар стрепенувся:

— Де батько?

Діти злякано заверещали і поповзли на ліжку до матері і в темний куток.

За Назарем хутко вийшли надвір.

Ще раз гукнули.

Тихо.

В клуню чорним отвором зіяли ворота.

Кинулись туди.

... З батини, на віжках, висів Роман.

Весна, 1923 р.
Валки.

В. МИСИК

ЗА ВІКНОМ

За вікном зашаруділо сонце,
оджилило матку. Устаю.

Гей пішла веселими шляхами
вся весна у молодість мою!

Ще учора під вікном дитинство,
засміявшись, зникло у снігу,
а сьогодні радісний, невпинний
я пішов у блиск, у шум, у гул!

В. СОСЮРА

ТАРАС ТРЯСИЛО

(РОМАН) *

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Знов і знов мене Трясило кличе
невідомим голосом із тьми...
... Зажурився місяць по-над Січчю,
і Дніпро порогами шумить.

Розцвітають зорі над загоном
і цілують в губи ватажка,
Мерехтять в очах його безсонних,
Перстінями світять на руках...

Знаю я, так зоряно і трудно
злидарів піднять, вести на бій!..
Та у мрії зірку п'ятикутню
приколов до шапки я тобі...

«Не спіткайся, мій друже, чорний коню,
не звертай з дороги на ріллю.
Може й я заллю тебе червоним
і на гриву голову схилю»...

І Трясило дивиться тривожно,
привстає у тьмі на стременах...
А на небі хтось розкидав рожі,
і жевріє синя глибина.

Думку дальню, думку одиноку
заховав Трясило од усіх...
У траві потонуть тихі кроки,
й захрипить, заллється кров'ю сміх...

Не один на темнім мурі Січи
упаде голічерва чи ниць...
і в останнє глянуть у обличчя
невблагані дула гаківниць...

* Див. «Ч. Шл.» ч. 3.

Вже огнів близьке й далеке злото
 виринає, дивиться із тьми...
 І мовчить, задумалась голота,
 лиш Дніпро порогами шумить...

II

А у Січі свято. На майдані луни,
 і земля бурунно танками гремить...
 Над огнем отаман точить п'яні сльози,
 і перчина носа світиться із тьми...

Над огнем—отаман. Кулаки, мов гирі.
 Але я не вірю ні одній сльозі!
 Це мені Комуна уночі сказала,
 що тебе на сало годувала Січ...

Я-б замкнув до сажу отакеє чудо!
 Може так і буде, може так і є.
 Груді, мов у жінки... Подивіться, друзі!
 і горами пузо дихать не дає.

«Я гуляю,—пий, гуляй,
 хто ще не каліка!»
 І навколо гуп і гай,
 бубни та музика...

«В мене жінка не така,—
 Коцюбою б'ється»...
 Руки—в боки, гопака,
 аж земля сміється!

Вітер рветься на шматки,
 хилиться отаман,
 виступають козаки
 рівними рядами...

«В мене жінка не така,
 все мене чекає...
 Гой до го і о ха-ха,
 плаче та зітхає...

Я не знаю, що мелю,
 плутає лукавий.
 Буйну голову схилю,
 вдарю об халяви!

Одійди од мене сум!
 Хай в огні долоні,—
 Я дружині привезу
 чобітки червоні».

Вітер рветься на шматки.
 Вже й заснув отаман,
 а круг нього козаки
 шумними рядами.

На жупани, на обличчя—
 кольорами племіни...
 І все швидче і все швидче
 коло крутиться й дзвенить...

А на небі лине в хмари
 ясен місяць—теж козак
 він танцює з ними зараз,
 руки—в боки, так і так!..

Тільки-ж чому це стало все бліде
 і на мить, на хвильку зупинилось?..
 То Трясило йде, аж земля гуде,
 і лани хитаються зомліло...

Гей прокиньсь, прокинься, отамане,
 смерть твоя іде, смерть твоя біжить!
 Та лежить, лежить старшина п'яна,
 покотом лежить...

Гей, козаки, козаки, прокидайтеся, швидче уставайте,
 в'яжіть старшину, зброю одягайте,
 ворота одчиняйте, рідних братів зустрічайте,
 руки вгору здіймайте!..

І козаки із хатів—куренив виходжали,
 старшину в'язали, зброю одягали,
 ворота одчиняли, рідних братів зустрічали,
 руки вгору здіймали!..

Гей, скажи, скажи, розповій, Трясило,
 що у тебе тай за влада,
 що у тебе тай за сила,
 що ти полониш серця козацькі,

серця молодії?..
 ... Місяць з хмари виглянув зненацька...
 І мовчить Тарас...

тільки вітер віє...

... Двері тільки: рип...
 Вийшов піп,
 глянув піп,
 заховався піп...
 Двері знову: рип...

А Трясило скоса поглядає,
 він побачив, він підвівся... Гей!
 Не втічеш ні полем ані гаєм,
 Чорний попе, од його очей!

Чує піп, що йде, що близько кара,
 і під ліжку лізе він скоріш...
 Дума піп: «Проклятий яничаре,
 щоб тобі в аду, в смолі згоріть!»

Хто це двері тихо одчиняє?!..
У ченця під рясою—ропа...
Це Тарас під кровать зазирає
і за ногу витяга попа.

Піп хрипить: «Тарасику мій милий,
одпусти хоч душу на спокій»...
Щось штани попові замочило
і тече од капців по землі..

Обійшов Тарас хатини божі
і ченців усіх перев'язав.
А надворі тихо і тривожно,
мов у кожному серці козака...

І Тарас до козаків виходить,
він несе клейноди й булаву
і шпурляє з муру їх у воду,
і чорніє од козацтва мур...

Всі глядять... Не виринуть клейноди,
не підійме хвиля булаву...
Й козаків танцюють хороводи,
аж чорніє од козацтва мур...

А над ними димно рожевіє,
й горизонти ширшають кругом...
Тільки: блись!.. і сонце, о леліє!,
впливає огненным чолом..

«Гляньте, хлопці! Сонце підвелось!..»
І шаблями коло зацвіло!..
А воно по хвилі простяглося
й з-за Дніпра їм руку подало...

«Скоріш у путь, аби не взнали,
не догадались козаки,
що я з попів зробив чували,
їх бога взяв за петельки!..».

Блищить і цокає залізо...
Тарас, на все готовий будь!..
А він всміхнувся і прорізав
крицевим голосом юрбу:

«Товариші! Скоріш у море,
вернуть обдурених братів!
За мною всі!..». І знов говорить
у Січі шум, у Січі гнів...

І козаки, мов хвилі гаю,
усі до берега ідуть,
вони човни в Дніпро спускають,
в ясну і невідому путь...

III

Далекі дні... далекі гони...
Не видно Хоргиці давно...
Ой не один козак потоне,
розіллє чорнее вино...

Вино чи кров?.. Хай невідоме
Тараса й козаків веде...
Десятий раз у хвилі тоне
Залитий кров'ю день...

В воді й на небі зорі світять
і тут і там ясні такі!
Мов під ножем татарські діти,
кричать на вогнища вовки.

Кричать од голоду, од болю,
горять очима з глибини...
А береги пливуть поволі
лицем міняються вони...

Сидить, задумався Трясило,
неначе гори на чолі...
Таких, як він, ще не носили
долоні матери—землі!

Далекі дні, далекі гони,
ви все ввижаєтесь мені...
В вас думка й серце дивно тонуть,
мов в ополонці чи в вікні...

Не знаю й сам чого я хочу...
ах, то не зорі угорі,—
то світять люльками крізь ночі
мої далекі бунтарі...

Десь цвіркуни заводять гами
над темним зеркалом ріки...
І веслами, немов ногами,
перебирають байдаки...

А ніч упала на коліна,
прослала їм до моря путь...
І діамантами перлини
на веслах виснуть і цвітуть...

... Там у тьмі Очаків туманіє
і гармати холодно блищать...
А на мурі турки вартові
між собою тихо гомонять...

Що за плеск?.. Із ночі, із туману
впливають темні байдаки...
Бережись, Тарасе мій коханий,
Нахиляйтесь нижче, козаки!..

Це-ж по вас ударило з гармати,
Полоснуло гулом і огнем...
А Трясило буряно і радо
в чорне море байдаки жене..

І човни грозою одяглися,
аж Лиман снарядами кипить
і жбурля залізо й хвилі в лиця...
Стережисьь!.. Остання може мить...

А човни мушкетами—на мури,—
і летять у воду вартові,
виринають, падають і здуру
знову лізуть, як чорти, на бій...

Тьма горить... І на човні Трясило,
весь в огні, примарою стоїть...
Мій козаче, мій юначе милий,
Як я бачу всі думки твої!..

Я до тебе руки простягаю,
Ти-ж мій промінь, радість і мета...
Тьма горить... і хтось у ній з одчаю
і од жаху човен поверта...

Та назад—йому не довелося,
бо з фортеці вдарило у бік!..
і од човна огненне волосся
простяглось і зникнуло у тьмі...

IV

Підіймає гори чорне море,
а між ними маком—байдаки.
Вже забули, що було учора
і співають дружно козаки...

Вже забуло, що було учора.
А Тарас все дивиться у даль,
все шукає у синяві зором
чи не блисне парусом байдак...

Грає море, грає і говорить...
Ще далека і мінлива путь!
Ім назустріч через сині гори
Козаки з Туреччини пливуть.

Ой багато золота в Царгороді,
козаки були там, мов в меду...
Й курінний собі у нагороду
захопив турчанку молоду.

Вся вона подібна до мімози,
в неї шаль, мов зоряний туман,
Чорні очі дивляться крізь сльози,
їх губами ловить отаман.

Заховались, потонули в морі
мінаретів золоті серпи...
Не співає муедзін на зорі,
юний хан любов'ю не кипить...

Юний хан зарубаний в гаремі,
він приходить тільки уночі...
Тільки сниться юний хан Заремі
і вона зітхає і мовчить...

Не дивись, отаман, на турчанку,
не для тебе всі її слова,—
чорнобрива тиха полонянка
не тебе-б хотіла цілувать.

Лиш один козак не гуля, не п'є,
на турчанку хмарно задивився...
Він очима б'є... «Серце-ж ти моє!..»
Він забув, забув свою Марисю...

І козак встає, до Зареми йде,
їй до губ обличчя нахилиє...
«Бережись, козак! Не цілують так».
...Курінний пістоля витягає...

Козаки мовчать... Лиш шумить вода...
Та одразу в небо ірвонуло...
Похилився козак і упав козак,
тільки шапка вгору підстрибнула...

Отамане, гей! Подивись кругом...
Це-ж себе з пістоля ти зестрелив...
А у козака ямою—чоло,
і над ним Зарема, ніби скеля...

Захолола вся... їй на персах—кров,
по сорочці смугами стікає...
Мовчки отаман келиха бере
і вино спокійно він ковтає...

«Пий, панове, пий!». І козацтво п'є.
Тільки сльози де-які змахнули...
Десь чайки кричать, та вода дзвенить
об човни своїм одвічним гулом...

І отаман дивиться, мов хмара,
на турчанку скося погляда,
ллє вино на синії шальвари
і пляшки у воду викида.

Козаки давно грозою стогнуть,
в них од злоти на очах туман...
бо забув козацькі закони
й закохався в бабу отаман.

Тільки що це тоне й виринає?!
Там на сонці блиснуло весло...
Перед ним, мов од калини в гаї,
байдаками море зацвіло!..

...І турчанку одштовхнув Барило,
він підвівся, він про все забув...
...«Опізнився!?»—думає Трясило
і рукою козакам махнув...

...Тільки-ж чому дивиться Зарема
й полотніє з шиї до руки...
«Що таке!? невже його в гаремі
не на смерть забили козаки!?»..

«О хане-юн, о мій коране!»...
В очах його огонь заграв...
«Це не його гяур поганий
тоді в гаремі зарубав»...

Та тільки-ж чому він чубатий
і чуб гадюкою біжить!?!..
Зарема хоче щось сказати
та захлинається й мовчить...

Вона забула всі образи
і тоне й тане, ніби даль...
Чом задивилась на Тараса
ти, полонянку молода...
.....

Шумить і грає чорне море,
мов кінь Анархії в бою...
І на човні Тарас говорить
промову першую свою.

Під ним не човен,—небо лине...
воно і в серці і вгорі...
«Спочатку пов'яжіть старшину,
тоді я буду говорити!»..

І враз клинками зазоріло
і закипіло все кругом...
І враз згорів, упав Барило
на труп скривавленим чолом...

Не море чорнеє сказилось,—
рве ланцюги на нім козак!..
Усе зробили, як Трясило
огненним голосом сказав..

«Гей, козаки! Не за Україну
вела старшина вас на смерть—
за панство й їх з вас кожний гинув,
це ясно кожному тепер!

Ви йшли на турків, на татарів...
А там, де ріднеє село,
Україна вся гуде пожаром,
Україну кров'ю залило!..

Доволі бути нам за джурів
в старшини, гетьмана й панів!
Ми всі підем на панські мури,
топить в крові народній гнів!..

Батьків і сестер визволяти,
рубать старшину і панів!
Потрошим гетьмана гармати,
що трощать голови братів!..

Вони нам руки простягають,
вони встають!.. Мерщій до них!
І козаки шапки знімають,
і од клинків човни, мов сніг!..

«Ми за тобою отамане!»
—«Веди нас батьку!»—«Хлопці! В путь!»
—«Покажем ми старшині й пану
веселу і криваву путь!»..

Дивись Тарасе!.. Грає море,
мов кінь Анархії в бою...
Воно вітає синім хором
промову першую твою...

Стоїть і слухає Зарема,
немов п'яніє од вина...
Ах, не таким його в гаремі
так часто бачила вона!..

О люні ней, моя Зарема!
Тебе не зможе він любити,—
тобі любить його не треба,
бо він іде старшину бити.

А він, мов юний вітер ранку,
мов перша зіронька із тьми...
І тоскно слухає турчанка,
як море чорнеє шумить...

ЯКІВ КАЧУРА

ДНІ СВАВОЛІ

(повість. 1914—17 рік)

... Ночами серед поля влякали вухом до землі й прислухалися до того, як стугоніла земля...

... На небі стояла Червона Віха...

По селах чувати недобрії вісті:—

— «Ой, не втримаються наші! У німців штихи, як лопати, ще й зазублені по краях»...

Принишло дівоцтво—нема парубків: Івана забрали... Василя теж...

Антін—на порі...

Вечорами пси сідали перед ворітьми, підносили до гори морди і...

Сумно було слухати, як виводили пси своє одно-

манітне:—

«Гаввууу»...

По залізниці без перестанку тяглися потяги—«шалони». Везли силу-силенну людей—чоловіків у сірих свитках-шинелях... А хлопчиська—підлітки вибігали назустріч до кожного потягу—просити «грудочку цукру». Московки¹⁾ що дня юрбами ходили до панів, щоб ті «спомогали на чоловіків».

По селах наказ:—

Відчіплювати церковні дзвони...

Не давали дзвонів—сподівалися що «наші оселять німців». Що три місяці виряджали новобранців...

Гуло по селах:—

«Де ж тая сила наша дівається, гей!»

І знову наказ і...

... Знову мобілізація...

*

.....

... На вигоні, біля церкви, товпилась громада, а посередині вигону стояли новобранці... Староста в останнє перелічував на возах торби, а писар викликав кожного новобранця по списку:

Кожний виклик підхоплювали голоси і переходив він хвилями—від краю до краю—по всьому вигону...

¹⁾ Жінки мобілізованих.

По обличчях, поритих зморшками, повільно текли сльози і витиралося брудними рукавами:

— Бог дасть... повернуться!—Зітхали.

А писар викликав:

— Мельниченко... Козубенко... Лиженко...

Зухвало відгукувались на кожен виклик новобранці: очі кожного зводились правцем у той бік, де...

Дівчата стояли осторонь, співчуваюче умовляли заручених подруг, а ті з набряклими повіками від недоспаних ночей, жагуче стежили за кожним рухом новобранського круга...

Кінчилася перевірка. Староста недорухав чотири торби, що «подалися в дезентіри». Писар байдужо поставив у списку чотири хрести.

Круг новобранців розпорошився—кожен кинувся шукати «свою».

Дмитро підійшов до Марти.

Марта—молоде дівча—донька народнього вчителя.

Дмитро—добровolecь, з «правами». Це поки що все.

Стояло осторонь двоє: Дмитро і Марта.

Марта припала на груди Дмитрові—тихо хлипала—а він ніжно гладив їй довгу русяву косу.

На дзвіниці зловісно каркали—мов-би комусь на подзвіння—церковні дзвони.

Хлопчиська-підлітки, що поділилися на два ворожих табори, провадили завзяту «фронтową війну». Саме тоді коли піп з причтом виходив із церкви, щоб відправити на вигоні молебня—«німці» натиснули на «руських». З по-за церковної огорожі вискочила на порятунок «козацька піхота», і з вигуками кинулась навперейми «німцям», а разом з тим і церковному причтові. Виникло замішання...

Щоб дошкулити «німцям», треба було прочистити фронт і «козацька піхота», зважаючи на виключні обставини бою, вчистила по причтові... Церковний староста та попечителі—братчики, зо всіх боків атаковані, ледви встигали одхилитися від уламків кирпичу старої коршми.

Піп, вбачаючи в цьому «знаменіє», звелів перечекати в «бабинці».

Розпорошені новобранці, оточені кожний зокрема ріднею, сватами і так родичами, слухали про всяку всячину... Всі родичі дарували кожному новобранцеві що-небудь «на пам'ятку». Торби на возах розв'язувалось, то знову зав'язувалось... Староста заклопотано переходив від возу до возу, слідкуючи за тим, щоб іще яка-небудь новобранська торба не «подалася в дезентіри».

По руках ходили листи, писані салдатами з фронту... «Московки» показували листи від своїх чоловіків—«москалів»—листи переходили від одного гуртка до другого... Хто-небудь письменний вчитував на голос, а решта всі слухали:

«Разлюбезная моя жона Маланья».

«Во первых строках мойого письма спішу увідомить тібя, што я по мілості божої нахожуся жив і здоров чого і тебе желаю от господа-бога доброго здравія і благополучія в делах рук твоїх. Ещо поклон нашим дорогим родітелям—тестьові й теці—кланяюсь їм до самої землі низьким поклоном... Нехай вони тобі допоможуть обсіятися та нехай виорють тобі на зяблю те поле, що виходить гонами на

Лоханю. (Далі обережна рука цензора витягла ножницями) Прислали нам валянки й теплі кухвайки замість... (і знову цензорські ножиці)... Наша орудія ще не вспіла ляснути, а вони як почали гатити «чамайданами», та все такими, що як вириє яму, то й повітки нашої мало, щоб туди сховати. Лягло нашого брата, як соломи. А потім ще як пішли ми в наступлення, а наша артилерія тоді по нас—і давай чистити—шарапнелями... Поки догадалися, то з нашого полка залишилося всього... (замість числа ятрила очі велика чорна пляма).

«З тєм досвіданія, цалую тібя, разлюбезная моя жона Маланья, в сахарнії твої вуста і желаю тібе от господя-бога доброго здравія і благополучія в ділах рук твоїх. Коня не продавай... Чуєш? Іщо поклон шурина Данилові з супругою і дѣтками його... Нехай Данило віддасть тобі того карбованця, що ми удвох їздили по дошки в Борівку, бо як повернуся, то я йому морду побю—сволочі. Іщо поклон тітці Василисі. Ти пишеш, що вона відібрала в нашої корови молоко? Нехай віддасть, бо, хоч вона й відьма, а від мене не сховається... Іщо поклон...» (Останню сторінку листа було списано виключно «поклонами», а в кінці адреса.

Всі листи без винятку малювали картини подій, що відбувалися на фронті, де «нашого брата лягло, як соломи». Новобранці слухали... Їхні зухвалі обличчя виразно говорили про те, що «чамайдани», «наступлення», «шарапнелі» і взагалі все те, що являє собою фронт—це пустиковина... Вони на 99% розуміли, чому це, за їхнім виразом «бабня шмаркає в підтички»,—тоб-то плачуть за ними, коли до фронту було ще... ой, як далеко.

Багато сподівалося, що їх зовсім не приймуть. На доказ: привселюдно брали себе за носи, затуляли рота і на вдивовижу всіх присутніх «дихали» вухами. Було й навпаки: запалювали цигарку, вкладали у вуха, а тютюновий дим (?..) сам тоді шукав проходу і... виходив носом.

Дівчата забували на деякий час свої плачі й реготали з доброго дива, що аж ворони на церковних банях заслуховувались. Матері сумно похитували головами. Староста в кругові чоловіків оповідав про те, як у нього на христінах старшиниха посварилася з матушкою за крижмо. Ну, а піп, з церковним причтом.. чекали в бабинці, поки «козацька піхота» потрощать «німців»...

Церковний сторож—Степан—митець вигравати на дзвонах—користуючись станом облоги «бабинця», «заграв» веселої... Новобранці підбадьорювали Степана парубоцьким ухиканням.

Вигін—нашихований людьми, підводами, торбами, що кілька хвилин назад тому борсався в обіймах розпуки та галасливого плачу—враз викинув незрозумілого «фортеля»...

Дмитро з Мартою стояли осторонь і мовчки стежили за тим, що діялося на вигоні.

Все вже було перебалакано. Дмитро обіцяв Марті писати щотижня, Марта дала слово чекати Дмитра—поки не скінчиться війна—а тоді вони одружаться...

— Як задовго триватиме війна?—Думав Дмитро.

— Чи довго прийдеться чекати Дмитра?—Думала Марта.

— За що я йду воювати?—Думав Дмитро.

— Він буде офіцер—думала Марта.

Дмитрові думки перепліталися з думками Марти—шугали з вітром по вигоні, а потім зненацька «окачурували» якого-небудь новобранця. Новобранець тоді підходив до Дмитра:

— Слухай, Дмитре, ти маєш «права»—за що ми підемо воювати?

Марта тоді від сорому ховала в хусточку носа, а Дмитро понуро промовляв:

— Хиба не чув, як у церкві казали: «за батьківщину»...

— За батьківщину?—перепитував новобранець.—А ти скажи мені, за що воює Герман... за свою батьківщину?

Дмитро мовчав. А новобранець знизував плечима:

— Ми за батьківщину—Герман собі за батьківщину... Виходить, ніби-то—чий батько дужчий.. і, не чекаючи відповіді, знову рушав до гурту.

Саме тоді, коли Степан на дзвіниці на замовлення новобранців видзвонював «польку»,—новобранцям не перечили—з «бабинця» вирушив на вигін церковний похід...

Замовкли дзвони—а тоді в серце сум заповзав ящіркою—скрипіли зуби...

— Дмитре, чуєш, як вороння криче? Подивись угору, скільки наліталось...—це Марта.

Над вигонем угорі кружляло вороння, а на вигоні—молебінь «о здоров'я».

«Победи благоверному»...

А нам, браток, з тобою, знаєш, що?—шепотіли про між собою новобранці.

Дмитро щільніше стискав щелепи... А Марта тоді думала, що Дмитрові краще до лица носити золоті погони, а ніж ті, що вона бачила захисного кольору.

Дмитрова історія надто складна. За ним навіть мати не вийшла на вигін. А в запасному батальоні йому нашіють «вольнопйора». А далі казарма... Муштра... Фронт... Крикало вороння... Дмитро байдужно слухав, як піп на баранячий глас випрохував у когось «многая лета», а потім так саме:—

«Всееечная память».

Новобранці впали на коліна гуртом, як бики перед жолобом... на різниці.

Дмитро спав цієї ночі у повітці—(мати вигнала з хати)—в повітці на бантинах ночують кури—й у нього на спині заворушилась куряча воша... Він чує, як воша плазує по спині—йому встидно Марти, а то-б він зараз поліз рукою за пазуху—а воша користуючись нагодою почала шемрати... Стояв на колінах, а на думці, замість молитовного настрою... куряча воша. Піп з кропилем, яким ще недавно обганявся від мух попів гнідий лошак, проходив поміж новобранцями:

— «Да укрепіт всевишній десніцу вашу...»

Кропив на всі чотирі кінці.

Церковний староста підносив за батюшкою невеличку дитячу балію, при чому гірко докоряв себе: він пригадав, що замість «свяченої» яка стояла з відром за престолом, налив у балію звичайної води, що нею «батюшка» після служби руки вмивали. Кінчився молебінь.

Дмитро разом з іншими новобранцями підійшов до попа, хотів поцілувати хреста—але піп очевидно поспішив і Дмитрові замість хреста довелося поцілувати тільки попову руку. Облизав на губах щось солоне, відійшов і з огидою плюнув.

Все було скінчено. Не було чого вже більше залишатися на вигоні і...

Сільський староста підняв у гору палицю:

— Рушааай!

Але ніхто не ворохнувся з місця... Вигін тільки роззявив багато, багато ротів, закліпав сотнями повік і розгублено витріщився багатобачним оком на старосту... Старостина палиця поважно вказала на шлях, що маячив за селом сірою смугою поміж липами—шлях до повітового міста...

Вирушили підводи.

Новобранці, вишнуровані по чотирі—чвірками—чекали поки з церкви виносили «провід». Корогви, ікони, хрести... Замурзані, обвішанні павутинням, обличчя стародавніх скитів святих «суворо дивились на новобранців: нічого не змінилося,—все те саме, що було й раніше за скитських часів.. Тільки люди трохи менші на зріст поставали»...

А коли все було готове, тоді вийшов посеред вигону бувалий староста—ізняв шапку до громади:

— Дозвольте, чесна громадо, провід вирядити?

Вигін вщух... Голос старостин проткнув боляче вуха, зрушив легені—натопт легенів. Тьохнуло багатогранним відголосом прихованого розпачу одно велике—за десять полкових барабанів—серце і...

Кілька понурих, немов-би з того світу, голосів промовили:

— Бог благословить.

Тепер черга була за новобранцями. Теж поздіймали шапки—вгорі кричало вороння—літало над головами, а під ногами наче гарячим приском хтось присипав землю... А батюшка сіпав сільського старосту за рукав:

— Виводь їх з рештою, або-що... шепотів на вухо.

Дмитро на лівому крилі першої чвірки. До нього з вітром долітає уривок попового шепотіння і він пильно придивляється до попового обличчя. Від напруження зору попове обличчя, розповзається, вигін теж набуває чудернацької форми—замість вигону він бачить перед собою одну похристану спину, а на ній замість попового обличчя сиділа...

Дмитро поліз рукою за пазуху... Налапав пальцями на сорочці пукату вошу і з насолодою розчавив пучкою. Ніхто не звернув уваги—Марта мріяла про те, якого кольору будуть Дмитрові погони.

Новобранці на знак сільського старости, мовчки рушили за межу вигону, вийшли на шлях і... Тепер стояли—прощалися з вигоном. Кілька десятків голів похилилися до вигону, не бліді, а пожовклі обличчя, і скривлені до плачу роти...

— Прощайте громадо!!!

— Бог простить!!!—відповіла громада.

І так аж три рази. А тоді новобранці наділи шапки. Степан на дзвіниці знову «заграв» комусь на подзвіння... Хвилястий натопт голів заколихався й боляче, боляче застогнав... Запахло потом і ще чимсь

таким, від чого хотілось хижо засміятися «на кутні», стати серед вигону і за одним розмахом руки зробити так, щоб увесь вигін засіявся... зубами.

Попереду вирушив «провід»: корогви, ікони, хрести... потім новобранці. Йшли. А позаду розпач матерів зойками будив сіре каміння на «земській бруківці». Доганяли—чіплялись за плечі, за груди, за руки...

Хтось лаявся брудною лайкою—поминав «всёй царствующій дом» до п'ятого коліна... і враз серед клекоту вулиці, зойків, розпачливого голосіння та дівочих прокльонів «війні»... розітнулася новобранська пісня.

Кільканадцять дужих голосів висмикнулись і з одчаєм кинулись назад... на вигін.

«...Благословила мати на війну—

Ой, добре знаю, на смерть я йду...».

Решта голосів підхопила:

«Ой, добре знаю...»

А вітер поніс естафетою—там, де ніччю палає кривава «віха»...

...«На смерть я йду...».

Хто знає?—Може ніхто з них не повернеться більше під рідну стріху...

Пісня шматувала груди... Новобранці порозхристували сорочки... Прощались навіки:

— «Прощай родину і рідний край...».

Чиїсь груди не витримали—хтось виплюнув на «бруківку» з рота два зуби, і...

Назвав бога на його власне наймення.

А вітер знову поніс—естафетою—там де ніччю палає «віха»:

— «...Прощай, дівчино, в останній раз...».

Дмитро понуро йшов у передній лаві—паморочилась голова...

На вигляд хлопчак, якому ще не пора на «прийм»,—проте Дмитро має вісімнадцять років—ще невикінчену прогімназію—а в кишені чвертка офіційного паперу:

Удостовереніє

Дано сие односторонцу Михальченку Димитрию в том, что он успешно выдержал специальное испытание при Киевском учебном округе, а потому имеет право на звание вольноопределяющегося II разряда и т. д.

Все це склалося для Дмитра цілком випадково. Генеза випадків—що завдячують Дмитрові його офіційну посвідку на право «вольноопределяющегося»—ось яка:

Пан Схшесінський—управитель маєтку графа Потоцького—молода гаряча польська кров—на одній п'ятиці—випадково... вчистив по морді свого гостя, управителя заводу графа Гайдена, пана Заблоцького.

Саме на гвалт—щоб оборонити пана—до покою вбігла Настя, покоївка пана Схшесінського. Пани помирилися, але... з умовою. Умова спричинилася до того, що Настя випадково... породила Дмитра. Настя потім загрожувала панові Схшесінському судом... А шкільне начальство

довго морочило собі голови над тим, чому у Дмитровій метриці не позначувалось ім'я батькове.

...І другий випадок (що відіграв головну роль).

Одного разу «класная дама» зловила когось ніччю на квартирі у гімназистки Марти (цієї самої Марти, що зараз виряжала Дмитра).

На ранок виявилось, що хлястик від шинелі, який випадково залишився в руках «класної дами», належав «молодому чоловіку—учневі прогімназії—Дмитрові Михальченкові.

А шкільне начальство, злякавшись «тлетворного впливля»—Дмитрового випадку—на учнів молодшого віку вирішило, що Дмитрові...

«Пора послужить родіне».

Отже:

Зовсім випадковий збіг обставин спричинився до того, що Дмитро йшов зараз разом з новобранцями і мав у кишені офіційну посвідку на право «вольноопределяющегося».

Дмитрова мати давно вже не служить за покоївку в пана Скшесінського—купила собі на гроші, що дав їй пан «відчипного», хату і клапоть городу—доживає віку... Дмитра—з відомих їй причин—мусила вчити. На всі закиди сусідів вона завше відповідала:

«Нехай—байстрюк... але вчений».

Дмитрова мати ніяк не розуміла, чому це синові «присмачило» притьмом іти в «москалі» коли йому ще не пора, тоді, як людські діти, що були на «порі», повтікали від прийому—«дизинтирами»—а староста з десятськими ловив їх по лісах і відправляв на «прийом» під вартою. Вони довго сперчалися.. А тоді мати вигнала Дмитра з хати—не дала йому ні шмаття ні хліба.

Через те то Дмитро останніх три ночі спав у повітці разом з курми. Через це саме сьогодні Дмитрова мати не вийшла на вигін... А на возі не було Дмитрової торби. Була тільки Марта... Але коханя Марти, хлястик і «класная дама»—«тройное правіло на проценти»—так іронічно охристів Дмитро свій нещасливий випадок—тільки зайвий раз нагадували йому прикрість його становища...

«Пора послужить родіне»—пригадав чомусь Дмитро голосно вирок шкільного начальства.

Марта глянула на нього вдячними очима:

— А знаєш, Мітя, коли ти будеш прапорщиком... я тоді запишуся на курси сестер жалібниць, чуєш?

— Ідійотка!—подумав Дмитро. І голосно додав:

— Ти думаєш—як мед,—то можна й ложкою?

Марта образливо надула губи—по-Дмитровому «тримби»—і більше не балакала.

Вийшли за село.

Староста садовив новобранців на підводи і... Дмитрові чомусь не вистачило місця.

Староста бідкався—бігав вздовж валки—від одної підводи до другої:

— Потисніться, хлопці. Пожалуста!

Але новобранці, може для того, аби подратувати старосту, а може зі злости на Дмитра (добровольць?)—не хотіли «потиснутися». Дмитро почув огидну лайку і... пораду старості:

— На налігач його стерву, та ззаду до крижівниці привяжіть... і далі злісне сичання:

— Пагонів хоче дослужитися, виблядок панський.

Староста скрушно погодився з новобранцями—тим, що розвів руками, і виразно без слів промовив:

— Я, хлопці, не винен, що він дурень...

Дмитро в останнє попрощався з Мартою... Сидів на возі (новобранці, нарешті, потиснулися) і скам'яніло дивився на тримтячі, багато-багато рук, що протягалися до підвід...

Сідали на підводи, злазили, прощались і знову сідали... і знову злазили—прощались.

З півдня—на село насувалася велика сива хмара...

...Дощ—сльози—дощ...

II

Ніч.

Дві нафтових лампи освітлюють казарми 27-го запасного батальйону—помешкання 5-ої роти. На нарах вздовж по-під стіну—за ранжирям підстрижена довга сіра пасма шинелів...

Шинелі раз-у-раз ворухаться, чути як з-просоння неспокійно чухаються—а тоді з-під шинелі вилазила та чи інша голова і кліпаючи очима, від світла, ні до кого не звертаючись промовляла:

— «Чіво єта, а? Разі єто порядок?.. Єхрейтора... Ундера... Клопи... Криси... Во! Відал, скількі їх понаплоділі... А штоб тебя разорвало с такой жістю!»

Голова ховалася під шинель, а вся фавна казарми—за виключенням «ехрейторов» і «ундеров»—знову злазилась після сполоху на нари, заповзала під сірі шинелі...

І від часу до часу сонну тишу казарми порушували—спросоння—салдатські вигуки—лайка...

Біля дверей на стільці—поклав рушницю на коліна—войовничо хропе «дневальний». Йому сниться, що ніби-то він у Марти на квартирі... під ліжком. «Класная дама» сидить на ліжку,—вимахує ногами—а її черевики, на вдивовижу схожі з кулаками фельдфебеля Гризло, танцюють йому—«дневальному» під носом...

Він чує, що сурмач заграв на тривогу, але йому ніяк не можна вилізти з-підліжка: по-перше він не хоче осоромити Марти, а по-друге те, що на ліжку вже замість класної дами сидить фельдфебель Гризло... Ще хвилина і... Гризло заглянув під ліжко...

— Михальченко, стерво, спиш?

Дмитро зривається на ноги і бере під «козирьок».

— Не спав, добродію фельдфебель!

Гризло, здається, задовольнився від такої відповіді, але, проте, він східно примружує око і показує на Дмитрову рушницю, що лежить на підлозі.

— А це що?

Дмитро глянув на підлогу—«тиждень арешту»—промайнуло в нього в голові а... далі щаслива думка і... Дмитро випалив:

— «Трьюхлінейная огнестрельная, русская, со штиком, ремньом і прикладом, системи Бердана вінтовка».

Щурі, миші, таргани перелякані останнім вигуком Дмитра—тривожно поспішали до своїх нірок...

Фельдфебель чомусь прислухається...

На нарах підвелось кілька голів:

— Слиш, подимайся!

— Што?

— Тревога! в шашнадцатой роті...

— Подимайся!

І фельдфебель прожогом кинувся на другу половину казарми—помешкання 16-ої роти—через кілька хвилин спантеличено вернувся назад: (на нарах одягалися).

— Ложись! Ніякої тривоги...

На Гризла з різних кутків злісно блимнули дві сотні заспаних очей...

— «Как так ніякої?»

Гризло визвіривсь:

— Мовчать! До кого сказав: ложись.

Нагодували його чорта—на ніч горохом...

І фельдфебельова лайка «з викрутасами» кружляла по казармі—на нарах роздягалися.

— Може знов Мішка?

— Він самий, стерво! Ротний його на ніч горохом нагодував... «сигнали» подавати.

Тоді з нарі злазили напівроздягнені постаті, обступали довкола фельдфебеля... Хтось, благаючи, простягував руки:

— Да разі можна ево ідола окаянного, на ноч горохом кормить... а? Зря людей пужать «сигналами»... Загонись ти в доску!

З нар продувжували:

— Ех, ти жість наша пантронташная!

— Дньом кадра: ефрейтора да ундера...

Голос уривався. А Гризло тоді люто стрибав на нари: шукав «винуватого». Через деякий час усе заспокоювалось.

Зникав, невідомо де, фельдфебель. На нарах знову—за ранджиром сіріла непорушно пасма шинелів; міцно спав сидячи біля дверей «дневальний» і... знову сполохана фавна казарми—за винятком «кадри»—виповзала на нічну здобич. Горіли, освітлюючи помешкання, дві нафтові лампи... Ніч.

*

На ранок...

...Коли казарми вгорнуться сивим туманом, а сон голубить полхливу тишу сірого світанку...

Тоді «Мішка»—сурмач 16 ої роти—виходив на широкий двір, що перед казармами, складав нецензурно губи і... грав «сигнал». Сурма будила казарми...

На салдатському жаргоні, це значить, що «архангел наводіть тень» і що треба вставати.

Дмитро схопився на ноги. Протирав очі, а на підлозі знову лежала рушниця...

— Тисяча шибениць тому, хто видумав тебе,—подумав підіймаючи рушницю Дмитро.

І з обов'язку «дневального» пішов будити «кадру».

Салдатський день починався з того, що «кадра» гукала «одягайся» і штрахувала всіх, хто не встиг протягом п'яти хвилин одягнутися... Далі—«ундер» Галушка переконував «винуватих» у тому, в чому вони на його думку завинували... «Винуваті» слухали—переконувались і складалися «кадри» на «сальве». Хто не «переконувався», залишався без цукру... З повною викладкою біля дверей.

Рота пила чай. «Архангел наводив тень» і тоді чай, поспішав якомога швидче влитися у рот свого власника, витискуючи звідти—то-б-то з рота—пожиточну порцію лайки на адресу сурмача—Мішки.

Виходили—з повною викладкою— на двір. Шикувалися: спочатку подвійними шерезами, потім чвірками... Лунала команда «ундера» Галушки (замісника фельдфебеля):

— «Отделенія влево стройся».

Рота тупцяла на місці... Аж поки Галушка, перевіривши глупоту своєї «команди», кричав:

— Отставіть!

Далі подавалася правильна команда і коли все було налагоджено: «Земляки», що вже побували на фронті, зараз-же зникали, невідомо куди, а Галушка порухавши порожні місця—доносив ротному—і виводив «серих» на поле...

По дорозі співали:

«Ех, не вейтеся русіє кудрі

Над моєю больноу головоу...»

Дмитро марширував на правому крилі першої чоти і думав про Марту... Думка про Марту, що пророкувала йому золоті погони, не мала нічого спільного з рушницею «системи Бердана» і...

Тому рушниця почала потроху сповзати з плеча. Галушка, що марширував поруч з Дмитром, теж, мабуть, про щось думав, і... не помітив цього «казуса».

«Казус» викликав подію.

Дмитрова рушниця згубила рівновагу... зробила «випад» у бік, де, на думку Галушки, повинен був стирчати його власний ніс.

Кажу «повинен» тому, що... коли Галушка зойкнув і схопився за боляче місце—він окрім «свічок» перед очима, нічого більше не побачив, а замість носа з-під його розчепічених пальців визирала невиразної форми—«продухта».

Дмитро перелякано випустив рушницю.

— ... «Я тебе навчу, як треба поражать «неприятеля».—зашипів кріз зуби Галушка.

Користуючись з нагоди, «рота» утворила довкола Галушки круг: «кадра» висловлювала Галушці своє співчуття; решта—«сіра порція»—дотримувала «нейтралітет», тоді як їхні обличчя сяли від задоволення і внутрішнього сміху...

— Маладець, земляк. Без сумління, можна сказати, «посовісті» в «нюхало» заїхав...—і далі зниженим шопотом допитувались:—признайся, землячок: «галку зловив», чи ти хвормально йому, шкурі, «пріцел» поставив?

Дмитро мовчав.

Це була неприємна для нього подія, його репутація—погони вишивані по краях трьохколіровим кантом—залежали тепер від розт-рошеного носа Галушки...

Дмитро ніяково підступився до Галушки,

— «Господін взводний»...—почав ніяково Дмитро.

— Смірррна!—подав йому команду Галушка, не відіймаючи руки від носа.

Дмитро витягнувся.

— Ех, земляк, земляк!—почув за плечами і далі на команду Галушки взяв «на плече» рушницю...

— Бігом-аррш!—крикнув несамовито Галушка.

І Дмитро, міцно стиснув щелепи, потьопав по грузлому від осінніх дощів полю...

Бігав по грузлій ріллі, захеканий, блідий, перед очима мерехтіли синьо-жовтаві круги...

Вишикувана рота тимчасом чекала... Галушка вже дванацятий раз завертав Дмитра...

— Дванацятий раз—захвилювалася рота.

Два тижні перед цим у сьомій роті один чудак—вірмен за тринадцятим разом «прошпилив» свого фельдфебеля... На суді—на всі допити суддів—він товмачив одне:

— Турок сволоч...—фельдфебель сволоч..., Арм'ян не сволоч.

З першим твердженням судді погодилися. А за решту—вірмена чекала каторга.

Дмитро з перекошеним обличчям біг просто на Галушку...

Всі сподівалися, що Галушку спіткає доля фельдфебеля... ще кілька кроків...

— Стій!—загарчав Галушка.

— Сто кольок тобі під ребра!.. На перший раз буде з тебе... Марш на місце!

Дмитро красномовно глянув Галушці у вічі і, ледви пересовуючи ноги, мовчки пішов на своє місце.

Галушка про щось довго балакав з ройовим Кузкою, а потім, признавши командантом «роти» чотого першої чоти, вернувся до казарм.

— Кроком... руш!—і знову—

...«Ех, не вейтеся, русиє кудрі—

Над моєю больно́й головою...».

III

Поручник Маковський—командир 5-ої роти—тільки що кінчив писати рапорта... Позіхаючи він пригадав, що йому не везе на «бубнах»...

— Рішуче не везе.

На бубнового туза він сьогодні ніччю посадив увесь свій місячний бюджет і... «приварочні».

Поки що—ніхто не знає про цю неприємну історію, а далі...

Маковський ще раз перевіряв рапорта.

«Его високоблагородію Господину Полковнику, Командіру 27 го запасного батальона.

Командіра 5 роти, поручіка Маковського

Р а п о р т .

Согласно заявления кадрового старшого унтер-офіцера Галушки—от 25/XI-15, вверенной мне роти вольноопределяющийся—доброволец

Міхальченко Дімітрій во время тактичеських занятій нарочіто ударіл дулом вінтовки вишеозначенного кадрового унтер-офіцера Галушку, прі чом наньос єму—Галушке—серйозное поражение переносіци і т. д. Что відно із прилагаємого свідетельства батальйонного врача капітана Машкіна.

Командір 5-й роти Поручік...

«Маковський»—черкнув він недбало на рапорті і злісно пошпував від себе своїм улюбленим «рондо».

— Скріз тобі неприємности... Провались ви до всіх чортів!—

Запакував до офіційного конверта рапорта, заяву, посвідку лікаря, а тоді покликав «посильного»:

— Персонально на адресу, Зрозумів? сказав він посильному.

— «Так точно!»—приймаючи пакет відповів посильний.

Дмитрова доля—сіра офіційна коверта—лежала тепер у посильного... за пазухою.

Маковський трохи згодом одягся і з думкою про те, що йому треба було відмінити козири «бубни» на «трефі»...

Пішов на муштрове поле.

... «На випадє остаться... Калі!»—галасав ройовий Кузка.

... Лава сірих шинелів пророблювали кумедний скік і... низка блискучих багнетів люто прошпилювала—осінне повітря...

— Замри!—наказував Кузка.

Багнети «завмирили».

Кузка не поспішаючи проходив у кінець лави, і звідтіля примруженим оком пильно оглядав рівень, на якому непорушно мусили стирчати багнети.

Минало кілька хвилин...

Багнети оживили і починали дрижати, ніби ними трусила пропасниця, де-далі все дужче, і на решті, визначений рівень порушувався... Примружене око ройового Кузка притьмом витріщалося, а тоді Кузка розлючено вибігав «на лінію». Розкарячені сірі постаті важко сопіли носами, піт заливав їм очі, тримтячими від перевтоми руками, вони напружено—з останніх сил—силкувалися навести під один рівень низку неслухняних багнетів... Кузка стояв на «лінії», його очі хижо перебігали по сірих розкарячених постатях, шукаючи на його думку найбільше «сирову порцію»—щоб часом не «нарватись»... Ось його погляд упав на Дмитра:—

— Отставіть!—почули новобранці... і миттю сіпнули прикладами своїх «Берданок» до встановленого місця: з правого боку чобота.

Кузка підійшов до Дмитра, глянув йому під ноги, а потім без жодного попередження пацнув чоботом по його «Берданці»:

— Паничу,—глузливо промовив Кузка—Може-б вам тес...з одного боку, сінця, а з другого соломки в'язку причепити, га?

Дмитро аж тепер тільки завважив, що приклад його «Берданки» тулився біля лівого чобота, тоді як багнет зрадницьки визирив з правого боку.

— Тебе рихметіки дома вчили, чи ні?—вже по-іншому запитав Кузка і щоб до решти спантеличити Дмитра, він суворо наказав:

— Покажи, з якого боку в тебе Франція...

чобота — пояснював «земляк» — може що завгодно причепиться і тоді, значить, корона з орлом при «піковим інтересі».

Тай землякові не зручно: — чистиш, — а воно воняє...

Маковський стримав себе, щоб не засміятися.

— Марш на місце! — наказав «землякові».

«Земляк» задоволено рушив на місце. На місці лягнув правим обцасом по лівому задникові — стояв і глузливо дивився просто на Кузку... Як той пошарпував рукою вгору, — по уставу — тримаючи «під козирьок».

— Вільно! — подав команду Маковський.

— Вільно! — за Маковським мавпою проказав Кузка.

— Підправиться й закурить! — додав Маковський.

І лава сірих шинелів з «Берданками» в руках під галасливе «ура» розбіглась по полю.

Дмитро мляво підійшов до Маковського.

Однорічникам *) дозволялося величати офіцерів по рангу і тому Дмитро звернувся просто:

— Пане поручику, я маю до вас прохання... — при цьому зробив рукою на честь.

— Не треба, — відвів руку Маковський. — Я знаю наперед, якого змісту буде ваше прохання... Ви сьогодні вранці умисне вдарили чотого командіра при виконанні його службових обов'язків... — Він допитливо глянув Дмитрові у вічі.

— Я прошу, щоб мене на завтра було прилучено до маршової сотні... на фронт, — втомно промовив Дмитро.

— На фронт?! — Маковський зламав брови.

Його вразила інтонація, з якою було проказано Дмитрове прохання.

— З якого часу ви в батальйоні? — намагаючись прибрати суворого вигляду, запитав Маковський.

Дмитрове підборіддя пересіклося ризкою, а дві таких ризки до низу від кутиків вуст накреслили довкола рота виразний зміст... на запитання.

— Давно ви в батальйоні? — перепитав Маковський.

— Півтора місяців — було у відповідь.

За півтора місяців Дмитрове обличчя придбало характерний відбиток казарми... Життя в казармах, муштра від ранку до вечора, мали свою доцільність: найзавзятіший ледар — за висловом «кадри» — не міг тут перебувати більше двох місяців і просився... на фронт. Маковський, що програв цієї ночі приварочні, позіхнув. Згадав про рапорта, що міг спричинитися до інспекторського огляду, і про можливу перевірку господарських рахунків...

Нагиндичився:

— Треба забувати материні пундики... чого йшов? — Думав, що тобі тут цяцю дадуть? «На фронт» — процідив з призиравством крізь зуби і рушив робити перевірку по окремих командах, своєї сотні, що були розпорошені на муштровому полі.

Дмитро залишився на місці.

*) «Вольноопределяющийся».

Дивився на пролісок, за яким на мапі Кузки стояла «Хранція» — а на обличчі розповзалася млява, майже манякувата посмішка.

— Н-дааа!.. — видушив з себе Дмитро.

Згодом почув як чиясь рука лягнула по його плечу — оглянувся — перед ним стояв вятський «земляк».

— Плюнь ти на все... — почав ласкаво «земляк», — а потім глянув на обличчя, де застигла Дмитрова усмішка і скрушно захитав головою.

— Йш, лярви, до чого образували чоловіка?!

— Строройсьяааа! — Рупором-руки на рот — виголошував Кузка.

А за кілька хвилин теж саме:

— «На випаді остаться... Калі!»

IV

Посильний 5-ої роти спровадив до штабу всі листи і тепер у нього в розносній книзі залишалася тільки одна, без підпису, сіра коверта. Ротний писар не вписав її до книги через те, що на його думку це просто: «Дислокація їх благородія на предмет свіданія со шмарой...»

І тепер посильний рішучо не знав, до кого йому вдатися «персонально на адресу». Він не посмів тоді докладно розпитатися в поручника Маковського... Стояв посеред канцелярії штабу і зі всіх боків оглядав сіру коверту, сподіваючись найти хоч найменший натяк на те, кому вона мусила належати. Дивився на лави канцелярських столів, за якими сиділи писарі штабу, прислухався до дзижчання й вистукування «ремінгтонів» та «ундервудів» за якими сиділи машиністки...

— «Ежелі ето секретно, — тлумачив собі посильний — значит ета самая мадама должна безпременно понімать».

І вирішивши таким чином питання, він узяв коверту, так, щоб було її видно — і пройшовся поміж машиністками.

— Панно Галино, — звернувся ловкач-писар жартуючи до машиністки, з коротко підстриженим волоссям — вам лист...

Машиністка — енергійне обличчя, — допитливо глянула на посильного.

— «Она самая і есть...» — вирішив посильний і перше ніж машиністка промовила слово, передав їй на руки сіру, без адреси коверту.

— Од їхнього благородія — моргнув на вікно, повернувся й не чекаючи відповіді, вийшов з канцелярії штабу, поспішаючи до казарми... на обід.

По дорозі кілька разів зупинявся і лягнувши пучками, говорив:

— «Важная мадама».

*

Панна Галина — машиністка, що тільки два тижні тому, як отримала посаду при штабі батальйону — байдуже поклала листа до кешені: їй обридли вже любовні листи офіцерів...

Майже що дня вона одержувала їх з адресами й без адреси, ховала отак як зараз до кишені, а потім іронічно перечитувала у вузькому колі людей, де замість «Панни Галини» вона була звичайна... товаришка Галя.

— Ви скоро всіх офіцерів позбіраєте нам на в'язку, а між тим у нас дуже мало салдатів, що їм можна було-б доручити справу

агітації... в казармах,—зауважував їй голова партійного підпільного комітету РСДРП, коли «панна Галіна»—товаришка Галя зачитувала свої листи для інформації на зборах «конспіративки».

Завданням місцевого підпільного комітету—постійна планова робота-агітація—в казармах серед салдатів, що маршовими сотнями вилучалися що-тижня на фронт...

Агітація проти скаженого виру війни, що вже другий рік без кінця й міри ненажерливо хапав—ещелонами потягів—мільйони пудів: м'яса, м'язів і крові...

Треба було організувати кадри агітаторів-салдатів у цьому зачумленому кублі, де вивірчували живій людині мізок, а потім виправляли на фронт живого маняка... На постійну планову роботу місцевий партійний підпільний комітет вирядів товаришку Галю—«панну Галіну» Церанську,—машиністку штабу 27-го запасного батальйону.

Години праці скінчилися.

Панна Галіна одержала ще кільканацять листівок і тепер в супроводі високого худорлявого мужчини в цивільному пальто поверталася на квартиру.

— Сьогодні на мій гачок вловила невідомої породи рибка—жартома проказала «панна Галіна».

— Але... Глядіть, щоб то не була жаба...—так саме жартома відповів мужчина.

На рові двох вулиць вони попрощалися.

— Так о пів на десяту—виразно повела бровами «панна Галіна».

— Так,—кивнув головою мужчина.

Вони розійшлися: «панна Галіна» просто послішала до дому,—мужчина... голова підпільного партійного комітету, повернув у заулоч.

У пів на десяту—збори «конспіративки».

*

— Ти не знаєш Галю... А я сьогодні одержала листа,—зустріла дома на порозі, «панну Галіну» її молодша сестра Клава.

— Ну що-ж: бий у балію, що в ній ти мочиш білизну і голоси на всю вулицю... А від кого?—поцікавилась Галя.

— На цей раз не від «прапора»¹⁾). Лист від Марти,—пояснила Клава.

Марта—їхня кузина—донька народнього вчителя—що з нею Клава вчилася разом до того часу поки вони переїхали до Полтави.

— Пише, що зараз вона на селі—оповідала Клава.—Батька арештували... хто й зна за що, взагалі становище не важне, хоче їхати до Полтави на курси сестер жалібниць... Ти не знаєш випадково серед військових такого: однорічника Міхальченка?—запитала ні з того ні з сього Клава.

— А хіба що?—перепитала Галя, перебираючи в думці всіх військових, яких вона до цього часу знала.

— Та це я так...

— Може знов новий кандидат на осінній сезон твого кохання?—перебила Галя.—Скільки разів я тебе просила, щоб ти не водила на квартиру ніяких військових?—суворо зауважила Клаві.

¹⁾ Глузлива назва прапорщика.

— І не думала—безтурботно засміялася Клава.—Це Марта в своєму листі запитусь... Він однорічником—служить десь у запасному батальйоні,—через те я тебе й питаю... І почала наводити до порядку свій «туалет», тому що сподівалася потай від сестри піти на побачення з «прапором».

Клава—повна протилежність своїй сестрі—вона не то що не цікавилась подіями на фронті. Вона навіть не уявляла собі, для чого так багато говорять про фронт, тоді як на кожній вулиці що-вечора були відкриті блискучі кав'ярні,—в кожній кав'ярні гриміла оркестра, а на міських стовпах усюди стреміли в очак афіши, що піваршинними літерами закликали на благодійні балі, вечорі, маскаради, де лиманами розливалися веселощі і було повно офіцерів.

Клава збиралася на вечір... Галя нашвидку з'їла рештки обіду, (після Клави) і взялась розглядати листівки, які в більшості було написано офіцерами, що з кожною нагодою старалися звести знайомство з машиністкою штабу...—«для приємного вре́мяпрепрово́дження»—як здебільшого писалося в листівках. Галя перечитала кілька нахабних офіцерських цедулок і... Відкрила сіру коверту. Перше, що кинулось їй у вічі, це...

«Єго високоблагородію, Господіну полковнику, Командіру 27-го запасного батальйона.

Командіра 5-й роти Поручіка Маковського

Р а п о р т.

Согласно заявленія кадрового старшого унтер-офіцера Галушки от 25/XI-15, вверенной мне роти вольноопределяющей добровольец Міхальченко Дімітрій, во время тактичеських занятій, нарочіто ударіл дулом вінтовки вишеозначенного кадрового, унтер-офіцера Галушку. Прі чом наньос єму—Галушке—серйозное поражение переносіци і т. д. Что відно із прилагаемого свидетельства батальйонного врача—капітана Машкіна.

Командір 5-ой роти поручік Маковській.

...Перечитала Галя і здивовано витріщила очі на рапорта.

Це якесь непорозуміння... Певне, сильний перепутав, тому що вона по-перше незнайома з поручником Маковським, а по-друге—всі подібного змісту папери пересилаються до полковника або до його значкового...

І Галя ще раз ретельно переглянула всі папери: рапорт Маковського, заяву Галушки і посвідку лікаря.

— Слухай, Клаво,—звернулась вона до сестри, яка тим часом фарбувала парфумним оливцем брови,—як прізвище того однорічника, про якого пише в своєму листі до тебе Марта?

— Душка-хлопчик! Я можу тобі показати його фотографічну картку, де вони фотографовані удвох з Мартою—вона мені переслала... А прізвище Міхальченко, здається...

— Ти напевно знаєш?—перепитала Галя.

— Напевно... Ти що, може хочеш його відшукати? Ось, почекай. Клава дістала в шухлядці свого столика лист, що сьогодні одержала від Марти:

«Міхальченко Дмитро».

— Можу навіть дати тобі точну адресу: перший корпус казарм, 1 чота, 5-ої роти!.. Досить для тебе?

— Досить... Покажи мені його фотографічну картку...—зацікавилась Галя.

— Це вже забагато—засміялася Клава.—Я бачу, що тобі теж бракує кого-небудь на «осінній сезон»... На, дивись...—І за цим вона подала Галі Дмитрову фотографічну картку.

Галя глянула на картку: поруч з обличчям Марти визирало хлоп'яче обличчя з бистрими очима польського походження.

— Я мушу обов'язково з ним познайомитись,—промовила Галя.

— Познайомся—раділа Клава.—Він тоді буватиме в нас... Мені однорічники дуже подобаються... Одного разу я йду з однорічником—назустріч «прапор»—і мій однорічник прогавив йому «честь». «Прапор» нагиндичився: «Господін вольноопределяючийся»...

Я заступила йому дорогу: «господін капітан»—сказала я «прапорові»—це мій брат... тільки що приїхав з фронту...

При цьому я розіграла роль сестри: «Володичка, перепроси капітана... це все я винна...

«Капітан» подумав: «Єжелі штой-та так,—бить по вашому, баришня: прощаю... А ви взамен етого мнє ваш адресец, пожалста!»

Я спроводила його до Катрі... Ах, це-ж так весело було! А «прапор»... фі! Тепер усі візники «прапорами»—закінчила свою розмову Клава.

Галя мовчала. Те, про що балакала Клава, не мало нічого спільного з тим, про що зараз думала Галя... В голові Галі роївся план переведення партійної роботи в казармах—рапорт поручника Маковського давав їй цінний матеріал... Треба було тільки вміло його використати.

І Галя вгрузила очима в рапорт, обмірковуючи доцільність свого плану...

— Так!—промовила вона після довгої павзи.

Підвела голову: на стінному годиннику було пів на десяту. Клави не було.

Вона одяглась і випорснула на вулицю... Пішла з «прапором» на благодійний вечір.

Галя почала одягатись: пора...

Треба було йти на збори «конспіративки».

V

Минуло кілька день...

Посильний був певний, що він передав листа по призначенню—Маковському не прийшло в голову його перевірити,—а ніс Галушки почав потроху загоюватись. Дмитрові було відомо про те, що його мають посадити на гауптвахту і що над ним буде суд... Так принаймні всюди говорив Галушка. Дмитро вже четверту ніч призначався без черги «дневальним» і зовсім не чистив своєї рушниці. Багнет на його «Берданці» був рудий, як прибишна сучка, що перебирала кістки в батальйоновій помийниці. Ходив з похмурим обличчям і своєю постатю викликав співчуваючі зітхання «земляків».

Здавалось, що не було ні одного шансу на поліпшення Дмитрового становища, але...

Несподівано трапився випадок, який спричинився до цілковитої зміни подій.

Фельдфебель Гризло посварився зі своїм помічником... Галушкою. Сварка виникла на принциповому ґрунті: Чи має право Галушка виділяти собі половину цукру, який залишався після ранішньої роздачі порцій?

Галушка, з відомих йому причин, вважав, що він має всі дані для того, тоді як Гризло був тієї думки, що Галушка «брав не по чину». Взагалі-ж справу розв'язувалося в той спосіб, що Гризлові треба було поширити свій бюджет для того, щоб справити вихідний одяг і...

Він запропонував Галушці «третину».

Галушка відмовився, а тоді Гризло, в запалі, звелів йому... чистити Дмитрову «Берданку»...

Галушка, під насмішкуваті погляди чималої зграї зівак, вичистив рушницю і зробився запеклим ворогом Гризла.

Дмитро несподівано придбав собі дужого спільника. Кузка на п'яту ніч не посмів його призначити «дневальним», а на ранок перед тим, як вийти на учбове поле, Дмитро одержав... від Марти листа.

Писала про всякі дрібниці, а в кінці, після «цілую»—було приписано: По С...кій вулиці ч. 16 мешкають мої родичі Церанські: Галя й Клава. Зайди, зазнайся.

— Земляк!—покликав Дмитра «дневальний».—Должно бить твоя «шмара...». Нехай уматується, чи вийдеш до неї?

— Де? Почекай!—здивувався Дмитро. За весь час перебування в батальйоні він ні разу не був у місті...

— Стало буть вийдеш?—казав дневальний.

— Ех, і баба-ж, стерва!—І з цими словами «дневальний» пішов назад на своє місце, прицокуючи по дорозі, губами...

Дмитро вийшов з казарми надвір. До нього підійшла середнього зросту, охайно вдягнена панночка, з-під її осіннього капелюшка виглядало пасмами стрижене волосся... вона пильно глянула Дмитрові у вічі:

— Я, здається, не помиляюсь... Ваше прізвище—Міхальченко?

— Так,—промовив отетерено Дмитро.

— Моє прізвище Церанська,—протягнула панночка Дмитрові руку.—Ви здивовані, звідкіль я знаю ваше прізвище, але... про це потім. В мене є до вас невеличке прохання: ви не можете зайти так... годині о восьмій вечора до мене на квартиру?

І Церанська (це була вона: машиністка штабу) дістала з кешені свого пальта блокнота, щоб написати Дмитрові свою адресу...

— Са.. ка вулиця 16—здивував Дмитро в свою чергу Церанську.

— А-а-а, так ви вже знаєте мою адресу!..—вона поклатала назад до кешені блокнота й засміялася.—Я не сподівалася цього... Вам написала про...

Хотіла сказати: «про нас», але стрималась і закінчила:

— Вам написала про мене Марта?

— Про вас і про вашу сестричку... Клаву,—використав Дмитро приписку, що йому написала Марта після: «цілую».

— Ви певні в тому, що знаєте моє ім'я?—Галю починав цікавити такий непередбачений збіг обставин, а Дмитрове обличчя, що змарніло до краю за останніх кілька днів, виразно свідчило про те, що... вона не помилялася; Дмитро візьме на себе завдання, що його визначено на останніх зборах... партійної «конспіративки».

— Мені здається, що ваше ім'я—Галю,—промовив Дмитро, щоб пересвідчитись у своїй догадці. Він не міг досконало сказати, хто був перед ним... Його цікавило одно: що могло причинитись до того, що його відвідала Церанська. Дмитро перестав вірити у випадковий збіг обставин після того, як розтрощив носа Галушці.

— Ви вгадали,—перебила Дмитрову думку Галю.—Мені треба де-що з вами побалакати... Довідались ми, з сестрою, про вас від Марти, яка доводиться нам родичкою.

— Отже—ви згодні?—У вісім годин я чекаю вас у себе на квартирі... Адресу ви знаєте?—протягнула вона ще раз Дмитрові руку.—

— До побачення!—І поки Дмитро відважився запитати, що саме викликало причину несподіваної для нього вимоги... Галю була вже біля воріт, що виводили з приміщення казарм до міста. У воротях оглянувшись і привітно кивнула головою. Дмитро спантелічено «козирнув».

Підійшов «днівальний»:

— Штойта, «землячок», на ніч тебе підмовляла, га?

— Це моя сестра,—відмовив днівальному Дмитро і прожогом побіг до казарми...

Сурмач 16-ої роти—Мішка—стояв посеред двору і «наводив тень».

Хтось вигукував на всю казарму:

— Хахли! Гайда надвір,—сіно привезли.

У відповідь з далекого кутка казарми іронічне запитання:

— «Землячок, розкажи, братуха, як у вас дзвонили, коли архирея стрічали»...

— Ах ти-ж мати твою... на Лисій горі вінчано!—«Землячок» клопітно примружував око, а потім раптом приказував назву загально-відомої речі, що входила до складу салдатського тіла... і далі весело продвгував... «нешта позвоніш, когда телепень урвался».

Настирливо сурмила сурма...

Земляки задоволено іржали. Товпились біля «станків», виймали рушниці, висловлювали, як і завше, сурмі та її власникові силу різноманітних побажань: починали від «рурки», за яку Мішка тримався зубами, і далі... «В потомство» всіх родичів аж до кумів, що розписувались за них на метриці. Потім перевіряли, клацаючи затворами рушниці, і під галасливі вигуки «кадри» поспішали з казарм надвір...

Надворі вже чулася команда Галушки:

— Станоооовись!

Дмитро одягався, затягував на шинелі пояс і обдивлявся, щоб нігде не було ні найменшої брижинки. Він запізнівся до виходу надвір. Кузка стояв, очікуючи на Дмитра, поки він зовсім одягнеться. Дмитро розправив на шинелі останню брижину і замість того, щоб за дозволом Кузки підійти до «станка—вийняти свою «Берданку», пройшов повз Кузку, ліворуч, і далі просто до «фельдфебельської». Кузка послав слідом за ним кілька підозрілих поглядів...

Дмитро постукав у двері. Він зараз скаже фельдфебельові те, про що надумав...

— Можна!—почув зв дверима.

Гризло повернув голову і побачив на дверях Дмитра, що стояв «на витяжку» з рукою «під козирок».

— Здрівля желаю!—привітався Дмитро.

— Здоров, здоров!—привітно відповів Гризло.—Ти що... може з жалобою на нього—сучого сина?

— І кивнув головою на вікно, у двір—де Галушка перевіряв вишкочану «роту».

— Я хотів-би у місто... до мене сестра приїхала—трохи непевне висловив своє прохання Дмитро.

Гризло немов-би сподівався цього, але замість того, щоб насупити брови, як це він робив завше в подібних випадках, підійшов до Дмитра і несподівано простягнув йому руку:

— Када я сам, тоді в мене ніякого розлічя...—пояснив спантеліченому Дмитрові.

Дмитро обережно вклав свої пальці в долоню Гризла.

— Сестра, гавориш, приїхала? Харрашо!—І Гризло повернувся до полиці, що висіла прибита цвяхами в кутку, відшукав серед різного мотлоху службову книжку, де кожний квиток було засвідчено печаткою та підписом Маковського, і за відповідною чергою написав Дмитрові перепустку... на добу.

— На. Тільки дивись мені,—наказував Гризло—як ітимеш по городу, щоб ніякого доношенія нащот тебе від начальства не було: на предмет скажемо чести, або з баришньою під руку і вобче, значить, йому подобоє... Поняв?—І простягнув руку, щоб віддати Дмитрові перепустку.

Дмитрова ліва рука протягнулася назустріч і цупко вхопилася за клаптик офіційного паперу, правою Дмитро взяв «під козирок».

— Слухаю, пане-фельдфебелю!

— Не треба! Када я сам, тоді в мене ніякого розлічя...—ще раз нагадав Гризло.

Дмитро, замість відповіді, жваво крутнувся на лівому обцасові, міцно ляснув закаблуком і випорснув за двері. Гризло вистромив з-за дверей голову—щось вигукував слідом, тоді як Дмитро вистрибом поспішав до воріт. На воротях вартовий оглянув перепустку, а потім...

Дмитра вперше з того часу, як він одягнув на себе сіру салдатську шинелю, привітала міська вулиця.

Місто тільки що прокидалося. Шеркали нічними заслонами вітрини «модних» магазинів, дрібні крамарі повідчиняли і свої бакалійні крамнички і, хукаючи в долоні, бігали по пішоходах, заваблюючи покупців. Позіхаючи йшли на ринок куховарки.

Єдиним дисонансом на вулиці був чолов'яга з кухлем на голові, в якому бовталася «жовта вода».

— Вот квас! Вот квас! Дед мой піл, двесті лєт прожіл!—вигукував на всю вулицю.

Приїзжий дядько—пара волів, хура сіна і зверху на рубльові жінка—іронічно доказав пужалном жінці:

— Стара, подивись. Бачив різні голови, але щоб кухлі в осени замість шапок носили—не бачив...

Стара пояснила:

— А ти не бачив хіба, що гицлі без шапок ходять, а це... бог його знає...

Чолов'яга з кухлем підбіг до дядька і миттю налив йому шклянку «жовтої води»:

— Пий, хазяїн, на здоровля!

Дядько спантеличено взявся за налигача.

— Агов, Карман! Чоловіче добрий, я ще не снідав...

Чолов'яга рішуче поклав кухоль перед волами:

— Не моє діло. Я тобі наливав...

На пішоходах почали зупинятися люди, охочі до всякої даремної розривки.

Городовик, що стояв на розі вулиці, подав де-кілька застережливих коротких сюрчків, а тоді... атакував хуру:

— Приказ нащот усякого собранія читав, чи ні?—ув'язався до дядька,—чолов'яга тим часом з кухлем поза хуру, і зник.

— Помилуйте, господа!—звернувся дядько до пішоходах—у мене два сини на фронті...

Городовик трохи подумав:

— Два сини, кажеш, на фронті?—значить, протокола не́буду писати.

А за порушеніє тишини з тебе по закону дві в'язки сіна... згодний чи ні?

Дядько мовчки відрубив хуру, а жінка скинула городовикові дві в'язки сіна.

— Гей, карман!—і воли рушили далі.

— Я вам кажу, господа,—говорив, ні до кого не звертаючись, дядько—що ці хвараони й містечкові кози в печінках мені сидять... Ніякого розлічія між ними нема,—а тоді оглядався, чи далеко відійшов городовик.

Дмитро простував по вулиці слідом за хурою. Запашне сіно вабило його до себе—може тому, що воно нагадувало йому про село, да не було сірих кам'яниць—казарм і де залишилася Марта...

Він жадібно зазирає у вітрини модних магазинів, звідкіль виходили цивільно зодягнуті мужчини, навантажені пакунками, в супроводі своїх жінок (а може коханок); він ковтає афішу за афішею на міських стовпах і будинках, де оголошувались премії за найкращу жіночу ніжку, або талію... Прислухався до розмов на вулиці.. Гроші... Кохання... Театр... вечорі... офіцери...

А де-ж війна?—запитав, нарешті, голосно сам себе.

Віддав кільком офіцерам «честь», що попалися йому на вулиці, назустріч, і підійшов до газетчика:

— Дай газету.

— На, землячок, читай, навчайся—насмішкувато промовив газетчик і скопа позирнув на Дмитрові вишивані «кантом» погони однорічника.

Салдатам не дозволялося заходити в кав'ярні, і взагалі у так звані місця громадянського спочинку і для того, щоб прочитати газету, Дмитрові треба було винайти якесь інше місце.

Він зайшов у двір невеличкого двохповерхового будинку і при-
мостився на східцях «чорного ходу».

Газета сповіщала про наші «успіхи» на фронті.

Дмитро перечитував звіти, що подавалися штабом дієвої армії, і в міру того, як перечитувались газетні сторінки, він робив порівняння з тим... що робилося в запіллі—ось тут, недалеко—на вулицях міста.

— Газетку мучиш, землячок?—несподівано почувся чийсь доброзичливий, з примішкою гумору, голос.

Дмитро підвів голову. Перед ним стояв середнього віку чоловік—можливо з тутешнього двору—робітник і, привітно закопилівши обидві губи, показував два рядки пожовклих від махорки зубів.

— Б'ють його падлеца, німця, га?—зацікавився несподіваний співбесідник.

— Коли вірити газеті, то виходить, що б'ють—обережно відповів Дмитро.

— Так і мій хазяїн каже,—ствердив балакучий робітник.—Ми, каже, так—як повоюємо ще років зо два, тоді я відкрию сукняну фабрику... А ти з бариньєю за границю на лиман поїдеш.

Дмитро підозріло оглянув його кремезну, присадкувату постать.

— Не думай, землячок,—поквапно промовив робітник—бачу, що ти нашого поля ягода, хоч і носиш на погонах оці три паскудні стьожки—він тицьнув пучкою на вишивані «кантом» погони.—Коли-б ти був з їхнього,—дворянського, чи навіть купецького брата, то, вбий мене гсс-подь з німецького літака, ти-б не ховався у двір читати газету—влучно закінчив він своє спостереження.

Дмитрові залишалося тільки ствердити правдивість фактів—його зацікавив робітник своєю одвертістю... До часу побачення з Церанською ще треба було чекати годин чотирі і Дмитро вирішив, що йому не пошкодить побути зайву годину в товаристві такого цікавого співбесідника.

— Як по вашому, чи довго ще протягнеться війна?—запитав він робітника, щоб як-небудь повести далі розмову.

— А по вашому як?—перепитав робітник—бо по моєму...—ще вистачить часу для того, щоб по вас наймала молебні ваца наречена... і крім того...—він зробив коротку павзу.—Так-то, землячок! Ти їсти часом не хочеш?—була його практична пропозиція.

— Він певне вважає мене за дезертира—подумав Дмитро.

Пропозиція була якраз до речі,—в нього був порожній шлунок,—а перспектива поїсти чого-небудь такого, щоб не нагадувало про смердючу рибу, якою годували в казармах—вплинула на вирішення справи і Дмитро згодився.

— Воно-б не пошкодило пообідати...—Висловив обережно свою думку.

Робітник засміявся і зловив Дмитра за руку, так, ніби вони були давні приятелі.

— Ходімо, земляче! В мене для таких, як ти, завше найдеться пообідати.

Дмитро не перечив.

— Звичайно, що мене пораховано за дезертира—подумав він ще раз, коли підіймався східцями «чорного ходу» до помешкання свого випадкового приятеля.

Власне, це була пригода...

Приятелі, що тепер цілком зазнайомилися, сиділи після смачного— в порівнянні з тим, що давали в казармах—сбіду...

— Коли я вперше вас побачив на східцях «чорного ходу», в мене склалося вражіння, що ви—дезертир,—сміявся доброзичливо Голубенко (це було його прізвище).

— А тепер за кого ви мене приймаєте?—поцікавився Дмитро.

— Тепер—Голубенко загадково примружив око.—У всякому разі з вас кепський вояка...

— О, так, я ненавиджу казарму... війну... і самого себе в салдатській шинелі—вирвалось несамохіть у Дмитра.

Голубенко по-дружньому ляснув Дмитра по плечу.

— Щирісеньку правду кажете, това... земляче,—поправив він себе і раптом, зігнувшись над столом, почав писати видельцем по скатерці.

Зпапанувала прикра мовчанка, і...

Дмитра вразила несподівана думка.

Колись йому було п'ятнацять років і він добре пам'ятає, як палав будинок, оточений городовиками й жандармами... З будинку відстрілювались бравнінгами,—їх було всього п'ять чоловіка,—а все «старе місто» Винниці стояло за потрійним ланцюгом городовиків і жандармів—дивились, як «викурювали» соціалістів...

Дмитро ретельно оглянув кремезну постать Голубенка і почав пригадувати, де він бачив цю постать раніш... В його пам'яті почав впливати один із п'яти, якому пощастило тоді прорвати потрійний ланцюг городовиків та жандармів і захватитися в натовпі. Так.

А потім Дмитро носив йому їсти туди, де він тиждень переховувався в хазяйській сушарні... на вгороді.

Голубенко раптом покинув видельце й нервово засміявся:

— Кепський з вас, земляче, вояка. Батьківщині треба стійких людей, що вміють без протесту вмирати на фронті... Ех, ви!

Дмитро підслухав глузливу нотку, що бриніла в його голосі:

— Мені здається, що я десь зустрічався з вами раніш...—висловив він Голубенкові свою думку. Їх погляди здибались... Голубенко сумнівно похитав головою:

— Щось не пригадую...

— Невже я помилився,—думав Дмитро,—права рука його, поранена городовиком, була—в сушарні—перевита онучами...

— А ви пригадуєте, де вам дістався цей басаман?...—і він показав Голубенкові на його праву руку, де біля головного пальця було зарубцьоване місце.

Рука тоді почала поправляти на столі скатірку, а погляд Голубенка був пронизливий, як дві капли чавунного молока...

— Це ви... той самий гімназист... Тоді як я ховався в сушарні... пригадую... тепер я вас пригадую... так, так!—і він ще раз уп'явся на Дмитра своїм пронизливим поглядом.

— Це я... той самий гімназист—Дмитро примружив очі. В його уяві промайнула тінь божевільно-відважного соціаліста, почорнілого від диму, що сам один з бравнінгом кинувся на юрбу озброєних рушницями городовиків і жандармів...

— Тепер ми помінялись ролями?—нервово сміявся Голубенко.—То ви мені носили їсти, а тепер вам довелося в мене пообідати...

Дмитро розплющив очі: на плечі в нього лежала рука Голубенка, а в очах знайомий позір...—

— Тепер ви певні, що я не хочу вам лиха.. Признайтеся, товаришу, чи давно ви читаєте отак газети на задвірках?

— Я ні... Я перший раз сьогодні на місті...—спантеличено белькотав Дмитро.—У мене сьогодні побачення з родичкою.. А може ви знаєте—Церанську, вона живе тут на С...кій вулиці.

На його думку, цієї фактичної справки було досить, щоб заперечити будь-яке підозріння в тому, що він—дезертир.

— А-а-а-а. Це ви... Міхальченко!—Якось несподівано промовив Голубенко. В інтонації його голосу Дмитро застеріг натяк на те, що Церанська добре відома Голубенкові... а якесь внутрішнє передчуття штовхнуло до тої думки, що поміж ним, Голубенком, і Церанською існує якась невловима нитка, яка зв'язує їх єдиним загальним інтересом.

— Церанська—це ваша родичка?—перепитав він, підкреслюючи кожне слово.

— Не одна, а обидві...—поправив Дмитро.—Я сьогодні тільки вранці про це довідався, коли одна з них одвідала мене в казармах...

— Так, так!—притакував за кожним словом Голубенко.—Веселі дівчата... і... Ви гарно використовуєте вечір. Я теж їхній... родич. Гарні дівчата. Мені про вас оповідали... А ви розкажіть мені, що у вас робиться в казармах...—запитав він так, щоб це запитання не мало жадного натяку на те, що воно має зв'язок з попередньою розмовою.

— Що в нас робиться в казармах?—обурився Дмитро.—Розумієте, що... дайте мені право і я повісив-би...—він запнувся, а тоді після короткої павзи стримано промовив:—Хочете? Я вам розкажу історію зі мною...

— Звичайно. Я дуже радий вас послухати.—І Голубенко, голова підпільної боївки, що за кілька годин перед цим одержав звіта від Церанської... уважно вислухав подробиці, з яких виникла Дмитрова «історія».

— Здається, що я вже переборщив міру...—схопився Дмитро, коли Голубенко вийняв привішаного на мідному ланцюжкові годинника:

— Вам залишається рівно година...—й раптом увірвав.—Я хочу сказати, що ви ще встигнете піти до ваших родичів через годину...—виправив свою помилку Голубенко.

Дмитро прощався. Він протягнув Голубенкові руку, а тоді виразив очей зішлись навхрест:

— Хоч ви може й надійний хлопець, і вмієте мовчати, але.. моя порада вам: забудьте про те, що ми коли-небудь здибалися з вами... зрозуміли?

— Зрозумів...—спромігся прошепотіти Дмитро. Від очей Голубенка на його чолі виступив холодний піт.

— Дякую!—міцно стиснув Голубенко руку, що протягнув йому Дмитро.

Вони вийшли удвох на східці, а тоді ще раз мовчки подали один одному руки.

Дмитро вийшов за ворота. На вулиці було темно й лише де-не-де зрідка блимали газові ліхтарі.

Над ним тяжила й давила на груди якась таємниця, а в голові бродили поплутані думки...

— Нічого не розумію—промовив голосно Дмитро.

Він постояв кілька хвилин за ворітьми, а тоді окликав якогось цивільного мужчину, щоб довідатись, де саме, якій частині міста була С...ка вулиця...

Там на нього чекала Церанська.—«Панна Галина»—машиністка штабу.

VI

УРИВОК ІЗ ЩОДЕННИКА

30/XI-1915.

... Тепер для мене з'ясовується все... Я не хочу, щоб вона знала мою думку про неї... Сьогодні мені Гризло сказав, що бояться арешту нічого, бо, зі слів Маковського, заяву Галушки, посвідку лікаря і його власноручного рапорта кимсь «похереено» в канцелярії штабу... (Викусить, ваше благородіє!). Галушка вдруге не відважиться подати заяву—боїться Гризла. Чим більше я порівнюю життя казарми з тим, що діється навкруги... тим швидче прихожу до висновку, що казарма мало чим різниться від дому божевільних. Я не знаю... як мені бути далі. Я хочу бути відважним... і разом з тим мене лякає її пропозиція... А що як мене викриють. Вона чекає на моє вирішення... А в мене за пазухою «трус».

Худоба я... Хіба-ж так може думати салдат, доля якого залежала від сірої коверти...

Я ще подумаю...

5/XI-15.

Був знову в неї на квартирі... Навантажила мене цілим комплектом програмів різного «калібру» соціалістів.

У мене нема сталого погляду на програм більшовиків, але... брошура Леніна «Империализм как новейший этап в развитии капитализма», яку я вже третій день переховую під нарами, чудовий доказ для таких остолопів, як я...

Мені хотілося ще раз навідатись до Голубенка.

Вчора 56 маршова рота відмовилася їхати на фронт... Сьогодні, ніччю їх вивели з казарм під охороною ескадрону, кінноти, на Кременчук.

Дисципліна в казармах подвоїлася: за кожну дрібничкову провину салдати дістають по «морді». Однорічників не виключають. Сьогодні одержав від Марти чергового листа, в якому вона цікавиться, чи познайомився я з її родичами... Чудачка! Познайомився й навіть більше...

Я хотів-би, щоб Марта була хоч трошки подібна на Галю.

8/XI-15.

... Гризло, коли давав мені вчора перепустку до міста, сказав, що в нього є розпорядження встановити за мною «контроль». Я обіцяв йому півхунта халви й пляшку справжнього «три зірки» коньяку.

Галя довго сміялася, коли взнала, що коштує мені перепустка. Ми ходили разом до Голубенка...

Я погодився, нарешті, на пропозицію Галі.. Голубенко мене вилаяв «ідіотом» за те, що я пишу щоденника...

— Забудьте, мій голубе, про ваш письменницький хист, а коли в вас є яка-небудь «писанина», то сьогодні-ж її пошматуйте й киньте до відхідника...

Це була його порада.

Мої обов'язки поки-що мають інформаційний характер —наглядача...

Щоб уникнути підозріння, Голубенко вирішив, що я повинен тепер на де-який час осістися в казармах і не ходити до міста. Натомість Галя буде мене відвідувати двічі на тиждень та одержувати від мене інформації...

Мені дивно зараз за себе—ніколи не мав на думці стати соціалістом... а особливо після того, що мені довелося бачити в Винниці, коли їх «висмалювали» живими з будинку.

Я з побожністю дивлюсь на Галю.

Там—у Винниці—коли підпалили будинок, серед них теж було одно молоде дівча...

Салдати, що охороняли місто, довго не могли заспокоїтись і вбили кількох жандармів... казали, що вона теж була разом з іншими на підпільній роботі в казармах.

А я? Я поки-що інформатор... Після того, як розтрощив Галушці носа! Худоба я безрога, от що!

12/XI-15.

Сьогодні «на зорі» мене одвідала Галя.

З обов'язку інформатора я розповів їй про те, що робиться в наших казармах і зокрема про свою роботу...

Я не сподівався, що в мене знайдеться стільки однодумців і... всі проти фронту.

Галя радо вітала мій намір організувати незадоволених «кадрою», вона обіцяла, що за другим разом принесе мені де-що з підпільної літератури.

Вчорашнім наказом нашу роту об'явлено маршовою а... Сьогодні десять чоловіка взяли перепустки до міста й повтікали з казарми з усіма своїми манатками... Жулики!

Тепер без догляду «кадри» не пускають навіть до відхідника, а ніччю всі приміщення казарм охороняє—«ісусове військо»¹⁾.

«Кадра» лютує. На їхній погляд:

— Це не резон: «коли маєш нашівки і... водиш на сідало зас...ців.

Салдати вперто обстоюють думку вимагати зимового одягу й взуття—без чого вони рішуче не пойдуть на фронт. Маковський зараз як шовковий... Його здається буде призначено командантом нашої маршової сотні і... хто знає? «Землячки», які побували на фронті, оповідають, що маршовики частенько залишають своїх офіцерів на сон... під колесами ешелонів.

¹⁾ Ополченці.

— А донести не можуть?—закинув я одному «землячкові».

Земляк перше, ніж відповісти—свиснув, а тоді пояснив:

— Це діло, землячок, ніччю робиться... і знов-же чоловік—хоч він скажемо буде Юдою— а видющої смерті боїться... Мовчить!

Взагалі настрої маршовиків мають сприятливий ґрунт для мого агітації... Коли б швидче підоспіла обіцяна література... і Галя.

17/-XI-15.

Одержав від Марти листа. Вже другий день, як він лежить у мене в кешені, а я ще й досі не поцікавився його змістом. Може тому, що...

Галя... Ах, ця Галя! Або фельдфебель Гризло велика «тютя», або... Досить того, що коли приходять Галя, він не знає, де себе дівати.

Майже вся казарма знає, що Галя—«моя сестра» й що Гризло має на неї «зуб».

А ну його до чорта!.. Я не розумію, як можна поєднати кохання з роботою за завданнями партійної організації.

Чи кохання? Так. Я кохаю Галю... і коли вона приходить до казарми на побачення з «братом», тоб-то зі мною,—і раніше чомусь заходить до фельдфебеля (може це просто для того, щоб у Гризла не було підозрінь), я готовий тоді полізти один на тисячу багнетів...

Галя завше серйозна, а тепер весела пустотлива Галя, виходить з кімнати Гризла завше з перепусткою для мене...

Коли ми виходимо удвох за огорожу кам'яних мурів казарми, тоді її обличчя враз міняється—тоді вона знову «Галина Церанська—машиністка штабу».

Кам'яні мурі казарм не витримують тиску «дисципліни», сірі шинелі ворохобляться, і... наша «боївка» 5-ої—тепер 58-ої маршової сотні—потроху зростає... Спочатку ми вдвох: я та в'ятський земляк, а тепер...

Галя дивиться на мене вдячними очима й каже:

— Товаришу Дмитре, наша боївка досягає 30 чоловіка—цього досить, і ми мусимо перекинути нашу організаційну роботу на інші маршові сотні.

Я спокійно слухаю, а в думці: Я готовий зворохобити саме пекло, бо цього вимагає моє кохання.

Перечитав листа від Марти...

«... Сестрою жалібницею при шпиталі Н-ського жандарського корпусу...».

Машиністка штабу 27-го запбатальйону, підпільний організатор конспіративної боївки в самій пащі царату...

«І сестра жалібниця Н-ського жандарського шпиталю»...

Тьху, гидота!

Розірвав листа на дрібненькі клаптики. Перед очима Галя:

— Товаришу Дмитре, нам треба перекинути нашу організаційну роботу на інші маршові сотні».

Так! Нам треба.

*

... Маковський перечитав останню сторінку Дмитрового щоденника й допитливо глянув на Галушку.

— Говори правду... Де взяв?

— Вийняв, коли він спав... було за пазухою, вашбродь.

— Молодець!—похвалив Маковський.

— «Рад старатися!»—відповів Галушка, витягшись у «струнку».

— Гризлові накажете доложити, чи не треба?

Маковський хвилину подумав.

— Не треба. Подавай рапорта на його місце...

Галушка вирячив очі. Надто несподівана була для нього відповідь Маковського.

Гризло—його запеклий ворог і... Він—Галушка—буде на його місці. Галушка затрясся.

— Я вашбродь, всіх соціалістів... Ні один гад від мене не сховається!

Маковський потиснув Галушці руку.

— Ти чесний салдат... батьківщини... Ступай!

Галушка взяв вільною рукою «на честь»—

і, зробивши зворот ліворуч, вислизнув з ротної канцелярії.

— Я тобі покажу, як ділити цукор! З соціалістами звязався... Сука!—погрожуючи кулаком у бік «фельдфебельської», гарчав Галушка.

Дві нафтові лампи освітлюють помешкання казарми... На нарах ні живого духа—всі ще з вечора пішли на маневри—крім «днівальних», що вартували, біля дверей не було нікого.

Галушка поліз на нари, найшов речі Дмитра і почав їх пильно перевіряти.

За кілька хвилин почулося роздратоване «нема».

І коли речі знову було поставлено на місце, а Галушка виходив із казарми надвір, тоді...

З-під нар обережно висунулася скуповджена голова й знайомий голос в'ятського «земляка» промовив:

— Штойта он тут шалається, шкура?

Причина, якою пояснюється присутність «земляка»—під нарами, була незвичайно проста:

За вікнами казарми мжичив осінній дощ... Надворі: що не крок, то калюжа. У таку погоду статечний господар собаки не виганяє надвір. А він—земляк,—що вже двічі побував на фронті, хіба він справді такий дурень, щоб дармувати марно час—не спати цілу ніч—на якихось там маневрах...

Рушниця й уся його амуніція теж лежали під нарами.

Зрештою, в нього була ще ціла низка важливих причин, які поспідовно виринатимуть на тлі дальшого ходу подій...

А поки-що: «землячок» обережно, щоб навіть не шеберкнути, вповзав з-під нар... Його тінь сторожко крадеться по коридору, повз двері «ротної канцелярії», ще кілька кроків і...

Нараз відчинилися двері, а на порозі кімнати виросла постать Маковського.

— Вістун?

— Точно так!—ховаючись від світла в темін коридору, несподівано для себе відповів земляк.

— Зажди!—сказав Маковський. Зачинилися двері.

Минуло кілька хвилин. Земляк обміркував своє положення. Він тільки що встиг зрушити з місця, як на порозі знову виросла постать Маковського, а його рука простягувала землякові.

— Доручення до штабу батальйону. Принести відповідь.

— Доручення до штабу батальйону. Принести відповідь...—проказав за Маковським земляк.

— Як призвісько?—Маковський покvapно витяг із кешені блокнота й олівця.

Дві стрічки дрібненьких літер у блокноті Маковського—ім'я та прізвисько земляка—свідчили про те, що йому доручається папери особливого значіння.

— Неси!—почувся наказ на порозі.

— Слухаю!—була відповідь на коридорі.

Постать Маковського зникла за дверима.

Земляк ще постояв хвилину, поміркував, а тоді так саме, як і раніш, крадькома пройшов до казарми...

... і знову поповз на старе місце. Певно й тут були свої міркування...

Згодом повз «днівального», що доброзичливо затинав хрopaка біля вихідних дверей, сторожко крадучись навшпиньках, при повній амуніції вислизнула надвір постать «земляка».

Осіння ніч проглинула його таємний намір...

Батальйонна канцелярія. Денний гармидер ушух: не чуто рипіння дверей, ні грюкоту салдатських цвяхованих черевиків.

Зігнувшись над «ундервудом», при світлі електричної лямпи, чергова нічна машиністка покvapно докінчує негайну роботу—«арматурний реєстр 58-ої маршової сотні»; за столом біля телефону, спершись на лікті, сидить позіхаючи вартовий писар.

Задзеленьчав дзвінок «апарату».

Вартовий писар лівиво підвівся й приклав до вуха трубку.

— Так. Хто?.. Церанська? Передаю трубку... Вас просять—звернувся писар до машиністки.

Церанська мовчки встала й не поспішаючись підійшла до телефону.

— Слухаю... Так... Так... А хіба що? Ну?.. Ну? Слухай, Клаво... Що? Ти збожеволіла!

Вона раптом повісила на місце трубку й нашвидку почала вдягатися. Прибрала в себе на столі папери.

— Коли прийде значковий штабу, скажете, що я вийшла і... зараз буду.

Замість відповіді вартовий писар солодко позіхнув, а коли Церанська була вже за дверима,—промовив:

— Знаємо вас...—почав умошуватись на столі, видимо збираючись як-найдоцільніше використати свою нічну варту.

Враз телефонний апарат залився тривожним дзвінком.

Дзвінок не втавав!.. Вартовий писар з пересердя плюнув:

— Яка ще там сволоч!.. Лежачи дістав трубку.

— Так... Нема нікого... Нема! Хто? Поручик Маковський... 58-а маршова сотня... Слухаю, вашблагородь. Так... зараз!

Писар покvapно зірвався на ноги:

— Вістун!

Крізь одчинені двері просунулася голова вістуна:

— Якого хріна?

— Худоба, ти як відповідаєш? Дисципліну забув...—накинувся на нього писар.

— Ну, ладно, ладно,—доброзичливо перебив його вістун,—дослужися до єфрейтора, тоді тобі й честь... Кажі чого там?

— Поклич значкового. Він у вартовій кімнаті. Скажеш, до телефону екстренно просять. Та живо! Раз-два!

— Всяка тобі наволоч буде патякати... єфрейтора... гм!—писар почав оправляти на собі одіж.—Машиністка—лярва пішла й роботи не докінчила... Відколи вже...

— А ну тебе,—підійшов до апарата.

— Вартовий писар. Точно так! Післав... у цю-ж хвилину, вашбродь! Зараз! Слухаю...

Грюкнули двері. До канцелярії увійшов значковий штабу.

— Ваше благородіє, екстренно просять...—і вартовий писар передав йому трубку.

— Значковий штабу... Слухаю! Це ти Володя? Що трапилось? Михальченко? Нічого не розумію... Церанська Галина—друкарщиця... Ну?.. Щоденник... Слухаю... Організація... Яка організація? Ти з глузду з'їхав! «Перекинути роботу на інші маршові сотні»... Значковий вилаявся брудною лайкою...—Володя, слухай... Що? До жандарського розшуку... Дурень! Не треба, чуєш? Приїзди... так! Я зараз, негайно, з рапортом до полковника. Володя, слухай... Володя!

— А, чорт!—Значковий схвильовано повісив трубку.—Де машиністка?

Писар витягнувся глистою:

— Не могу знати, ваше благородіє. Десь вийшла...

— Вийшла... Блядство...—процідив крізь зуби значковий.

— Скажи, що я наказую... Ні, як тільки вона прийде, зараз-же донеси мені... Чув?—і не очікуючи на відповідь вартового писаря, прожогом кинувся з канцелярії.

Писар по своєму зрозумів хвилювання значкового штабу...

— Така вже бабська тактика. Де чорт нічого не вдіє—там баба завше справиться...

І поміркувавши хвилину над «бабською тактикою», почав знову умошуватись на столі...

Чекав поки прийде Церанська—чергова нічна машиністка...

Причина, яка на думку вартового була звичайна «бабська тактика», незабаром викликала незвичайну метушню...

До штабу, не зважаючи на пізній час, прибув сам полковник—комендант батальйону.

Нервово дзеленьчав апарат,—значковий передавав розпорядження полковника—викликаючи негайно до штабу командантів окремих сотень. Вся команда, що обслуговувала канцелярію штабу, була «на лице».

Всі тривожно позирали в той бік, де осторонь стояли: полковник і поручик Маковський. Насуплені брови полковника визначали, що трапилася подія незвичайної ваги...

З наказу полковника почалась ревізія паперів—перевіряли все, до найменшого клаптика—боязко шаруділи паперами й робили всілякі висновки...

Певної причини ніхто не знав, за виключенням полковника, значкового штабу й поручика Маковського,—над усіма важила загострена цікавістю таємниці...

І коли всю канцелярію було перевірено до галузочки, тоді полковник покликав:

— Панове старшини, будь ласка до мене на оперативну нараду... Все в порядку... Підсилити зовнішню варту,—і далі продовжував розмову з полковником—командантом окремої сотні польової жандармерії:

— ...Винайти за всяку ціну машиністку штабу—Церанську...

Грюкнули в-останнє двері... Канцелярія штабу 27-го запасного батальйону причаїлася, сторожко прислухаючись до осінньої мжички надворі... Вартовий писар очумався від несподіваної для нього події, почував потилицю:

— Да, батінька мій, катавасія!

VII

Чорна пелена глухої темряви ночі завіщала екран «оперативної дислокації» на учбовому полі... Спокій.

Поміж чагарником, у невеличкій лісовій балці, рухались ланцюгом невиразні постаті, було чути, як провадилася пошепки розмова.

— ...Наказ—стій!

Постаті влякнули до землі і... на екрані знову одна велика чорна пляма.

Це тільки на одну хвилину, а потім...

Здаля виринає підозріла тінь, вона рухається, згодом перетворюється в невиразну постать і наближається до місця, де за хвилину перед тим влякнула дозорна чота.

Коротке і чітке:

— Пропуск!

Постать зупиняється:

— Пропуск!

У відповідь спантеличене:

— Свій.

І одривчаста команда:

— Ура.

«Дозорна чота» захопила бранця.

Хтось запалює сірника й на хвилину освітлює обличчя невідомого...

На вустах командира «дозорної чоти»—фельдфебеля Гризла—здивовано залякла готова на цей випадок лайка...

— Це ти? Яка тебе мара сюди принесла?

Невідомий, якого це торкалося—старшина батальйонної команди звязку—давній приятель Гризла, сердито сплюнув:

— А ну вас до всіх чортів... Насилу втрапив... Негайний наказ командира батальйону: «Кинути все і вести людей до казарми»...

Підстаршина з Гризлом вийшли осторонь і стиха про щось балакали.

Дмитрова ланка захована в кущах на лівому крилі «дозорної чоти». Військова назва ланки—«секрет».

Сюди було чути окремі уривки розмови.

— ...А ти не знаєш для чого?—допитався Гризло.

— Так, де-що чув... підстаршина понизив голос.

— «Вот ана баба какімі делами ворочала»—вловило вухо Дмитра.

— Галя!—вирішив чомусь несподівано для себе Дмитро і в ту-ж мить його серце забилося знайомим йому передчуттям небезпеки.

— Його щоденник...—рука мимоволі шукає місця, де він переховував свого щоденника.

Його не було.

Долітали поодинові слова:

— ... Михальченко... Сестра...

А далі ціла низка подій вихором завертілася йому в голові.

Підстаршині було байдуже, хто:

— ...«Она самая і єсть... Церанська».

Гризло вилаявся брудною лайкою.

— Так! Це була вона...

Церанська—друкарщиця при штабі 27-го запобатальйону—партійний організатор по завданням місцевого підпільного комітету РСДРПБ... «Дмитрова Галя».

З-під козирка Дмитровго кашкета викотилося дві краплі поту...

— А мій щоденник... Де він?

З темряви ночі докірливо хитала головою примара Голубенко

— «Викиньте, мій голубе, свою писанину до відхідника».

Звичайно, він згубив щоденника...

Дмитро безсило вхопився за кущ.

Від чого так нестерпимо билось серце?..

Кохання чи... почуття товариської відповідальності?

Розібратися було важко.

Минуло кілька хвилин.

Підстаршина команди звязку, поінформувавши Гризла про те, що, на його думку, могло спричинитися до припинення нічних маневрів, подався за вказівками Гризла шукати головного командира «оперативного польового штабу».

Маневри припинено...

По шляху, що провадив до казарм, поблискуючи цигарками, рушила сіра пасма—«колона»... З наказу команданта батальйону йшли «додому».

*

Дмитро знав, що на маневрах не було «в'ятського земляка». З його, Дмитрового наказу, «земляк» залишився в казармах... Власне він «земляк»—сам погодився виконати це ризиковане завдання:

— За постановою нашого комітету—так передала Дмитрові Галя—необхідно дістати в негайному порядку кільканацять офіційних бланків чистого паперу... за печаткою 5-ої роти. (Тепер 158 маршова сотня). Що ви скажете на це, товаришу Дмитре?

— Буде зроблено—обіцяв Дмитро.

Відбулася нарада двох.

— Мені треба чистого паперу—бланків... Вони в «ротній канцелярії»... Ти як гадаєш, Якиме? (Яким — це було ім'я «в'ятського земляка»).

— Це треба мені самому...—вирішив Яким.

І «в'ятський земляк» не пішов на учбові маневри...

Сіра пасма «колона» наближалася до воріт, що манячили невідомою плямою в мурованій огорожі широкого двору казарм...

Вже біля воріт:

— ...Пропуск?

— «Берданка»!

— Сам знаю... Котись ковбасою!—промовив старший патруль на воротах.

Коротке:—Розійтись!

І колона—юрба людей стрімголов, з вигуками, кинулась до своїх помешкань.

Дмитро не поспішав. В голові бродила одна настирлива думка:

Зараз, поки ще не пізно, треба щось робити...

Він не помітив, як перед ним, наче з-під землі, виросла постать «в'ятського земляка».

— Не заходь до казарми...

Почувся тихий застережливий голос.

Дмитра це аж ніяк не вразило. Ніч заховала на його вустах байдужу посмішку:

— Мене там шукають?

— Йолопе, не шукають, а чекають... Галушка, пес,—нагадив... Як він довідався—не—знаю...

— Ось тобі бланки і... тікай!—говорив пошепки схвильовано земляк, тоді як його руки дрижали, заховаючи на Дмитрових грудях жмут чистого канцелярського паперу з відбитками ротної печатки.

— А ти-ж-як?—заперечував Дмитро.

— Тьфу, ти... худоба вперта... Я... у мене «Єоргій»... Я не можу... не воловодься!

І по цьому слові «земляк» майже силоміць повів Дмитра назад до воріт.

— Яка тут мати... шалається? Пропуск!

— А ти не гавкай, землячок,—рот не халява,—наставляючи промовив «земляк» до патруля, що вартував на воротах:—Яка собака піде тобі без діла в таку ніч за ворота...

— Ну... щасливої дороги...—Якимова рука гаряче тиснула Дмитрову руку.

Хто й зна, що думав старий ветеран? Коли-б не ніч, то Дмитро напевне побачив-би, що з очей «земляка» бризнула дуже гаряча сльоза...

— Ти юрundi не катай... Шалається вас тут до собачої матери... Пропуск!—навів рушницю «патруль».

— Земляче, кинь жарти... А «пропуск» у нас такий, як у вас.—Яким показав на Дмитрову «Берданку».

— Проходь! Всяка тобі бляха розуму пробує...—бубонів «патруль», випускаючи за ворота Дмитра.

Значить: прощай, казарма!

Ройовий Кузка вже більше не питає: «з якого боку в тебе Хранція»...

На кожній залізничній станції черговий жандар буде пильно перевіряти документи поодиноких «земляків».

На ранок грізний царат висуне проти нього—Дмитра—свою бойову машину—таємний розшук...

Тепер він—одиначка, парій, дезертир, злочинець, поза всяким «законом».

Пригадав, коли виїздили з села підводи... А на село насувалася велика, сива хмара... і пісня новобранців...

«... Прощай кохана в останній раз...».

З темряви ночі виринув образ Галі... Образ перетворюється в постать... Вона протягує до Дмитра руки...

«Товаришу Дмитре, нам треба перекинути роботу на інші маршові сотні».

— ... Галя?!

І Дмитро, зціпивши зуби, кинувся від воріт...

Мжичила осіння мжичка...

*

«Ночка тьомна—я боюся, проводі міня Маруся...».

— Юрку, кинь ти до собачої матери свою «Марусю»... Глянь, якась очмана до нас наближається...

«Патруль»—сіра салдатська шинеля—замовк і почав придивлятися.

— Де?

— Он, просто на нас чимчикує... Бачиш?

— «Проважала до вакзала»...—Ні чорта я не бачу... Де?

— Сліпцун чортів,—вилаявся другий «патруль» і показав рукою.

— Дивись!
— «Та ридала три квартала»... Дивися сам. Казав тому, сволочі розводящому, що я ще не видужав і... нічого не бачу. Який з мене патруль, коли я команда виздоровлюючих.

«Шпитальна команда виздоровлюючих» ніякої варті не несла.

І тільки цієї ночі—за негайним зарядженням команданта батальйону—їх усіх було виставлено на нічну варту по всіх вулицях міста. Наказ: без «пропуску» усіх пакувати на гауптвахту.

— Ба, й справді, хтось іде!—вирішив нарешті перший патруль, коли побачив перед собою таку-ж, як і на ньому, сіру салдатську шинелю.

— Стій, земляче!

«Земляк» зупинився, зробивши два кроки.

А тоді в його руках застережливо клацнув затвор «Берданки» й мовчазна люфа підвелася на рівень грудей патрулів...

— Я забув «пропуск»... Пропустіть!

— Не пужай, земляк, без пропуску ніяк не можна...—красномовно пояснили дві люфи такого-ж самого «калібру»...

Одна з берданок мляво опустилася люфою до пішоходу.

— ... Юрку, заведи землячка на пост...—порадив перший патруль.

— Ти з яких будеш: дезертир чи... нальотчик?—поцікавився Юрко, навантажуючи на себе зайву Берданку.

Той, до кого це тичилось, не відповів нічого... Хіба не однаково? Тепер він—одиначка, парій, дезертир, злочинець поза всяким «законом»...

І знову перед очима виринув образ Галі...

«Товаришу Дмитре, нам треба перекинути свою роботу на інші маршові сотні»...

Дмитро йшов у супроводі патруля. Але він не вірив, що його заведуть на пост і на цьому буде покладено кінець його політичній «кар'єрі».

— Ти звідкіль будеш? З якого краю, землячок?—запитав знову охочий до розмови патруль.

Якесь внутрішнє почуття підказало Дмитрові, що на це запитання треба відповісти...

— З Поділля—відповів Дмитро.

Сталася несподіванка.

Патруль здивовано вигукнув на всю вулицю:

— Диви! Виходить—земляки ми з тобою... А повіту якого?

— Ямпільщину знаєш?—запитався в свою чергу Дмитро.

— Чому не знаю... Ах ти, мати твою бог любив!.. Настоящий, виходить, земляк... А волости якої?—дапитувався вперто патруль.

— Волости?—Дмитра починала цікавити ця «історія».

— Земляк—молодий ополченець і наївний, як подільське ягня.

— Томашпільська волость... А ти з якої будеш?—поцікавився

Дмитро.

— З цієї самої, землячок, з цієї... Біля самого Томашполя—село Гнатків...

— Знаю...—перебив патруля Дмитро,—недалеко, значить, живемо один від другого... Я сам із Антонівки...

— З Антонівки!—патруль не вірив вухам.

Він кумедно проковтнув повний рот слини. Зустріч близького земляка була для нього несподівана.

— Ах ти, мати твоя... забейкана! З Антонівки, га? Данила Причепу знаєш?

Дмитро був певний, що Данило Причепу мусив бути в Антонівці.

— Чому-ж не знаю, це той, що...

— Мою сестру засватав!—розвіяв Дмитрові сумніви патруль.—Розумний чоловічина... Не послунав я його, дурень, а мав-би бути «білий білет» і по чистій гуляв-би тепер дома, ех!..

— Розумний...—погодився Дмитро.—Я йому близький сусіда.

— Диви, навіть сусіди! Така сполученість фактів, здається, найбільше вразила земляка, бо замість того, щоб іти далі, по наміченому маршрутові, він серед вулиці зупинився й видимо почав щось обмірковувати...

Дмитро спокійно чекав...

Порожня вулиця—німа як пень—слухала скавчання псів на далеких окраїнах міста... Підсліпувато блищав газовий лихтар...

Це була С...ська вулиця.

— Знаєш що, землячок?—звернувся привітно патруль,—хто-б ти там не був... бог з тобою—яке мені діло до тебе... А раз ти земляк—бо, раз ти знаєш Данила Причепу й сусіда йому—хіба ми татари, чи що? На тобі, землячок, рушницю, й рушай собі з богом... На!—патруль подавав Дмитрові його «Берданку».

— Дякую,—промовив пошепки Дмитро, схвильований щирістю земляка.

— Нема за що,—всміхнувся патруль,—молодий ти ще, бачу—«серий».—Давно тебе забрали?

— Ні, недавно...—признався Дмитро.

— Зразу видно, що «серий».. А куди йдеш?

Патруль, як людина, що цікавиться всім, не міг не знати, куди йде його близький земляк.

У Дмитра за пазухою шаруділи папери... Брехня мусила бути правдоподібною...

— До штабу... папери несучу...—була відповідь.

— Ай, архаровці!—обурився патруль.—Послати чоловіка й не дати йому «пропуску».. Та-ж тебе на першому посту зловлять!—і він почав виливати на архаровців усю лють своєїрідної лайки Поділля.

Дмитрові спало на думку запитатися в патруля пропуск, але він боявся, щоб це не викликало зайвого підозрення... Головне, це здихатись цього не в міру щирого земляка, а далі... Він протягнув землякові руку:

— Дякую, землячок, мені треба йти...

Землячок ухопився за Дмитрову руку обома руками.

— Іди, здоворій! Тільки як-же ти... Чекай!—патруль склав рупором долоні й, наблизивши їх до Дмитрового вуха, прошепотів:

— «Протірка».

Такий був кінець цієї несподіваної пригоди.

Відійшовши кілька кроків, патруль вирішив:

— Кланяйся від мене Данилові... Скажеш—від шуряка Антона.

Дмитро навіщось кивнув головою і...

За мить на екрані вулиці—на пішоході замість «дії»—чорніла мовчазна п'яньма й було чути...

«Нінночка тьом-на я бо-ю-ся про-ва-ді мі-ня Ма-ру-сяаа...»

.....

*

Кожна хвилинка була дорога.

Дмитро, що так щасливо покінчив свої справи з патрулем, спотикаючись добрався до кінця темного коридору й, важко дихаючи, зупинився біля дверей.

По днівні на дверях можна було побачити «кв. 5», але зараз...

Його руки дрижали, як листя осичини—він налапав навпомацки знайомого йому ще вдень біленького «гудзика». П'яньму коридору прорізали три короткі дзвінки... Ще хвилинка і...

За дверима почувся тихий стриманий голос:

— Хто?

— Галя? Одчинить...

Брязнула клямка. На порозі стояла Галя.

— Я впізнала вас по голосу... Вже пізно...

Дмитро зрозумів: вона не знала, що трапилось, за її відсутністю, в канцелярії штабу...

— Ми... нас викрили...—прошепотів він, нахилившись до вуха Галі.

Близькість Галі—небезпека, що загрожувала тепер на кожному кроці... виссали з нього останні сили... Дмитро безсило похилився на

двері. «Берданка» вислизнула з його рук і з грюкотом полетіла на підлогу...

Першою опам'яталася Галя.

— Заходьте!—і майже силоміць потягла його в кімнату.

— Що трапилось? Кажіть?

В кутку на канапі лежала Клава... З грудей виривався придушений стогін, зціплені зуби... витріщені з-під лоба очі...

— Зараз приїде негайна допомога... Отруїлася...

— Я предбачала, що з Клавою це станеться...

Дмитро плутаючись розповів про те, що спричинилося до його незвичайного приходу.

Галя мовчки все вислухала... Ніщо не виявляло її внутрішнього переживання—ні одного зайвого руху—тільки очі блимнули двома зеленкуватими вогниками...

— Товаришу Дмитре, ви кажете, що по вулиці скрізь поставлено патрулів?—промовила вона нарешті.

На канапі хрипіла звиваючись від скаженого болю Клава...

— Ми зможемо пройти... в мене пропуск...

Спокій Галі знову надавав Дмитрові сили. Зеленкуваті очі підняли його рішучість... Ах, ці очі!..

— Товаришко Галю, не забувайте, що від вас залежить доля цілої організації,—це сказав він—Дмитро.

Сказав тому, що ним керувала свідомість відповідальності за долю цілої організації... і тому, що...

Доля організації це була його власна доля... Доля зеленкуватих очей...

Це звучало абсурдом: «кохання народжує революційну свідомість».

І все-ж таки це було так.

Галя похапцем одягнулась, підійшла до шафи й, висунувши потайну шухляду, поклада до кешені невеличкого чорного бравнінга.

— Швидче до Голубенка!—було коротке рішення.

Клава, до якої на хвилину вернулася свідомість, підвелася на лікоть.

— Галочко, швидче лікаря, Галю...

— Ходім!—кинула головою на двері Галя і...

Пара помутнілих від жаху очей Клави випроводили з кімнати...

Дмитра і Галю.

На екрані—вулиці в обіймах нічної п'тьми, тихо крадучись, по пішоходах, поспішають дві постаті...

Вона:—На випадок чого—вашою «Берданкою» можна скористатись?

Він:—Товаришко Галю, тихше... На розі вулиці стоїть патруль.

Вона:—Візьміть вашу Берданку так,—бачили, як салдати ведуть арештованих?

Він:—(пропускає її на три кроки вперед і бере на плече «Берданку»).

Вона:—Так. Тепер запам'ятайте, як слід, вашого пропуску. Йдіть сміливо... Тут недалеко...

Постаті наближаються до рогу вулиці... Їхні кроки вже почув патруль.

— Стій! Пропуск?

— «Протірка».

— Проходь!—патруль підійшов до першої постати.

— Догулялася, мамзелька?

— Відійди, земляк, не бачиш, арештована...—суворо промовив

Дмитро.

— Ладно. Провадь, куди провадиш...—патруль спокійно відійшов на своє місце.

Він і Вона рушили далі, по вулиці.

Важко зітхнула ніч, а тоді за його спиною...

А може це Дмитрові почулося:

— Ех, ти, матушка Расея! Када ми тебе «образуєм»?

Дві постаті—він і вона—поспішали...

*

Минуло кілька тижнів.

По вулиці в напрямку до залізничної станції снували підлітки «газетчики».

— «Последніє телеграми! Пораженіє Гінденбурга! 100 тисяч плевних немцев!».

На пішоходах рясно стояло всякої «публіки». У кожного в руках «последня телеграми».

Пристойний «бать» задоволено гладив на грудях золотого хреста.

— Господь не лишає нас своєї великої милости...

— Ось вони, наші голубчики, страдники за віру Христову.

Здала по вулиці показала вишикувана салдаська сіра колона: Гучно гриміла оркестра—будила завяття військовим бравурним маршем... Попереду командант колони:

— Айть! Два! Айть! Два!

... Чубарики чупчики каліна...

На пішоходах полетіли в повітря шапки:

— Урааа!!!

Якась сантиментальна дама:

— Салдатік, родимий, дай поможу тобі нести шинелю!

У відповідь дамі з призирством:

— Умативайся, бляха! Недовго ще залишається вам...—і далі нецензурна салдаська лайка.

— Фі, какая гадость! Марочка, не смей подходить... Грубіяни!

На повороті:

— Роями, ліве крило вперед, руш!

— Ах мамочка, как красіво командуєт этот офіцер.

Назустріч у супроводі козаків юрба полонених німців.

... Русіше... фронт...

Вони—полонені—в своєму фатерлянді теж колись так саме бучно «справляли свої «проводи на фронт»... А тепер вони босі, обдерті... О, вони знають, як прикро поводяться з ними «русіше швайн».

А ця публіка, що на пішоходах, певно вийшла поглузувати з них—німців...

Вони відвертають голови:

Німець скрізь мусить бути німцем...

— Хох, дойчлянд!!! кинули в обличчя юрбі на пішоходах.

Хтось істерично вимахував руками:

— Вот они—стервеци—немци! Нашіх братьев убивают...

На німців полетіло каміння з бруківки.

Дрантиво зодягнуте «пенсне» в студентській шинелі заперечувало:

— Господа, они не виноваты...

— Шпіон!!!—засичали в юрбі на пішоходах, а готовий до послуг городовик зараз-же зловив за комір необачного «студіозуса».

... «Чубарики-чупчики каліна»... і козаки, що з лайкою підганяли нагаями синів далекого фатерлянду...

Чергова маршова колона вирушала на потяг... таємний маршрут потягу:

«16-й армійський корпус».

Про це знає лише командант колони, висланий за провину на фронт... поручик Маковський...

Колона в супроводі юрби цивільних посувалася до станції.

«В'ятський земляк», що маширував на лівому крилі десятої ланки, почув, як чиясь рука обережно потягла його за плече. Він оглянувся.

Рука молодої, на вигляд симпатичної жінки протягувала йому...

25 шт. «Сальве».

— Привіт від Михальченка...—проказала шопотом жінка.

«Земляк» захвилювався.

— Ти з їхніх будеш?

Жінка, що йшла поруч колони, кивнула на знак головою:

— Він теж незабаром буде на фронті...

— Ладно!—єдине, що міг промовити земляк. Він ще хотів щось додати, але жінка вже встигла відійти на бік. На руках у нього був подарунок Дмитра—25 шт. «Сальве».

Ройовий Кузка, що йшов поруч земляка, поцікавився:

Знайома баринька?

«Земляк» промовчав. Взагалі Кузка, та й не тільки Кузка, а навіть Маковський, Гризло й Галушка, які теж були в маршовій сотні, всі вони з тієї ночі... ставляться до земляка «надто уважно»...

Чому?—Це поки-що таємниця...

Наочні факти такі.

Військова влада, на чолі з плюгавеньким генералом, вирішила за краще всю «кадру» за «справу 815»—вислати на фронт.

Підстава?—Вирок того-ж таки плюгавенького генерала.

— Все, що є підозрілого в кадрових частинах—на фронт...

«Земляк» пригадав ту ніч, коли Дмитро так щасливо «вислизнув» з-під рук роззяви—Маковського...

«Він теж незабаром буде на фронті».—

— Це слова незнайомої жінки... А в руках 25 шт. «Сальве»—подарунок Дмитра.

— Дядюшка—задумливо освідомився Кузка,—а як на фронті... «криють» нашого брата?

Земляк зневажливо посміхнувся:

— Ти ще не нюхав німецького ладану?

— Ні,—щиро признався Кузка.

— А тепер понюхаєш...—вирішив земляк.

І згодом додав:

— Там тобі покажуть, «з якого боку Хранція».

Кузка пригадав Михальченка й винувато опустив голову.

Мовчав і «Земляк».

Чоло вкривалося зморшками... Він ніяк не міг збагнути гасло, що йому полишив у спадщину Дмитро:

«Мир хатинам—війна палацам».

Ну, скажемо так,—міркував він,—піхота, та ще роздивляється... А коли «антілерія»?.. Йй усе ні по чому: хатина—палац... Тільки курява до гори дметься...

І на цьому земляк закінчував свої міркування...

Впереді гриміла оркестра. Сотні грудей, важко дихаючи під сірими скатками шинелів, вигукували в повітря:

«... Ти послухай злой германец,

брось Расею воєвать...».

На станції стояв паротяг, готовий повезти чергову порцію (м'язів, кісток і крові) туди—в пашу ненаситного Молоха... Що на буденній мові визначало: «фронт».

Остання перевірка.

... Дмитро Михальченко?

— Дезертир,—відповів Кузка.

Поручник Маковський, що робив перевірку, мовчки викреслив Дмитра з арматурного реєстру...

... Згодом за вікном, що визирало з підвалу на Н-ській вулиці, яка прилягала до залізничної станції, почувся гудок паротягу...

— «Дезертир».—Чомусь подумав Дмитро й підвівся з ліжка—єдиного притулку запліснівілого підвалу, а тепер його—Дмитрової—конспіративної квартири.

За дверима, копіюючи апарата «Морзе», хтось тихо вистукав літеру «О». Дмитро оглянув свою «Берданку».

До літери «О» приєдналася літера «Д».

— Свої—з полегшенням промовив до себе Дмитро й почав відсувати біля дверей залізного засува...

До підвалу, обережно ступаючи, увійшло дві постаті.

— Ні чорта не бачу,—признався Голубенко.

— Товаришу Дмитре,—тихо покликала Галя.

Дмитро, причаївшись до стіни, стояв у темному кутку підвалу. Його призвичаєні очі в темряві стежили за обличчям Галі. Ось, вона повернулася.

Він відчув на собі її пронизуючий погляд.

Те-ж саме енергійне загадково-рішуче обличчя, й пара зеленкуватих очей, як і тоді, коли на каналі крипіла Клава...

— Товаришу Дмитре,—ще раз покликала Галя.

— Я тут—озвався з-тиха голос.

Темрява підвалу заховала від Галі рух, що його зробив Дмитро, силкуючись приховати своє хвилювання.

Якесь внутрішнє почуття проказувало йому, що його дотеперішня життєва стежка пройдена, а далі...

— ... Ми принесли вам чимало новин, товаришу Дмитре,—пошепки промовила Галя.

Дмитро підійшов до Голубенка.

— Доброго здоров'я, земляче,—в голосі Голубенка була доброзичлива іронія—тепер, як бачите, ми помінялися ролями...

— Пригадуєте Винницю?

Галя протянула Дмитрові руку.

— Сьогодні ваша маршова сотня вирушила на фронт... Подарунок я передала. Шкода, мене кортіло дещо від нього почути, але...

— Що з вами? Ви нездорові?

Дмитро мляво посміхнувся.

— Оточення, товаришко Галя, оточення...—перебив Голубенко.

— Вам не прийдеться тут більше перебувати...—звернувся він до Дмитра.

— Зараз ми зробимо коротеньку нараду, а тоді...

Галя пильно глянула Дмитрові в вічі. Її рука нашла Дмитрову руку...

Потиск руки—одна коротенька мить, що за неї він ладен погодитися на все...

— Наша організація хоче вас використати,—докінчила Галя за Голубенка.

Хіба не все рівно, адже-ж організація промовляє її вустами...

— Кажіть, я згоден...

Голубенко задоволено потирав руки.

— Я ще тоді, пам'ятаєте, коли ви читали в мене на східцях газету, побачив, що з вас буде толк. Два—три таких «перепльотів», а тоді...

— З вас виробиться колись дисциплінований партійний робітник—усміхнулася Галя.

Дмитро глянув на неї вдячними очима.

— Спочатку про становище товариша...—почав Голубенко.—Вам не можна залишатися в місті... Ситуація така, що... приходиться змінити нашу, так би мовити, «дислокацію»... Товаришка Галя відряджається ближче до фронту, скажемо.. сестрою жалібницею... я теж... Ну, а ви... На вас, за рекомендацією тов. Галі, покладається...

Голубенко на хвилину замовк.

Дмитро похмуро здвигнув бровами.

Це вже не сантименти закоханого блазня, ні...

Це свідомість того вчинку, що він його бере на себе...

... Знищити казарми... фронт... партійні програми...

все... все...

— Війна—війні!

Ось ті два коротких слова, що ними промовляла його свідомість.

— Я хочу на фронт...—несподівано вирвалось у Дмитра.

Голубенко здивовано зробив крок назад.

— Ви вгадали. Тільки що про це думав... Не дивуйтесь!

Дмитро засміявся хворим, уривчастим сміхом.

— Я вам, здається, при першій зустрічі розказував про те, як я кохаю казарми... фронт... і взагалі війну...

— Я не воювати, ні... Я—руйнувати!.. Руйнувати все, що пахне фронтом... війною... муштрою... казармами...

Дмитра охопила істерика.

Два тижні перебування в темному льохіві-підвалі виснажили його й без того поповані до краю нерви...

Дмитро на хвилину забувся...

Тихше... Слухайте, стіни підвалу. Його життєпис: чотири слова. В селі він—«байстря», в казармах «недоносок»—«дезертир» і... в майбутньому на фронті—агітатор...

... З його затиснених вуст зривається брудна салдатська лайка.

... В ввашу мать...

— скрегочуть його зуби.

Голубенко сіпнув Дмитра за руку.

— Ну, це вже той... Не треба бути таким гарячим, чуєте?

Присутність Галі протверезила Дмитра.

— Вибачте... Вирвалось...—винувато пояснив він, опановуючи себе.

— Нічого...—заспокоїв Голубенко.—Ви просто... вам обридло ваше оточення...

— Значить, пропозицію приймається?

Дмитро мовчки кивнув головою.

— Тепер залишається практична сторона питання...—і Голубенко пошепки запитав:

— Товаришко Галя, адреса Остапчука при вас?

— 16-ий корпус, 162-ий Ахалцихський піхотний полк,—теж пошепки відповіла Галя.

— Гаразд. А тепер—ходімо сюди...

Рука Голубенка вказала просто перед собою:

Три постаті слухняно рушили до найдалшого закутка підвалу.

А згодом:

Уривки шопоту... Лячно блимав завішаний ковдрою огарок лійової свічки...

... і ледве вловимий шелест паперу...

... Аж поки згасло світло й хтось пошепки промовить:

— «Усе».

— Усе—проказав за кимсь Дмитро.

Це було прощальне слово, що його почули темні закутки підвалу...

Коли пацюк—мишачого роду—відважився нарешті вилізти на старе поламане ліжко...

В підвалі вже не було нікого.

Миші з цікавістю обнюхували нову для них річ... Дмитрову «Берданку».

П. ФИЛИПОВИЧ

РІЗБАРИ

В високій залі промину малюнки
І пильної уваги не зверну
На куби тіл, на штучні візерунки,
І на залиту фарбами стіну.

Перегоріли надуми колишні
І лінія не радує мене,
Коли не бачу крізь кольори пишні
Людське обличчя, мудре і ясне.

Я зупинився, я не сподівався—
В душі незнана сходила зоря,—
Мені назустріч тихо позначався
Самотний твір якогось різбаря.

Не мрамур і не хороблива глина,
Не бронзи стародавньої туга,—
Отам в кутку схилилась мовчки
І підігнулась, мов жива, нога.

Похмурі зморшки не ховали втоми,
І випинались м'язи крізь рукав,
І я побачив—зовсім нерухомих
І дерев'яний бондар працював!

Візьмеш у жменю сонного насіння
І не пізнаєш власної руки,—
Най синій день, най у землі коріння,
Жіночий сміх і сонячні книжки!

Я не люблю самотнього зітхання,
Нащо давать далеким зорям звіт—
Не долетить ні перша, ні остання
З моїх думок у невідомий світ.

Його синів уже скликали рудні,
І вдалені темнів залізний куб,—
Він був такий природній, незабутній,
Як степ і сонце, як зелений дуб.

Ви ожили, дерева і рослини,
Братів давніших пізнаю на мить,
Забуту думку будять верховини,
І пісня вітру десь летить, шумить.

І все живе в уяві поєдналось—
Земля, ліси, і бондар, і різбар,
І вічна праця, все, що здобувалось,
Людині знову віддає у дар.

— Отак колись, і наші всі змагання
Перетворивши, кращі різбарі
Схвилюють тих, що на шляху шу-
Вбачають світ майбутньої зорі!

* *

Це ти така і тепла, і принадна,
І над тобою все гудуть дроти,
Розстелить ніч свої похмурі рядна
І знову не одзеленієш ти.

Надії мрійні і смутне квиління
Загублено у передранній млі,
А гострозоре, мужнє покоління
Уже росте на молодій землі!

Д. ФАЛЬКІВСЬКИЙ

* * *

Ой, весно, весно!
Як розтане над пушкою шум
Й попливе,

попливе

дорогами

А розгнузданий вітер на глум
Потолочить степи копитами,—
Отоді я пригадую знов
Наче жужіль запечену кров,
Що п'янила лани, як вино
(Це-ж було так давно,

так давно).

Ой весно,

весно!

Весняночко,

весно!

Ой весно, весно!

Сьомий рік проковтнув сивий час,
Як уперше порепані руки
Розгребли купу панських образ,
А рушниці закрукали круком
По-над падлом смердючих панів
І повстання під сяво огнів
Розлилось, мов янтарне вино
(Це-ж було так давно,

так давно).

Ой, весно,

весно!

Весняночко,

весно!..

Ой, весно, весно!..

Ти розбіглась тоді по ланах
І припала д'мережаній луці,—
Бо була тоді перша весна,
Незабутня весна—

Революції.

І так дивно здавалося нам,
Нам,

одвічним,

забитим

рабам.

Що не брязнем кайданами знов,
Що впиваємось помсти вином
(Це-ж було так давно,
так давно).

Ой, весно,

весно!

Весняночко,

весно!..

Хоч і тисячі нас полягло
І струхлявило десь у могилі
Та жовтневе червонеє тло
Перефарбити шляхта не в силі
І розливсь революції шум
Нам на радість,

а панству на сум

З бурдюків Комінтерну вином
П'яний всесвіт крутнувся вверх дном
(Сьомий рік проминув..
час давно)

Ой, весно,

весно!

Весняночко,

весно!

Ой, весно, весно
Я люблю розпанахтаний шум
І твоє запашне шумовіння
Як розгнуданий вітер на глум
Проповзе

по степу

на колінях.

А над зморщеним пуці чолом
Одімкнуть синє небо ключом
Ж

у

р

а

в

л

і,

ж

у

р

а

в

л

і,

журавлі

Й прокричать:

— у -

лю -

лі...

у -

лю -

лі...

(Це-ж учора було...

не давно)

Ой, весно,

весно!..

Весняночко,

весно!..

Київ.

Весна 1925 р.

П. ГОЛОТА

МАРУСЯ БАШЛИЧКА

(УРИВОК ІЗ ПОВІСТІ)

ПРОЛОГ

З оцеї зеленої гори видно все—

Он у кучерявих акаціях потонув Єлисавет, повистромлював високі димарі заводів; Солодка Балка під Єлисаветом розсипалась низенькими землянками, що повкутувалися в кущі дерев.

Ліворуч—височезний кам'яний Балашівський міст, що по ньому йде потяг, а праворуч—у глинищі—цегельні заводи, землянки знов,— Озьорна Балка.

З оцеї зеленої гори видно все...

А зараз оце все тільки мріється—навколо впала темно-синя тінь—ніч.

Видно одну річку, що внизу гори тече з під Балашівського мосту до Єлисавету й виблискує вогнями, які падали в ню од станції.

Тече собі Інгул.

Петро поклав голову Марусі на груди, а вона легенько водила рукою по його шиї й дивилася на вогні, на річку...

Маруся журиться.—

Брат у неї був такий добрий. Вона зараз хотіла-б до нього пригорнутися й сказати:

— Сашурко, я з тобою ніколи-ніколи не буду сваритися!

А Сашурка наче йде, йде ось по-над річкою та вдивляється, з ким ото сидить Маруся.

На шиї у Сашурки кров і кров біля рота.

Став по той бік річки й каже:

— Ти вже мене, сестричко, ніколи не побачиш!..

Над річкою пролетіли якісь птахи, зашуміли в повітрі крилами й наче теж кричали:

«Не побачиш, не побачиш!».

І не знатиме Сашурка з ким сидить Маруся над Інгулом.

*

Маруся Сашурці до в'язниці носила обід.

Одного разу сказали Марусі:

— Обіда не приймемо—ваш брат помер...

Вдарило Марусю в голову полум'я, впала без тями.

Батька вдруге заарештовано. Повезли десь—і десь у в'язниці помер.

Пригадався Марусі й старший брат Митька, що загинув у бою з Марусею Анархисткою в часи горожанської війни.

І батько й Сашурка й Митька не знають, що Маруся вже велика, не знають, що вона вже закохана.

Маруся нахилилась до Петра й почала хлипати.

— Ти знов, Маню? Годі... Забудь!.. — Ось поїдемо до Харкова... Ми ще такі молоді, нам ще жити багато. Все, що минуло, хай собі,— треба думати про дні, що йдуть нам назустріч!..

Усміхнеться Маруся крізь сльози й притулиться гарячою щокою до Петрового лица.

— Ти-ж мене, Маню, любиш?

— А люблю-ж...

А якже ти мене любиш?

— А ось...

А вітер шелестів травкою й гойдав Марусину косу, здіймав із плеч і тріпав у той бік, де сонце заходить.

*

Хіба матері діло, що доня десь сидить і пестить хлопцеві кучері? Мати мабуть собі спить. А може не спить? Може блукає думками у в'язниці, де стіни покльовані кулями, де валяються гнилі трупи?..

Може заливає слізьми подушку й ридає?

.....
.....
.....

На селі співають півні, з димарів валнув дим, ранок сивим посипав. По той бік річки вже й підвода заторохкотіла, вже поспішають на базар.

*

У Марійчиній хаті засвітилася лампа.

Погасло. Сон.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Колись.

Ще був Петро маленьким хлоп'ям, як мати найняла його служити. Хазяїн—будник.

Стоїть оця червона, з півником на даху, будка, як сирота, серед степу, а біля неї одна однісінька тополя. Ойже сумно шелестить тополя!

Инколи хтось пройде чи проїде, або потяг пролетить—закрутить вихором куряву по рейках, свисне паровик і залунає дико в безлюдному степу, покотиться нивами сум.

Петро вижене на вал телят, скине з плечей торбинку, сяде в щитах, що куріями стулені з дошок, та й ліпить собі з глини будівлі або грається з жучком-кузочкою.

Гудуть дроти. Тужать дроти, наводять тугу.

Теля часом піде в шкоду, прийде якийсь дядько з батогом, одлушпарить Петра.

— А дивись-но, собачий сину, за худобою!

А в будника Петрові не переливки.

Хазяїн—лютий, хазяйка—скупа.

Знущалися над Петром, морили голодом.

Став Петро сумний, мовчазний.

Одного разу кинув у хазяйку каменем.

Як приїде додому хазяїн, уб'є Петра.

Ночує Петро дві ночі в щитах. Просить у проїзних хліба. Або инколи з вагона викинуть завернутий папірець, розверне, а там або шкуринки од ковбас, або крихти хліба.

Петро надумав не жити.

— Ляжу під потяга, хай заріже...

Наміряться Петро й злякається.

*

Був холодний ранок.

Прокинувся Петро в щитах, зуб на зуб не попаде. Їсти хочеться, зло взяло.

— А той хазяїнів синок Янко так їсть, що захоче, й не мерзне... Піду уб'ю його!..

Петро рванув рукою дошку од щитів з такою силою, що здавалося він справді здатний убити людину.

Рейки такі довгі та блискучі.

В кінці рейок димок. Димок більшав і більшав.

З димом виринуло: шматок димаря паровика, тоді його груди—лихтарі з буферами, а он і спини вагонів—потяг.

— Ляжу, хай заріже, чорт його бери!

Захолонуло маленьке серце, затіпалось.

Губи посиніли, сльози котилися в куточки губ. Потяг як із землі виріс, уже близько, наче вітром обдало Петра. Він скинув порожню торбинку з плечей, підібрав халощі подертих штанців, збіг з валу вниз, чогось перехрестився й ліг на рейку.

Ліг Петро—нема Петра.

Він не чув, як на нього з шумом наколилося важко колесо.

.....

Коли потяг зупинився й Петра закривавленого несли на носилках до санітарного вагону, він побачив, як кондуктор жовту-жовту, в крові, за пальчика ніс його руку. Кров з руки капала на жовтий пісок і застигала чорними кружалками.

II

Найщасливіші дні дитинства для Петра були в лікарні. Всі його тут любили. Було виведуть в сад, зав'яжуть рукави халату тай нарвуть йому туди вишень, черешень. Дадуть йому паперу, олівців і він малює.

Доктор у білому, з чорною бородою, в окулярах, візьме Петрові малюнки в руки, подивиться на них, а тоді до сестри жалібниці, що стоїть з боку з червоним хрестиком на грудях.

— Молодець, з нього люди будуть!

— Змалюй мене!—каже сестра, весело всміхаючись Петрові, й сяде важно на зелену залізну скамейку.

Петро ще ніколи не бачив таких рівних, гарних стежок, посипаних жовтим пісочком.

Побіжить, побіжить аж у глибину сада, а стежці й кінця немає. По боках стежки скамейки зелені та нові.

— Вам ще бігати не можна!—крикне молода сестра і ото йому подобалось, що за ним шкодують.

— А я буду бігати...

І бігає. Сестра хопить його легенько за руку й погрозово:

— Ану ходім до лікаря!

Подобалось Петрові й в палаті—ліжки біленькі, як салдати рівно стоять, а вікна великі великі—все небо видно.

Любив Петро й коридор. Підлога сковзка, як лід. Побіжить Петро та й посковзнетесь, як на коньках. А вечером хорі чого тільки не оповідають. Петро слухав і плів собі мрії.

III

Як видужав Петро став розбишакою. Його найкращі друзі Жек та Микада—увірвиголови на все село. Де на городі гарні баклажани, огірки, вишні—там Петро, Микадо, Жек.

Іноді й замок одкрутити, а іноді й курку вбити за городом та засмажити.

А Петрові радили вчитись:

— Ти вже великий, у тебе одна рука, вчитись грамоти треба, може писарем будеш, бо який же з тебе господар...

Мати казала:

— Звів ідол руку, а тепер торби не минеш. З одним крилом не полетіти... Пішов-би у Груцьку до Пантелея корови пасти, заробив щось, доки ти будеш байдики бити!?. Он твої-ж ровесники до заводу ходять, аж по 15 копійок у день получають, а ти... Людські діти носять матерям, а мені!..

Мати плаче.

Петро похапцем учився читати.

Перечитував по складах «Конька Горбунька», «Сто кіп брехні, хоч вір, хоч ні», або «Сборник русских народных песень».

Це було старший брат Федька, що був літейщиком у заводі «Ельворті», що-суботи приносить такі книжки. Навчили Федьку робітники читати, а він показав Петрові. А як Федька приходив од заводу, Петро зливає йому води на руки. Тоді біжить до крамнички Федьці по тютюн № 12.

Петро упросив Федьку купити йому букваря, де він вичитав коротеньку біографію Кольцова, як той почав писати вірші.

— Дай і я попробую—здумалось Петрові.

Думка писати вірші так опанувала Петром, що він не міг спати. Коли в хаті всі сплять, він встає, світить лампу, за оливець і великими друкованими літерами записує, що йому в голову збриде. Запише—ляже. Тільки ляже—знов схвачується—краща думка найшла. Прокинетесь мати, як визвіреться:

— Світло, нечистий дух, гроші стоє, ти його купуєш? Людські діти матерям гроші носять.

А вранці бабам:

— Всі в мене діти, як діти, а це чорт його зна що воно за дитина, встає вночі й пише, і вивчила якась нечиста сила його писати!

IV

— Аби ти мене слухав, я-б ніколи на тебе й не крикнула-б.

— Нащо тобі ото воно здалося писати? Та чи ти з цього хліб їстимеш?

Все єдно, сину, нам старцювати... Що тих копійок, що Федько приносить?—Сім'я-ж у нас велика, он старий обірвався, Наташка боса, а вона-ж уже дівка—між люди треба. Андрій голий ходить, світить... Що тих копійок!.. Сьогодні субота, в заводі получка, пішов-би, став отам під ворітьми, та й щось дали-б, тільки треба бути сміливим...

Так мати Петрові каже що-суботи, але Петро не слуха. Сьогодні він став ніби другим—якимсь блаженим і слух'яним.

— Піду. Сказав Петро і почав шукати торбинку.

*

Балашівка од Єлисавету сажень на 300.

На вигоні село, а по той бік річки у ямі Єлисавет.

Петро не зводить очей од високого червоного димаря Ельвортівського заводу. А димар нахабно тирчав у небо, до половини закопчений, а з нього валив чорний кучерявий дим. Об димар розбивалися біленькі хмарки й тонули разом із димом у небі.

Петро засунув рукав за пояса, що підперезався ним, і заховався за залізною, обліпленою маслами, брамою заводу. Биндюжники торохкотили возами по кам'яному бруку, везли якісь довгі паліччя, залізні колеса... Вагонетки котяться з вугіллям, пахне нафтою, спиртом і всякими маслами. За вікнами, що обсажені пилюгою, блищать вогники, гудуть безперестанно мотори. З вікон трубки, а з дробок дим настирливо вилітає в повітря.

Згодом зойкнув гудок і робітники в засмальцьованій одежі валнули на получку. По одному виходили з контори і йшли з брами мимо Петра.

Зобачив Петро знайомого робітника з свого села і втік. Той зрозумів, наздогнав його і силоміць у кешеню поклав йому три мідні копійки. Петрові було дуже чогось соромно і він бігом побіг додому.

Мати дуже зраділа.—Нічого це, сину, на перший раз, поки звикнешся. Бачиш, а ти не хотів мене слухати. Піди-ж, дитино, та купи три хунти соли, в нас якраз і соли немає!..

Петро розвернув книжку й уставився читати.

Тоді глянув на матір:

— Це вже, мамо, останній раз, більше я ніколи не піду... Краще з голоду померти... видумали...

Мати спочатку лагідно просила його, а далі хватила у Петра з рук книжку й швирнула на долівку.

— Оце мені читання, аби не був такий дуже грамотний, то не розумів-би так... Грамота йому їсти дасть.

V

Башлик Артем—політик.

У нього на квартирі тайком збираються люди, щось говорять, обмірковують.

Та Петрові не діло до цього, що Артема забрала поліція й повезла до в'язниці, що якісь книжки стара Башличка поливала гасом та палила в печі.

Петро прийде до Башликів, покрутиться, вкраде в Митьки, що ходив у сірій шинелі з гудзиками, книжку й піде крадькома од Башликів.

Стара Башличка наказує своїм дітям не водиться з Петром, бо навчить всяким пакостям, «призводитель».

А Петрові Жек та Микада кажуть:

— Чого ото ти ходиш до отих штундарів, у них-же ікон немає?

— Чого ходю?—а книжку «збирить».

Маруся, Артемова дочка, бігала в коротенькій, вище колін, спідничці, та гризла цукерки. Не звертав Петро на неї аніякогісінької уваги.

Це було давно...

Аж гульк і революція!—

Взяла Петра на крила, піднесла над селом, підняла й кинула в місто.

Петро зараз став комсомольцем. Підучився грамоти, об'їздив мало не всю Україну, був у Москві літо, вчився в самого Валерія Брюсова, як писати вірші.

Друкується, член Спілки пролетарських письменників у Харкові.

Живе в великому місті. Проїнявся залізом, димом, гуркотом машин, колес, робочим духом, широкі кам'яно-встелені вулиці, з височезними стінами, а в них великі шибки—вітрини. Сонце впаде на скло й воно далеко блищить, наче з води срібло. Вулицями безперестану літають автомобілі, мотоциклети, велосипеди, трамвай іскрить по дроту—шум.

А десь у Петра, у маленькому, як у жмені, селі є мати, батько—бідують старі. Сестри десь господарюють із своїми чоловіками, а брати працюють в Ельворті—Федько вже старшим літейщиком, а Митька ковалем.

Та не Ельворт зараз завод, а «Червона Зірка». Петро вже поеми пише, а брати ще тільки в лікбезі вчаться.

...Революція...

Петро одного разу пише матері.

«Навряд-чи доведеться мені мамо носити торбу, біднякові в революцію й з одним крилом можна літати. Ой... де я тільки не вилітав? Скоро прилечу до Вас у гості. Ваш син Петро».

І справді приїхав. Пишається мати, дивується батько:

— Петро, ти?—Вчора, та наче вчора крав у Карпихи на городі вишні, подер надвоє сорочку, били тебе пужалном, а сьогодні вже дивись!

А ти пішов-би в груцьку, нехай-би подивився на тебе, бо казав, що ти десь босякуєш, та що з тебе повік хазяїна не буде!

— Та хазяїна справді не буде, я-ж людина письменна, та й незручно мені, в мене-ж одна рука.

— А ти-ж це як—зовсім, чи ще поїдеш?

— Ще поїду, вчитись треба.

— Та хіба ти ще не навчився, вже мабуть і писарем був-би?

— Та був-би, але мені цього мало, більше хочу.

— І нащо воно більше—каже мати—не їдь, сину, будь тут за писаря! Он у Лахманів така бржава дівка, поберетесь, будете любісінько жити та й ми старі якось коло вас будемо.

— Е, мамо, ні. Я людина зараз не та... Вичули про комсомол? Для мене всього світу мало, а не то що ваше маленьке село з Лахманівською дівкою.

— Та так-так... тепер уже мати не потрібна... вигодувала, до церкви носила, приобщала, сповідала, а тепер вони тобі революцію, комсомол... Мати втирає брудним фартухом сьози і всовіщає Петра.

VI

Петро ходив степами. Давно він був отут. Он велика могила—кладовище. Там колись Петро з матір'ю на проводи просили крашанки, паски...

А он баштани. Давно... Ой давно він рвав своїми власними руками кавуни, дині.

Курінь на баштані здавався Петрові чогось таким рідним, любим. Стоїть собі з дрючків стулений, обсипаний сухим бур'яном, а на ньому якась подерта ряднина, сушиться насіння од динь та кавунів. Біля куріня роями літають золото-зелені мухи, бджоли.

Дівчатка взялись за руки, крутяться вінком і на весь степ:

«я цыганка, а ты цыган
Выходи ко мне на выгон»,

а тоді другу:

«продай жінко всі спідниці
чум-чара чуррара
Визволяй мене з темниці
ку-ку!».

Петро підійшов до куріня.

Дівчатка нарізали кавуна й довго розглядали Петрову «іскусствену» руку.

Оповідав Петро, де він був, і почав звати кожну на ймення, що він мовляв ще не позабував нікого.

— А це, здається, Маруся Башличка?

Маруся засоромилась і лагідно клала до рота скибку кавуна.

Руса коса легенько гойдалась у неї на плечах, ніжно торкалась об червоні круглі щоки, одна половина високого лоба вкрита волоссям, що спадало на око, тоненькі брови, під карими очима темні плямочки, маленький носик. Коли вона в профіль на груди спустить косу, то подібна до мадони.

Марійка ще буде рости—подумав Петро, вона ще скидається на дівчинку, хоч стегна вже, як у дорослої жінчини, й ноги втілі, ніби виточені.

Маруся поклала на тачку гарбузів і зібралась везти до хати.

Пішов з нею й Петро—по дорозі.

Ишли мовчки, а згодом Маруся несміливо:

— Ходіте до нас... побачуть Вас Олекса та мама.

— Добре. Петро взяв одного гарбуза за волики та допомагав Марусі везти тачку.

VII

1921 рік залишив велику рану Башликам.

У Марусі вже не було батька, брата другого, терпіли голодуху, попродали все з хати.

Велика простора кімната—пуста.

Стоїть незастелений стіл, по боках два давні-давні вазони з фікусами.

Олекса, старший брат Марійчин, радо розмовляє з Петром, згадував його минуле.

Олексині маленькі очі щиро всміхалися, прищики, що пшоном виступили на чолі, робились червоні, наливалися кров'ю.

— А Марія в нас уже дівка. Показував на Марусю Олекса.

Маруся взяла кухоль води, поливала вазони й зиркала на Петра. У Петра очі задумані, на брови падав великий чуб, стомлене лице, куточки губ надавали йому чогось молодого й доброго.

Заклопотаний.

— Чого ти, Маню, така сумна?—Питав він Марусю, що обіперлася зараз на лікті й дивилася в вікно.

Маруся пишно опустила голову в землю, щоки загорілися, брівки трішки здригували. Вона підвела голову на Петра, здула губами волосся, що лізло їй у рот, і промовила:

— Та... так.

Олексі нічого було робити і він вийшов.

Маруся Петрові подобалась.

— Маню, а чого ти не носиш Червоної хусточки?—в Харкові всі Комсомолки носять.

— Бо немає... та я й не Комсомолка... Олекса Комсомолец, а ніколи мене й на збори не покличе—вредний...

— Маню, я щось тобі напишу, а ти даси відповідь, добре?

— А що-ж ви мені напишіть?

Вона то опустить голову вниз, то підведе на Петра. Петро написав:

«У тебе гарне личко, брови...».

Маруся прочитала. Щоби ще більше зачервонілися, брови стали наче рівнішими, груди під синенькою кохточкою здригували.

— Ой.. що-ж вам написати?.. я не знаю...

— Ну ось я напишу ще:

«Ти мені подобаєшся, а чи подобаюся я тобі?».

Маруся уставилась у вікно, зробила серйозне лице, потім усмінулась, подумала, погризла легенько оливцець і написала:

«Подобається».

Петра наче кинуло в жар і він швидко промовив:

— Знаєш що Маню, я маю з тобою багацько говорити!..

— Добре...—Ой чекайте, корова на тачці гарбуза гризе... Вибігла, а Петро думав:

«Гарна вона, свіжа, здорова, з неї можна людину зробити».

VIII

Вечір упав прямо на Марійчину хату. У вікнах на селі засвітилися жовті вогні.

В полісаднику, де акації вкрили дерев'яний дах та листочками шаруділи об скло віконця,—Маруся й Петро.

— Ти, Маню, не звертайся до мене на «Ви», адже-ж ми росли в одному селі, ще колись укупі й гралися. Пам'ятаєш, як у тому вашому сараї, де сипали вугілля...

— Ой... я не пам'ятаю, тихше, бо мама спить біля цього вікна й почує.

— Поцілуй мене, Маню!

Маруся усмінулась, глянула на Петра, потім упала йому в груди, як злякана птичка—засоромилась, тоді жалібно подивилася йому в вічі:

— Та... краще завтра.

— Ні, я хочу сьогодні,—це по меншовицькому, ти чула про меншовиків? Треба по більшовицькому—казано—зроблено.

— Ну то добре...

В полісадник упав камінчик і покотився до Марусіних ніг. Потім голос:

— Товариші, прошу слова!

Маруся пізнала Олексин голос і крикнула.

— Зібрання відкрито, просимо!

Олекса підійшов:

— Сьогодні Загальні Комсомольські Збори.

Ходімте?

— Обов'язково!—Петро швидко встав. Пішли. На вулиці до них пристали ще Комсомольці.

— Ти нам зробиш доклад про роботу Харківської організації. Петро згоден. Зібралось багато Комсомольців і направились до Комсомольського клубу.

Затягли пісню.

Місяць лив на село слабеньке проміння, обливав юрбу Комсомольців, голови хат, а Комсомольська пісня виривалася з молодих грудей і тонула в синьому вечорі.

IX

Петро сидів за столом і писав вірші. Відчинилися двері й тихенько, щоб не заважати Петрові процювати, увійшла Марусина мати.

Жовте зморщене обличчя, зпід подертої хустки недбайливо виглядало волосся, на носі низько висіли окуляри, в бровах та очах щось подібне до Марусі.

Вона підійшла до столу й лагідно:

— Я хотіла з тобою говорити. Я чула, що ти хочеш одружитися з Марусею...

Ти-ж бачиш сам, вона ще дуже молода і нема-ж у неї нічого, одна спідничка і все!

Невже ти собі багатшої не найдеш?

У Петра виступив гарячий рум'янець. Йому чогось стало ніяково... Він узяв у руки оливцець, бігав ним механічно по папері, щось непотрібне малював, не дивився матері в лице й мовчав. Мати розуміла його й не вимагала говорити. Нарешті Петро одважився.

— Це старі вигадки. Що мені потрібні рядна, скрині? Чи воли та коні?

Не буду-ж я з оцим усим возитися? Ми з Марусею поїдемо звідци... А то що в неї спідниці нема, то придбаємо.

— В неї є руки, а в мене голова.

Петро замовк. Його серце швидко стукало, тіпалось, він нервово черкав оливцем.

Мати помовчала, далі додала:

— Ну то гаразд, робіть, як вам краще, аби добре було. Колись Артем казав, щоб я давала волю своїм дітям і не перечила їм ні в чому. Мати вийшла.

Вбігла Маруся й сіла Петрові на коліна.

— Ну що, питав?

— Сама питала.

— Ну що?

— Каже добре.

— Ну ось і добре, а це тобі... Маруся швидко завертіла у Петра перед носом гілку винограду, що одною рукою тримала в себе за спиною.

— А чого це ти такий худий? Може ти чим хворий, ти пішов-би до лікаря.

— Ні, Маню, це я стомлений. Пишу багато, читаю. Та засідання, збори...

Завтра Єлисаветський ОкрКом КСМУ дає командировку в будинок спочинку. Знаєш де Соколовські хуторі?—туди.

X

Соколовські хуторі од Балашівки недалечко.

Он за великим Грузчанським шляхом Перемонтова дача, долина з великою криницею, що колись поставив пан, а за могилою Турецька могила, а там видно верхів'я дерев, панських дачних будинків—ось це й є Соколовські хуторі.

Зараз там спочивають робітники та радянські службовці.

По-під соячниками, що як військо стоять, вітер котив курай, а горобці обсіли соячники й цвірінкають на весь степ. Петро й Маруся йшли по-під соячниками, що били своїми головешками Петра й Марусю в груди, в плечі.

— Ну, Маню, ти вже мабуть вертайся, я вже тут піду сам. Через два тижні буду в тебе, а там поїдемо до Харкова, будеш там учитись, зроблю з тебе письменну, запишу тебе до спілки пролетарських мистецтв.

— Не барися-ж, поете мій бравий!..

Маруся, як кізочка, збігла в долину, вибігла, стала на горі й замахала Петрові руками, щось говорила. До Петра долітали якісь незрозумілі слова, а він махав їй хусткою. Маруся побігла й її червона хусточка зникла в сонячному сьайві.

XI

Вечір. З оцієї гори видно все.

По небі посунулись хмари і попливли кудись над вокзалом, за Єлисавет.

Маруся задивилась у хмари, а вони наче пливуть до Харкова. Ось вона в Харкові: сидить у прозорій кімнаті. На столі стоїть електрична лампа з червоним абажуром і книжок повно. Сидить Маруся, читає Петрові вірші, а скоро й Петро прийде, він десь на літературному вечорі, вона його чекає-чекає.

— Ти, Маню, знов чогось задумана?

Маруся здригнула:

— Ой, я так замріялась...

Петро повернув Марійчину голову в бік і любувався профілем її лица.

Скоро Петро поїде до Харкова й Марусі доведеться його чекати й чекати може довго-довго.

Волохаті хмари, як медведі, плавали в вечірньому небі, зникли, й небо зблищало зорями.

— Он там, де зірок багацько—в той бік я буду їхати. А зорі ростуть-ростуть.

Маруся задивилася на них і її очі стали повні зірок.

XII

Ніколи для Марусі не була така сумна Єлисаветська станція.

До перону під'їхав поchtовий.

Маруся глянула на Петра очима повними сліз, білки в неї були великі-великі.

— Ти-ж не барись, чуєш, Петрусю, гляди-ж не барись!..

Дзвінок. Кондуктор засюрчав, загув паровик і почтовий покотився по рейках аж до Харкова.

Ще раз глянув Петро у вікно на Єлисавет. Серце застукало... А заводи кидають димарями дим, димарі обмотуються димом, вітер подихне й дим вклоняється до потягу.

Над заводами по-між димарів загубився червоний прапор. А в заводах Петрові брати... Заводи меншають і меншають, за валами зникають труби, перед очима у Петра виросла заплакана Маруся. Змалювалося йому його минуле, у вікні крутився степ, стовпи, хатки, потяг летів, а Петро думав. Потяг летів...

М. ШКЛЯРУК

НА РОЗІ

Вийшов із підвалу дровосік похилий,
Став на тротуарі, назад подививсь.
На плечах торбина, пила і сокира.
А в підвалі діти—сироти малі.

Усього два тижні, як мати померла,
Залишила діток маленьких йому
Годувати нічим—заробити треба,
— І дровосік похилий, за ріг повернув.

Пройшов два квартали і на розі став він.
Дивиться з-за рогу, чи ніхто не йде.
А в голові діти,—тату, кажуть—тату!
— Чи наша матуся вже скоро прийде?

Ні, діти—кажу їм—матуся не прийде,
— Вона вже навіки залишила нас.
І стоїть на розі дровосік похилий,
А в голові діти, жінка і підвал.

ІЗ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЕТІВ

НА СМЕРТЬ ЛЕНІНА

УЗІ ХАРІК

* * *

Нині з муки ніхто ниць пластом не впаде
І кров'ю землі не покропить...
Кожне слово—мов січ, а зітхання, як меч
Над містами, краями Європи.
Двацять першого січня в двадцетвертий рік
Голосіння по всім континенту—
Кривавої дійсності блик
Переходить у світлу легенду...
Минатиме день і минатиме ніч,
Проминуть покоління,—сторіччя.
І будуть казати:—отут наш Ілліч
На варті гремів робітничій.

А. КУШНІРОВ

* * *

На порозі нашого великого свята,
У воротах червоних наших мрій,
Нам чорна смерть, нам сум не дав пощади,
Обрямував нам смуток прапорі.
Тонку стрілу—де серце в нас загрузло.
Дмухнула холодом на нашу палку кров...
Та, смерте, нас не зловиш ти, ми дужі,
Одвагу нашу не проймеш страхом.
Зламався він, той лук наш необорий,
Що, як стрілу, навів стремління наше в світ.
Та що там, світу, духом упадати—
Жаги не одвернути од нашого зору,
Ніщо не втримає твердий наш певний хід
Туди, де наше свято.

Ш. РАСІН

* * *

Вже знають дороги,
Хати і міста,
Вже знають країни...
І тут, понад нас,
І над лобами всіх
В мовчанню жалоби,
Знаттю трепетливім
Звис, наче міх,
Мов торбина:
Загинув...

Сьогодні—
В прапорах майдани всі народні
Воскресіння пророчуть мертвих.
Він—він на світі:
В мені
І в тобі
Він ожив у всіх нас
Крицевим письмом заповітів.

Перекл. В. Атаманюк.

ВЕЧЕЛЬ ЛІНДСЕЙ
VACHEL LINDSAY
(Народ. у 1879 р.)

ДАНИЛО

Дарій Мідіянин був дивацький цар. Починається
Очі мав горді, а голос, мов грім з-за хмар. надсадою
Він левів тримав у печері жахливій „Діксі“¹⁾.
Й були для них люди хрещені поживою.

Данило був наймит найвищий у царстві як-раз. З притиском
В оркестрі палацу він жваво налагодив джаз. „Олександрової Рег-
Він чистив ретельно льох. Вугілля туди носив. дрової Рег-
І Данило все молився:—«Господи, душу мою тайм Ор-
спаси». кестри»²⁾.

Данило все молився:—«Господи, душу мою
спаси».

Данило все молився:—«Господи, душу мою
спаси».

Данило був ключник фартовий, не аби там який.
Він бігав на гору. Він відповідав на дзвінки.
І--в і н всіх до хати пускав, хто-б не прийшов
на гостину:—

Святі такі чесні, злodingи страшні з-під тину.
«Старий Агаб свою картку йому доручає,
Садрах, Месах й Аведнаго приходять до чаю,
Ось їде Фараон із своїми зміями в гості,
Ось приходять Каїн із жінкою в гості,
Елісей з ведмедями чекає на дворі,
Ось приходять Іона з своїм китом
І з Морем!

БЛОФЕР З ДЖАЗ-БАНДУ. (О д перекладача). Вечель (справжнє ймення Ніколас) Ліндсей—найбільш американець зі всіх американських поетів. Він вже літній—народився в 1879 р. та в літературі виступив недовго, перша його значна книжка вийшла у 1913 р., коли йому було вже 34 р. Життя Ліндсея було різноманітним, багатим пригодами. Не вважаючи на вищу освіту й „порядне“ виховання, він багато мандрував пішки, без цента в кешені, голодував, співав по хатах свої вірші за мусень хліба підчас мандрівок, ночував по різних „ночліжках“ з недолюдами. Оті мандри поназали йому оборотний бік американської „культури й демократії“, зазнайомили його з побутом та мовою „низів“, зробили його гострим, часом навіть лютим сатириком. В багатьох своїх творах Ліндсей висмівав показну, фальшиву „демократичність“ капіталістичної Америки з її містами—муравлиними кручами, лицемірну релігійність її „поважних людей“—товстопузих дерунів. Його пародії на муринські релігійні церемонії, його вірші про „Армію Спасіння“ та її „генерала“ Бута—це суцільне блюзнірство. Але при всьому тому, Ліндсей—неймовірний патріот тієї ж самої капіталістичної Америки й сам далеко ще не позбувся релігійних забобонів, любить часом зовсім не до речі закликати „Ім'я боже“. А поруч з тим він закликає до бунтів, оповідає, чому він голосував за соціалістичний список, і взагалі трудно сказати, чого в його творах більше,—беззглядного патріотизму, чи стихійної революційності. Певного, виробленого світоглядом Ліндсея нема.

¹⁾ „Діксі“—негрська пісня з репертуару джазу.

²⁾ Одна з популярних каюфонічних оркестрів.

Купують захоплено шмаття жінки:—
«О, що за узор делікатний»—голосять,
Над піррям страусів їх зідхання важкі
Про скрутні години отут, в Буфалб.
Дітва налітає на двері крамниць—
Купить машкари, дзиг, дзвіночків, дрібниць,
Забувши величну Ніяґару.

Всередині міста, отут, в Буфалб
Крамниці гранатів, сапфірів і перлів,
Рубінів, змарагдів іскристе жерло
І низки опалів тут є в Буфалб.
Ці символи щастя й людських сподівань
Не варті твоїх веселкових убрань:—
Ніяґара, Ніяґара.

Шаршаве єство твого ймення гострить,
Підкреслює підле оце Буфалб,
Законники-ж хочуть підчистити, смирити;
Брак піонерів отут, в Буфалб
Крім юних коханців свіжих та метких
І вітрів, що голосять вздовж вулиць міських:
«Ніяґара, Ніяґара».

Ось де журналістам вже справді життя:
Юнацтво марнує свій вік у вині
Ночами, як білі й червоні мигтять
Вогні—очі Смерти отут, в Буфалб.
І тільки лиш двацять миль від них
Є зоряні скелі у струмнях живних:—
Ніяґара, Ніяґара.

У соннім світанку лиш птах промайне
Мов сяєва крапка, та геть відліта,
Забувши кубло муравлине брудне,
Пиндючне, спесиве оце Буфало.
Й прямує у даль, двацять миль від них
І крила купає в проміннях ясних—
Ніяґара, Ніяґара.

II

Що це за похід іде в Буфалб,
Лицарство заповнило вулиці вщерть?
Безумці-щоб-світ-увільнити, щоб зло
Розчавити, кращі серця в Буфалб,
То зливи червоних із Франції хвиль
Прокинулись тут, за три тисячі миль—
Відгомон Ніяґари,
Злива Ніяґари.

ПРОЛОГ ДО «РИМ В ОБМІН НА ХЛІБ»

Навіть причепи жорстокі,
Захланністю світу ставровані,
Приймали чужинця лагідно,
Бачучи злидні його невимовні.

Захист і слухання ввічливе
Були йому від них даром,
Мінестрелю, співцю й жебракові,
Як світанок сьв тьмяними барвами.
Багаті—і ті були добрими
И казали йому «Вітай нам».
Розуміли його в своїх розкошах—
Яким це було незвичайним!

Двері бідних були розтворені,
Іх доля була однакова,
Бо й вони мандрували й без захисту
Спали у вітер і мряку.
Розум бідних був розкритим,
Темні сумніви зникли, мов дим,
Вони любили чарівні його повісті
И купували за хліб його рими.

Це були часи його слави,
Він вірив у людей братів,
Ось чому й тепер співець
Знову стать жебраком захотів.

З ЦИКЛЮ «МІСЯЧНІ ПОЕМИ»

Що клоун сказав.

«Місяць—папером обтягнене коло»,
Клоун з цирку сказав,
«Серпанок дурниць позолочених,
Янголам він для забав.
«Якби міг загнuzдати ті коні,
Що мчать через сон мій глибокий,
Я-б досяг того кола докучного
Й зробив би мій кращий стрибок.
«Ось я лізу на спинах їх, їду,
Та завжди зриваюсь завчасно
Й паду й прокидаюсь, коли вже до місяця
Залишилась десь миля нещасна».

Що рудокоп у пустелі сказав.

Місяць—цебро з обручами мосяжними,
В ньому чудова, солодка вода.
Якби міг я дібратись до краю та пити
Й худобі напитись дать;
Якби випив ту воду, рій мух навіжених
Не так би люто кусав,
Мої ноги попалені знов були-б жваві
І мул би не відставав.
Я встав би і міг би руду добувати,
Країни-б своєї досяг,
Муравлям і шулікам не був-би на стерво,
Й не загинув-би в пісках.

Що кочегар сказав.

Місяць, це двері розтворені в піч,
Всі бачуть, як звідти буя багаття.
Туди, по над ґрати цієї печи
Ми кидаємо в чорних невгодах життя
Наші болі тяжкі й кохання й страхи,
А знизу чекають черги до тих ґрат
Папір і смола і дьоготь і вар—
Ім ім'я—ненависть і кров і розбрат.
І полум'я з цього всього повстає,
Світло чудово буяє вщерть.
Горе повернене ним в таємницю
І в розвагу—Смерть.

Стара коняка в місті.

Місяць—стіжок кукурудзи. У гору
Мені на поживу його хтось заткнув.
Якби я могла на ту стежку забратись
І спробувать тую вечерю смачну!..
Люди дають мені тільки солону
Та жменьки зерна й нещадно б'ють.
Колись я розірву всі віжки та шлеї
І двері у стайні знесе моя лють.
Туди, де мене кукурудза та вабить,
Збіжу через вулицю, в гору, на камінь.
Не раз же я бачила, як вона сходить
Роками й роками й роками.

ЗШИЙТЕ РАЗОМ ПРАПОРИ

Могутня хвиле молоди, доки тебе не розтрачено,
Всі монументи змети
Кавунні, розчав всі високі імперські стіни,
Що нам заслонюють нову Світову Державу,
І випростай всюди ненависть заплутану
І всіх нас зроби братами кривними.
Не припиняй протесту свого,
Доки гармат голоси не звитяжать.
Барабань про мир світовий,
Доки ще влада Торі не впала.
Не отруйний, скалічений вік старий
Є нашою спадщиною,
Лиш воля весняна, розливна й світанок палкий,
полум'яний.

Селяни, повстаньте яскраво,
І свій пред'явіть рахунок,
Доки лорди не виснажили ваших рук!
Зшийте разом прапори.
Не опускайте їх вділ.
Звіхрїть разом світи.
Скиньте з трону бридку почвару
І клоуна.
Ухвала:—
«Те лиш має рости
У борознах Балкан, у метушні Китаю,
Що цвіте й молодіє невпинно».
Тільки те має бути цінним та любим,
Що мудрість для серця приносить рік-у-рік
Й кладе ці слова зворушливі нам на язик:
«Сполучені Штати Європи, Азії й Світу».

«Дбайте про молодь», гукаймо.
Звіхрїть референдум.
П'ять літ тому ваші батьки
Страйк ухвалили, та надто вже пізно.
Тепер,
Короновані сонцем натовпи
Несчислимі
Юнаків та дівчат
Найкращих,
З вашим залатаним драпором братства
В горі,
З різноманітного шовку,
Сплетеного в один прапор квітчастий,—
Повстаньти,
Громадяни одної держави могутньої,
Сполучених Штатів Європи, Азії й Світу.

Світанок трояндами вкрито й оперлено.
 Знищено гвардію панів.
 Капітанів кровожерчих схилено.
 Отже, Саксонці, Славяни, Французи, Німці,
 Повстаньте,
 Янки, Китайці, Японці,
 Всі землі, всі моря,
 З полум'яним, райдужним прапором розвіяним,
 Повстаньте, повстаньте,
 Хворих драконів раптово візьміть,
 Величаво створіть

Сполучені Штати Європи, Азії й Світу.

З англійськ. переклав *І. Ю. Кулик.*

Ф. ШАКОВИЦЬКИЙ

Повстання є умілість.

Більшовики не перемогли-б у Жовтні, коли-б їх не підтримала більшість населення, більшість трудящих.

Щоб повстання було успішне, — воно повинно спиратись не на змову, не на партію, а на передову класу. Це по-перше. Повстання повинно спиратися на революційне піднесення народу. Це по-друге. Повстання повинно спиратися на такий переломний пункт в історії революції, яка зростає, коли активність передових лав народу є найбільша, коли найбільше є вагання у ворожих лавах і в лавах слабих половинчатих нерішучих друзів революції. Це по-третє. Ось цими трьома умовами постановки питання про повстання різняться марксизм від бланкізму.

Але коли ці умови є, то відмовитись від того, що до повстання треба ставитися, як до вмілості, значить зрадити марксизм і зрадити революцію¹⁾.

Без цієї передумови, цеб-то без більшості, повстання є не більш, як змова, путш—бунт.

Напередодні Жовтневого повстання Ленін з приводу цього писав: «Коли у революційній партії нема більшості в передніх загонах революційних класів і в країні, то не може бути й мови про повстання». Крім цього, для нього потрібні: 1) зростання революції в загальнонаціональному масштабі; 2) цілковитий моральний і політичний крах старого, наприклад, «коаліційного» уряду; 3) значні вагання в таборі різних елементів, тоб-то, тих, хто не цілком за уряд, хоча вчора й були цілком за нього²⁾.

До цього ще треба прилучити вагання серед буржуазії, контр-революціонерів інших країн, коли вони ще не встигли об'єднатись для боротьби проти революції.

Слід одразу-ж обумовити, що мова йде тут не про формальну більшість, що є наслідок конституційних, парламентських виборів, через голосування.

Ленін в'їдливо глузував з таких простаків, що покладають надії на парламентські вибори, або на установчі збори, бо жодна революція не чекає такої більшості.

З другого боку, надія на успіх через змову—бунт—є луїбланвщина, або бланкізм.

Більшовики ніколи не легковажили, не грались у повстання. Комуністична партія на порядок денний поставила питання про повстання

¹⁾ Ленін. «Марксизм і повстання», XIV, т. II ч., 136 стор.

²⁾ «Чи вдержать більшовики державну владу» Н. Ленін, збір. творів. XIV т. II ч., 255 стор.

тоді, коли завоювала більшість в радах, в промислових місцевостях колишньої Росії: Ленінграді, Москві, на фронті. Ради тоді були найбільший наочний, правдивий показчик того, за ким ішла й кому співчувала маса. Далі такі прикмети, як стихійні селянські місцеві повстання, озлоблення широких мас трудящих проти тимчасового уряду, проти угодовської політики меншовиків і есерів. Меншовики й есери заплямували себе своєю згодою з буржуазією, з кадетами, тим, що не змогли через цю згоду вирішити ні одного питання революції в інтересах робітників і селян і пригноблених націй. Вони не дали ні миру, ні землі, ні свободи трудящим і через це загубили вплив і довіря в масах. Затяжка війни викликала де-далі більшу руїну, голод, дорожнечу. Народ було доведено до одчаю. Такі обставини переконували масу, що єдиний вихід із цього стану є повстання. В таких умовах загартовувано незломну волю до перемоги. А це є одна з найважливіших передумов для повстання.

— Для повстання потрібно не це (стихийне незадоволення трудящих Ф. Ш.)—писав Ленін в «листі до товаришів»,—а свідомість, тверда й незломна рішучість людей, що свідомо хочуть боротись до кінця, це з одного боку. А з другого боку, потрібний зосереджений до одчаю настрій широких мас, які відчують, що напівзаходами нічого не можна вже врятувати, що вплинути вже ніяк не вплинеш, що голодні «рознесуть» все, розчавлять все навіть анархічно, коли більшовики не зуміють керувати ними в рішучому бою. (Зб. твор. Н. Леніна т. XIV II ч. 284 ст.— «Лист до товаришів»).

Комуністична партія в цей час збрала біля себе не парламентську більшість трудящих, а найактивнішу більшість з робітників та селян, доведених до одчаю, свідомих того, що тільки повстання, тільки революція, тільки захоплення влади може поліпшити їх стан. Партія дала їм певні гасла для боротьби: «Влада радам», «земля селянам», «мир народам», «хліб голодним».

Коли партія зважила співвідношення також міжнародних класових сил, відношення до нашої революції буржуазії Англії, Франції, Німеччини, співчуття до революції європейських робітників, коли озлоблена маса трудящих побачила єдиний вихід для себе через повстання, коли масі кинуті відповідні гасла, вона готова на штурм,—тоді повстає питання про бойову організацію революційних сил, тоді висовується другий бік боротьби, як саме провести озброєне повстання.

Одного, стихійного піднесення, озлоблення, навіть свідомості трудящих—мало.

Щоб перемогти сильного, добре зорганізованого ворога, помічників і капіталістів, для послуг яких було стільки офіцерів, генералів, військових техніків, а до того ще й довгочасний досвід у військовій муштрі, робітникам треба було бути самим добре організованими й володіти зброєю.

Звичайно, що настрої маси, так званий, «моральний» бік, у військовій справі може наперед відзначити успіх. Коли маса не хоче йти на жертви, на смерть, коли вона не має відповідних близьких їй гасел, в яких вона життєво зацікавлена, тоді ні генерали, ні гармати, ні військова муштра не допоможуть. Яскравим прикладом цього може бути настрої військових частин, що йшли на Ленінград під час повстання Корнілова.

Коли генерал Корнілів кинув корпус кінноти на Ленінград, військо вже по дорозі почало розкладатись, почало мітингувати, розпитувати: «куди нас ведуть, та проти кого ми будемо битись». Нарешті, ухвалили послати до Ленінграду делегатів «шукати правди». При зустрічі з військом Ленінградської ради почали брататись.

Але й технічний бік справи наполовину майже вирішує справу.

Ось чому партія, особливо після того, як завоювала більшість в столичних радах, зосереджує всю силу своєї уваги, напруженості на тому, як успішно провести повстання. Ленін налягав тоді лише на цей бік справи, бив тільки в цю точку.

В листі з підпілля до ЦК партії, Московського і Петроградського комітетів, накреслюючи план повстання, він закликав: «Пригадати, продумати слова Маркса про повстання: «повстання є умілість і т. и.». («Більшовики повинні взяти владу» XIV т. II ч. 133 стор.).

Комуністична партія в особі свого вождя дуже добре розуміла, що бувають моменти в класовій боротьбі, коли зброя вирішує справу. І вже не така легка річ уміти володіти зброєю. Партія про це добре знала. Вона втілила в собі досвід попередніх робітничих рухів західних революцій. Вона знала про сумну долю паризьких комунарів, вона це знала з власного досвіду революції 1905 р.

Ще тоді, напередодні революції 1905 р., на своєму третьому з'їзді в революції про озброєне повстання з'їзд нагадував про цей бік в повстанні: «вжити найрішучих заходів, озброїти пролетаріят і намітити план озброєного повстання і безпосереднього керівництва, організовуючи для цього в міру потреби окремі групи з партійних робітників».

Комуністична партія вже тоді знала про поради Маркса, виведені з досвіду революції 1848—1850—1871 р. Маркс з геніальним хистом викрив причину поразки робітників і зробив висновки для майбутньої боротьби пролетаріату. Великий борець, на підставі досвіду попередніх революцій, накреслив основні засади, правила тактичної боротьби й організації повстання.

Партія добре запам'ятала слова свого вчителя, що до повстання треба готуватись, як до звичайної війни, як до військового бойового завдання.

Ленін на передодні нагадував партії ось про які саме поради Маркса:

1. Ніколи не гратись з повстанням, а коли вже починати, то знати, що треба йти на жертви до кінця.

2. Треба зосередити сили з великою перевагою у відповідному місці, у відповідний рішучий момент, бо інакше ворог, краще підготовлений та організований, знищить повстанців.

3. Коли повстання почалось, треба боротись з найбільшою рішучістю і неодмінно й безумовно наступати. «Оборона є смерть озброєного повстання».

4. Треба раптом захопити ворога, вибрати влучно момент, коли ворог ще не встиг скупити війська.

5. Треба досягати день-у-день хоча незначних успіхів (можна сказати що години, коли справа йде про одне місто), щоб підтримати будь-що-будь «моральну перевагу».

Маркс висловив досвід всіх революцій в справі озброєного повстання словами «величного майстра в історії революційної тактики»—Дантона:

«сміливість, сміливість, і ще раз сміливість». («Поради стороннього» XIV, т. II ч. 270 стор.).

Приспосовуючи ці поради Маркса до Жовтневих днів, більшовикам треба було на ділі вирішити такі питання що до озброєного повстання:

1. Повести технічну й організаційну підготовку.

2. Виробити план і тактику боротьби.

Але поряд з цим треба було вирішити ще питання надзвичайної ваги:— коли саме, в який момент виступати.

Призначення терміну для повстання не аби-яка справа. Момент для виступу слід розуміти не тільки, як призначення точного терміну, а й більш широко, як цілий період перед повстанням.

Обрання такого моменту повинно ґрунтуватися на обліку внутрішніх і міжнародних обставин.

Великі практики революції Ленін, Карл Лібкнехт, Троцький повставали завжди проти опрощення того погляду, що революцію не можна зробити, мовляв, в строк, в призначений термін.

Карл Лібкнехт ясно й виразно стверджував, що революції «робляться», коли вони з'являються через розвиток свідомости й непохитної, незломної волі мас.

Ленін казав, що революції «виростають», «учиняються», їх не можна штучно викликати, але революцію можна організувати, коли є для цього сприятливі умови. Воля партії, її організаційні здібності, досвід, загартваність може відігравати в цьому не останню роль. Ленін боровся проти того погляду, що тільки стихійний настрій мас вирішує справу, а партії досить плентатись у хвості, все «образується», буде гаразд.

Карл Лібкнехт навіть надавав великої ролі особі, яка своїм прикладом може потягти за собою масу.

Революції не зробити «по щучому велінню», але їй можна допомогти.

Революції не ждуть, як у моря погоди, а її підготовляють, підштовхують цей локомотив історії.

Жовтневе повстання як раз є влучний приклад того, що революцію можна підготувати й провести в призначений час, термін.

Революційні події в Німеччині в минулому році є сумний показник того, що значить прогаяти час.

Які-ж саме конкретні обставини обумовили обрати той, а не інший момент і призначити день для виступу?

А такі: по-перше, вагання серед буржуазних і дрібно-буржуазних партій Росії, розчарування й незадоволення широких трудящих мас політикою меншовиків та есерів, які не змогли розв'язати жадного питання революції; по-друге,—вагання в міжнародньому масштабі, хитання між наступом і продовженням війни з Німеччиною й сепаратним миром з нею проти Росії, і третє, наступ німців на Ленінград.

Вони саме й були, так би мовити, «прискорителями» жовтневих днів.

Більшовикам треба було попередити виступ контр-революції, попередити сепаратний мир Антанти з німцями, не здати Ленінград. Одним словом, перехопити ініціативу, попередити ворога. І ніхто тоді в партії не розумів так всієї складності обставин, як Ленін.

В листі до ЦК партії («Марксизм і повстання»), він писав з підпілля:

«Тепер помічаються величезні хитання: наш головний ворог—імперіалізм союзний і світовий, через те, що «союзники» стоять на чолі світового

імперіалізму, захитався між війною до перемоги і сепаратним миром проти Росії. Немає сумніву, наші дрібно-буржуазні демократи втратили більшість в народі, захитались надмірно, відмовились вже від блоку, тоб-то від коаліції з кадетами»...

«Перед нами наочно всі об'єктивні умови успішного повстання. Перед нами виключно сприятливі умови, коли тільки наша перемога через повстання покладе край ваганням, цій найнеприємнішій речі на світі, від якої народ стільки зазнав лиха.

Як тільки нашою перемогою в повстанні зірвемо гру з сепаратним миром проти революції, зірвемо її тим, що запропонуємо одвертий мир, широкий, справедливий, найбільш підходящий мир на користь революції» (XIV т. II ч. 137 стор.).

В другому листі до ЦК («Більшовики повинні взяти владу») Ленін нагадував, які ще внутрішні причини в Росії примушували поспішати з захопленням влади.

«Чому більшовики тепер саме повинні взяти владу?

Тому, що здача Пітеру, підготовку до якої вже провадиться, погіршить наші шанси в 100 раз.

А здачі-ж Пітеру при армії з Керенським і К-⁰ на чолі ми помішати не в силі.

«Сепаратний мир між англійськими та німецькими імперіалістами треба й можна попередити, коли ми поспішимо.

Народ втомився вже від вагання меншовиків та есерів. Тільки наша перемога в столицях потягне за нами селян»...

«Історія не простить нам, коли ми не візьмемо влади тепер»...

«Міжнародній стан тепер саме, на передодні сепаратного миру англійців з німцями за нас. Запропонувати тепер саме мир народам,— значить перемогти. Взяти владу зразу і в Москві і в Пітері і (не важно, хто почне, може бути, що навіть Москва може почати) ми переможемо безумовно і без сумніву» (XIV т. II ч. 134—135 ст.).

Тепер нам вже зрозуміло, чому Ленін поспішав з виступом. Треба було попередити виступ контр-революції, не допустити до розправи Керенського з більшовиками. Треба було захопити в свої руки почин, треба було брати владу, а не покладатись на з'їзд, гратись у формальність. І тут вагання вже подібне до смерті. Тому Ленін домагався не звязувати повстання з другим з'їздом Рад, що скликався на 25 жовтня.

Владу треба було взяти до з'їзду і вже самий з'їзд поставити перед фактом і запропонувати йому затвердити владу Рад, бо наперед не можна було предбачити, який буде склад його. Есерівські й меншовицькі делегати могли, якщо не зірвати повстання, то у всякім разі ускладнити обставини, внести зайве замішання.

Таким чином, з'їзд Рад примушував призначити день повстання.

Про момент виступу, про його так би мовити останній термін Ленін до Петроградського й Московського комітетів соціал-демократичної партії більшовиків писав так: «Більшовики не мають права ждати з'їзду Рад, вони повинні взяти владу зараз-же. Цим вони врятують і всесвітню революцію (бо інакше нам загрожує «згода» імперіалістів всіх країн, які після розстрілів в Німеччині ставляться лагідніше один до одного й проти нас об'єднуються) і російську революцію (інакше хвиля справжньої анархії може стати сильнішою за нас) і життя сотень тисяч людей на війні.

«Гаяти час—є злочин. Чекати на з'їзд Рад—є дитяча гра в формальність, ганебна гра в формальність—зрада революції» (Збір. творів Н. Леніна XIV т. II ч. 267 ст.). Питання про технічну й організаційну підготовку вже цілком стосуються до умілости повстання.

Підготовчу роботу до повстання провадив Військово-Революційний Ленінградський комітет. Заснувався він за пропозицією більшовиків при Раді робітничих і салдатських депутатів, коли вони мали за собою більшість в ній. До складу Революційного комітету входили крім більшовиків есери й меншовики, але їх там була значна меншість, працювати-ж їм майже там не доводилось. Меншовики й есери навіть негативно ставились до організації комітету і його роботи. Більшовики пропонували організувати цей Ревком для боротьби з контр-революцією. Головна-ж робота його на ділі полягла в підготовці повстання під керівництвом військової секції Центрального комітету Комунистичної партії. Треба було здобути зброю для повстання, озброїти робітників, перетягти на свій бік військові частини Ленінградського гарнізону, тримати з ними весь час найтісніший зв'язок, призначити для цього військових комісарів, тоб-то, переважно членів партії.

Як саме йшла підготовка до виступу, про це каже тов. Троцький:

«Першим завданням Військово-Революційного комітету,—свідчить тов. Троцький,—треба було призначити комісарів до всіх частин Петроградського гарнізону, і до всіх найважливіших установ столиці й околиць». (Л. Троцький «Від Жовтня до Берестя», 66 стор., вид. 1924 р. «Пролетарій» Харків¹⁾). І далі розповідає, як саме доводилось здобувати зброю:

«До всіх склепів, магазинів зі зброєю було призначено комісарів»...

«Зброю видавалось на далі по ордерах наших комісарів»...

«Керівництво Петроградським гарнізоном зосереджувалося в руках Центрального Виконавчого комітету»...

«В призначенні цих комісарів велику роль відіграла військова організація більшовиків».

В справі технічної й організаційної підготовки все-таки «ми, безумовно, були слабкі»,—визнає т. Троцький.

«Наша сила, на його думку, була в революційному піднесенні мас, в рішучості битись під нашим прапором»...²⁾

Не меншу роль в підготовці Жовтневого повстання мав розроблений владою стратегічний план і тактика боротьби. До цього партія також напружено готувалася. Її вождь в підпіллі розробляв ці всі плани, давав бойові накази.

В Жовтневих листах до ЦК партії Московського й Ленінградського комітетів Ленін накреслив план боротьби: обрання ударних пунктів, зосередження у відповідних, важливих пунктах ударних загонів, захоплення так званих «командних висот»: центральних установ, міністерств, уряду, арсеналів, банків, телефонних, телеграфних та залізничних станцій.

Ще в дні так званої «Демократичної наради», цеб-то, у вересні, Ленін розробив план і тактику повстання. В статті «Марксизм і повстання» він писав:

«А щоб поставитись до повстання по марксіському, тоб-то, як до умілости, ми в той же час, не гаючи ні хвилини, повинні зорганізувати

¹⁾ Там же, 67 стор.

²⁾ Там же, 68 стор.

штаб повстанських загонів, розподілити сили, направити надійні полки в найважливіші пункти, оточити Олександрінку, захопити Петропавловку, арештувати генеральний штаб уряду, послати на юнкерів та дику дивізію такі загоны, що здатні швидко загинути, ніж дати просунутись ворогові до центру міста. Ми повинні мобілізувати озброєних робітників, закликати їх до рішучого й останнього бою, захопити негайно телеграф, телефон, помістити наш повстанський штаб біля центральної телефонної станції, зв'язати з ними телефоном всі заводи, всі полки, всі пункти збройної боротьби й т. и.

Звичайно, це все приблизно, для ілюстрації того, що в даний момент не можна залишитися вірним марксизму, залишатись вірним революції, коли не ставитися до повстання, як до умілости (XIV т. II ч. 140 стр.).

В розвиток марксистської тактики, засобів боротьби що до повстання Ленін в статті «Поради стороннього», вже 8 жовтня накреслив саме такий план боротьби:

«Одночасовий, по змозі несподіваний і рішучий наступ на Пітер, неодмінно зосередити зовні й з середини, з робітничих кварталів і з Фінляндії, із Кронштадту, наступ всім флотом, зосередження величезної маси сил над 15—20 тисячами (а може й ще більше) нашої буржуазної гвардії (юнкерів), наших «вандейських військ» (частина козаків і т. и.).

Скомбінувати наші головні сили: флот, робітників та військові частини так, щоби неодмінно захопити і за всяку ціну, не дивлячись на будь-які жертви вдержати: а) телефон, б) телеграф, в) залізничні станції, г) мости (в першу чергу).

Виділити найбільш рішучі елементи (наших ударників, робітничу молодь, а в однаковій мірі кращих матросів) в невеличкі загоны; щоби захопити найважливіші пункти і щоби їх можна було використати у всіх важливих пунктах і для участі їх скрізь, у всіх важливих операціях, наприклад:

Оточити й одрізати Пітер, захопити його комбінованою атакою флоти, робітників і війська,—таке завдання вимагає умілости й потрібної відваги».

Такий було накреслено план боротьби. Як побачимо далі, жовтневе повстання в Ленінграді розвивалось, не то щоби вже зовсім «по писаному», а щось все-ж таки близько до цього. Звичайно, що жоден план не може цілком відповідати дійсності, життю. Його не можна додержуватись як дурень печи, бо-ж один, хоч як добре розроблений план, не може заступити конкретних дійсних обставин, в яких провадиться боротьбу.

Проте, план і досвід допомогли запобігти помилок Паризької Комуни, банки й інші центральні установи й пункти було захоплено в першу чергу.

От тільки такий центральний пункт, як Зимовий палац, де засідав безнадійно Тимчасовий уряд Керенського, було захоплено в останнє.

З урядом доводилось декільки днів рахуватись, бо треба було провести облогу міста, починаючи з околиць, щоби потім можна вже було оточити палац.

Тут цікаво подати як раз картину боротьби в Ленінграді,—захоплення саме центральних пунктів, командних висот. Т. Троцький, тодішній Член Революційного Штабу, так змальовує дійсну картину повстання, що розпочалось з 22 жовтня.

«Військово-Революційний Комітет послав на телеграфну станцію загін і біля входу виставив дві гармати.

Так розпочався захват всіх державних установ.

Невеличкі загони матросів та червоногвардійців розміщувались на телеграфі, поchtі та по інших установах.

Було вжито належних заходів, щоб захопити Державний Банк.

Протягом цієї слухної ночі, (тоб-то 24 жовтня Ф. Ш.) всі найважливіші пункти міста перейшли до наших рук майже без якої-будь сутички, без бою, без жертв.

Державний банк охороняли державна варта та панцерник. Наш загін оточив помешкання з усіх боків, ми раптом захопили панцерник, банк перейшов до рук Військового Революційного Комітету без жодного вибуху («Від Жовтня до Берестя». Л. Троцький. 78 стор.).

Як бачимо, більшовики запобігли помилку паризьких комунарів. Грошей ворогові не залишили.

Командні висоти було захоплено майже всі. Зимовий палац було захоплено в-останнє. Революційний Комітет дав змогу протягом декількох днів наговоритися в останній раз меншовикам і есерам з кадетами. Вони в передпарламенті все ухвалювали погрозові резолюції. Керенський навіть домагався, щоб йому дали можливість вчинити розправу з бунтівниками.

Але крім юнкерів та офіцерів в розпорядженні його нікого не залишалось.

Чому все таки Революційний Комітет панькався де-який час з урядом Керенського, до того часу поки головні установи не опинилися в його руках.

Певне Комітет не знав сил Тимчасового уряду, а тому не рішався зразу захопити адміністративний осередок, а почав стан облоги.

25 жовтня уряд вже був в наших руках. Про захоплення цієї останньої фортеці т. Троцький розповідає:

«Уряд все засідав в Зимовому палаці, але він нагадував лише тінь самого себе.

В політичному відношенні цей уряд був ніщо. Зимовий палац протягом 25 жовтня наше військо повагом оточувало з усіх боків. У день о 1 годині, я на засіданні Петроградської ради від імени Військового Революційного Комітету заявив, що уряду Керенського більш немає, що до вирішення Всеросійського З'їзду Рад, влада переходить до рук Військового Революційного Комітету...

«Зимовий палац одначе до цього моменту (до засідання всеросійського з'їзду) було оточено, але не взято. З часу на час з вікон його стріляли до загону, що вузьким кільцем обережно оточував його.

Штурм палацу затягся, це викликало хитання серед непевних елементів з'їзду (там же в 2.—83 ст.). Всі напружено чекали вісток з площі, що перед палацом. Через деякий час з'явився Антонов, що безпосередньо керував військовими операціями. В залі запанувала мертва тиша. Зимовий палац взято, Керенський втік, інших міністрів заарештовано і вони в Петропавлівській в'язниці. Перша сторінка жовтневої революції закінчилася». (Там же, 84 стор.).

Перемогу однак здобуто не так легко, як про це розповідати. Вже през декілька днів, 28 жовтня, вибухло повстання юнкерів. Його швидко че рішуче приголомшили, але це коштувало чимало крові.

А коли пригадати всю громадянську війну, боротьбу з контр-революцією, тоді тільки можна оцінити нашу перемогу й жертви.

Захоплення двох столиць Ленінграду й Москви відзначило наперед нашу перемогу, бо до наших рук перейшло саме головне—стара експлуататорська державна машина.

Тут ми хотіли лише нагадати, як саме було організовано Жовтневе повстання і підкреслити, що наша перемога не є щось випадкове, що жовтневу революцію підготовляли не тільки історія, а й комуністична партія, що зуміла організувати й повести за собою робітничо-селянські маси.

Наш успіх в значній мірі залежав від того, що партія запобігла помилку Паризької Комуни і інших революцій, що вона в слушний момент не забула Марксової поради, що повстання, як і війна, є умілість.

Бо коли забувають за марксистську методику й правила тактичної боротьби, то це веде до поразки.

Прикладом цього—недавні, свіжі поразки пролетаріату в Болгарії та Німеччині в минулому році.

Поразки там по-за всім іншим були наслідком того, що комуністичним партіям бракувало свідомости, загартованости, рішучости, що вони не взяли на увагу марксовських і ленінських порад.

Невдачі болгарського повстання так у липні, як і в жовтні 23 року були наслідком того, що робітничі й селянські маси виступали роз'єднаним фронтом. Коли голова уряду—Цанков виступив проти куркулівського уряду Стамбулійського, робітнича маса й Компартія поставились до повстання нейтрально, відмовились підтримати Стамбулійського. В жовтні Компартія закликала сама вже до повстання, але не зуміла потягти за собою селян. Порушено було першу передумову всякого повстання,—Компартія не мала за собою більшости трудящих.

В Німеччині невдачу з'ясовується куди складнішими обставинами: Виконком Комінтерну виявив вже головні причини поразки. Звичайно всебічно картину невдач можна вияснити через досконалише вивчення жовтневих подій.

З об'єктивних причин найголовніша була та, що й тут не було певної перевіреної більшости.

Компартія зуміла потягти за собою значну частину революційного пролетаріату. Деякі робітничі райони, як от Саксонія й Тюрінгія були майже під цілковитим впливом Компартії. Маса підчас страйків ішла за комуністичними гаслами.

Але Компартія все-таки організовано не могла керувати, бо профспілчанські апарати були ще в руках соціал-демократичних бюрократів, що підчас бурхливих подій здебільшого поводили себе, як зрадники, штрайкбрехери або як страхополохи й боягузи.

Що-до помилки поведінки самої компартії, то в основному вони полягають саме ось у чім:

1. Компартія не зуміла розвинути як найбільшу активність мас. Для цього вона не проводила відповідної агітаційної й організаційної роботи, не зуміла завчасно кинути для повстання відповідні гасла.

Партія не скликала з'їзду фабзавкомів, де вона користувалась найбільшим впливом.

2. Партія не звернула пильної уваги на озброєння робітників та пролетарських сотень.

Коли комуністи пішли були на блок, згоду з лівими соціал-демократами і склали з ними в Саксонії та Тюрингії робітничий уряд, міністри комуністи поводити себе в парламенті надто обережно. Вони заявили, що вони працюють там на «конституційній основі», коли всю увагу треба було звернути на підготовку повстання. Не гратись з «чесним» співробітництвом з соціал-демократами, а своє перебування в уряді використати, щоб добратись до арсеналу, щоб озброїти робітників, пролетарські сотні.

3. Нарешті, Компартія в найслухніший момент, коли треба було діяти з найбільшою рішучістю, виявила вагання, не віджиті ще забобони.

І от коли генерал Міллер вступив до Саксонії наводити порядок, партія не зуміла дати рішучий опір, в той час як настрої мас був бойовий.

Найбільш революційна частина гамбурзького пролетаріату вихопилася самотно, виступила невчасно, в інших містах робітники не підтримали гамбурзьких героїв.

А наслідком цього й було те, що контр-революціонери в Гамбурзі вчинили над повстанцями криваву розправу.

В Саксонії генерал загнав Компартію в підпілля. Коротко кажучи, компартія проґавила дуже влучний момент для своєї перемоги.

А це найбільш залежало від того, що повстання було зорганізовано неуміло, знов таки по-за всім іншим, чого бракувало для повстання.

Партія забула про давні марксистські істини що до тактики й технічної підготовки повстання.

Найголовніше, чого бракувало: «смівости, смівости й ще раз смівости», скажемо словами великого майстра революції Дантона.

Наші майбутні перемоги над капіталом залежатимуть від того, оскільки комуністичні партії зуміють повести за собою трудящі маси, зорганізувати повстання й оскільки в них багато буде незломної рішучости битися до переможного кінця.

Г. ЮРТИК

На тлі жорстокої дійсности. *)

(з життя західної України).

Перед початком 1924 року польських політиків не дуже вже турбувала справа Східних «кресів». На зовні все вдавалося гаразд. На львівських мурах старанно затерто сліди куль і крові, що настирливо пригадували про недавню криваву епопею, про боротьбу Західньо-Українських мас проти польського панування. В цілій країні могили українських воєнків і пам'ятники на них зруйновано рукою «золотої» польської молоді, яка ділала під безпосереднім доглядом і керівництвом педагогів, що завзято щепили молодому поколінню баціли національної виключности, штовхали тую молодь на брутальні вчинки сучасного вандалізму, яскравими прикладами якого є розбиття гранітового пам'ятника Тараса Шевченка у Винниках, зруйнування гранатами помешкання Львівської «Просвіти», побиття вікон у українських школах і т. инш.

Чільні польські політики вважали, що їхня роля в році 1924-му обмежиться з верхнім керівництвом, директивами загального характеру, так би мовити, диригуванням тим ціничним танком, який справляв на знесилених грудях трудящих західньо-українських мас розбещений польський націоналізм. Пересякнута шовінізмом польська школа і костьол повинні були перетворювати мільйони українського селянства й робітництва в польських патріотів. Трудящі українські маси повинні були виректися своєї школи, культури, свого минулого й будучини в ім'я ідеї «Великої Польщі», в якій вони мали-б відогравати ролю білих муринів—рабів польської й усякої іншої буржуазії. Там, де «культурна» работа ксьондза й учителя, що був і є разом і таємним агентом поліції, натикалася на опір, на перешкоду,—на арену повинні були з'явитися легалізовані польські «боївки», поліція жандарми, військо. Перемога ніби була вже остаточно досягнена й залишалось використати лише її результати.

Під примусом польської влади українські учні-сироти святкували річницю перемоги польської зброї під Львовом, святкували річницю загибелі своїх батьків на багнетах завойовників. Що творилося в молодих дитячих душах—згодом вони самі скажуть, але ті діти виходили зі своїх жебрацьких помешкань-льохів і марширували поруч із панськими дітьми, під прапорами польського націоналізму.

*) Заперечуючи де-які погляди автора (аналіз інтелігенції, поділ революції на національну й соціальну, заперечення ролі західньо-українського міста, як пролетарського центру і инше), редакція проте вважає потрібним дати місце в своєму журналі цій статті, що загалом правдиво й яскраво викриває оснівні пружини шляхетської політики й відносин на Західній Україні.

Польським політикам довелося переконувати цілий світ, що український робітник та селянин прагнуть польського панування над собою. Ворохобниками й баламутами мали бути інтелігентські шари населення, тоб-то всякі доктори, професори, попи й попаєнта. В тому польські політики, здається, нікого не переконали, окрім самих себе, бо в дійсності «патріотизм» та «принциповість» фахових і не фахових українських політиків досить таки гнучкими виказали себе. З того приводу польські політики мали підстави бити в літаври, грати в побідні сурми, розголошуючи свій тріумф... Устами посла Підгірського «Парламентарна Українська Репрезентація», за часів головування там автономіста А. Васильчука, зголосилася до послуг польського націоналізму й імперіялізму, висловлюючи довір'я кабінетові генерала Сікорського, того самого генерала, що є і був головним ідеологом колонізації українських земель польськими елементами, того самого, що тую колонізацію власними руками перепроводжував. Такої принциповості, такої тактики годі шукати де-інде.

А зі Львова до Варшави простяглася рука В. Бачинського, Охримовича й Федака (старого), які виступали іменем трудовицької партії й благали дати їм якусь автономію, визнаючи польське правительство законним володарем західноукраїнських земель. Польські політики зігнорували той угодівський «вірнопідданчий» рух, уважаючи, що справа остаточно вирішена, тому й не варто звертати увагу на переможених, які, жебраючи, простягають руку до панського столу.

Отже ніби не було підстав для значних журби й турбот у польських політиків з приводу «кресових» і меншостєвих питань. Перспективи 1924 року мали бути рожевими.

Та українського питання, на західноукраїнських землях вирішено не було. Ефемерність паперового акту з дня 14-го березня виявилася швидче, ніж того можна було сподіватися. Лоялізм п. п. Бачинських, Охримовичів і К⁰ не дав польській шляхті бажаних наслідків. Бо-ж чого варті всі вони разом і на роздріб, коли маси залишили тих «учених європейців» і почали шукати інших провідників, які проголошували «азійські» методи боротьби—революцію? Після такого явища відносна вага в політиці д-ра Бачинського стала рівною з вагою попа Ількава. Тому польське правительство рішило затримати природний розвиток подій старими, як світ, методами поліцейського терору проти тих чинників, які силою об'єктивних умов ставали на чолі протидержавного руху на Західній Україні.

29—31 січня м. р. над Західною Україною лютує гураган, жертвою якого стали всі, що не гнулися при кожному подихові вітру. Натиск було націлено на українських соціал-демократів, які ще в 1923 році ясно й недвозначно стали на ґрунті революції, як засобі боротьби для поширення радянської влади на території Західньої України. В тих днях від Прип'яті до Черемоша й від верхів'я Попраду до Збруча не лишилося ні одного повіту, де-б польська влада не перепроводжувала масових трусів, арештів, насильств. Українську соціалістичну пресу задушено рукою поліція, Опечатано помешкання «Вперед», «Землі й Волі», «Нової Культури». «Селянської Долі». Редакторів і співробітників заарештовано.

Комітет УСДП одержав від польської поліції наказа про розпуск партії. Разом з тим сила членів партії УСД опинилася у в'язничних мурах. Отут-то треба додати, що УСДП легально існувала цілих трицять років...

й не дуже шкодила тамтешній буржуазії. Лише коли яскраво зазначилося швидке поширення впливу партії серед трудящих мас, у зв'язку з її новим курсом на радянську владу, володарі країни рішили вжити драконових методів для припинення праці, яка знаходила собі вдячний ґрунт.

Зрозуміло, що атака на УСДП не була ізольована й не обмежилася лише об'єктами, що носили на собі офіційне тавро соціал-демократії. Атаку поширено загалом на всі українські робітничі та селянські організації. 31-го січня поліція зачинила «Бібліотеку імені Івана Франка» й «Просвіту» в Дорогобичі, робітниче товариство «Воля» в Коломиї і т. д. Арешти поширено на робітників, селян та інтелігенцію. Особливо відзначилася поліція Томашівського та Косівського повітів, де селян арештовували зразу цілими десятками.

За першою хвилею репресій прийшла друга, треття, десята й так без кінця. Серед заарештованих помітно збільшується відсоток селянства,—осіб фізичної праці. Так у травні, одного лише дня, на Волині заарештовано більше ста чоловіка, майже виключно селян. Заарештованим закидають приналежність до «комуністичних», «повстанчих», «козачих» і т. п. організацій. Всі ті закиди не мають ніяких інших підстав, окрім одної—західньо-українські маси—непримиримий ворог сучасної Польщі.

Лютує поліція за мовчазною згодою (можливо й по наказу) урядових сфер. У в'язницях катують заарештованих. По-за в'язничними мурами витворюється особливі терміни «кваліфікованого» й «некваліфікованого» катування ¹⁾. Наслідком того катування жертва або вмирає, або калічиться, або «признається у всьому», що їй запропонують кати.

Покоштувавши польської тюрми, гр. Брежер так описує свої гаразди в листі до соймового посла Діаманда:

«Комісар Лабяк велів мені роздягтися й так ударив мене під вухо, що відразу полилася кров. Ударив ще раз. Потім разом з агентами бив мене безперестанку хвилин п'ятнацять. Спинився комісар Лабяк і, відпочиваючи запропонував мені спирту, тютюну, чаю, якщо я вкажу членів комуністичної організації. Я не міг нічого йому сказати. Лабяк укинув мене в темну й там ухопив за шию й бив головою в мур, повалив на діл, топтав чобітьми, потім сів на мене й товк у живіт і під груди. Так мучили три години. Закривавленого втягли мене в кімнату, де комісар знову пропонував мені те саме й добавив, що коли я нічого не скажу—заб'є мене.— У стенограмах засідань сойму (друк. ч. 796) є інтерпеляція клубу «Визволення», виголошена послом Тугутом, де наведено жахливий факт побиття поліцією вагітної жінки Адамчук до такого ступня, що вона в будинку поліції скидає дитину.

«Засада бити хама в морду, сказано в тій інтерпеляції, скрізь уживається поліцією й органами громадської безпеки й стала психозою. Те явище охоплює дедалі ширші кола державних органів, не виключаючи й війська»...

Ніде нема статистичних даних про ті катування, знуцання, вбивства. Щоб хоч трохи, поверхово уявити собі кількість тих фактів, не пошкодить пригадати, що одна інтерпеляція п. Тугута за січень 1924 р., в якій були сякі-такі підрахунки тої інквізиції,—тая інтерпеляція була написана на машинці на 120 сторінках найбільшого формату.

¹⁾ З інтерпеляції в соймі посла Воеводського.

Хто не «признавався», той гинув. Такий кінець «слідства» нікого вже не дивує. Лише в окремих випадках зривається голосний протест, щоб знову затихнути. Найвищої точки досягло нервово напруження в днях після смерті в Львівській тюрмі Ольги Бесарабової. Всі дані ніби-то промовляли, що польське правительство муситиме покарати вбивців, хоч-би про людське око. Дарма—не дочекалося західне-українське міщанство справедливості. Бо не могла-ж буржуазна Польща сама себе судити. Проте занепокоєння серед польських політиків почало помічатись досить яскраво. «Креси» й «кресові» питання стають в центрі, так-би мовити, стають вісью польської політики. Причину того треба шукати десь інде, лише не в почуттях людяности, якими любить вихваляться польська демократія.

Згадавши про польську демократію, доводиться трохи спинитись над її характерними рисами, бо лише таким способом, можна пізнати, що то воно є ота демократія. Польський буржуа, міщанин, куркуль, ксьондз, професор, отой самий комісар Лаб'як, генерали й вояки—всі демократи. Пригадую собі факт з перших днів революції у Криму. Солдати заарештовують генерала. Він просить слова й говорить:

«Громадяне! Я демократ... Я навіть революціонер-демократ. Я-ж поляк, а поляк не може не бути демократом».

Салдати не повірили генералові. Але віра в ту демократичність у самого генерала була щирою. Те саме й зараз у Польщі. Від Корфанти й Дмовського, аж до самісінького Тугута й ксьондза Оконя—всі й усіх переконують у своїм демократизмі. В інших країнах певні групи буржуазії або міщанства не соромляться одверто стати на шлях диктатури. А в Польщі є лише «правиця» й «лівиця», які на зовні намагаються доказати свою вірність ідеалам демократизму й... великодержавія.

Проте є й різниці у поглядах на національно-державні питання між «правицею» й лівицею». Перша репрезентує зоологічний, дикий націоналізм, друга—модернізований, ліберальний. «Правиця» хоче негайно з'їсти національні меншості в державі й лише тоді поширювати кордони останньої «від моря до моря», «лівиця» хотіла-б оті саме меншості використати для експанзії польського імперіялізму, а потім лише втопити їх у польському морі. Що до політики по-за межами етнографічної Польщі, між «правицею» й «лівицею» нема принципових розходжень, в боротьбі за «креси» вони в критичні моменти ідуть спільно.

Тюремні тортури, катування, арешти й загальні масові репресії цілком відповідали поглядам зоологічного польського націоналізму. «Правиця» цілим еством своїм вітає такі методи боротьби за «польськість кресів», але разом з тим переконує світ, що Брехер, Бесарабова, Дегтяр і інші самі себе катують і вішаються в тюрмах зі спеціальною метою дискредитування Польщі. Зі своїх палаців, де все хилиться перед панами, «правиця» не швидко помітила-б процеси, що відбувалися в масах. Спостереження над масами легше робити «лівиці». Й остання помітила те, чого не хотіла помітити.

Той самий Тугут у наведеній інтерпеляції апелює до патріотизму «правиці»:

«Є поважне побоювання, що виключна терпелівість людности східних «кресів» досягла вже своєї границі».

Отже, не самі факти інквізиції турбують «лівицю», а лише наслідки. Підтвердження цього спостерігається скрізь. Так 31-го січня у Варшаві відбувається публічна дискусія на «Кресові теми», влаштована «лівицею». Виступають свідомі своєю відданістю Пілсудському, бувший генеральний комісар східних областей Осмолівський, сенатор Крижанівський, генерал Бабяньський, колишн. міністр Леон Василевський та інші. Всі вони вказують, що на «кресах» не все гаразд, що там чекає Польщу катастрофа, бо майже все населення є вороже до Польщі.

Правління об'єднаних селянських партій «Визволення» та «Людове об'єднання» приходять до того-ж висновку.

І вся «лівиця» разом і зокрема радить дати якісь полегкості, якісь права національним меншостям, перепроводити якусь земельну реформу. Але що то за полегкості, права реформи? Ніхто не відає.. «Лівиця» боїться виступити навіть з декларацією, в якій ясно була-б окреслена певна програма. Вона—«лівиця» розуміє, де саме є її ахілесова п'ята. Тою п'ятою є як раз от така ясна програма. «Лівиця» ризикує, проголошуючи ліберальні гасла, дати тим самим зброю проти себе до рук «правиці» й ризикує поставити проти себе все, що є під Польщею революційного. Лібералізм «лівиці» в національному питанні походить із жури про міць, «моцарство-вість» Польщі. Ціль того лібералізму—знищення ґрунту для протидержавної комуністичної й радянської пропаганди. При такому підході до справи, хто спроможеться на ясну програму? Хто має програму для тактики? Адже-ж остання залежить від обставин. Тому, як і скрізь, особливо в «кресовій» політиці, «лівиця» виконує ролю звичайного пахолка «правиці». Перші бурчать, іноді навіть кричать, видумують всякі ради, наради, язикові й не язикові закони а другі—«правиця»—глузують зі своїх пахолків: «хай мовляв, тішаться».

«Жеч Посполіта»—чільний орган «правиці», критикуючи політику польських центрових і лівицевих урядів, що-до «кресів», називає її політикою без керми й має рацію. Бо керма політики спочиває й буде спочивати в руках «правиці», аж поки існуватиме сучасна буржуазна Польща. Лише «правиця» має ясну програму й не ховається з нею, не служить богам і чортові. Її бог польський націоналізм, чорт—українці, білоруси, євреї. Авторитет «правиці» великий і збільшується й упаде разом з буржуазним ладом. Реальні й послідовні політики «народові демократи». Вони радять втопити в крові, фізично знищити національні меншості. Є то єдиний шлях, єдина метода, єдина реальна політика буржуазної держави в національному питанні. Той шлях звичайно веде до загибелі того, хто нападає, але може дати і перемогу, принаймні тимчасову. Проте з буржуазно-націоналістичного погляду той шлях є кращий від тупцювання на місці. Йти назустріч своїй загибелі і боротися проти неї безпечніше, ніж тої загибелі чекати на місці, виголошуючи магічні фрази брехнею підбитого лібералізму.

«Героям «лівиці» Пілсудському, Сікорському й іншим, на якийсь момент поводилося з'єднати навколо себе навіть національні меншості держави. Робилося те за мовчазною згодою, або несерйозною опозицією «правиці». Та швидко лаври осипалися й з-під них визирало нахабне чоло політичної повії. Воно вже не вабить до себе навіть романтиків, що закохані в старе й оганьблене гасло: «За нашу й вашу вольність».

Сталася знаменна подія, грім з ясного неба на голову філістерів політики. Буржуазну Польщу «заатаковано» з тої сторони, звідки ніхто тої атаки не сподівався. Пенлеве, Еріо й інші підписали не менш знаменитий протест проти білого терору в Польщі. Богомільне й атеїстичне міщанство цілого світу плескало в долоні, «іграша» і «скакаша» й заповідали нову еру демократичного лібералізму й пацифізму. Найширші кола безкритичної юрби, повірили в щирість того протесту й... у розум газетярських трибунів. Міщанська юрба нічого не пам'ятає. Вона не аналізує. Вона відчуває та й тільки.

Чому раптом заговорили ліонський міщанин Еріо і колега старого Клеманса п. Пенлеве? Чому ліберальний жест прийняв світ, і, головне, західньо-українське міщанство за щирю монету? Які підстави?!

Той самий Пенлеве, що року 1918—19 озброїв армію генерала Галера й спішно привіз її під мури Львова, протестує проти білого терору Польщі, проти насильств над національними меншостями. Що сталося з ним? Припустить би, що стала йому осоружною відроджена шляхетська Польща... Але-ж не можна ніяк забути, що Пенлеве озброїв найреакційнішого генерала Галера... й нині реалізує позики Польщі на озброєння й будівлю військової промисловости. «Припустить би, що їх опанували почуття людяности... Так є в пам'яті табори смерті», де згинули десятки тисяч галичан, не зворушуючи зовсім п. п. Еріо й Пенлеве. Та й знов таки в їхній політиці що до комуністів Франції не спостерігається маніловського лібералізму. Припустить, що ті пани є звичайні дурні, які самі не відали, що творили, значить ризикувати самому на собі виправдати тую останню назву, бо паризька біржа дурнів не тримає своїми прикажчиками.

У політиці, не аби-яка роля належить часу. І коли пригадати час оголошення французького протесту, то не тяжко помітити, що в індивідуальному житті протестантів той час кермував усіми їхніми чинами, тож-то був час, коли перемога «лівого блоку» на виборах вже була з'ясована, тоб-то ціла окая трапилася тоді, як Пенлеве й Еріо вже опанували політичну ситуацію у Франції, коли власне до їх рук переходили ключі французької політики, а разом з тим і доля «незалежної» шляхетської Польщі. Як раз у той час вони мали змогу покликати до себе правительтво Польщі, (чи польського посла), й чемненько та тихенько наказати Варшаві припинити терор. Вони не зробили останнього, бо інтереси французької (і польської) політики вимагали лише голосного протесту, ліберального патякання.

Сучасники мали нагоду спостерігати один із найяскравіших і найхарактерних моментів імперіалістичної політики. Сучасна Франція в ролі захисника пригноблених—парадокс, над яким треба було спинитися людській думці. І коли той парадокс не викликав навіть здивовання в колах західньо-українського міщанства, то причину того треба шукати в доскональному розумінні п. п. Еріо й Пенлеве людської глупости. Після «протесту» до Парижу вирушили делегації. На якийсь час усі забули про «власні» сили й про те, що на Сході існує росте й розвивається Українська Соціалістична Радянська Республіка. Мету протесту здійснено. Зрозуміло, що західньо-українським масам ніхто не поставити у вину вчинків п. п. Бачинських, Васильчуків, Львових та инш.

В Європу вирушили Недзялковський, Тугут і ин. Понюхали Пенлеве й Еріо, понюхали коло Макдональда й до Мусоліні заїхали. Повернулися

до Польщі й узялися до роботи. Та все над «кресами». Насамперед п. Тугут із комісією оглянув польські тюрми й переконався, що в тих тюрмах чудово себе почувають в'язні. Що правда, траплялися такі дрібниці як забивання гвіздочків в під'яти, зав'язування живої людини в мішок, поливання її льодовою водою й масаж гумовою палицею чи звичайним канатом. Ще пресували пальці, стискаючи їх коло завісів дверима, електризували де-кого... Та який-же то терор? Якихсь десятків-другий жінок, та ще до того, й меншостьових, родили неживих дітей на поліції!.. Була то лише поміч породіллям від поліцейського закаблука, а не терор. Про такі випадки п. Тугут рішив уже не згадувати, тай п. п. Еріо й Пенлеве з Макдональдом чути про такі речі неприємно було-б. Тому п. Тугут засвідчив, що ніякого терору в Польщі не було.

Здається невелика річ брехати. А Тугут на тому кар'єру собі збудував. У «лівіці» він своя людина, а «правиця» теж не цурається його. Від того часу Тугут пливе до міністерського портфеля.

Тугутова комісія випрацьовувала «язикові закони» для неполяків. Закони ліберальні. Всякий може вживати тої мови, яка йому подобається. Лише маленька формальність: докажи документами, що ти не поляк. Школа має бути з такою викладовою мовою, якої вимагатиме місцеve населення. Лише маленька справка: в Радехівським, Бережанським та інших повітах старости наказали начальникам сільських громад примусити населення винести постанови про відчинення польських шкіл. В деяких українських повітах (Холмському, Дорогочинському) населення «зовсім не хоче школи», як рапортує поліція. Тому відчиняють лише польські школи й зачиняють українські.

Нині п. Тугут міністром і перепроводжує «санацію кресів». Щоб зрозуміти вагу тої «санації», треба знати, що від часів Болеслава Хороброго й Казіміра Великого шляхетська Польща тую «санацію» перепроводжує й до цього часу не перепроводила. Тая «санація», була причиною негавних селянських і козацьких війн проти Польщі, була причиною кривавої й жорстокої Коліївщини, причиною упадку польської держави і є причиною кривавої боротьби нині. Тугут каже: «коли український чи білоруський народи зформують свою структуру на ґрунті ненависти до польської держави й народу, нам загрожує найбільша небезпека від усіх, які колись існували. Дві небезпеки, російська й німецька стануть погрозливими лише тоді, коли в східніх воєводствах ціла життєва енергія людности підчас війни звернеться проти нас».

«Мало судів»!.. «Мало поліції»! Мало прав у воєвод»!—ось Тугутові висновки. Судів на «кресах» майже стільки, як костьолів. Здавалося-б досить. Вони судять без відпочинку й жалю. Навіть «народові демократи» задоволені діяльністю судів. «Газета Поранна» захоплено оповідає про виконання вироку смерті на чотирьох селянах: Ананкові, Павлюкевичові, Фіранчуківі й Кравчиківі. Та газета малює таку картину:

«В останній хвилині всі попросили цигарок, запалили й розмовляли між собою... Одної короткої сальви вистачило. Лікар засвідчив смерть усіх. Цікавих на екзекуції було надзвичайно багато».

Отже «вистачило»! А Тугутові ще мало. Він проти оголошення військового стану, бо: «насамперед те викличе небажане вражіння за кордоном». Можна обійтися й без формалістики. Воєводи одержують диктаторські уповноваження, на підставі яких можуть касувати розпорядження

урядового центру й ділати всупереч навіть писаним самою буржуазією законам.

Поліцію на «кресах» збільшено спеціальним корпусом «пограничної охорони», що числить у своєму складі до 20.000 бойців піхоти, кінноти, артилерії і літунів.

Тугут проти того, щоб польські пани самі собі робили «харакірі», тоб-то проти земельної реформи, яка віддала-б землю місцевому селянству. Він лише дбає про чисельне й економічне зміцнення елементів, прихильних шляхетській Польщі, він лише за колонізацію східних просторів польськими елементами, бо:

«Без східних (українських і білоруських Ю. Т.) земель нема Польщі».

Тугут досконало вистудіював справу. Він, як ніхто, знає вдачу українських докторів, попів професорів і «так собі діячів», і знає вдачу українського селянства. Він уже ділає. Для українських панів—посади, університет, субсидії, для селян—куля, шибениця. То є програма Тугутова. Тая програма дійсно є найрозумніша. І хоч не може бути сумніву, що й тою програмою не буде вирішено питання, проте-ж іншої програми, кращої програми не видумати шляхті. Коли вона не дає й не дасть бажаних нинішнім панам Парижу й Варшави наслідків, то причина полягає по-за межами людських здібностей. Бо штучними заходами не вирішити того, що розвивається згідно з законами, які є по-за впливом людського розуму й сили.

В суто-хліборобській країні, якою є західньо-українські землі, ціле-суспільне й політичне життя, всі рухи й відрухи мають своє джерело в земельній справі. 93—99 відсотків селянства тої країни є незаможники й середняки. Село—українське море. Поміщики й більшість куркулів—поляки. Місто на загал польське. Місто не є тереном скупчення промислового пролетаріату—носія ідей революції. Воно є місцем осідку торговельної буржуазії, крамарів, спекулянтів, паразитарної інтелігенції, люмпен-пролетаріату,—усякого врядуництва, поліції та війська. Те місто є осередок скупчення всього ненависного, що нагадує про владу завойовника. Західньо-українське місто—колоніальне місто, позитивна роля якого в революційних рухах незначна. Воно є торжище, де можна продати честь і свободу за гроші й де їх продають.

Треба свідомо й сміливо дивитись у вічі дійсності... Інтелігенція загалом є найменше витривала й найменше принципова група населення. Вона є речником ідей пануючої класи, розуміється, коли та класа підхарчовує інтелігенцію. Інтелігенція української національності нічим не є кращою від якоїсь іншої. Навпаки, вона є одною з найгірших. А причина останнього полягає в тому, що вона є інтелігенція нації, яка силою історичного розвитку зведена до ролі майже одної класи—селянства, класи соціально пригнобленої й що до цього часу навіть ніде не мріє про захоплення політичної влади, класи бунтарської, яка може стати базою для революції,—але ніяк не спроможеться на керівничу ролю. Українська інтелігенція Західньої України економічно залежить від буржуазії чужонаціональної й заради шматка хліба готова служити не лише соціальному, а й національному ворогові трудящих мас Західньої України. Ї

спробу в 1918—19 р. р. захопити політичну владу під прапором українського націоналізму спіткало фіяско, бо вона намагалася йти всупереч з історичною ролю інтелігенції—слуги класи, а не керівника, диктатора над класами. Півдесятка злидених дідичів, півтора десятка ошарпаних промисловців з якоюсь тисячею дрібненьких крамарів не могли стати базою для національної революції. Селянство-ж і робітництво лучило до купи національну революцією з соціальною. Інтелігенція пішла шляхом одної лише національної революції, вона намагалася поділити неподільне й було її розчавлено колесами історії. Інша річ—об'єктивні причини, так би мовити, передумови того явища.

Ціла політика сучасної Польщі й усіх, хто стояв і стоїть по-за її плечима, йшла і йде по лінії відокремлення української інтелігенції від українських мас. Всі вони добре розуміли, що перемогти в боротьбі без використання інтелігенції ніяка класа не зможе, й особливо класа селянства, темного, затурканого, без організаційних звичок і досвіду. Тому шляхта спочатку найгірше ніби-то натискала на українську інтелігенцію, поширюючи легенду про «Cichi ludzie rusinski»... Українську інтелігенцію шляхта вдарила по найбільшій місці—позбавила її заробітку в державі. А тая інтелігенція майже виключно складалася з державних урядовців або осіб, які так чи інше жили біля державного жолоба. То й було причиною відомого «хрунівства»,—частина інтелігенції на чолі з Твердохлібами, Яцьковим та Ільковим пішла на службу новим панам стану. Друга частина інтелігенції, найчисленніша й найвпливовіша, апелює до переможної Антанти. Її репрезентант Петрушевич тупцює по сінцях усіх міжнародних конференцій, засідань, т. зв. Ліги Націй, переконує міністерських секретарів і швейцарів у чистоті й шляхетності своїх помислів, засипає всіх і вся меморандумами, перераховуючи польські звірства й доказуючи правопорушення, що їх творить Польща. Стара Європа слухала навіть іноді підморгувала безталанному кавалерові, манила й манила. Петрушевич чекав терпеливо і вперто, й умовляв західньо-українську інтелігенцію: «Чекайте, Антанта, Ліга Націй за нас». Інтелігенція переконувала маси в антантівській справедливості й переконала всіх... у своїй безмежній глупоті! Старій розпутниці Європі допекли до живих печінок Петрушевичові скарги на неправі вчинки шляхти й перша подарувала шляхті акт з 14-го березня, підтвержуючи право шляхти до Західньої України.

Третя частина інтелігенції хопилася за револьвер, динаміт, бомбу. В її вчинках більше помсти, ніж чогось іншого. А помста не є ні метою, ні заходом розумного політика. Індівідуальний терор, оскільки він не набере масового, стихійного характеру, не дуже дошкуляє завойовникові. Без масовості він є марнотратство сил.

Лише невеличка четверта частина, де в чім споріднена третій частині, а в де-чому до краю ворожа їй, шукає шляхів до мас. Вона йде помацки, хитаючись, аж поки не стає на ґрунті української радянської державності. Тільки тоді, почувуючи під ногами міцний ґрунт, вона починає ділати, іноді помиляючись, набирається досвіду. Синтез національної й соціальної революції на «кресах» надає їй сили й бадьорости.

В початку 1924 року в масі західньо-української інтелігенції перемагає «радянський ухил», рух на «українізацію». Проте, угодовці не сплять. Вони провадять роботу тут і там і скрізь. Точиться внутрішня боротьба.

Трудовицька партія єдина, що й було підкреслено на весняному З'їзді партії. Але в тій партії нема єдності, нема думки єдиної, нема єдиної політики. Угодівська група іноді ніби ховається, ніби складає зброю, щоб нагострити її для нових виступів проти «незалежних». Останні більше об'єктивно аналізують стосунки на Радянській Україні і вважають їх можливими до прийняття, як базу для боротьби проти Польщі.

Але «незалежники» не революціонери: вони так собі інтелігенти, які визнають, а не творять, мають відвагу сказати сміливе слово та не мають відваги стати до бою й інших до нього покликати. Вони релігійні, хоч, несучи велику свічку до церкви, й омотують її червоною хустиною—вдача добродійного міщанина.

Генеральний бій відбувся навколо університетської справи. Започаткував баталію Роман Стоцький з Лондону. На допомогу йому вирушив п. Томашівський з Берліну й ціла кумпанія пенсіонерів Масарика з Праги. Атаку розпочали угодівці. Характерно, що В. Бачинський, Охримович і К⁰, сидючи у Львові, «сочли за благо» цькувати, але самі сіли мовчки. Боялися піти дочасно туди, куди галицька молодь відправила професора С. Твердохліба, Матвіяса та інших.

Ідеологом угодівства в університетській справі став п. Томашівський. Тяжке, невдячне й, як виявилось, цілком безнадійне завдання. Треба було довести, що польський націоналізм збудує на свою голову твердиню українського націоналізму. Треба було довести, що на цілій Україні й по-за Україною, нема ні одної української вищої школи, ні наукової установи. Треба було довести, що стан українського народу в цілому нині є гірший від стану в 1913 році. Треба було довести, що біле є чорне і навпаки. Для такого завдання не вистачило навіть і професорської ерудиції й авторитету. Доктори й професори злякано поховали голови й нишком погодились з місією агента дефензиви Оскілка, який «дбає» про український університет!?

В останні місяці м. року пресовий орган трудовиків «Діло» нотував події на Україні й по-за Україною й утримувався від ясної лінії. Лише в початку грудня з'являється провідна стаття, в якій редакція доводить... факт існування Української Радянської Держави. (Макдональдівщина на галицькому ґрунті). Та вже через місяць на західно-українському небі з'являється синиця—п. Панейко, що збирається море запалити. Панейко стає редактором «Діла», пише страшні (для себе) статті проти радянської України, пише три дні, а на четвертий співробітники «Діла» викидають його з редакції. Куди попливе п. Панейко—невідомо, але угодівці напевно вже репетують йому: «Видибай, боже»!

Послідовно, як сама природа, життя рішає долю трудовицької партії. Частина піде в обійми п. Тугута й Дмовського, частина зійде з політичного обрію, частина перестане бути трудовиками й перейде до табору трудящих.

Радикали, за часів Павлика й Франка славні радикали, нині вже не є радикали, хоч і затримують при собі тую назву. Вони стали пахолками п. Шаповала й Григор'їва з Праги—знайшли пророків! Їхня роля на Західній Україні не більше від нинішньої ролі їхніх пророків на Радянській Україні.

В минулому році відбулася цікава спроба організації Українського фашизму на західно-українському ґрунті. Відбувся з'їзд так званих «загравістів», який проголосив існування «Української Партії Національної Роботи».

Фактичним творцем нової течії є доктор Дм. Донцов. Головою партії обрано Самійла Підгірського. Після з'їзду вони пішли в маси й зняли галас. Вони одверто й сміливо виступили проти польського панування, але не говорили, що-ж далі, Маса знають свого ворога, вони охоче приймуть вождя, що поведе їх у бій, але вони хочуть знати остаточну мету боротьби, вимагають ясності програми. Фашисти намагаються змобілізувати український націоналізм, і недобачають, чи не хочуть добачати, що бій українського націоналізму проти польського, чеського й румунського націоналізму є власне аграрною, тоб то соціальною революцією, що в тій боротьбі селянство неминуче піде поруч із революційним робітництвом усіх націй. Останнього бояться фашисти. Вони не хочуть визнати, що нині боротьба проти радлади є боротьба проти українського націоналізму й за зміцнення завойовників. Унутрішні суперечності надто великі. Тому нині фашисти мовчать. Замість квіток, вони можуть дати масам лише будяки. Маса не йдуть до них. Велика мета вимагає сміливих кроків, але вона потребує й великого розуму для свого здійснення. Треба зрозуміти, що в наших умовах національна революція є соціальною революцією і не бояться останньої. Хто не визнає останньої—зійде з кону.

УСДП пішла в ногу з компартією Західної України. Власне то й був єдиний логічний кінець руху по шляху, на який стала УСДП в 1923 році. Виступи членів УСДП в Польській соймі й перед масами чимало зіпсували крові панам—шляхті.

Вождем західно-українських мас в нинішніх умовах може й повинна стати компартія Західної України. Чи вона стане дійсним вождем—буде залежати від двох причин: а) треба налігати й повести за собою український націоналізм і б) опанувати західно-українське село з його невищепаною бунтарсько-революційною енергією з його анархічними ухилами.

Треба визнати, що існування в соймі й діяльність клубу УСДП (фактично комуністичного) невблаганно штовхала п. п. Хруцьких, Чучмаїв та Васильчуків на шлях радянофільських декларацій. Вони, Чучмаї і К⁰, бояться стратити будь-який вплив на маси й мають проти себе надто небезпечну конкуренцію.

До речі, про т. зв. «Українську Парламентарну Репрезентацію». Єдиного національного фронту вже нема. За ним тужать міщани, буржуазія, пани-шляхта. Там, де «згода в семействі», не дочекатися революції, там багно з брудною водою—вільна рука для гнобителя, Започаткував погром «єдиного фронту» М. Луцкевич. Потім його слідами пішли нинішні комуністи: Скрипа, Пащук, Приступа, Войтюк та «дикі»—Павлюк з Тимощуком. Антін Васильчук пішов слідами галицького попа Ількава, а сенаторка-поміщиця, п. Ливчанівська, якимось кумедно заплуталася в тенети вже згаданого дефензивщика Оскілка з його ПУУ... (Польсько-Українська Унія).

Безкорисні (є й такі) прихильники «згоди в семействі» нарікають на руйнацію єдності «Української Парламентарної Репрезентації», не здаючи собі справи, що та руйнація є значний поступ в сторону диференціації. «Єдиний фронт» в найкращому випадку дасть українцям на виборах одним-двома посольськими мандатами більше. Але що варті ті мандати, коли заради їх усі вибранці українського народу мусили-б угодівську політику провадити? Тая туга за «згодою» походить з абсолютно невірної оцінки ситуації й можливої ролі українців у польському соймі. Більшості в соймі, як і влади в Польщі, українці ніколи не здобудуть.

Значить, соймом треба користуватися, як трибуною для закликів до боротьби, як засобом руйнації ворожої держави. Останню ніяк не можна робити на спілку з п. п. Ільковим, Васильчуком й Левчанівськими. Той, хто будує кам'яниці в державі, не руйнуватиме держави.

Нарешті про західно-українське село. Тут зазначаю, що мова йде про село в цілому, без поділу його на сільських пролетарів, на півпролетарів, незаможників, середняків і куркулів. Об'єктивні умови всіх їх, ціле західно-українське село женуть на шлях бунтівничого протесту, боротьби й революції проти польсько-шляхетського панування. І цілком природно куркуль і середняк веде перед у боротьбі—вони призвичаєні до ролі керівничих села. Зрозуміло, після перемоги над спільним ворогом, село не являтиме одного табору, але зараз є так.

Цілу державно-капіталістичну господарку змодернізованої середньовічної потвори—нинішньої Польщі побудовано на неймовірному визиску села в цілому. Війна, армія «моцарствова», закордона політика, відбудова руїн по війні, «санації», «вальорізації» й усі інші дракони є казнями єгипетськими для села, бо все твориться коштом останнього.

Ще перед жнивом м/року ціни на продукти сільського господарства були надзвичайно низькі. Один гектолітр пшениці коштує 2 долари проти 5 доларів у Чехословаччині й 4 доларів у Чикаго. Після жнив ціни зразу пішли вгору... селянин купує нині хліб, завдяки неврожаєві. Ціла українська преса б'є на гвалт про руйнацію села. Навіть польська преса не може вже ховатися з тим лихом. «Кур'єр Львовський» з дня 12-го січня б. р. друкує провідну статтю «Катастрофічний стан села», де сказано:

«За 70 верстов од Львова дійна корова коштує ледве 60 злотих¹⁾, 3-х річний добрий кінь не цілих 40 злотих. Підчас, як село бореться з голодом і підраховує останню картоплю, Державний Банк стягає позики, які брали селяни ще до війни в Австрійських Банках».

Колишній воевода Волини п. Двораківський нарахував 76 різних податків, які має виплачувати селянин. Село стогне, реве й палить польські маєтки, б'є поліцію й попів—ксондзів, село «бандитетує»—партизанить. І якби людина не була переконана в тихій вдачі нашого селянина, але, зобачивши руїни маєтків, догори колісьми паротяги, воеводу з біскупом без штанів на битій дорозі, чотирьох смертників, які палять цигарки й розмовляють під люфами, що несуть їм смерть, кров і заграви,—людина кричить: «проби!.. ратуйте від брехні!»

Польські публіцисти, політики, «святі ойчульки» намагаються доказати, що всьому причиною радвлда. І мають рацію. Радвлда—ідеал для західно-українського селянина. Але ґрунт для революції творить шляхта, але бунтує волиняк, поліщук, гуцул. То вони палять і руйнують збудоване руками їх дідів і їхніми, то вони через руїну маєтків і державного апарату намагаються зруйнувати й саму державу—символ гноблення.

При такому стані не матиме успіху політика «дрібних кроків» п. Тугута. Навіть найрадикальніша земельна реформа не спинить проти-польського руху, бо тую реформу селянство вважатиме «премією за бандитизм», як влучно вказує Станіслав Грабський.

Але-ж політики, вожді не повинні, не сміють йти за хвилею, коли вона несе до загибелі. Що дає і що може дати стихійний напіванархічний

¹⁾ 1 злот=37½ коп. в золоті.

бунтарський відрух західно-українського села? Що дає і що дасть руйнація маєтків, залізниць, державної адміністрації, масовий терор? Коли ті явища мають, чи матимуть негативні для нас наслідки, їх треба стлумити всіма засобами, тоді разом з «Газетою Поранною» треба радіти, що лише «одної короткої сальви вистачило». Коли-ж ні, коли ті явища хоч на один крок зловують до мети—визволення, то треба з'ясувати, чи не надто дорого той крок коштує. І нарешті, коли стихія йде в належному напрямку, то треба їй вказати правдиві шляхи, не пускати її на манівці.

До всякого явища на Західній Україні треба підходити ось із якого боку: Західня Україна—колонія для завойовників. Завойовник триматиме колонію під своєю владою лише до часу, поки одержує, чи сподівається одержати з колонії користь. Зрозуміло, що мова йде лише про розумних завойовників,—шляхта сидітиме й борюкатиметься з «кресами» до загибелі. Тим краще. Разом з червоним прапором над Бугом побачить вона його й над Віслою. Нинішня війна є економічна війна. Все, що руйнує панську економіку, є добре, є доцільне. Все, що руйнує авторитет завойовницької влади, треба вітати й допомагати йому.

Зруйнований маєток, залізниця, покалічений, чи вбитий поліцай, навіть воеводські та біскупські штани на партизанові збільшують видатки державної скарбниці, а разом з тим зменшують відпорну силу завойовника, збільшують шанси й наближають момент перемоги трудящих мас. Тому треба лише вітати постанову ЦК КПЗУ про підтримку масової боротьби селянства й побажати, щоб тая постановка була здійснена швидче від програми п. Тугута й швидче, ніж західно-українські угодовці виступлять в ролі катів західно-українських мас поруч з Дмовськими й Дашинськими.

Лише один рік, а який поступ! Шляхта мусила асигнувати на 1925 рік коло 100 мільйонів злотих для зміцнення боротьби за «креси». Вона дорожче платить поліції, творить «Корпус Пограничної Охорони», збільшує військо. Польська «лівиця» висилає свого вождя Тугута ратувати «креси», бо без них «нема Польщі».

Розвіялися рожеві тумани ілюзій про братнє співжиття панів-шляхти з західно-українським селянином. Розвіялися й ілюзії єдиних національних фронтів! Проти західно-українських мас одностайно стають пани й підпанки всіх націй. За маси-ж стають кращі представники гноблених класів усіх націй.

Жорстока дійсність, гартує характери, вчить відрізняти ворогів од приятелів. Старі ілюзії розвіялися. Проте не треба собі творити нових ілюзій. Проти озброєної сучасною військовою технікою шляхти стоїть селянин з ножом і сокирою. Боротьба є надто тяжка. Вона вимагає великої витривалості, так-би мовити, постійного збільшення героїзму в масах. Вона вимагає активної й постійної (хоч би моральної) підтримки зі сторони Радянської України цілого Союзу.

К. ГАЛКІН

За царськими мурами.

ПЕРІОД 1905—1917 Р.Р. *)

МИКОЛАЇВСЬКА ТИМЧАСОВО-КАТОРЖНА ТЮРМА НА ХЕРСОНЩИНІ

Розділ І. Миколаївська тимчасова каторжна тюрма через свій жахливий режим займала друге місце по-між іншими російськими тюрмами. Там, за мурами її, так само як і в Орловському централі, стратило життя безліч товаришів, засуджених у політичних процесах за царської доби. Там не помічалось, щоб режим гіршав або слабшав, як по інших тюрмах. У Миколаїві він тримався раз-у-раз як «стала величина», відмінюючись майже непомітно, звичайно до гіршого.

Кажучи за цей період, мимоволі згадуєш праву руку останнього російського ката—Петра Аркадовича Столипіна; спадають на думку його селянські реформи, його знаменний закон в справі «виділення селян на одруб», що мав за мету створити чорносотенні підпорні пункти для боротьби з революційною пожежею, яка охоплювала чим раз дужче шари сільського населення; його так само знаменну політику боротьби з непінним зростом революційного руху, коли він насаджував у революційному вочоченні провокаторів—спеціальних агентів російського уряду) згадаймо Азефа), політику, що здобиччю її став сам Столипін, загинувши від руки Багрова року 1911, і, зрештою, його нечисленні безкраї «тимчасові положення» мало що не для кожного міністерства. Всі ми, що сиділи на ту пору по різних тюрмах, скуштували гірких овочів тих «тимчасових положень». Вони в адміністративному порядку позбавляли ув'язнених цілої низки законних пільг. Взагалі, столипінський період відзначився історичним вороттям до минулого, а це, звичайно вплинуло й на режим по російських тюрмах.

Тюремний режим, кажучи брутально, був одбитком режиму на волі. Коли населення могло трохи віддихати—тоді й каторжани по тюрмах зідхали вільніше, коли населення тиснули—тоді й режим по тюрмах ставав суворіший, бо й каторжан «пригвинчували», як говорили в тюрмі.

І яких тільки репресій не вигадували для ув'язнів тюремні кати?... По деяких тюрмах призвичаїлися бити їх, при чім інших заходів «виправлення» майже не вживалося,—нам відомо вже це з нарису про Орловський централ; по інших—«виправляли» поведінку ув'язнених безперервними карцерами; цим уславилось багато тюрем, а надто московська тюрма «Бутирки» та Миколаївська тимчасово-каторжна. По цих тюрмах звичайна кара для «непокірливих» ув'язнених було те, що вони відсиджували

*) Див. «Ч. Ш.» № 11—12, 1924 р.

в карцерах 30 діб попіряд. Кару цю запроваджено столипінським «тимчасовим положенням» і її неухильно переводили в життя ретельні помічники тюремного відомства, начальники головного тюремного управління Максимовський, Сементковський та до них подібні. Поруч із цим тюремна адміністрація, не маючи права, згідно з обіжником головного тюремного управління, примушувати ув'язненого відсиджувати в карцері більш як 30 діб зараз, виробляла такі штуки: карає якогось ув'язненого 30-ти добовим карцером, і коли той відсиджує й приходить до загальної камери знесилений до такої міри, що його не пізнати,—через день або два його знову беруть до карцеру, використовуючи найменший до того привід, і він як «непокірливий» знову сидить у карцері нових тридцять діб. У такий спосіб було доведено до цілковитого виснаження та смерті, приміром, товариша Смолянінова, засудженого до каторги за повстання в балтійській флоті року 1905. Московська адміністрація «Бутирок» за те, що він «не корився тюремному статуту» не давала йому передихнути і довела до смерті безустанними карцерами протягом п'ятьох місяців, бо він—здоровий і великої фізичної сили—бутирській адміністрації був як сіль у оці. Він у карцері й умер.

Карцери по різних тюрмах були не однакові.

По деяких тюрмах, примірно, Олександрівського централу, Іркутської губернії карцери майже не різнились од загальних чи поодиноких камер, за винятком освітлення та їжі. В'язневі, посадженому до карцеру, гарячу страву, звичайно, видавалося через два дні в третій; іншими днями він одержував чорного хліба 2—2½ фунти на день і холодну воду. Але були й такі тюрми, де під карцер займалося підвали; там було мокро та вохко, підлога здебільшого мала дірки, звідки пацюки виходили роздобути арештанським хлібом, раз-у-раз з'їдаючи убогий обід посадженого до карцеру; до тюрем такого типу належала більшість російських тюрем за царського часу. По деяких із цих тюрем адміністрація подвоювала катування посадженого до карцеру, навмисне поливаючи водою підлогу в карцері, не опалювала його то що. Цим відзначилися Володимирська й Псковська тюрми.

Само собою, що ув'язнені по багатьох тюрмах, так карні, як і політичні за всі ці звірства та мордування тюремними катами мстилися на них. Ми знаємо численні гострі виступи каторжан проти тюремної адміністрації по центральних та повітових тюрмах. Примірно, року 1907 в Москві, в Бутирській тюрмі зроблено було два замахи на тюремних помічників начальника тюрми. Обидва замахи сталися підчас виконання помічниками своїх службових обов'язків і обидва на жаль не вдалися. Перший захв зробила політична ув'язнена Фрумкіна, вистреливши помічника з револьвера, переданою їй до тюрми; вона злегка лише поранила його; помічник швидко вичуняв і з подвійною енергією почав лютувати. Коли слідом за цим загальний тюремний режим погіршав і адміністрація не на жарт узялася «пригвинчувати» тюрму, тоді, протестуючи проти утисків, виступив політичний каторжанин Бердягін—надзвичайно хороший чулий і відважний товариш. Він за дозволом камери роздобувся на кинжала, отруїв його потасовим ціянаком і через декілька день вчинив захв, не зваживши того, що потасовий ціянак під впливом кисня повітря в найкоротчий час переходить у простий поташ. Бердягін лише злегка поранив помічника, бо він і не мав на думці відразу забити його, знаючи що той носив панцир; він сподівався на отруту, але вона, звичайно, не справила жодного впливу.

В наслідок цього Бердягіна тут же, в присутності багатьох із однокамерників, було побито—явище не зовсім звичайне для Бутирської тюрми, бо там «виправляли» ув'язнених, головним робом, карцерами. Далі його посаджено до карцеру. Він, не сподіваючися для себе на помилювання від катів та й не бажаючи його, упросив карного вбиральника дати йому чайну алюмінійову ложку, розрізав нею огруддя й простромив серце.

Де кілька слів про створення в Миколаїві (на Херсонщині) тимчасово каторжної тюрми. Коли під кінець року 1907 у головному тюремному управлінні сконцентровано було відомості про всі російські тюрми та кількість ув'язнених по них каторжан, і з'ясувалося, що тюрем невистачає через неймовірне переповнення та що серед ув'язнених туберкульоз набув лютих форм—про це заговорили деякі передові журнали того часу (травень 1907, «Русское Богатство» й липень 1907, «Мир божий») а також поточна преса—головне тюремне управління сполошилося—чи можна-ж?—його обвинувачувати за недбальство що до ув'язнених,—і вирішило збудувати спеціально каторжну тюрму десь на півдні Росії, помістивши до неї каторжан південної частини Росії, Закавказзя й Туркестану, не звиклих до суворого підсоння російської держави. Зупинились на Миколаїві, й миколаївські арештанські роти перетворили в тимчасово каторжну тюрму. Звичайно, перетворення це не виправдало себе ні з якого боку, бо всіх каторжан із півдня не було змоги вмістити в невелику повітову миколаївську тюрму, а до того ще й режим там не зменшував, а, навпаки, збільшував смертність серед ув'язнених; але треба було «вдати» перед російським населенням, що держава «пеклується» за ув'язнених по тюрмах, хоче зменшити смертність їх, утворюючи—зі слів тюремного управління—на півдні тюрму за для уродженців півдня та слабих на груди.

Згодом, коли Миколаївську каторжну тюрму було переведено, сам уряд зрікся переводити в життя план концентрації уродженців півдня, засуджених до каторжних робіт; і в міру того, як звільнялися місця в Миколаївській тюрмі, засилав туди каторжан, цілком не беручи на увагу місця їхнього постійного перебування. Так, примірно, року 1911 туди надіслали двох політичних каторжан аж із Архангельську, хоч вони й мали прегарне здоров'я.

Проте, головне тюремне управління, здається, року 1912, на сторінках офіційної преси, коли ліве крило державної думи напало його з приводу нестерпимих тюремних умов та великої смертності серед політичних в'язнів, запевнювало, що з 1907 до 1912 р.р. каторжан, слабих на груди й з південних країв засилається не на Сибір, а до «спеціальної південної каторжної тюрми». Звичайно, це була нахабна брехня, й ми, каторжани, тоді навіть написали про це спростовання до соціалістичних фракцій державної думи; чи використали його—нам не відомо. Далі, приміром, разом зі мною в Олександрійському централі сиділо де-кілька товаришів із півдня, як от: 1) вільно найманий мінер Петро Ткачук) на прозвище «Голубок»), засуджений в Севастополі за повстання, що підняли матроси Чорноморської флоти; 2) товариш Двалі, тифліський грузин, помилково засуджений до каторги військово-польовим судом за експропріацію тифліської скарбниці; він умер у централі на невпинні сухоти; 3) Микола Большаков—максималіст з Армавіру чи Майкопу (точно не пригадую,) засуджений Кубанським військово-польовим судом на двацять років за партійну експропріацію; вмер він у Олександрійському централі на сухоти; 4) «вічний»

політичний каторжанин Арутюнов із Баку; 5) ціла група анархістів-комуністів із Одеси (на різних процесах) Петро Лабеев, Павло Непомнящий, Павло Пославський) на прозвище «Зуб») й інші—засуджені Одеським військово-округовими та польовими судами за терористичні виступи проти самодержавства й капіталізму.

Розділ II. Що до Миколаївської тимчасово каторжної тюрми, нам, на жаль, не пощастило зібрати повного матеріалу за всі роки її існування перед революцією, і ми маємо його лише за перші п'ять років од 1907 до 1912; яких небудь видатних змін за час від 1912 до 1917 р.р. там і не трапилося, й режим раз-у-раз тримався, знов таки кажемо, як «стала величина». Цьому сприяв і склад тюремної адміністрації Миколаївка так вищий, як і нижчий; вищу адміністрацію так само, як і в Орловському централі, головне тюремне управління уважно добирало й контролювало і вже за ухвалою своєю надсилало до Миколаївської тюрми.

Ув'язнені що містилися в Миколаївському централі, не складали великої кількості, бо тюрму збудовано було на повітовий масштаб невеликої численности в'язнів; але все-ж цифра ув'язнених не була нижча за 60 чоловік.

У Миколаїві був досить високий, як на інші тюрми, відсоток каторжан-політиків. Справа в тому, що туди, як нам відомо, напочатку засиляли переважно уродженців півдня, а Закавказзя та південь Росії дали особливо великий відсоток аграрників і матросів, засуджених до каторги за повстання,—і от у момент організації тюрми (переходу її на стан каторжної), до неї відразу-ж умістили чорноморських матросів, засуджених за флотське повстання, та кавказців, які й переповнили тюрму. Кваліфікованих політиків було замало одиниці з поміж загалу, і до того всіх їх адміністрація взяла на особливий облік.

Розділ III. Миколаївська тюрма що до свого помешкання поміж інших російських тюрем була майже чи не найкраща. За невеликим винятком всі камери були дуже гарні, світлі й чисті—і то не з показного боку, як у Орловському централі, а справді. Як виняток становили тукові камери, що були досить вохкі, надто-ж у долішньому поверсі. Зазначені обставини, звичайно, не говорять за те, що технічний бік відсиджування в цій тюрмі міг задовольнити, тому що й тут, як по всіх майже російських тюрмах, «параша» стояла в камерах цілу добу, отруюючи повітря; двічі на день ув'язнених випускали до ватер-клозету, але не всю камеру відразу, а лише чотирі чоловіка; отже, коли черга доходила до останньої камери, потреби поправитися вже не було. Підчас, коли ув'язнені поправляються й упорядковують камери, «отдельонний» з револьвером у руках стоїть наготові біля дзвінка, щоб ударити на гвалт, як того буде потрібно. Справа в тім, що ув'язнені того часу по російських тюрмах раз-у-раз «в'язали» наглядців, відбирали у них зброю й тікали на волю; так от, Миколаївська адміністрація запровадивши цих заходів (їх згодом розповсюдили на інші тюрми), мала за ціль паралізувати які-б то не було заміри до втечі.

Освітлювалось Миколаївську тюрму гасом. Кожну камеру, незалежно від її розміру, вночі освітлювала лише одна невеличка лампочка, що її причеплювано на передню стіну. Розуміється, що ані читати, ні взагалі чимось займатися з таким освітленням не було змоги.

Вікна в камерах дозволяли відчиняти не завжди (залежало виключно від «отдельного»), а тому повітря стояло важке. Як тільки закінчувалась вечірня перевірка, всі вікна щільно затулялися. Одного разу, вночі в п'ятій камері потекла «параша» й ув'язнені вирішили тихенко відчинити квартиру. Другого дні цю камеру перевели на карцерний стан протягом п'яти діб.

Розділ IV. Згідно зі старою інструкцією головного тюремного управління, доки її було змінено столипінськими «тимчасовими положеннями», всі засильно-каторжани суворо поділялися на три категорії. До першої належали каторжани, що носили ще на ногах кайдани—сюди з самого початку відбування входили каторжани всіх термінів від безречинцевих і до само малотермінових (2 роки і 8 місяців). Коли минав час для кожного встановленого терміну, всі вони потроху кінчали цей, так званий, «кайдановий» термін, і тим самим автоматично переходили до другої категорії під назвою «іспитової». У цій категорії вони перебували довше, ніж у кайдановій, примірно вдвічі, й закінчуючи її мусили переходити до останньої категорії «поправної», де вони й перебували до кінця каторжного терміну.

Доки цього закону не було змінено «тимчасовими положеннями», доти ув'язнений чим він більше відсиджував, тим легше дихав. Власне кажучи, найтяжчий строк для каторжанина був кайдановий строк,—і не тому, що кайдани на ногах знесилоють людину—ні.—Каторжанин так швидко звикає до них, уживається з ними, в повному значінні цього слова, що навіть не відчуває їх; часто-густо доводилося бачити, як закуті в кайдани дуже легко у граціозно танцювали лезгінку чи наш український гопак. Справа в тім, що підчас проходження кайданового строку каторжанина позбавляли цілого ряду пільг, не кажучи вже про те, що він не мав змоги навіть під охороною вийти куди небудь із тюрми; побачення йому давалося рідче як іншим, листуватися дозволялося також не завжди й не з усіма й т. інш. А вже коли закінчувався його кайдановий строк—становище різко змінювалося на краще; він уже міг працювати по-за тюремними мурами, розуміється, під охороною наглядачів чи вартових, листуватися скільки хотів і з ким хотів. Але найкраща категорія що до вільності для каторжанина була остання—«поправна», що звалася за попередніх часів «вільна команда». Каторжани, що доживали до цієї категорії виходили з тюрми й оселялися або по бараках при тюрмі, або по приватних помешканнях і, ясна річ, користувалися всіма пільгами, що припускалося їхніми умовами. Так було перед столипінськими «тимчасовими положеннями».

Коли революційна хвиля року 1905 й пізніших за ним, прокотилася по Росії, царський уряд узявся до лютої розправи з тими, хто виступив проти нього, чому тюрми щерть переповнилися. Перед урядовими колами, розуміється, повстало завдання побільшити смертність серед каторжан, особливо-ж серед політиків, бо як показала практика життя, останні, закінчивши строк «кари», знову бралися до своєї попередньої революційної діяльності. Це питання більш за всіх зацікавило Столипіна, в наслідок чого він запровадив до тюремного статуту цілий ряд «тимчасових положень».

Зупинімося над ними докладніше.

Насамперед, для тих, кого судили по суто-політичних статтях, а також для тих осіб, що їх було засуджено до каторги хоча й не по суто-політичних статтях, але в їхній справі були ті чи інші вказівки на те, що

вчинивши «злочин», вони керувалися політичними мотивами (примірно, аграрники й деякі терористи)—цілком касувалося третю категорію каторжного положення. Їх тим самим позбавлялося «вільної команди» і до кінця своєї каторги змушені були сидіти безвихідно за мурами тюрми, а це, звичайно, підвищувало їхню смертність на 30—35 відсотків. Далі, всіх цих осіб, звичайно, було усунено від усяких по-за тюремних робіт. Що правда, під кінець року 1907 дехто з політичних ув'язнених ще видирався на роботи в збудуванні сибірських шляхів, приміром, на збудування амурського тракту («колесухи») та де-куди в шахти, але на початку року 1908 це вже припинилося й їх нікуди не посилали. Слід зазначити, що всі ув'язнені по каторжних тюрмах так політичні, як і карні неймовірно тяглися до якої-будь роботи—за роботою, бо й здоров'я не так занепадало як підчас безробіття, а до того ще можна було й дещо заробити; найголовніше-ж це те, що працюючи по-за тюремними мурами, можна було втекти. І от тоді, коли карні користували з цього привілею й ходили на різні по-за тюремні роботи, політики сиділи без руху й вимирали;—за це ми маємо дякувати Столипінові.

Але цьому новому «реформаторові» було все замало. Все найгірше, що тільки можна було запровадити на шкоду своїм політичним ворогам,—він запроваджував. Він увів по тюрмах попідряд 30-ти добовий карцер; він упровадив до широкого вжитку ручні кайдани, що їх «вічно» засуджені носили по 6—8 років. Він перевів у життя кару накладати ручні кайдани й на коротко-термінових каторжан.

Звикнути носити ручні кайдани не можна. Вони обмежують до неможливого всі рухи.

По багатьох тюрмах само безпосереднє начальство над ув'язненими—наглядачі й навіть іноді начальники тюрем—добре розуміло це й робило вигляд, що воно не помічає як каторжани тримають свої ручні кайдани під синниками, надіваючи їх на руки лише тоді, коли приїхала до тюрми вища адміністрація; навіть, у такій тюрмі, як Орловський централ, адміністрація, живляючи що до ув'язнених жахливих заходів, все-ж не завжди заковувала ув'язнених у ручні кайдани.

Миколаївська-ж каторжна тюрма не робила ніяких полегкостей у цьому напрямку—тут, носити ручні кайдани «наручники», не кажучи вже за кайдани ножні, стало настільки звичайне явище, що воно набуло повних громадянських прав для «вічних», а також і тих каторжан, що їх адміністрація хоч трохи запідозрювала в тому, що вони в душі (sic!) не підлягають тюремному режимові (хоча б вони на ділі й виконували всі вимоги. Якщо хтось з каторжан самовільно знімав кайдани чи ручні чи ножні, то «винуватого» садували до карцеру на 15 доб перший раз і на 30 другий. Тому публіка мало коли знімала кайдани й ходила скута по руках і ногах—не було рації...

Так само безнадійна справа була в Миколаївській тюрмі й що до переходу ув'язнених з одної камери до другої. Це, само по собі незначне питання, набувало для довготермінового в'язня великої ваги. Сидіти все в тій самій камері, бачити все ті самі обличчя кінець-кінцем страшенно обриває, і через кілька років божевільно хочеться новизни, а чи хоч нових людських облич. По багатьох російських тюрмах адміністрація тюремна здебільшого не чинила перешкод до переходу ув'язненого з одної камери до другої; але в Миколаїві, як і в Орлі, це робилося з великою натугою,

бо щоб у цій тюрмі перейти до іншої камери, вимагалось обов'язкового дозволу вищого начальства. Зрозуміло, що в таких умовах ув'язнені, зокрема політичні, групуватися не могли, і політиків було роз'єднано. До цього ще спричинилося ретельне виконання Миколаївською адміністрацією «тимчасової інструкції» головного тюремного управління—розподілити ув'язнених по категоріях.

Всіх ув'язнених було розміщено в такому порядку: спочатку—«вічні», що їх було скуто по ногах і руках; за ними «непокріплені»—їх так само було закуто; далі двацятирічні, що зобов'язані носити кайдани не менше 4-х років, потім п'ятнадцятирічні й т. д. Поправних всіх категорій, цеб-то тих, що пройшли вже кайданові строки, тримали всіх укупі, незалежно від їхнього строку каторги. Майстрів, ц. т. тих, хто працював по тюремних майстернях, тримали окремо; для них навіть було виділено спеціальний коридор з декількома камерами.

До окремих камер, що їх у Миколаївській тюрмі було мало, ув'язнений з доброї волі не міг потрапити,—там тримали божевільних і тих, кого адміністрація мала на особливому обліку, чи за його «непокірливість», чи нахил тікати.

Розділ V. Що до харчування ув'язнених Миколаївська тимчасово каторжна тюрма стояла значно нижче за інші губерніяльні й каторжні тюрми Росії. Нам відомо вже з нарису (про Орловську тимчасово каторжну тюрму), що царський уряд давав дуже малі засоби на харчування карних каторжан і своїх політичних ворогів,—полонених ув'язненням на безліч років. Над харчування у Миколаївському централі варт зупинитися докладніше.

Загальний щоденний харчовий бюджет каторжанина становив суму 6—10 копійок. Не менш як 6 коп. і не більш як 10 коп. на добу. Що різне місто, то й різна сума, примірно, щоб прохарчувати в'язня повітової тюрми що-денно відпускалося 6 коп.—іноді лише на 1—2 коп. більше; на харчування ж в'язня в спеціальній каторжній тюрмі відпускалося більше—до 10 коп. Сюди входили—пресований чай, що його видавалося в'язням деяких тюрем, хліб од 2 до 2½ фунтів на день, обід, а іноді й вечеря. Можна собі уявити, як харчувався ув'язнений, ну, візьмімо, навіть, максимум виданої суми на 10 коп. у день... Даючи надзвичайно малі засоби на харчування та обмежуючи ув'язнених що до купівлі продуктів за свої власні кошти, Столипін укупі з вищезазначеними своїми прибічниками з головного тюремного управління й створили цілу планову систему—систему «легального знищення» ворогів власности та самодержавства. Ця система дійшла своєї мети, бо ніщо так не впливало на ув'язнених, ніщо так не спричинювалося до вимирання їх, як регулярний, систематичний недоїд протягом місяців, років, а поруч із ним деякі хвороби—зокрема туберкульоз та шлункові захворювання.

Але це не все. Цілковита безконтрольність, цілковита відсутність за свої вчинки вищого та нижчого начальства привела багатьох тюремних начальників до того, що ціла плеяда вищих тюремників з тої злиденної суми, яку відпускалося на прожиток ув'язненим,—намагалися вкрасти що тільки можна й покласти до своєї кишені. Коли це «хапінство» (рвачество) набрало самих нахабних форм і про це зайшла мова в державній думі,—головне тюремне управління схаменулося й, щоб зменшити крадіжку, що вони її самі на початку в законили,—усунуло двох тюремних начальників (згодом наново їх прийнято було на посаду до того-ж таки відомства)

і зробило розпорядження вивісити в кожній тюрмі розклад продуктів для в'язнів даного району.

Звідси видно, що ув'язнені Миколаївської каторги дуже погано годувалися. 2 фунти чорного хліба на день, до того ще й завжди настільки погано випеченого, що його можна було розмазувати по стіні ніби глину (в'язні називали його «кардіфом»), що-денно борщ із протухлою капустаю або суп, що в ньому не можна було відшукати ні крупки, ні картоплі (каторжани його називали «баланда»), дві-три ложки кашки й двічі на день окріп—оце вся їжа в'язня в Миколаївській тюрмі. До цього, 12 разів на рік, у великі свята та царські дні ув'язненим давалося декілька золотників м'яса. У звичайні дні замість м'яса варилися кістки—ноги та голови. Кожної середи, п'ятниці й у пісний день у Миколаївці суворо додержували посту так само, як і в Орлі, й цими днями замість кісток та голови вживалося рослинної омаци.

Начальство розуміло, що з такої їжі, звичайно, ситий не будеш, і тому двічі на місяць дозволялося ув'язненим виписувати продукти на власні кошти на початку без обмеження суми, а згодом її було обмежено до 4 крб. і 20 коп. на місяць. Річ у тім, що головне тюремне управління довідалося, що політичні каторжани одержують у тюрмі засоби від підпільних того часу організацій. Це до деякої міри зривало план виморювання політиків, чому управління обмежило суму, що на неї ув'язнений міг купити продукти, приладдя до писання, марки то-що. Слід зазначити, що Петербург, Москва й надто Харків—в особі голови Харківського Революційного Червоного Хреста Івги Францовни Молохової—врятували не одного товариша од виснадження й голодної смерті, допомагаючи грошима в міру сил і можливости. Ясна річ, що в Миколаївці не було та й не могло бути в тюремних умовах ніякого контролю ув'язнених що до одержання сирових продуктів на кухню й виготовлення, як це спостерігалось по багатьох сибірських каторжних і губерніяльних тюрмах. Так на куховарів, як і на служників у Миколаївській тюрмі наставлявано було карних.

Виписувати на свої власні кошти можна було далеко не всі продукти; не переслідувалося виписку білого хліба, сала, ковбаси, цукру, чаю, тютюну, мила й приладдя до писання—це все; іншого нічого до тюрми не пропусалося.

Крім того в свята приймалося від родичів ув'язнених всі предмети першої потреби, окрім тютюну й сметанкового масла.

Ні тим, що виписувалося, ні передачею з волі поділятися з товаришами інших камер не дозволялося, напевне з метою звести до мінімуму зносини ув'язнених поміж собою.

Розділ VI. Кожний ув'язнений Миколаївської каторжної тюрми мав дозвіл писати лише одного листа на місяць, тай то до найближчих своїх кривних, а за таких адміністрація вважала тих, хто носив однакове прізвище з ним. Як що-ж мати вдруге віддалася й має таким робом інше прізвище, або коли доводиться писати до заміжньої сестри, ув'язнений має подати до градоначальника Миколаїва спеціальну заяву про це, з'ясувавши всі обставини, й очікувати дозволу. Одержувати листи можна було також лише від цих кривних. Листи писалося що-місяця кожного 12-го числа. На цей день «отдельонний» приносить до камер усі приладдя до писання, що хороняться у нього; увечорі-ж забирає їх разом з листами. По-за чергово листи до відправки не приймалося. Всі листи, що надходили до тюрми

чи виходили з неї, помічник начальника тюрми суворо контролював. Видавали листи лише через тиждень після одержання їх; і як болісно стискалося серце, коли замість так довго жданого листа принесуть порожнього конверта.—«Ваше благородіє»—чується тихе жалісливе прохання з лав ув'язнених, коли підчас перевірки приходить помічник—завідувач цензурою листів:—«Віддайте листа, адже він од сестри».—«Нехай проставляє повне ім'я, а не якоїсь там «Нюри»; може вона зовсім не сестра твоя, а коханка»,—бере на глум помічник. Квітанції на рекомендовані листи ув'язненим не видається. Листи, що їх відправляють каторжани, лежать у конторі декілька тижнів.

18-го кожного місяця, найближчим кривим ув'язнених після того як вони подадуть свої документи та свідоцтва про політичну благонадійність (sic!) дозволялося побачення з каторжанами. Побачення відбувалися через двоє ґрат і то лише з одним із кривих. До якогось ув'язненого приїхали одного разу батьки. Але на побачення з них двох допустили одну матір. Ніколи не було в Миколаївській тюрмі за всі її існування випадку, щоб дозволено було особисте (ц. т. без ґрат) побачення чи позачергове—не в призначений день. З цього боку миколаївська адміністрація була немилосердна.

Ось як пише про побачення в Миколаївській тюрмі товариш, що зазнав це на собі.

Повагом відчинилася залізна масивна фіртка, впустивши до дверей 10 відвідувачів; їх тут-же оточує стільки-ж наглядців, одводячи до тюремного корпусу. Нарешті, старанно обшукавши мене перед побаченням (обшук переводиться для того, щоб ув'язненого було закуто як слід, та щоб він не передав часом святим духом записки)—мене вводять до темної кімнати побачень, яка в той самий час є й мертвецька й часто буває, що підчас побачення між ґратами стоїть соснова труна на швидку збита. Але ось я біля ґрат. Даремне намагаюся через густу дротяну мережу впізнати знайомі риси. Миготять лише чорні спини й суворі обличчя вартових, що ступають поміж ґратами. Чую давно знайомий придушений голос: «Де ти?». — «Тут»—глухо відгукуюсь я. Сестра припала до ґрат. Тисячі спогадів збуджуються в пам'яті, вмиль переживаєш усі муки й страждання сучасного; хочеться припасти до неї на груди й розповісти все... Тяжка рука наглядача лягає на мою спину... Ага, розумію, я починаю говорити щось недоречно про здоров'я, думки в голові плутаються. Грюкаючи спускають дерев'яну заслону, що затуляє для ув'язненого тогочасний світ; від несподіванки плигаєш від ґрат. Побачення закінчилося. Швидко минуло п'ятнадцять хвилин, що їх чекають в'язні цілі місяці, а дехто й роки. Знову похмурі стіни з повітряними верхівками, де завжди день і ніч стоять вартові. Небо сьогодні чорне, завтра ясне, але однаково байдуже до людських страждань. За мурами поле з одного боку, широка затока з другого;—оце все, що Миколаївські каторжани знають про волю.

Розділ VII. На початку тюрми книгозбірні не було. Відкрили її під кінець року 1908. Було там 500 примірників книжок—майже всі з белетристики; вся наукова частина книгозбірні складалася з декількох томів «Історії Карамзіна». Ані журналів, ані книжок, закордонними мовами не було, і ув'язнені могли виписувати книжки лише за каталогом, що його тримав у себе тюремний начальник. Підручники можна було виписувати

з усіх галузів науки окрім хемії (книжок з хемії не пропускали, бо там можна було вичитати, як виготовляються вибухові надіб'я).

Як що книжка, що її виписував собі ув'язнений не значилася в каталозі начальника,—проси—не проси—її одержувати не дозволяли. Приміром, якомусь в'язневі дозволено було одержати «Логіку» Челпанова, а «Систему Логіки» Міля не пропустили; коли ж той самий ув'язнений попрохав дозволити йому одержати «Половой вопрос» Фореля, то мало що не потрапив до карцеру й ледве тільки обійшлося суворою доганою.

Завідував книгозбірнею дяк тюремної церкви; зв'язок з ув'язненими він мав через «отдельного». Цей же дяк завідував так само й тюремною школою; до неї (вона містилася в спеціальній камері) приймали лише зовсім неписьменних каторжан; навчали в ній недбало, переводячи навчання від 12 до 2 години дня. Каторжани-школяри з загальних камер мали право на такі приладдя до писання: два зошити, олівець та шиферу дошку.

Розділ VIII. Бушлат, шгани, сорочка, рушник, онучі, «коти» (черевики), подушка, ковдра, брезент на ліжку—оце й уся гардероба ув'язненого. Ні кишенькових хусточок, ні інших яких потрібних річей не дозволялося. Близну шилося із звичайного, сірого, грубого «арештанського» полотна й переміналося її досить справно що-тижня, але з того ув'язнені мали користи не багато, бо близну милося в тюремній пральні дуже погано, не знищуючи важкого духу людського поту, що вона наскрізь ним проходила. Навіть плями гною й крові як слід не відпиралися. Мабудь чи не спричинювалися такому поганому пранню самі в'язні, бо карні арештанти, що мили близну крали більшу половину мила та програвали в газардні гри—кусень мила підчас гри раз на завжди було встановлено сталою валютою. Рушники й онучі переміналося двічі на місяць.

Нові «коти» видавалося, як і по багатьох інших тюрмах, згідно з інструкцією головного тюремного управління—двічі на рік. Далеко гірше стояла справа що до постільного приладдя—його не переміналося зовсім. Коли його вживалося протягом кількох років і воно робилося цілковито непридатним, ув'язнений заявляв про це «отдельному»; останній, перевіривши чи дійсно таки воно непридатне, видавав ув'язненому інше, одсилаючи старе на ганчірки.

Адміністрація уважно стежила за тим, щоб каторжани обачно поводитися з казенними речами, що видавалося їм до вжитку. Коли підчас обшуку або перевірки речей, якась із них була несправна, а чи перешита—на ув'язненого накладали сувору дисциплінарну кару (часто до 15 доб карцеру) і крім того, як у нього були на квітанції в конторі гроші, то виверталося вартість речі.

Лазня в Миколаївському централі була холодна, без пари і користувалися нею лише двічі на місяць. За один день повинна була вимитися всенька тюрма—кожна камера зокрема могла митися півгодини. Коли взяти на увагу той час, що за нього мають роздягтися й удягнутися (кайданники витрачають на це особливо багато часу), то на купання залишається менш як 15 хвилин, а якщо ув'язнений не встиг удягнутися вчасно, його тягнуть до карцеру. Зрозуміло, що в такий спосіб вимитися в лазні як слід не можна, в наслідок чого в миколаївських (так само, як і орловських) раз-по-раз бралися на шкірні недуги. За холодів, коли каторжанин одягається щільніше, недуги ці дуже збільшуються, бо цьому допомагає неймовірна сила паразитів. Від вошей та блощиць ув'язнені просто життя

не мали. Паразити позаповнювали всі щілини й дірки, і, хоч скільки ув'язнені намагалися їх знищити,—ні до чого це не призвело.

Розділ ІХ. На прохід у Миколаївській тюрмі дозволялося лише двадцять хвилин на день й адміністрація старанно що дня випускала ув'язнених «гуляти». Увесь прохід зводився, власне до того, що ув'язнені дихали біля двацяти хвилин чистим повітрям. Робити свої справи, як це практикувалося по інших тюрмах, не можна було. Умови, при яких ув'язнені проводили свій прохід, були так само суворі, як і в Орловському централі.

Тісними лавами, двійка за двійкою, одна до потилиці другої, кружляють ув'язнені весь визначений на прохід час круг високої башти, де стоїть вартовий, пильно достежуючи кожного руху походяючих. Був час, коли випускалося на прохід відразу по декілька камер, і ув'язненому тяжко було стримати себе, щоб не перекинутися словом з товаришем іншої камери. Але адміністрація пильно доглядала, щоб ув'язнені не ловили ґав по сторонах і не оглядалися. Такі «злочини» каралося карцером. Прогулюватися треба було в ногу. І цей прохід скорше можна було назвати «маршируванням».

Розділ Х. Ранішню перевірку ув'язненим переводилося о 5-й годині годині ранку. Скоро того, як перевірку закінчувалося, всі ліжка підіймалися й ув'язнені не могли відкрити їх геть до самого вечора. О пів до шостої ранку великими казенними мідними чайниками подавалося ув'язненим окріп. Цей обов'язок покладався на карних каторжан. О 12-й годині дня обід; о 4—5-й годині дня—вечірня перевірка—та по днів, спати лягали о 9-й годині вечора.

Одного разу, вдень, провадячи загальний огляд тюрми, до нашої камери зайшов тюремний начальник. Вираз на його обличчі був чомусь веселий і це давало змогу ув'язненим звертатися до нього з різними проханнями, заявами та й узагалі поговорити про каторжні нестатки. Цього разу заяв та прохань набралось надто багато. Він сів на лаві близько столу, вислухав досить уважно всі заяви і, звичайно всім відмовив. Взагалі, я не пригадую жадного випадку, щоб начальник, навіть як виняток, потурав комусь з ув'язнених. Цього дні один каторжанин, між іншим, запитав, чому наглядачі що разу так брутально поводитися з нами, лають нас що-кроку неподібною лайкою то-що... Вислухавши запитання, начальник відповів: — «Це я наказав наглядачам так поводитися з вами. Всі ви—злочинці—один більший, другий менший. Всі ви покидьки громадські, вороги держави та самодержавства. Експропріатор, злодій, убивця, державний злочинець—всі для мене однакові, і мій святий обов'язок не тільки тримати відокремлено до корисних членів суспільства, але й той, щоби що-кроку давати вам відчуття, що ви на каторжні роботи засуджені, справді таки гірші за всіх людей нашої держави».

Нижча тюремна адміністрація, маючи такого начальника, в поведженні з ув'язненими перебирала всякої міри, про що нам відомо з нарису про Орловський централ. Коли, як це здавалося наглядачеві, ув'язненого не допікуляла лайка, він давав волю своїм кулакам. Одного разу мені довелося бути за свідка такої сцени. До загальної камери входить старший наглядач. Лунає звичайна команда:—«Струнко!!! Геть шапки!». Якийсь ув'язнений, збентежившись, забув зняти шапку. Старший наглядач надходить до нього, зриває з нього шапку і плює йому в лице, кажучи:—«Ось тобі, підла тварюко: іншим разом будеш знати, як зустрічати старшого». Цього разу

ув'язнений позбувся кари, бо сам старший не вгледів у його вчинкові «непокірливости», як то насправді й було, інак «винуватого» посадили-б дів на 15 до карцеру.

Здіймати голоса в камерах не вільно було навіть удень, і розмовляти ув'язнені могли поміж себе лише стиха. О 9-й годині вечора наглядачі обходять «вовчки» й наказують лягати спати; біда тому, хто загається коло свого ліжка і не відразу ляже. Що до сну тюремна адміністрація неухильно переводила в життя цілий регламент, що його начальник затвердив. Ув'язнений мав лежати в ліжкові без руху, в такому стані, як його застало око наглядача, коли той після 9-ої години вечора заходить поглянути у «вовчок» і запевнитися, що все гаразд. Ясно, що навіть із сусідським ліжком не можна перешіптуватися. Коли настає тиша і тюрма засипає, наглядач усе-ж вважає за свій обов'язок гукнути в коридорі: «Тихо спи. Тихо спи». Ох, що то було-б за щастя для багатьох ув'язнених, як-би вони могли зупинити на ніч калатання свого серця, припинити навіть своє дихання, щоб ніщо не показувало, що вони сплять «голосно». Це таємниче бажання буде зрозумілим, коли ми подивимось на факти.

Ранком, старший наглядач Коробка, що має необмежену владу над життям ув'язнених, підчас перевірки, питає чергового наглядача: «А як поводи́ла себе ця камера вночі?»—Трохи подумавши наглядач доповідає:— «Друге ліжко голосно хропло вночі; я кілька разів наказував припинити, але воно не вгавало; восьме ліжко праворуч, коли я казав лягати, лише роздягалось; більш нічого не трапилося».—Старший нічого більше й не потребує. Сказаного досить. Починається розправа. Старший сідає на стіл і питає: «Хто спить на другому ліжкові?»—«я»—чується тиха відповідь.— «Виходь із лав». Блідий виходить з лав «друге ліжко».—«Візьміть його до карцеру»—наказує старший, і міцні руки наглядачів хапають винуватого й тягнуть його до карцеру...—«А на восьмому ліжкові хто спить?»— провадять далі свій допит старший. Ніхто не відповідає.—«Хто спить на восьмому ліжкові?»—вже дратуючись гукає старший і схоплюється на ноги. Знову тиша, ніхто не відкликається.—«А а-а, заколот? Добре...» Коли в тюрмі немає начальника—його місце займає помічник, коли нема помічника—я; і от за цей бунт я вас позбавляю поправки й проходу аж доки не прийде начальник. Тоді з лав чується боязкий голос: «пане старший, це я».—«Ти?. І ти гадаєш, що ми не дізнаємось? Брешеш, собачий сину, дізнаємось»,—чваниться старший.—«Ходім зі мною, я представлю тебе по начальству».—

Кінцем, «восьме ліжко» повернувся до камери за 15 день, що їх згідно з розпорядженням помічника відбув у карцері.

Обшукують кайданників майже що-дня—шукають пилки, ножів, оглядають кайдани то-що, а поправників через день. Підчас трусу ув'язнених виганяють з камери й вона запруджується наглядачами (20—30 чоловіка); що починають перевертати усю камеру до гори ногами. Закінчивши обшук камери, до неї вводять ув'язнених по одному, наперед роздягаючи його наголо й уважно оглядаючи. Голі ув'язнені стоять у коридорі лавою в черзі й безвиможно коряться усім вимогам наглядачів, що намагаються зазирнути до всіх зморшків арештанського тіла. Ось стоїть голяка, закутий по руках і ногах, політик, «вічний» каторжанин Горбунов—один із тих, що постраждали за протест проти режиму Астра-

ханської тюрми. До нього підходить наглядач Тимошенко. — «Підійми ногу». — Горбунов підіймає її наскільки можна це зробити в кайданах. — «Вище, вище». — Галасує Тимошенко: — «Чи ти хочеш, щоб я рачкував перед тобою?». — Горбунов прикладає всіх сил до того, щоб піднести ногу так високо, як того вимагає наглядач, але кайдани заважають. Тоді Тимошенко раптом нахилиється до піднесеної ноги, хапає її й зводить догори. Горбунов важко падає на підлогу. Тимошенко, граючи усмішкою переможця підходить до наступного, щоб і тому втнути щось подібного.

Розділ XI. Кара, що її найчастіше прикладалося до ув'язнених Миколаївської каторги, були карцери. Три аршини заввишки три завдовжки й три завширшки — от що таке карцери, які містяться в тюремному підвалі. Першими часами було лише одно карцерне помешкання й лише згодом підвал спорознали з-під вікового сміття й там пороблено було кілька карцерів, бо «попит» на них у цій тюрмі стояв великий. Підлога по карцерах була цементова й мокра, стіни вогкі й липучі. Іноді в кожному такому карцері набиралося по 6—9 чоловіка. Не можна словами оповісти того, що зазнає там ув'язнений. Ні стати, ні лягти, ні сісти. Голі, мокрі, мляві од задухи тіла ув'язнених щільно одне до одного. І в таких надлюдських умовах доводиться ув'язненим пересиджувати по 3, 7, 15 й навіть до 30 діб. Менш, як 4 чоловіка в карцері ніколи не сиділи. Ув'язнені «карні» в більшості не витримували таких мук і рішуче відважувалися позбавитися їх. Для того вони викликають наглядача, що завідує карцером, і з якого-будь приводу словесно ображають його, приміром, поганою лайкою. За пів години їх беруть із карцеру й б'ють різками, але за те їх негайно-ж після повертають до загальних камер.

Я просидів у Миколаївському карцері 25 діб. Уперше мене всаджено на 7 діб за те, що невчасно вмився, вдруге на 15 за записку до товариша іншої камери, коли цю записку перехопила адміністрація (за це мене позбавлено було права листуватися з моїми кривними аж три місяці); втретє — на 3 доби за «вбивство блощиць» — таку формульовку занесли до мого статейного списку. Перші сім діб не дуже вплинули на мій організм; другі 15 діб прибили мене до краю, розслабили мій організм, не зважаючи на те, що він був досить міцний, і, вийшовши з карцера, я відчув як залишилась добра половина моєї сили. Свідомість своєї кволости, свідомість наруги над людиною й цілковита сваволя адміністрації — оце найбільше надломило мене.

У Миколаїві практикувався ще одна форма кари. Ув'язненого, небезпечного що до свого впливу на інших в'язнів, зважаючи на його вищий розумовий рівень, садовили на кілька місяців до татарської камери. Сторонній людині може здатися незрозумілим, що переводити до татарської камери — значить «карати», а разом із тим, це так: адміністрація Миколаївського централу це добра зважила. Річ у тому, що татарська камера лише називалася татарською, а на ділі, окрім татар, що склали половину всієї кількості, там було сконцентровано найневгамонніший елемент тюрми і зокрема тих, кому тюрма майже змалку була за постійну оселю. Я маю на увазі карних рецидивістів, що їх називали «Івани», «Храци» й т. інш.. Вся ця публіка навіть за такого життя як у Миколаївському централі не могла зректися картярства, безперестанних бешкетів та бійок, звязаних зі грою. Адміністрація, не бажаючи вишукувати й хапати їх по всій тюрмі, кінець-кінцем вирішила стягнути їх усіх до одної камери. Цій саме

камері й перепало більш над усе від тюремного дозору. Вона, так-би мовити, була під повсякчасною увагою. Звичайно, якийсь «Іван» чи «Храп» вважали за честь попасти до тої камери, але сидіти там політикові й колективно відповідати за всі бридоти й непричетні до нього справи, було дуже тяжко, а ще більш тому, що карна тюремна «спинка» раз-у-раз образливо глумилася з нього.

Я, перебуваючи в Олександрівському централі (Сибір), зустрівся з політичним каторжанином тов. Марусичем, який за свій вплив на ув'язнених просидів у татарській камері Миколаївської тюрми декілька місяців. Він без хвилювання не міг згадувати про цей час своєї малотермінової каторги. У тій камері часто-густо можна було побачити найрізноманітніші форми пологової розпусти, а ще більше педерастію, найрозповсюдженішу розпусту по всіх тюрмах по-між карними злочинцями. Траплялося навіть кілька випадків згвалтування карними каторжанами своїх-же товаришів по ув'язненню, в чому брали участь не лише карні «спинки», а й частина татар.

Миколаївська каторжна тюрма, як про це вже говорилося на початку цього нариса, належала до тих російських тюрем, де надто часто карали ув'язнених різками. Найбільший відсоток що до фізичного покарання припадав на «злочини», що їх прирівнювано до категорії «зневага начальства». Досить було того, щоб якийсь простий собі наглядач поскаржився помічникові або старшому наглядачеві, що ув'язнений його образив, як «винуватого» не перепитуючи, не чинячи допиту, викликалося з камери й каралося різками. Норму кари встановлювано помічником чи начальником здебільшого від 25 до 40 різок. Чи треба говорити за те, що тут розгорталось широке поле на зловживання. Часто-густо, наглядач, вибухаючи люттю до якогось ув'язненого, що дошкулив йому, обріхував його, надаючи зневажливого змісту звичайнісіньким словам, чи просто вигадуючи небувале й тим самим накликаючи на беззахисного каторжанина люту кару. Іноді, наглядач, стоячи під дверима, підслухував розмови поміж ув'язнених, тлумачив їх, як йому того було потрібно й давав доноса (здебільшого офіційним рапортом) до контори . . . «Винуватого» покарано; цілі досягнуто; авторитета влади додержано — то й добре. Дарма, що згодом якимось випадково з'ясується безневинність «позбавленого всіх прав» — йому дадуть «компенсацію»: викликавши до контори, «ласково» погодяться не заносити до його «статейного списку» (документ кожного ув'язненого) акту про покарання на тіло — та й усе, — простісінько, по «сімейному». Одного з каторжан, на прізвище Нексура, якийсь покарано різками за ніби-то позаочну зневагу наглядача. Минув де-який час. Начальник тюрми, покликавши до контори Нексура, сказав йому, «що його покарано «помилково», запропонував «не турбуватися», бо протокола в цій справі буде знищено. Так само «помилково» було покарано й І. Хохлова, якому дали 40 різок. А чи-ж лише Нексура та Хохлова? Цих жертв «надзирательської» сваволі можна було налічувати десятки.

Окрім різок і карцеру, в Миколаївській тюрмі траплялося кілька випадків масового побиття ув'язнених. На початку року 1908 в шостій камері було викрито «спробу прорізати стелю з метою втечі»: на доказ про такий злий намір, на погляд адміністрації, була обсипана зі стелі глина й чайна ложечка з нагостреною ручкою, що її було знайдено підчас обшуку в камері. За це всю камеру люто було побито, а «зачинників»,

що їх звичайно, адміністрація сама поміж усіх вибрала,—покарано ще й на тіло. Що-ж до страшного знаряддя злочину—чайних ложечок, то вони від того часу до камери не пропускались близько семи років. Вдруге побито камеру (четверту) за проріз ґрат. Всю камеру прогнали через лави (за прикладом Орла). Старший наглядач Коробка та його помічник—наглядач Кримницький, озброєні дерев'яними молотками, пропускали біля себе ув'язнених, ударяючи їх у груди й спину. А вже про окремі потиличники й зуботичини нема що й говорити, цим уславилась татарська камера й в'язням там що-день перепало.

Не можна проминути випадку, що стався з карним каторжанином Газак'янцем. Колись, багато років тому, Газак'янця ще зовсім молодого, засуджено одеською палатою за вбивство цілої родини десь близько Одеси; його заслано на каторжні роботи до Сахаліну. Звідти він досить щасливо втік до Японії мало чи не підчас російсько-японської війни. Побував він і на Філіпінах і на Зондських островах (захлинаючись від захоплення оповідав своїм однокамерникам про летючих явайських осів), перебув кілька років у Колумбо, працюючи там як портовий вантажник, але туга по рідному краю тягла його додому й кінець-кінцем примусила повернути до рідної йому Armenii; що її не бачив з 12-ти років. Діставшись за допомогою фальшованих документів через Константинопіль—Трапезунд до батьківщини, він знову береться там за старе. Організовує банду й починає в районі Ерівані грабувати населення. За кілька місяців його знову заарештовано й віддано до військового суду. Здається, чи не припало це з хвилиєю експропріацій, що пробігла по Росії року 1905—1906, коли за них нещадно вшали. Тихенький на вигляд, маленький, у зморшках дідок, напевне справив на військових суддів (немилосердих на Закавказзі) не надто страшне вражіння і його засуджено лише до 15 ти років каторги. Як уродженця півдня, до того ще й сухотного, Газак'янця було відправлено відбувати свою кару до Миколаївської тюрми й там його, як «поворотника», миколаївська адміністрація вселила до татарської камери.—Це був старий, тепер уже вимерлий, тип карного злочинця; не любив він ані читати, ні багато розмовляти, не визнавав навіть карт. З усіма однокамерниками поведився чемно й запобігливо, але це не перешкоджало принципово ляяти політиків за те, що останні, на його думку (цієї думки трималися всі карні) спричинилися до того, що за найзвичайніший грабунок, що за нього колись прикладалися роти, тепер засуджували на довгі роки каторги.

Через кілька місяців за його приходом до тюрми—в Миколаїві вступає на посаду новий наглядач (прізвища його не пам'ятаю). Він дуже зацікавився прізвищем Газак'янця, викликає його в коридор і починає допитувати. Виявилось, що цей наглядач є єдиний живий член із тої родини, що її колись близько Одеси вирізав Газак'янець. Газак'янець не стратив йому життя лише тому, що він був тоді ще немовлятко, а значить не міг викрити злочинця. І от цей наглядач береться до систематичного цькування Газак'янця, доводить його до кількох попідряд карцерів і систематичної «порки». Кінець-кінцем, Газак'янець не витримує й одного разу, виходячи на прохід, сильно б'є наглядача в лице, той хапає револьвера й стріляє просто в Газак'янця, що сміливо й грізно дивився на нього. Рана не була смертельна. За два місяці Газак'янець повертається зі шпиталю й говорить до свого ката, що він його заріже. Цей самий день

Газак'янцеві дають 100 різок і садовлять до одиночки й він сильно занепавши від карцерів на здоров'я швидко вмирає від сухоти.

Розділ XII. Всі спроби,—що їх робили ув'язнені, об'єднано протестуючи проти суворого режиму в Миколаїві, були ні до чого. Навпаки, до кожного протесту режим ставав ще суворіший, адміністрація все більше звертала свою увагу на дрібниці. З початком квітня року 1908 в тюрмі вдалося виголосити голодний страйк. Більша частина населення тюрми голодувала майже три дні; ув'язнені поставили адміністрації цілий ряд вимог, але ні однієї з них не було вдоволено. В зв'язку з тим, що ув'язнені за тюремних умов не могли не то що зорганізуватися, а навіть зговоритися,—голодування не вдалося й дозір узявся до розправи з протестантами. «Зачинників» покарано на тіло й переведено до одиночок; де кільком загальним камерам виголосили карцерний стан, позбавили випускування продуктів, побачень, листування.

Іноді ув'язнені пробували скаржитися на сваволю тюремної адміністрації тюремному інспекторові, але той що-раз відповідав: «Що-ж, голубе, закон. Аджеж тебе позбавлено всіх прав, ти мусиш дякувати, що ми тебе годуємо й лікуємо».—І як він виходив, ще більші репресії прикладалися до тих, хто осмілювався скаржитися. З-рештою, в'язні (так само, як і в Орлі) покинули звертатися з проханнями й заявами до начальства, що іноді приїздило з центру, знаючи, що від того краще не буде й мовчки наругу терпіли.

Розділ XIII. Як бачимо, духовний та фізичний стан ув'язнених Миколаївської тимчасово каторжної тюрми був надзвичайно поганий. Найздоровіший із в'язнів не міг передбачити, що саме трапиться з ним завтра, може бути, що його завтра покарають, давши 100 різок без жадного для того з боку ув'язненого приводу; а може, що сьогодні ще його в камері на місці заб'є вартовий. От зараз, п'ять хвилин тому, на цьому самому місці, близько вікна надвірний вартовий забив політичного каторжанина, робітника Клименка. Останній, стоячи боком до вікна, тримає у руках шиферну дошку, виводячи й проказуючи наголос якусь морочувату задачу з клином, що йому дав зробити товариш, його навчитель математики. Захопившись задачею Клименко забув, що його голова коло вікна може стати за ціль для вартового. Куля влучила в голову, подробила через і заляпала кров'ю й мізком його товаришів. Червона в'язка кров розлилася по підлозі...

«Ой,—ой,—ой»... чується знизу придушений глухий зойк, що поволі збільшується, хапаючи за серце.

«Б'ють різками»—таємничо шопотом лине по камері... Стигне все тіло. Стискається душа від гострих мук, болю. Очі палають горячковим вогнем. Хочеться волати, кликати, благати,—але даремно—нехай—но хоч одним словом виявить хто милосердя до катованого товариша, щоб про це здогадався наглядач,—зараз же всю камеру запруджується наглядачами й «милосердного» карають іще суворіше. Опльований, осміяний, наруганий, що хвилини бачучи перед себе смерть та життєві страхіття—ях усе це пригнічує ув'язнених. Усі знесилені, пригноблені, засмучені. Який жах бути свідомим того, що відколи за тобою зачинилися залізні двері—ти виграшка в руках нестриманих наглядачів. Не дивно, що слабші божеволіють.

Був час коли всі одиночки переповнилися божевольними, що, звичайно, не мали ніякої медичної допомоги; що до цього, як і до решти

було переведено в життя ще одно столипінське «тимчасове положення» про каторжних. Давніше, всіх божевільних і взагалі хворих¹ на хронічні хвороби, коли не було надії на поліпшення їхнього здоров'я призначалося через тюремного лікаря до спеціальної лікарської комісії Комісія, визнавши стан здоров'я за безнадійний, ухвалювала або випустити його зовсім із тюрми на оселення, або-ж скоротити термін ув'язнення до одного, двох чи трьох років (останній термін прикладається до «вічних»). Далі цю постанову надсилалося на затвердження генерал-губернатора даної місцевості й переводилося в життя. Року 1903 цю комісію було скасовано та й всі такі комісії, взагалі, завмерли. Знову їх запровадила, здається, року 1908, коли значна частина каторжан цього не потребували, бо їх не було вже в живих.

Розділ XIV. Медичну допомогу ув'язненим в Миколаїв майже зовсім не давалося, бо цілі роки попіряд лікарював якийсь унтер-офіцер, що нестямно піячив (за це його й було нарешті звільнено). Новий фельдшер так само не дуже цікавився посадою й бувало щоб потрапити до нього на прийом, треба було пробувати цілий тиждень. Звичайно, у тюремній амбулаторії майже ніяких ліків не водилося, окрім порошків. Приходить хворий і жаліється на ревматизм.—«Дай йому чотири порошки зі скриньки ч. 4», паказує фельдшер арештантові—служникові амбулаторії. Жаліється другий—груди болять. «Дай йому три порошки зі скриньки ч. 2», наказує фельдшер, навіть не підводячи очей до хворого... Тюремного лікаря ув'язнені бачили ще рідче й він приходив до тюрми, здається лише підчас приїзду в Миколаїв вищого тюремного начальства.

Цим і закінчимо ту частину наших повідомлень, що стосується до двох найжахливіших тюрем Росії за царської доби. Звичайно, цим ми зовсім не хочемо сказати, що по інших тюрмах в'язням було краще відбувати ув'язнення, було легше переживати все, що робилося там,—аджеж кожна тюрма мала свої індивідуальні властивості, свій власний внутрішній статут. Позбавлення волі вже само по собі є найтяжча кара—й це може ствердити кожний, хто був у тюрмі, але все-ж треба констатувати, що Миколаїв і Орел побили світовий рекорд що до жорстокості режиму, бо по цих тюрмах на ув'язнених випробовували всі новіші форми інквізиції.

На жаль, ми ще до цієї пори не змогли підрахувати точної кількості жертв по цих тюрмах; дуже можливо, що точно цього й не доведеться встановити, але пересічно, навелика помилка може бути в той чи інший бік, можна сказати, що за 9 років існування Миколаївського й Орловського централів там померло від специфічних цим тюрмам умов біля трьох тисяч трьохсот ув'язнених, тоді як кількість каторжан, що одночасово містилося в них, становила біля тисячі вісімсот чоловіка, ц. т. вмерло удвоє більш від щоденної кількості, або інакше, протягом пересічно дев'яти років.—щоденно вмирала одна людина. Політичних ув'язнених по цих обох тюрмах вмерло біля чотирьохсот чоловіка Багато за них, віддавши життя своє за народ, так і будуть незнані.

Т. СТЕПОВИЙ

Матерія і дух. *)

(розділ із праці: «СУПЕРЕЧНІ ПИТАННЯ ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ»).

I

Питання про суть «матеріального» й «духовного» є однаково старе, як і людське знання. Це питання повстало на межі переходу зоологічної сім'ї *Nomo sapiens* в людину тоб-то з того часу, коли у людини під впливом соціально-господарської діяльності розвинулася потреба в новому ряду для суспільних зносин і взаємного розуміння. Умови виробництва, спільна праця вже не могла обмежитися тими елементарними засобами (вигуки радості, страху, небезпеки, гніву, перестороги) що вже були у стадної людини в період зоологічного життя. Тому з'явилася мова, що розвинулася із вигука (безумовний спадковий рефлекс) в форму складного (умовного) рефлексу. Мова—як певне з'єднання згуків, стала символом, заступником, знаком різних предметів. І вже на цьому ґрунті розвинулася думка, як словесний вислов тих відносин, що існують між предметами і явищами в природі і суспільстві.

Тому сучасна рефлексологія приходить до висновку, що думка є—однаковий умовний складний рефлекс, як і мова, тільки його не виявлено формою згуків або інших рухів (затриманий заторможений рефлекс). На таку думку «свідомість» є не що інше як суб'єктивний бік гальмування умовних рефлексів.

Але було-би помилкою думати, що питання про різницю між матеріальним і духовним стояло перед дикою людиною окремо від її господарської діяльності.

Навіть більше: воно зовсім не стояло перед нею. Це не значить, що воно не існувало. Оскільки абстрактне мислення ще не знайшло ґрунту в примітивній техніці і мові дикуна, оскільки він розв'язував це питання в той спосіб, що надавав усім предметам (і явищам) свою власну природу живої істоти. Вітер, блискавка, дерево, сонце то-що мали свідомість—«душу», вони хотіли, відчували, думали і могли шкодити або допомагати. Тому з розвитком економіки виділилася спеціальна група людей, що їхня продукційна діяльність полягала в тому, щоб перетягати на свій бік і задобрювати «духів» молитвами заговорами і жертвами.

Так зародилася релігія із дикунського природознавства.

*) Друкується в порядку постановки питання. *Ред.*

Ця «душа» знову таки зовсім не мала спочатку характеру чогось абсолютно протилежного «тілу»¹⁾.

Первісний дикун, дарма що він одухотворяв природу, був матеріяліст. Останок такої думки залишався в народніх звичаях, що являє собою через свою консервативність палеонтологічні окам'янілості генетичної соціології.

Так і досі відчиняють вікно, щоб душа покійника могла полетіти, справляють поминки на цвинтарі з їжою і випивкою для душі покійника. У мандрівних дикунів звичайне явище, що плем'я виряджає експедицію за сотні верстов для того, щоб завезти на могили предків трохи харчу для їхніх душ. В труну кладуть зброю, кресало, убивають коня, жінку, щоб покійний міг скористуватися ними на тому світі. Індійці так міцно трималися цих звичаїв, що навіть закопували разом з мертвяком його рушницю, хоч її дуже було треба для боротьби з «білими»²⁾.

Деякі народи навіть не обмежуються цим, а приробляють до труни, руру, щоб, через неї харчувати покійника просто в рот. Ці і безліч інших прикладів доводять, що спочатку «душа» для людини була така сама матерія. Ця матерія тільки мала особливі властивості.

В нашу задачу не входить давати історичний огляд розвитку поглядів на духовне. Ця цікава тема варта окремого дослідю. Тому ми спиняємося на головних лише етапах.

Релігія, викристалізувавшись із первісного дикунського природознавства являла собою ґрунт для іншої форми монізму—монізму ідеалістичного. Бог³⁾, став джерелом і творцем всього світу. Така думка привела Платона до теорії «ідеального світу». світу ідей, що, втілюючись в конкретні недосконалі предмети утворюють світ реальний. Цей платоновський дуалізм, що ліг в основу світогляду середньовічного християнства, знайшов несподіваного союзника в науці.

Психологія довела, що елементи нашого пізнання це наші вражіння (уявлення).

Наукообразна ідеалістична філософія як-найкраще скористувала цей емпіричний факт для того, щоб із дуалістичної стати моністичною. Виходячи з цього твердження єпископ Берклі виставив свою тезу тотожності буття і мислення «esse—percipi»—«бути це і значить сприймати». Цей погляд приводить нас до висновку—що всі предмети і явища, власно кажучи, є продукт нашої науки. Це перехід від манізму первісного природознавства до абсурду! З погляду цієї філософії треба визначити, що існує тільки одне я, (соліпсизм), а все інше—моє уявлення. Отже, не мої батьки (каже

¹⁾ Такий дуалістичний погляд розвинувся лише на вищому щаблі розвитку, коли релігія під впливом того самого двигуна суспільства—продукційних сил і економіки—повина була з розвитком наукового природознавства перетворитися на ідеалістичну філософію, щоб забезпечити себе від світла наукових спостережень, що роз'їдало її. Дуалізм наслідок внутрішніх суперечностей процесу пізнання, результат боротьби між релігією та наукою. Це перехід від манізму первісного природознавства в антитезу, в протилежність. Сучасне природознавство в формі діалектичного матеріалізму в свою чергу являє собою той синтез, що знищує протилежність матеріального і психічного і вертається до своєї тези (монізму), але вже на вищому рівні, озброєне всіма досягненнями наукового досвіду. В цьому полягає діалектична єдність процесу пізнання взагалі й історії філософії зокрема.

²⁾ Економічні потреби примусили потім дикунів замінити дійсні речі на їхні образами: так єгиптяне мали в алі на саркофагах ті предмети, що ними мусив був скористуватися покійник.

³⁾ Точніше ціла ієрархія богів—видбиток соціальної ієрархії станів.

Плеханів) родили мене, а я родив моїх батьків. Але це не заваждає—соліпсизмові бути послідовним, хоч логіка до його нагадує логіку божевільного.

Цим же шляхом пішов Гегель. Вирвавши ідею з людської голови він поставив її на початку (абсолютний дух) і на кінці (суб'єктивний дух) розвитку природи. Ідея діалектично переходить від абсолютного духу—(бога) через об'єктивний дух—(природу) в суб'єктивний дух—(людську свідомість). Цим же шляхом пішли такі моністи, як Авенаріус, Мах, Богданов і інші. Ці емпіріомоністи і емпіріокритики оголосили, що все, що існує, є вчування. назвали ці вчування «елементами» розділили ці «елементи» на фізичні і психічні і зв'язали їх за допомогою центрального члену—«людського «я».

Із психічного досвіду (вчування) виводиться фізичний досвід (матеріальний предмет) шляхом «підстановки»—тоб-то психічне (свідомість, уявлення, вчування) береться як безпосередній досвід, а фізичне—як продукт свідомості. Людина таким чином є насамперед комплекс безпосередніх переживань, а потім вже з дальшим розвитком досвіду він для себе і для інших являє собою фізичне тіло в багатьох інших фізичних тілах (Богданов).

Переживання тут існують до фізичного тіла, незалежно від нього, навпаки вони утворюють фізичне явище. Свідомість і буття це те-ж саме. Досвід для емпіріомоністів це не знаряддя пізнання, а те що дано нам в свідомість в формі уявлення, вчувань то-що. «Чутьове уявлення і є та дійсність, що існує по-за нами» (Базаров) Отже психічне, духовне і є творець всього, що існує.

Отже, логічно на питання про відношення між духом і матерією існують ось які основні відповіді:

I. духовне явище—явище матеріальне

II. матеріальне явище—явище духовне

III. духовне явище цілком самостійне, незалежне, протилежне явище, що існує поруч з матеріальним.

Перша відповідь—вульгарно-матеріалістичний монізм. Друга відповідь—ідеалістичний монізм. Третя відповідь—дуалізм.

Як-же розв'язує це питання сучасний діалектичний матеріалізм?

Перед тим, як відповісти на це питання, треба коротко пояснити в чому полягає хибність трьох вищенаведених висновків вульгарно-матеріалістичного монізму, ідеалістичного монізму і дуалізму.

II

Вульгарний матеріалізм визнає лише існування матерії. Думка це рух матерії, продукт мозку так само, як жовч є продукт печінки. Вона є щось матеріальне. Цей погляд приваблює своєю простотою і ясністю.

Він замість розв'язати питання про те, чим духовне явище характеризується, просто заперечує його і відкидає. Але наші думки, почуття, вражіння—факт безпосередньо нам даний.

Цей факт не можна знищити заявою, що він не існує. Він буде існувати, незважаючи на такі заяви. Розглядати цей факт, ми побачимо, що він має свої властивості, що не можна змішувати з відомими властивостями матерії.

Такі поняття, як вага, колір, обсяг, густина, протяг, ширина, висота, довжина, що властиві для предметів, не можуть уживатися для характеристики психічних явищ, хоч процес думання відбувається в нервовій тканині (локалізується в ній), але він не рух нервової тканини, а тільки зв'язаний з цим рухом. Так вчуття ваги, коліру, обсягу, густоти, згуку то-що є щось інше, аніж ті фізичні і фізіологічні зміни, що відбуваються в нервовій тканині під впливом зовнішніх предметів.

Згук з фізичного боку є хвилювання повітря, що передається через відповідний апарат у нервову тканину і викликає в ній фізіологічні зміни—нервова течія, тоб-то фізико-хімічний процес, що зв'язаний з розкладом складної хімічної речовини нервової тканини на йони. Цей процес йонізації іде в супроводі електричної течії і передача нервового збудження стоїть у тісному зв'язку з різницею в напруженні цієї електричної течії в двох сусідніх нейронів¹⁾.

Але ми тут маємо лише перехід одної форми енергії на другу фізичну форму. Це-ж само ми маємо підчас впливу світла (електро-магнітні хвилі) і інших формах діяння зовнішніх предметів на наш сприймальний апарат.

Всі ці процеси відбуваються в просторі, вони мають просторіньовий протяг. Чи можна це сказати про суб'єктивні психічні процеси?

Правда, вони мають протяг в часі (потрібують певного часу для виявлення). Але елементи психічного уявлення, вчуття і інші не є теж саме, що елементи фізичного: рух, матеріальні процеси. Кажучи, що думка є те-ж саме, що й рух матерії, вульгарний матеріаліст визнає, що думка має просторіньовий протяг—тоб-то змішує психічний процес з процесом фізіологічним, визнає тотожність фізичного і психічного.

Своєрідні властивості психічних явищ привели багатьох вчених до думки, що психічне зовсім не має ніякого зв'язку з фізичним, а існує незалежно від нього.

Таким чином ми приходимо до дуалізму.

III

Дуалізм виходить з тої думки, що психічне не може бути продуктом фізичного.

Воно не є ані рух матерії, ані продукт, ані властивість матерії.

Матеріальне не є причиною психічного.

Психічне має свою причину лише в психічному, так само, як матеріальне має свою причину в матеріальному.

Дуалісти, таким чином, установили «закон» рівнобіжності психічних і матеріальних явищ.

На перший погляд ця теорія не суперечить фактам. Закон збереження енергії каже, що фізична енергія переходить тільки на іншу, але фізичну форму енергії. Цей закон перевірено також спостереженням над людиною.

У людини так само, як у машини, фізична енергія переходить із одної форми (теплової) у другу (механічну—коефіцієнти корисної діяльності)—або виділюється в тій самій формі теплової енергії ($\frac{2}{3}$ одержаної енергії у людини і тварини, як кажуть, «пропадає»).

¹⁾ Всі сучасні й майбутні відкриття в галузі фізіологічних процесів (рефлексологія) не знищують психічного явища (як можна знищити факт?), а лише його пояснюють.

Отже дуалісти, що висувують свою тезу про замкненість багатьох фізичних причин і наслідків, стоять на ґрунті закону збереження енергії. Але вони висувують ще іншу тезу про існування самостійної психічної низки причин і наслідків. Тут психо-фізична рівнобіжність перетворюється на форму своєрідного монізму, що виходить за межі науки.

Твердження, що психічне і фізичне утворюють два боки одного процесу (як побачимо далі, воно знайшло собі відповідне місце в погляді діалектичного матеріалізму на природу психічного) доводиться тут другим твердженням, що між фізичним і психічним нема зв'язку, а тільки відповідність. Недіалектичний принцип «психічне тільки із психічного» веде до висновку, що кожне матеріальне явище має свій психічний бік, так само, як куля з одного боку опукле, а з другого—вгнуте.

Психічне не може повстати й розвинути з фізичного в процесі розвитку. Свідомість не з'явилася на певній стадії організації матерії—навпаки, елементи свідомості існують в кожному атомі матерії.

Це веде нас до панпсихізму, до своєрідного одухотворення природи (каміння, зорі, папір, що на ньому пишемо, мають крім фізичних властивостей елементарні психічні ознаки¹⁾).

Коли ви слухаєте промовця, то не хвилі повітря і не фізіологічні зміни вашої нервової тканини причина ваших уявлень, а бажання промовця вам щось сказати є причина тих думок, що по закону психофізичної рівнобіжності, без допомоги язика промовця і вашого слухового апарату попадають у вашу свідомість. А з другого боку, цілком незалежно, йде фізико-фізіологічна зміна²⁾.

Ці дві низки причин і наслідків рівнобіжні і ніколи не перетинаються. Чому-ж вони відповідають одна одній? Тут не можна виплутатися без божественної наперед-установленої гармонії.

В галузі біології теорія рівнобіжності веде до віталізму: рослина теж має свою душу. Правда, ця душа у Спінози не впливає на фізіологічні зміни організмів. Але коли так, її зовсім не треба для науки. Наука може, не кидаючи ґрунту матеріальних змін, пояснити виникнення всієї різноманітності живих організмів і цим забезпечити себе від метафізичних теорій про існування психічного у рослин, тоб-то у організмів, що не мають органа психічного життя—нервової тканини³⁾.

У нас нема причин припускати психіку в рослин. Тим більше нема причин робити це для мертвої природи. Наука доводить, що психічне діалектично з'явилось на повній стадії організації матерії,—коли в процесі розвитку виникла високо організована нервова тканина. Остання і є те джерело, звідкіля береться психічне. Чи існували елементи психічного,

¹⁾ Omnia buamvis divetsis gradibus tamen animata sunt: Всі предмети одухотворені хоч і в різній мірі (Спіноза). Це одухотворення відрізняється від панпсихізму первісного дикуна тільки тим, що дикуна не відрізняє психічне від матеріального, а тут між психічним і матеріальним лежить прірва.

²⁾ Nec corpus mentem ad cogitandum, nec mens corpus ad motum negne ad quietem nec ad aliquid (si quidest) alind determinare potest (Спіноза) Зміст: матерія не може примусити дух діяти і навпаки—дух не може примусити матерію.

³⁾ Ми вже навчилися за допомогою з е м н о г о т я ж і н н я, в о г к о с т и і с в і т л а скручувати й розкручувати стебло, скупчувати й розкидати по стеблу листя, розвивати у рослини необхідні покрови, змінювати зовнішню форму квітів і внутрішній устрій клітин, що ховаються в глибині тканини (Тімірязєв).

коли земля була розтоплена куля? Теорія рівнобіжності каже — так. Наука не має потреби припускати цього.

Як-же погодити суперечність між законом збереження енергії й безпосереднім фактом взаємодії психічного і фізичного?

IV

Ідеалістичний монізм уникає цього питання в той спосіб, що визнає енергію без маси, силу без речовини.

Що рухається? На це ми не можемо дати відповіді. Енергія є енергія. Тому легко допустити існування технічної енергії (нематеріальної), бо суть енергії полягає в здібності давати певну працю, а що таке енергія—все одно.

За допомогою цих фіглів-миглів ідеалісти перескакують через закон збереження енергії (матеріальної!), що заперечує припущення про можливість існування впливу нематеріального на матеріальне.

Ідеалісти в обход закону збереження енергії доводять, що нематеріальна душа може впливати на тіло. Адже дух є основа, активний чинник, що від нього залежить все що існує. Взаємодія відбувається через перехід фізичної енергії (енергія розуміється в ідеалістичному дусі) на психічну і навпаки. При взаємодії між тілом і душею, очевидно, повинен відбуватися обмін між психічною і фізичною енергією. При діянні душі на тіло, психічна енергія повинна була-би переходити на фізичну і таким чином збільшувати кількість цієї енергії, а при впливові тіла на душу—навпаки: енергія фізична повинна була-би переходити на психічну, а кількість фізичної—зменшитися. Тут-то ідеалізм і наскочив на факти: досвід не підтвердив цього.

Виявилось, що енергії не збільшиться коли «душа» «діє» на «тіло» і не зменшується, коли «тіло» «діє» на «душу».

Тоді, щоб зрятувати примат—(першенство) духовного над фізичним, а також заразом пояснити факт взаємодії психічного і матеріального, ідеалісти пішли на хитрощі. Закон збереження енергії, кажуть вони, не суперечить теорії взаємодії між фізичними і психічними явищами. Він не суперечить також ідеалістичній теорії про свободу волі й доцільність всього існуючого. Чому?

А тому, що, мовляв, закон збереження енергії має на увазі швидкість руху, а не напрямок руху. Можна припустити, що душа впливає на напрямок рухів і тоді фізична енергія не губиться і не зростає. Психічне, впливаючи на фізичне, не прибавляє енергії, а тільки змінює напрямок фізичного процесу. Куля на вершечку піраміди (на думку ідеалістів) не потребує ніякої затрати хоч-би найменшої кількості енергії, щоб скотитися по той або по інший бік піраміди. Так само і вплив технічного на фізичне начеб-то може відбуватися, не витрачаючи фізичної енергії. А це по-перше.

А по-друге—хоч енергія при цьому і тратиться, але в психічному може й не бути такої самої кількості енергії. (Не розумієте?—За що купив, за те і продаю). До таких свавільних припущень повинна була прийти ідеалістична теорія взаємодіяльності, щоб погодити суперечність між взаємодією психічного і фізичного і законом збереження енергії.

В цій спробі вирішити цю суперечність ідеалізм не зрятував себе від критики фактів.

Правда, йому вдалося заховатися від фактів, але ідеалізм зробив це так добре, що... викреслив сам себе із наукових узагальнень, що витримували перевірку досвіду, і став непотрібний при розгляді енергетики життя.

Отже, ідеалізм веде нас до певної суперечки з природознавчими законами, а насамперед з тим оснiвним принципом механіки, що каже, що нема руху без матерії, без того—що рухається.

V

Отже, ми бачимо, що вульгарний матеріалізм, відкидаючи факт існування психічного явища, не розв'язує питання про відношення матерії й духа, а лише його обходить. Психофізична рівнобіжність дуалізму і психофізичний монізм стоїть в суперечності з фактом зв'язку фізичних і психічних явищ, а ідеалістичний монізм навпаки: будучи в згоді з фактом цього зв'язку, суперечить закону збереження енергії.

Де вихід? Як погодити цю суперечність між законом збереження енергії й взаємодією психічного і фізичного? Чи можна погодити взагалі? Що взяти під сумнів? Закон збереження енергії чи взаємодію? Коли можна погодити, то як не попасти в суперечність з іншими не менш правдивими висновками? Що-ж, нарешті, являє собою відношення психічного і матеріального? Яким чином психіка впливає? Енергією? Якою? Коли технічна енергія не матеріальна, то яким чудом вона може впливати? Коли психіка матеріальна, яка-ж тоді вона психіка? Але психіка—це факт, що безпосередньо існує! Чи може краще викинути всі писання на цю тему під стіл і заспокоїтися на тому, що ми цього не знаємо? *Ignoramus et ignorabimus*: не знаємо і знати не будемо?

Дійсно, наука ще не знає всіх таємниць тієї машини, що зветься мозком.

«Може почекати, поки вивчення процесів у середині атома дасть нам нові методи? Може загадка психічного криється в глибині атома—в електронах?»

А може ми ніколи не будемо знати природи психічного, бо тут—той кордон, що за нього людський розум ніколи не може перейти? Може самий предмет—познання апарату познання, вже має в собі такі труднощі, що їх не можна усунути, бо нема інших методів вивчення психічного, крім методу суб'єктивного спостереження.

Читач від себе може прибавити ще цілу копу подібних питань—всі вони будуть свідчити про те, що питання про відношення матерії й духа й, особливо, про природу останнього, є найскладніше суперечне питання науки в тому числі філософії.

Але й тепер наука може і повинна формулювати те відносне знання істини, що до нього вона прийшла, шляхом наближення до абсолютної істини.

В своїй спробі формулювати погляд діалектичного матеріалізму на цей предмет, ми будемо виходити із теорії рівнобіжності.

За цієї теорії не можна говорити, що матерія це первісне, а дух—вивідне. Навпаки, психофізична рівнобіжність легко приводить нас до висновку, що обидва боки процесу—рівноцінні.

А це вже дуалізм, а не психофізичний монізм, що стоїть на погляді єдності психічного і фізичного. І не матеріалізм, що крім того визнає першество матерії, залежність духа від матерії.

Наука доводить, що дух продукт дуже високої стадії розвитку матерії.

Коли-б дух був найголовніша ознака матерії, тоді з однаковим правом можна було-би взяти той або інший бік. Нема ніякого ґрунту (для прихильника теорії рівнобжності в такій формі) взяти за основу матерію, а не дух (як це робить діалектичний матеріалізм), бо і дух і матерія самостійно існують і не залежать причинно одне від одного. Причинність процесів двохбічна (фізична окремо, а психічна—окремо), як сфера, що її розглядають з двох боків. Нема ніякого ґрунту одну низку причин її наслідків (фізичну) назвати осівною—обидві однаково осівні.

Не можна матерію положити в основу явищ, або навпаки.

Діалектичний матеріалізм, виходячи з наукового факту, що матерія існувала раніш духа, розглядає дух, як своєрідний продукт матерії, як ускладнення, модифікацію матерії, що виникло на певній стадії розвитку.

Дух це наслідок, властивість, функція матерії.

Таким чином діалектичний матеріалізм виходить за межі психофізичної рівнобжності Спінози. Матеріалізм каже Плеханів, це спінозизм, що пройшов школу Гегеля, тоб-то став діалектичним.

Розглянемо його ближче.

VI

Сучасний матеріалізм не має на меті «знищити» психічне, а лише— його пояснити. Правда, поки-що він не може дати повної картини того, як одержується свідомість із руху матерії. Це справа майбутньої науки. Але навіть, коли-б наука відкрила механізм цього процесу, діалектичний матеріалізм не став-би називати психічні явища просто матеріальними, відкидати їх, як це робить вульгарний матеріалізм, що стоїть на погляді тотожності матерії й духа. (Такої самої думки додержується ідеалізм—різниця в тому, що він не називає духовне матеріальним, а навпаки—матеріальне—духовним).

Діалектика не дозволяє нам змішати нову властивість, що революційно повстала в процесі еволюційного розвитку, з властивостями інших форм матеріального руху. Правда, погляд на психічне явище, як на непроторіньове явище, відкидається рефлексологами через те, що психічні процеси зв'язані локально. Так само—фізичне явище енергія т. д. теж зв'язані з певними явищами, що до них поняття довжини, ширини, висоти, фігури, низу, верху, правого і лівого боку то-що не можна ужити. Ми вже говорили (див. роз. II.), що ці поняття не підходять до психічного явища. Тепер ми бачимо, що вони не підходять і до деяких фізичних явищ.

Але не в цьому осівна різниця між психічним і фізичним. Коли навіть наука відкриє загадку психіки в глибині складних нервових процесів, у змінах енергії електронів, у промінні Герца, в електричній течії, що виникає підчас йонізації—нервової тканини,—проте психічна властивість, навіть цілком з'ясована що до свого походження, залишиться суб'єктивною реальністю, що примусить нас відрізняти психіку від інших

об'єктивних ознак матерії, хоч від них ця психіка веде своє походження. Це тому так, що психічне—явище, безпосередньо, суб'єктивно даний факт. Цього факту діалектичний матеріалізм не заперечує. Тому він не стоїть на погляді вульгарно-матеріалістичної тотожності, а на точці зору єдності матерії й духу.

Цього-ж погляду тримався, як ми бачили, і спінозизм. Тому Плеханів каже, що матеріалізм Файербаха сам є не що інше, як спінозизм, позбавлений його теологічних додатків, і до цього спінозизму (позбавленого теологічних додатків) прийшли Маркс і Енгельс, коли розірвали з ідеалізмом.

Але цього мало. Матеріалізм, як ми бачили, не тільки відкидає формальну ознаку спінозизму: теологічну форму. Він відкидає також теорію рівнобжності в тій її частині, де вона відокремлює психіку від фізики китайським муром. На це Плеханів натягнув, кажучи, що матеріалізм є спінозизм, що пройшов школу Гегеля. Але не зважаючи на це, не зважаючи на зріст експериментальних даних, що суперечать теорії рівнобжності в тій формі, що її їй надав Спіноза, все-таки сучасні матеріалісти стали говорити і сперечатися про те, як, наскільки і чому рослини і нежива природа носять в собі атрибут мислення.

Таким чином метафізика, викинута формально, намагається заховатися в тих галузях знання, куди наука ще не внесла потрібної порції свого дезинфекційного світу.

Підкреслюючи хиби теорії рівнобжності, ми не повинні забувати, що ця теорія стала у великій пригоді в справі формування погляду діалектичного матеріалізму на відносини матерії й духу. Ця теорія стоїть на ґрунті закону збереження енергії, оскільки вона стверджує замкненість фізичної низки причин і наслідків, хоч і суперечить взаємодії між психічним і фізичним. З другого боку, вона визнає єдність (а не тотожність) буття й мислення і цим призводить нас до наукового матеріалізму¹⁾.

Отже спінозизм зі своєю теорією психофізичної рівнобжності переходова форма до діалектичного матеріалізму.

VII

Причинна обумовленість духовного веде нас до висновку, що матерія є осівне, а дух—результат цього осівного. Матерія існує без духу, а дух без матерії існувати не може. Духовне є суб'єктивний бік матеріального, властивість, наслідок, функція, відбиток матеріального.

Таке багатство пояснень свідчить, звичайно, про неясність самого питання, про його складність, що викликає багацько неточних визначень.

Російський психолог і дуаліст Челпанов написав навіть цілу книгу «Мозок і душа», де намагається довести, що духовне не може бути не

¹⁾ «Мислення не причина буття, а його наслідок, або, точніше, властивість, каже Плеханів. Наука про єдність суб'єкта й об'єкта, мислення й буття в однаковій мірі характерно для Файербаха, так і для Маркса й Енгельса. Це була також наука найвидатніших матеріалістів 17—18 століття. Єдність між мисленням і буттям зовсім не значить і не може значити тотожності між ними. Правда де-які психо-фізіологи, каже він далі, відбалакуються від матеріалістичних висновків тим, що учать про рівнобжність психічних і фізичних явищ, але в цім разі констатування рівнобжності безсумніву є лише засіб відкрити причинний зв'язок між явищами».

тільки рухом чи матеріальним продуктом матерії погляд вульгарних матеріалістів XIX ст. Фохта, Бюхнера, Малешота) а навіть її властивостю чи функцією (думка діял. матеріалізму).

Сказати, що думка (психічне) є рух матерії все одно, що сказати: «круглий квадрат» або «деревляне залізо». Це правильно. Що психіка не є рух, або матеріальний продукт, на це ми згодимося. Але Челпанов іде далі.

Той факт, каже він, що безумовно існує зв'язок між психічними і фізичними явищами, зовсім не значить, що психічне є наслідок діяльності матерії. Він далі наводить приклад з Луїзою Лато (яка, думаючи про рани Христа, викликала на руках і ногах криваві плями) як доказ того, що фізичне може бути результатом психічного. Факти гіпнозу теж на його думку кажуть про залежність фізичного від психічного. І. Челпанов, визнаючи взаємодію, приходить до висновку про вплив не матеріальної психічної енергії (в ідеалістичному розумінні сили без річовини) на фізичні процеси!

Психічне для нього цілком самостійне, бо щоб пізнавати психічне існує лише один-єдиний суб'єктивний метод самостереження, внутрішній досвід. Коли спосіб пізнання інший, значить між фізичним і психічним є велика різниця. Ця різниця доводить, що теза матеріалізму (психічне є рух матерії) відпадає. Думка не є також властивість матерії, бо думка—реальність, що її ми безпосередньо сприймаємо, а властивість є лише форма нашого сприйняття. Коли матеріаліст каже, що матерія має властивість мислити, тим самим він відмовляється вивести психічне із руху матерії. Думка не може бути функція мозку в матеріалістичному розумінні. В математиці функціональним відношенням називається такий зв'язок між кількостями, коли зміна одної кількості тягне за собою певну зміну другої. Так змінюючи радіус змінюється площа кола і навпаки. Тому вислів: «дух є функція матерії» зовсім не значить, що матерія є оснівне. При зміні мозку змінюється психічне, але ми знаємо також, що зміна в сфері думки викликає фізичну зміну—значить мозкова діяльність в свою чергу є функція мислення.

Вся ця критика матеріалізму насамперед підмінює діалектичний матеріалізм на вульгарний і критикує лише його. При цьому Челпанів ідеалістично розуміє терміни «властивість» і «функція».

Ідеалізм не визнає об'єктивності властивостей, бо для нього всі вони—продукт духа. Теж саме і дуалізм. Коли останній ще згоджується (примушений) визнати існування речей «в собі», то каже, що властивості предметів—це не є щось незалежне від нашого апарату пізнання.

Розум «привносить» від себе, приписує предметам ці властивості. Причинність, час, простір—це продукти нашого розуму (Кант). Але дуалізм не може не визнати, що предмети впливають на наш організм сприймання, тобто вони є причина наших вчувань. Коли так, то причинність має об'єктивний характер. Так само і властивості предметів не тільки «форма сприйняття», а об'єктивно існують. Інакше, якби могли ми використовувати ці властивості в нашій господарській діяльності? Практика доводить, що ми не помиляємося, визнаючи властивості—наприклад заліза—за об'єктивні. Коли-би було не так, сокира не рубала-б дерева і кайло годилося-б може для того, щоб довбати воду, а не кам'яне

вугілля. Ввесь розвиток сучасної техніки з її аеропланани, радіо-телеграфом, паровозами, пароплавами, гарматами й тракторами свідчить про те, що людство не помиляється, коли не визнає властивостей предметів за утвір власної фантазії¹⁾.

Те-ж саме ідеалістичне перекичування ми бачимо в розумінні терміна «функція». Функціональна залежність каже: існує незалежна перемінна і коли ця незалежна перемінна змінюється, то зміниться її функція—тобто залежна перемінна. В цьому розумінні в класовому суспільстві злочинство є функція матеріальної незабезпеченості, як показує статистика, а не навпаки. В цьому-ж розумінні піднесення живого срібра в термометрі є функція тепла, а не навпаки. Зовсім нша річ—чи є ця функція механічна чи психічна. Вульгарний матеріалізм, звичайно, визнає думку за механічну функцію матерії. Діалектичний матеріалізм від цього утримується. Навіть коли-б механізм психічного можна було-би звести до різниці потенціалів нервової течії, то й тоді залишився-би в силі той факт, що ця механічна функція має для нас, суб'єктивно, психічний характер:

Відкриття тих пружин, що ними матеріальні закони дають психічний ефект зовсім не приведе до визнання тотожності матеріального і духовного, і таким чином, не зробить неправильною тезу про єдність матерії й духу. Ми тільки будемо знати, як духовне виникає з матеріального.

Діалектичний матеріалізм визнає психічні процеси властивістю високо організованої матерії, і не тільки не знищує цим психічні процеси, але вважає їх такими-ж реальними, як і всяку іншу властивість матерії—наприклад—рух з тою тільки різницею, що рух є об'єктивна реальність, а думка є реальність суб'єктивна.

VIII

Своєю тезою про єдність матерії і духу діалектичний матеріалізм усуває «суперечність» між мисленням і буттям.

Людина є частина буття.

«Істина відношень між мисленням і буттям, каже Файербах, ось яка: буття—суб'єкт, мислення—предикат. Мислення визначається буттям, а не буття мисленням.

Буття визначається само собою і через себе, буття утворюється тільки через буття, має свою основу в самому собі».

«Для мене ідеальне є не що інше, як переклад і переробка в людській голові матеріального» каже Маркс.

Не звертаючи уваги на те, що діалектичний матеріалізм визнає дух на вищому шаблі розвитку матерії і ставить тільки дух у функціональну залежність від матерії, «критики» кричать на гвалт, що матеріалізм знищує дух, підмінює його матерією, механізує життя і тим веде до фаталізму.

¹⁾ Кожний організм разом з органами сприйняття і психікою результат пристосування до природи. Коли-б він неправильно відбивав цю природу, тоді він не міг-би боротися за існування і загинув-би під ударами зовнішніх явищ, що їх властивостей він не розумів-би, бо створював їх сам, як суб'єктивні форми сприйняття.

Ця критика не торкається діалектичного матеріалізму. Критики, власно, кажучи, критикують самих себе,—бо змішують діалектичний матеріалізм з вульгарним. Останній, як ми знаємо, казав, що мозок відноситься до духу, як печінка до жовчи.

«Яким чином залоза виділює тіло, це ми зможемо зрозуміти, але як мозок може виділити щось таке, що не є тіло—це не понятно», кажуть критики. Дійсно французька приказка каже «comparaison n'est pas raison»—порівнення не доказ. Цю грубу аналогію, «рознощиків дешевого матеріалізму», як казав Енгельс, треба відрізнити від погляду діалектичного матеріалізму на дух, як на властивість високо-організованої матерії».

«Виключно прикладати запозичене в механістів мірило до хемічних і органічних явищ, тоб-то до таких явищ, що в їхній галузі механічні закони хоч і продовжують, звичайно, діяти, але відступають на другий план перед іншими, вищими законами — це перша специфічна, неминуча тоді риса обмежености класичний французький матеріалізм», каже Енгельс.

«Все що підбурює людину до діяльності, пише він далі, неминуче повинно проходити через її голову. Навіть за їжу і питво людина приймається під впливом почуття голоду і снаги що відбилися в її голові. Людина перестає їсти, бо в голові відбивається почуття ситности. Вражіння які дає людині зовнішній світ вислвлюються в її голові, відбиваються в ній в вигляді чуття, думки, збудження, вольового руху—словом, у вигляді ідеальних стремлінь» (підкреслення моє).

Ленін цитуючи І. Діцгена, пише: «Матеріалістична теорія пізнання призводить до визнання того, що людський орган пізнання не випромінює ніякого метафізичного світу, а є шматок природи, що відбиває інші шматки природи». І Ленін додає: «Це і є матеріалістична теорія відбитку в пізнанні людини вічно рухливої і мінливої матерії,—теорія, що викликає з ненависть і жах, наклепи і перекручування всієї казеної професорської філософії». В другому місці він пише: «Вражіння є образ рухливої матерії. Інакше як через вражіння ми ні про які форми речей, ні про які форми руху нічого знати не можемо.

Вражіння викликаються дією рухливої матерії на наші органи почуття.

Вражіння червоного світу відбиває гойдання етеру, що відбувається з швидкістю приблизно 450 міль за секунду. Вражіння блакитного світу відбиває гойдання етеру з швидкістю коло 620 міль за секунду...

... Наші вражіння відбивають об'єктивну реальність, тоб-то те, що існує незалежно від людства і людських вражіннь».

Таким чином, теорія рівнобіжності переходить у діалектиків-матеріалістів у теорію відбитку.

Остання, як і перша, визнає рівнобіжність психічних і фізичних явищ, але з другого боку пробиває стіну, що її поставив Спіноза між психічним і фізичним, ставить психічне в залежність в фізичного, констатує діалектичний перехід енергії в факт свідомости. Крім цього вона тримається того наукового погляду, що психічне явище є властивість лише складної організованої матерії, і таким чином, відкидає панпсихізм. Які-ж висновки ми повинні зробити з цієї теорії?

IX

В теорії відбитку можна намітити дві оснівні лінії або напрямки, що ними йде думка матеріаліста-діалектика.

А) Дух є продукт організованої матерії.

Психічний відбиток, властивість, функція, наслідок є перехід енергії із фізичної форми на психічну, складну, особливу форму цієї енергії. В цьому переході ми спостерігаємо перехід кількості на якість, на підставі нагромадження змін в матерії і внутрішніх суперечностей. В нервових клітинах назбирується потенціальна енергія, що перебуває в нервовій рівновазі. Підчас змін цієї рівноваги (причина змін, цілком фізичного характеру) потенціальна енергія системи переходить у кінетичну.

Психічна енергія є особлива форма фізичної. Вона може підлягати закону збереження енергії¹⁾.

Але вона своїми властивостями є до певної міри діалектична протележність фізичній енергії в тому розумінні, що ті ознаки, що характеризують фізичну енергію, замінюються властивими ознаками психіки. Цей погляд стверджується безпосереднім фактом діалектичної взаємодії між психічним й фізичним факторами. Правда, воля (психічний фактор) детермінована фізичними, фізіологічними і соціальними причинами.

Але воля не виключається із низки причин і наслідків. Вона є необхідна ланка, що без неї не може існувати діяльність людини.

Психічне явище, як наслідок фізичного, в свою чергу стає причиною що впливає на оснівний фактор. В цьому полягає діалектика відношення матерії й духа. Цей процес можна формулювати так.

$$\begin{array}{l} (1) \text{ психічне явище } a \rightarrow b \rightarrow c \\ \qquad \qquad \qquad \lambda \gamma \quad \lambda \gamma \quad \lambda \gamma \\ \text{фізіологіч. явище } A \leftarrow B \leftarrow C \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} a \\ \lambda \gamma \\ A \end{array}} \right\} \rightarrow D$$

В) Дух є властивість, функція організованої матерії. При переході фізичної енергії на іншу фізичну форму, в тому разі, коли цей процес відбувається в нервовій тканині, він викликає суб'єктивний стан, який ми називаємо духом. Але це не єсть якась особлива психічна енергія. Енергія завжди залишається (при всіх діалектичних переходах із одної форми в другу)—фізичною фізичне переходить в фізичне. Психічне—це лише суб'єктивний відбиток цього фізичного процесу, останній відбувається по закону збереження енергії.

Коли так, то психічної причинности нема. Психічне залежить не від попереднього психічного явища, воно лише є пасивний відбиток фізіологічного явища. Фізіологічні явища, зв'язані між собою причинним зв'язком, а психічні явища, що є властивістю, відбитком цих фізичних явищ, між собою причинного зв'язку не мають.

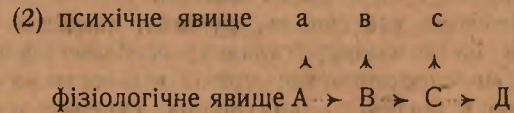
Дух нічого не утворює. Він лише відбиває фізіологічний стан. Він є побічний наслідок, що не стає причиною, бо на дух фізична енергія не

¹⁾ Психічна енергія може мати свій еквівалент фізичної. Коли фізична енергія «трапляється» переходить на психічну, то і навпаки—психічна енергія переходить на фізичну по відповідальному еквівалентові і закон збереження енергії» залишається правдивим.

тратиться. Дух є «епіфеномен», суб'єктивний бік матеріального процесу. Він—суб'єктивний показчик відношення між різними станами фізичної енергії.

Цей процес можна формулювати так:

В обох формулах причиною першого фізіологічного стану (А) буває те або інше матеріальне роздражання, а результат (Д)—є зовнішнє проявлення процесу, що виявляється в рухах тіла. Стрілка показує напрямок причинного зв'язку.

Ці формули суперечні. Може можна вийти з цієї суперечки в той спосіб, що визнати і ту і другу вірною? Далі ми побачимо, як це питання можна розв'язати (дивись розділ XII). Поки-що скажемо: які формули ми писали-б, вони залишаються порожніми абстракціями, коли не обґрунтувати їх фактами.

Як же будуть доводити справедливість своїх формул матеріалісти А і В?

X

Матеріаліст. А: «Твоя епіфеноменальна теорія попадає в надзвичайно незручне становище, коли її поставити «на очну ставку» з фактами. Справді: у тебе центральний пункт закон збереження енергії (звичайно матеріаліст не уявляє собі енергії без матерії). Але закон збереження енергії, коли він уживається для пояснення психічних явищ, являє собою досить ще нез'ясовану картину. Так Бехер приходив у різні періоди свого життя до протилежних висновків. Спочатку він прийшов до висновку, що закон збереження енергії цілком поширюється на психіку, а потім взяв цей власний висновок під сумнів.

Але навіть коли він справедливий і тут, то епіфеноменальна теорія неправдива саме з погляду закону збереження енергії. Уяви собі таку картину: Я говорю промову. В мені відбувається певний фізико-хімічний, біологічний, матеріальний процес, що можна вивчити по закону збереження енергії. Уяви собі, що можна було-би збудувати машину, що в ній цілком так само відбуваються ті-ж фізичні й фізіологічні процеси, але без того внутрішнього відбитку, що у мене єсть. У мене єсть цей матеріальний процес плюс внутрішній відбиток—(а), що вискакує із (А). Постав коло мене цю машину. У неї нема цього внутрішнього відбитку, а у мене є. Коли признати, що психічне являється епіфеноменом, що не входить в низку причин і наслідків, стоїть осторонь від енергетичного процесу, тоді я питаю: за чий рахунок одержується епіфеномен? За рахунок якоїсь енергії без енергетичного еквіваленту. На погляд епіфеномена виходить, що, власно кажучи, психічний відбиток начеб-то відбувається без затрати енергії (матеріальної). Як може статися таке чудо?

З другого боку епіфеномен є побічний наслідок (без затрати енергії), а тому він грає роллю чогось зайвого. Дійсно, уявіть собі: я почуваю голод,

як психічне переживання і я простягаю руку, щоб взяти хліб. Це значить, що фізико-хімічні процеси утворюють неприємне почуття голоду і, як наслідок цього почуття, у мене з'являється рух: взяти хліб. Коли це почуття голоду є просто побічне явище, то енергетична низка змін енергії проходить, не захоплюючи його в свою сферу. Просто є фізико-хімічні процеси, відкіля випливає рух руки до хліба. Низка причин і наслідків чисто фізіологічна: $A \rightarrow B \rightarrow C$, тоді як а, b, c виникають так собі, між іншим, як побічний результат, що не приймає, власно кажучи, участі в цьому енергетичному процесі. Тоді не ясне значіння всього цього механізму. На віщо здалися ці а, b, c? Вони щось умовне, непотрібне для життя, бо вони не є активний діяч, що входить в енергетичний процес. Коли-б це було так, то вони були-б цілком зайві. Коли суб'єктивні процеси—зайві або побічні явища в природі (епіфеномени), то вони повинні відпасти, бо все зайве в природі атрофується, знищується, тоді як наш власний досвід каже нам, що суб'єктивні явища досягають найвищого розвитку в найскладніших процесах нервової діяльності. А теорія твоя веде до того, що психіка—ця надбудова над матерією, певна форма ускладнення матерії,—ця психіка ніколи не діє. Вона не діє, навіть коли відбиває. Тоді не розумію, на віщо вона.

Діалектичний матеріалізм визнає, що вольовий, свідомий акт необхідний чинник в житті суспільства. Без волі пролетаріят не міг-би боротися за свої класові інтереси. Маркс в XI тезі про Файєрбаха казав: «філософія лише пояснювала світ так або інакше, але діло полягає в тому, щоб його змінити». Ленінізм, як революційний марксизм, теж визнає велику вагу класової свідомості, як активного чинника в справі організації пролетаріату і його партії. Енгельс підкреслював, що надбудови, ідеологія не просто пасивно відбиває економічний процес, а в свою чергу на основі і в межах економіки являється активною причиною розвитку або регресу. Якби було інакше, то ми не говорили-би про консервативну ролю надбудов, ми-б не будували партії для боротьби за соціалізм. Отже психічний фактор, надбудова входить в загальний енергетичний процес. А в тебе—бази утворює відбиток, що сам не діє. Це фаталізм! А марксист, визнаючи детермінованість психічного, включає його в низку причин і наслідків. Цей психічний відбиток діє. В ньому є якась енергія. Ідею соціалізму, ідею матеріалізму, що існує, як внутрішній відбиток матерії (матерія це об'єктивна реальність, що її дано нам у почуттях), не можна викинути із енергетичного процесу. Коли Комунізм наступить, то він наступить, під впливом економічних умов саме через те, що ці умови утворюють комуністичні ідеї у пролетаріята, як активну силу.

Інакше ми не бралися до пропаганди комуністичних ідей. Коли-б психіка була епіфеноменом, то вона не грала-би ніякої ролі й тоді справді процес відбувався-би фізіологічним шляхом. Це була-би гола фізіологія. Справа стоїть цілком інакше. Коли в наслідок фізіологічних причин у мене з'являється психічний стан, скажемо—почуття голоду, то це почуття примушує мене схопити хліб. Цей рух виникає в результаті спільної діяльності обох станів—і фізіологічного і психічного (дивись формулу 1).

Правда в основі лежить фізіологічний стан, але й психічний стан не є щось нікчемне. Ця надбудова діє разом з базою, на основі цієї бази, при чому частина енергії перетворюється на психічну форму й вертається

знову в форму фізичну в результаті руху. Психіка є певна форма енергії. Енергія має різні форми складності. Та енергія, що уживається в біологічних процесах, або та, що діє в психічних процесах, складніше, ніж та, що діє в механічному рухові. Тільки матеріялісти 18 століття (як і вульгарні матеріялісти 19 століття) дивилися на тварину як на машину, не розуміючи, що в організмах діють вищі форми енергії, не просто фізико-хімічна енергія, а складніша, хоч в основі та сама. Я вже говорив тобі, що епіфеноменалізм веде до фаталізму і цим суперечить детермінізмові діалектичного матеріяліста. Чому? В чому різниця між детермінізмом і фаталізмом? В тому, що людська воля, що визнається детерміновано певними умовами, вводить у низку причин і наслідків. Скажемо, я кінчаю життя самогубством. Моя воля детермінована, визначена причинами, що примушують взяти револьвера. Але вона грає певну роль. Сам собою револьвер не вистрілив-би, коли-б самогубця не приложив-би його до скроні. Через детермінованість волі, припустім—невдалим коханням, або невдачами життя, самогубця бере (воля) револьвера. А фаталіст дивиться на свою волю, як на щось побічне, нічого не варте, як на епіфеномен, що не приймає участі в енергетичному процесі. Єсть фізіологічний процес, а моя психіка пасивно сприймає його. Замість неї діють якісь темні сили, рок, античні паркі». Отже, і твоя схема веде нас від діалектичного матеріялізму до матеріялізму вульгарного, метафізичного, фаталістичного. Тепер слово належить матеріялісту В.

XI

Матеріяліст В: Твоє заперечення закону збереження енергії мене дивує. Цей закон беруть під сумнів ті, хто гадає, що перетворення матеріальної енергії на інші форми ми не можемо і не матимемо змоги простежити, бо в нас нема способів виміряти «душевну» енергію. Що входить у формулу цього закону? Маса і квадрат швидкості. Ці обидва поняття мають тісне відношення до руху матерії.

Адже ти сам визнаєш, що енергія (всяка) є рух матерії! Як-же тоді можна заперечувати вірність вищезгаданого закону? Не тільки логічно, але й фактично—досвідом, можна переконатися у вірності закону збереження руху матерії. Атуотер, Рубнер і інші довели це з такою точністю (для тварин і в тому числі для людини), що навіть точність вимірів для машини не більша, а навпаки—менша. Очевидно, що закон збереження енергії є той науковий закон, що не можна обійти, хоч-би всі філософи всього світу проти нього повстали. Чому? Тому що людина—частина природи і підлягає всім її законам і в даному разі закону збереження енергії, що спирається на факти.

Ти кажеш в своєму слові про перехід фізико-хімічної енергії на вищу форму, що її ти називаєш психічною. Я не думав заперечувати переходу енергії із одної форми на другу. Але при всіх своїх переходах вона залишається рухом матерії (ти, як матеріяліст, цього не заперечуєш). Ускладненим рухом, але рухом матерії. Закон збереження енергії, таким чином, не визнає ніякої особливої форми «інтелектуальної», «психічної» енергії, що не входила-б в суму всієї фізико-хімічної енергії. Тому я не став-би називати цю форму психічною. Але хай буде так, як ти кажеш.

Все-таки ти, кажучи про перехід фізико-хімічної енергії на психічну форму, тим самим психічну енергію вважаєш хоч і за вищу, але всеж-таки частину тої енергії, яка існувала до переходу. Ти мене в кінці своєї промови назвав вульгарним матеріялістом. Дозволь мені на початку мого слова повернути назад цей комплімент і запитати: чим твоя теорія переходу енергії із фізичної на психічну відрізняється від вульгарно-матеріялістичного погляду на психіку, як на рух матерії? Як не крутись, а ти повинен визнати, що й психічна енергія це рух матерії. Ти-ж не можеш, будучи матеріялістом, триматися ідеалістичного погляду про вплив нематеріяльного на матеріяльне, бо це суперечить закону збереження енергії, як суперечить йому спроба збудувати *Perpetuum mobile*. А раз ти обстоюєш вплив духу на матерію, цим ти визнаєш, що психічна енергія, дух, психіка—є щось матеріяльне. А це значить, що ти прийшов до тотожності духу й матерії (і—це і те—рух матерії). А це не має вже нічого спільного з діалектичним матеріялізмом, що каже про єдність (а не тотожність) матеріяльного і духовного.

Тепер про твою машину двойник. Цим прикладом ти хочеш довести, що епіфеноменалізм не витримує критики з погляду закону збереження енергії, бо психічне, на твою думку, з'являється в результаті затрати фізико-хімічної енергії, а у мене психічне виникає без затрати цієї енергії.

Ти здивувався: як може статися таке чудо? Але почекай трохи—я у тебе теж відкрив чудо: Твій приклад з автоматом-людиною нагадує мені такий експеримент: в глек, повний до краю, кидають рибу і вода не виливається. Як це може бути?! Та ніколи цього не може бути, я не точно висловився, набрехав—такого чудесного і чудного «експерименту» ніхто ніколи не робив і вода завжди вил'ється із глека, коли в нього кинути якесь тіло. Так само з твоїм автоматом. Коли-б ти дійсно міг збудувати такий автомат, щоб точнісінько дорівнювався людині (а цього чуда ти не можеш зробити і ніколи не зможеш, бо під рукою в тебе буде не той матеріял, з якого будує людину природа), то безумовно, цей автомат, крім фізико-хімічної низки переходів енергії з одної форми на другу, мов-би (як має людина) суб'єктивний відбиток цього процесу в формі психіки. Ми обидва кажемо, що психіка є властивість високо-організованої матерії.

Що таке властивість ми теж не сперечаємося. Об'єктивні властивості предметів—це не утір нашого розуму. Плеханів зазначив, що навіть коли-б наше сприймання предметів були би умовними знаками (символами-ієрогліфами, а не копіями), то й тоді «подібності й різниці, що людина знаходить між предметами, які вона відчуває, є подібності і різниці дійсні».

Речі не мають ніякого іншого виду, крім того, що є результат їхньої дії тоб-то крім тих об'єктивних властивостей, що викриваються у впливі предметів одного на одного (і на нас).

Таким чином психічне є відбиток матеріяльних процесів. Цей відбиток дає нам змогу пізнати об'єктивні властивості фізичних явищ.

Свідомість це відбиток того матеріяльного процесу, що відбувається в нервовій тканині. Скажемо так: я бачу яблуко. Об'єктивна властивість цього яблука—відбивати електромагнітні хвилі світу від своєї поверхні. Ці хвилі попадають в око і викликають в нервовій тканині певний фізіологічний

процес, що йде за законом збереження енергії¹⁾. Різниця напрудження нервового току під час переходу енергії з одної форми у другу дає той внутрішній суб'єктивний ефект, який ми назуємо свідомістю. Але в наслідок співвідношення інтенсивності (об'єктивна властивість!) цих процесів у мене виникає вражіння жовтого кольору—відбиток, образ певного напрудження електромагнітних хвиль. Коли електромагнітні хвилі будуть змінюватися (стануть бігти повільніше або швидше) то й образ цих процесів (через зміну у відношеннях між інтенсивністю нервових течій, що викликаються цими хвилями) будуть інші. Скажемо, повстане вражіння червоного (при меншій швидкості) або синього (при більшій швидкості хвиль). Цей процес іде собі за законом збереження енергії через повітря, око, нерви, до руки, що бере яблуко. А відбиток його—психічне явище є лише суб'єктивне відчуження відчуження цього процесу. Чому це відчуження, відбиток, образ, копія, функція, властивість, наслідок виникає без затрати енергії? Чому тут нема чуда? Тому що психічні вражіння жовтого, червоного, синього мають суб'єктивну реальність, а об'єктивно існує не жовтий, червоний, синій то-що, а те, друге, третє і т. д. відношення (властивість об'єктивна) в інтенсивності нервової течії, в процесі, що підлягає закону збереження енергії, бо процес цей об'єктивний. А психічне як образ або копія матеріального процесу має лише суб'єктивну реальність, (вона з розвитком досвіду що-раз більше наближається до того, щоб правильно відбивати реальність об'єктивну). До суб'єктивного відбитку, суб'єктивного образу, копії, властивості, функції і т. д.—словом—до суб'єктивної реальності механічні закони не можна прикладати.

В моїй фантазії може існувати така суб'єктивна реальність як демон, відьма, чорт або бог, які чудом із нічого вміють творити все. Хіба ця суб'єктивна реальність зважає на закон збереження енергії, підлягає йому? Вона, правда, залежить від процесів соціально-економічних і фізіологічних, що відбуваються по закону збереження енергії. Ідея бога неправильна копія цих процесів. З розвитком досвіду погана копія замінюється кращою—ідеєю «духа» і т. д. Іде наближення відносної істини до абсолютної. Ці суб'єктивні копії не звязані безпосередньо зі законом збереження енергії, бо вони існують не об'єктивно, а лише в моїй, твоїй і т. д. голові. Тому то я кажу, що, коли-б тобі вдалося збудувати автомат, що в нього фізико-хімічні процеси відбувалися-би так самісінько, як у людини, то у цього автомата повинна була-би з'явитися психіка—як суб'єктивний, але точний більш-менш покажчик різних швидкостю і напруженням процесів, що відбуваються за законом збереження енергії.

Ця суб'єктивна реальність—психіка є в данному разі властивість організованої матерії копіювати об'єктивні властивості предметів.

Ця суб'єктивна реальність зовсім не є «психічна» енергія, бо енергія рух матерії тоб-то об'єктивна реальність. Коли ти кажеш про психіку як про психічну енергію (об'єктивна реальність), ти робишся вульгарний матеріаліст, бо тим самим визнаєш, що психічне явище і фізичне явище—одно й те саме.

¹⁾ Чому я кажу не символ, а образ? Тому що символ (ієрогліф) це є раз на завжди дане самим характером сприймального апарату, в той час як ми знаємо, що наше сприйняття (наприклад кольору) не залишається нерухомо однаковим, а розвивається, уточнюється з розвитком досвіду (спектроскоп). Тому ми можемо назвати сприйняття копією з оригіналу, копією, що з розвитком досвіду все більше наближається до оригіналу.

Я передбачаю твоє лукаве запитання: як-же тоді ми знаємо про об'єктивну реальність (матерію), коли вона нам дана лише в формі недосконалої копії, суб'єктивної реальності (вражіння)? Чи не значить це, що речі мають якийсь особливий «вид», зовсім не схожий на їхні образи, що виникають у свідомості? Чи це не є—емпіріосимволізм, що каже, що ми не знаємо про речі та їхні властивості нічого (агностицизм), бо нам дано сприймати об'єктивні властивості тільки умовними знаками, символами, ієрогліфами?

Я вже казав, що наші сприйняття не символи, а копії (образи), бо вони з розвитком досвіду що-раз більше наближаються до оригіналу, а не залишаються однакові. Останнє було-би, коли-б вони залежали-би геть чисто від характеру, структури нашого мозку. Але образи предметів відповідають об'єктивним властивостям предметів. Це не ієрогліфи, не символи, що не мають ніякого відношення до об'єктивної реальності. Такі поняття як маса, матерія, енергія то-що вже цілком відповідають об'єктивній реальності. Значить ці поняття, як копії вже цілком сходяться з оригіналом. Образи предметів це зрозуміла, хоч і не завжди точна копія (Маркс: Ідеальне—це перероблене і перекладене в людській голові матеріальне). Як-же ми переконуємося, що копія вірна? Практикою. (Дивись розд. VII).

А як ми докопуємося до того, що знаємо, з якого оригінала зроблено копію, тоб-то яка об'єктивна властивість криється за психічним відбитком? Науковим досвідом. Маючи під рукою дві різні копії—два різних наслідки досвіду—ми можемо точніше судити про властивості оригіналу: в результаті діяння одного предмета на другий викриваються їхні об'єктивні властивості. Неправильні копії (приклад: бог) замінюються на точніші (дух) і нарешті переходять що-раз ближче до найточнішої копії з оригіналу (матерія). Суб'єктивна реальність стає цілком відповідною реальності об'єктивній. В цьому діалектика пізнання відносної й абсолютної істини.

Отже ми можемо читати в книзі природи, можемо розкривати об'єктивні властивості під суб'єктивною формою психіки. Колір і звук існують, як суб'єктивні форми сприймання об'єктивних процесів. Вивчаючи апарат сприйняття ми бачимо, що ці суб'єктивні сприйняття відповідають фізико-хімічним процесам. Останні ми сприймаємо як суб'єктивний процес. Звідціль веде початок теорія психофізичної рівнобіжності і в той-же час теорія психічної причинності. Об'єктивний енергетичний матеріальний процес розглядається нами як процес об'єктивний, як акт свідомості.

В цьому секрет «взаємодії». І задача матеріаліста—викрити корні цього перенесення активності з матерії на дух.

Енергія, що тратиться тільки в об'єктивних матеріальних процесах, не може переходити в психіку, тоб-то не може бути суб'єктивною енергією (?), бо вона вся перейшла на іншу форму тієї-же матеріальної енергії.

Ще одно зауваження, щоб покінчити з питанням про психічну «енергію». Властивості предметів не потребують затрати енергії—вони результат дії їхньої енергії, а не сама дія. Властивість горіння—вогню копія процесу горіння, а не саме горіння, що має енергетичне виявлення: пече. Коли горіння йде інтенсивно—вогню сильний, коли горіння слабе—вогню може

і не бути. Тому-то ми й кажемо: вогонь пече, бо «вогонь» як суб'єктивний образ процесу горіння відповідає об'єктивній реальності. Бувають такі процеси горіння, коли образом об'єктивної властивості цього процесу являється не «вогонь», а «тепло». І «вогонь» і «тепло» є копіювання нашим познвальним апаратом тих об'єктивних енергетичних процесів, які відбуваються в акті горіння і в акті впливу цього явища на нервові клітини.

Отже свідомість—(властивість матерії відбивати матеріальні акти) зовсім не дія тої скритої енергії нервових центрів (не матеріальний продукт), а лише показчик дії енергії, що обумовлює свідомість.

Тепер я перейду до другого критичного зауваження. Ти кажеш, що коли-б психіка була лише побічне явище (епіфеноменом), то вона була-би зайва і через це повинна була-би зникнути, як атрофується і зникає все непотрібне. Але це не так. Це було-би вірно, коли-б на психіку трапилося енергія, тоб-то коли-б вірній був твій погляд. Так, наприклад, коли-б існувало двоє людей, при чому дарма, що в одного психіка є (при умові, що твоя теорія вірна—тоб-то, що психіка забирає енергію), а у другого—нема, у обох цілком однаковісінько відбуваються всі фізіологічні процеси, тоді звичайно психіка повинна зникнути, бо вона являє собою непродуктивний видаток енергії. Все одно і без цього видатку процеси відбувалися-би в обох однаково. Той, хто з більшою економією витрачає свою енергію,—переживе в боротьбі за існування, як машина з більшим коефіцієнтом корисної дії витисняє машину, яка має менший коефіцієнт. І це ясно: атрофується те, що являє собою недоцільну витрату енергії. Але я весь час підкреслюю, що психічне не забирає енергії—як-же воно може атрофуватися і зникнути? Атрофуватись і зникнути може недоцільний рух, а психіка не рух, а лише властивість рухливої матерії. Ти кажеш, що психіка у мене зайва. Знов таки, що таке зайве? Те, що забирає недоцільно енергію! «Для чого вона?» питаєш ти. Я скажу: матеріаліст питає, не для «чого?» а «чому?». З яких причин (а не для чого) з'явилася психіка—ось єдине наукове питання. Аналізуючи ці причини, наука прийде до вірної відповіді, а поки-що ми лише констатуємо факт існування психіки і не можемо не допустити причинної закономірності цього факту.

Психіка не є «зайве», бо вона існує як безпосередній факт, побічне явище матеріального процесу. Між «зайвим» і «побічним» не можна ставити знаку порівняння. Побічні явища не є зайві, бо вони є показчик «незайвого» явища. Побічне явище процесу горіння (вогонь, тепло) зовсім не є зайві, а показчики інтенсивності процесу. Психічне явище є побічне, але не зайве (енергії не забирає!), а необхідним показчиком того, що даний об'єктивний процес існує. І цілком не адресі кинув ти комплімент про мій фаталізм. Біолог Леб на прикладах тропізму довів, що деякі тварини рухаються на світло (гелітропізм) не через те, що вони свідомо це бажають, а через те, що хемічні процеси у фото-чулих тканинах примушують їх рухатися на світло: так метелики летять на вогонь. Ми знаємо з власних спостережень, що нервові процеси ідуть в супроводі суб'єктивного відбитку. Але коли «воля», «свідомість» грає активну роль, то очевидно активність виявляє не сам факт свідомості (він відбиток), а ті енергетичні процеси, що їх показчик є свідомість. Та інакше не може бути: для того, щоб діяти активно, треба мати енергію, а вся енергія іде шляхом фізичних, матеріальних змін. Питання про активність свідомості є питання про перенесення активності матерії на дух (дивись вище). Ми,

кажучи, про активність свідомості, переносимо на психічне явище дійсну активність того нервового процесу, що його суб'єктивний показчик свідомість. Ми добре знаємо що характер людини, тоб-то тип матеріальних умовних рефлексів, які скеровують і регулюють поведінку людини, формується соціальним осередком. Активність свідомості це є, власно кажучи, активність нервового процесу а свідомість є лише суб'єктивний бік цієї діяльності (суб. бік гальмування умовних рефлексів).

Ти розв'язуєш суперечку між законом збереження енергії і взаємодією психічного з фізичним (дивись розд. V) в той спосіб, що матеріалізуєш психіку для того, щоб зробити можливим вплив психіки на тіло і цим шляхом приходиш до вульгарного матеріалізму. Я розв'язую цю суперечку в той спосіб, що визнаю взаємодію лише між формами фізичної енергії (в даному разі—між матеріальними процесами в нервових клітинах і матеріальними процесами осередку). Для мене психічне це лише показчик матеріального процесу, а не самий процес. «Духовний процес» це знов перенесення активності матерії на дух.

Воля почуття, ідея і інші психічні явища грають свою роль в суспільному житті. Але не як самостійні фактори, а як необхідні показчики того, що акція може відбутися, бо є всі фізикохімічні умови для цього. Психіка являє собою активний і необхідний чинник лише в тому розумінні, що відсутність психічного явища свідчить про відсутність відповідного фізіологічного стану, потрібного для акції. Таким чином я не усуваю психічного явища, а лише визначаю його роль і значіння. Відкинути всяке значіння свідомості було-би меншовизмом в галузі діалектичного матеріалізму. Я не суперечу ані 2 тезі Маркса про Файєрбаха, ані 3-й тезі, де Маркс підкреслює, що, «коли з одного боку люди являють собою продукт умов, то з другого умови змінюються саме людьми». Очевидно, люди можуть бути активні через те, що мають в собі певний заряд енергії (матеріальної, звичайно—іншої нема), а їхня свідомість тоді буде показчик сили цього заряду: свідомість генія є показчик інтенсивних нервових процесів. Отже, я пояснюю, що психіка має значіння не сама по собі, не тому, що вона має в собі якусь енергію, а тому, що вона є показчик того фізіологічного стану, що утворює другий фізіологічний стан. Коли в тебе з'явилося бажання застрелитися, то це бажання є показчик тих фізіологічних процесів, що відбуваються в нервовій тканині під впливом природнього і соціального осередку. Це бажання є функція цих процесів. Активність його полягає в тому, що, коли-б не було цього бажання (як пасивного відбитку фізіологічного стану), то це-б значило, що є інший фізіологічний стан), що обумовлює інше бажання: припустім, бажання не стрілятися, а тікати від небезпеки. Отже епіфеноменалізм не веде до фаталізму, він тільки уточнює питання про взаємовідношення, кажучи, що тут діють і впливають один на одного матеріальні процеси (індивідуальні, соціальні, природні), а не матеріальні й духовні. «Духовних процесів (як низки причин і наслідків) нема, бо нема затрати енергії на них. Є лише відбиток матеріальних процесів і цей відбиток нами сприймається як духовний процес. Активність матерії переноситься на дух. Звідціль твоє помилкове обвинувачення.

Що-ж до питання про базу і надбудову, то воно теж не суперечить епіфеноменалізму. У нас мова іде про процеси в голові людини,—про

нервові процеси, а ти почав говорити про соціальні явища. Активність надбудов у межах, дозволених базою, я і не думав заперечувати, як не заперечую значіння пропаганди ідей, освіти то-що. Психічний фактор грає роллю знов таки завдяки присутності факторів матеріальних. Енгельс говорив, що ідеологія є відбиток продукційних стосунків у головах людей¹⁾.

Енгельс казав, що надбудова грає активну роль і в свою чергу впливає на базу. Але надбудова охоплює собою не тільки ідеологію, а також матеріальні елементи. Релігія, це не тільки система хибних думок—нікчемних копій з соціального осередку, а також увесь технічний апарат культу і церква, священна книга, піп, паникадило то-що. Тому вплив надбудови на базу є процес матеріальний, як матеріальним є процес всякої роботи (в тому числі й «душевної»). Про матеріальність бази і надбудови ми можемо десь в іншому місці поговорити, бо мені пора кінчати. Але навіть коли визнати нематеріальність надбудови, звести її до ідеології, то й тоді я не буду заперечувати її ролі, як ідеології—тобто як покажчика тих соціальних і індивідуальних матеріальних процесів, що відбуваються між людьми і в головах людей—тобто між матеріальними одиницями і в матеріальних процесах. Епіфеноменалізм, таким чином, не суперечить основам історичного матеріалізму, не суперечить тому, що ми визнаємо значіння елементів свідомости. Він не веде до фаталізму. І відрізняється він від психічного енергетизму (так назову я твою теорію) лише тим, що правильніше з'ясовує властивості (ознаки) психічного, не змішує суб'єктивну реальність (психічний відбиток) з реальністю об'єктивною (фізичний акт), не змішує копію з оригіналом, сприйняття предмету з предметом сприйняття, а стоїть на погляді єдності матерії й духа: «Що для мене суб'єктивно є чисто духовний, нематеріальний акт, те само по собі, об'єктивно є акт матеріальний (Файербах).

XII

Який-же висновок? Ці дві теорії, стоячи на ґрунті матеріалізму, відносяться одна до другої як теза до антитези. Який-же може бути синтез і чи можливий він тут? Діалектична логіка визнає за собою право давати відповідь: і так, і ні, в тому разі, коли питання іде про незакінчений процес, де треба зважати на всі конкретні умови часу і місце (наприклад: чи куля, що вилетіла із рушниці, в даний мент перебуває в даний точці? І так, і ні. Вона перебуває, але вже виходить). Чи можна і тут сказати, що і ця і друга теорія вірна? В данному разі ми бачимо, що обидві теорії факт свідомости розглядають з двох поглядів. Перша (!) розглядаючи його з об'єктивного боку, вводить його в загальний енергетичний процес. Друга (?) розглядаючи його з суб'єктивного боку, не включає його в низку причин і наслідків. Наскільки обидві теорії установлюють стає постійне відношення між духом і матерією, настільки тут права залишається формальна логіка: або так, або ні—або та, або інша теорія права. Але наскільки обидві теорії незакінчені процеси пізнання, настільки ми

¹⁾ [Наприклад: традиція є привид, що бродить в головах людей (із листа до Блоха 21/IX 90 р.) або: правові принципи юристи, що здаються йому апіорними, є - «перекручування, що утворює, поки воно не викрите, те, що ми називаємо ідеологічним поглядом, і в свою чергу має зворотний вплив на економічну основу і може її в певних межах змінити (із листа до Шмітда 27/X 90)].

маємо право сказати, що з розвитком нашого досвіду обидві зліються синтетично. Суб'єктивна реальність обох теорій стане реальністю об'єктивною, відповідною дійсності. В цьому діалектика пізнання абсолютної істини через низку переходів від одної до другої відносної істини. Розвиток іде через суперечності. Факти є джерело, звідкіль росте наука і тим кінцем, що до нього вона приходить. Факти—це альфа і омега. Ми будемо чекати дальніших успіхів науки (зокрема рефлексології) і не станемо боятися визнати, що питання про матерію і дух є поки-що повне суперечностей питання, що в ньому тільки діалектичний матеріалізм дає можливість орієнтуватися. Але навіть і він, даючи загальну орієнтовку, не може дати тепер повної відповіді, абсолютної істини. Та інакше і не може бути. Наука іде до абсолютної істини довгим шляхом пізнання відносних істин. Матеріалізові доводиться приймати новий вигляд з кожним великим відкриттям. І така відносна істина є трактовка питання про матерію і дух в формулах (1) і (2). Ця трактовка наближається до абсолютної істини, бо вона іде правильним шляхом, користуючись правильним методом: дух визначається матерією, свідомість визначається буттям».

Д-р О. В. НЕДРИГАЙЛОВА

Походження людини в світлі найновіших знаходів давніх костяних останків.

Протягом останніх десяти—п'ятнадцяти років по різних країнах світу було зроблено значну кількість винаходів давніх костяних останків людини; ці винаходи становлять цінний вклад до палеоантропології (цеб-то, до науки про викопних предків людини), збагативши її новими цікавими даними. В Росії про ці винаходи було невідомо, бо світова війна й наступні події відмежували її від наукового життя на Заході. Проте, освітлюючи по-новому питання про походження людини, вони мають велику загальнобіологічну вагу.

Раніш ніж розповісти про дані найновіших палеоантропологічних винаходів (цеб-то, нахідок давніх костяних останків людини), вважаю за потрібне подати в коротких словах деякі відомості про геологічні доби землі, про людську давність, яку можна припустити, а також про головніші палеоантропологічні винаходи за минуле сторіччя й початок теперішнього. Ці дані мусять допомогти зрозуміти факти, про які річ ітиме далі.

Геологи поділили історію землі на п'ять доб:

- 1) Архейська доба.
  - 2) Первинна або палеозойська доба.
  - 3) Вторинна або мезозойська доба.
  - 4) Третинна
  - 5) Четвертинна
- { або кайнозойська доба.

Архейська доба безумовно має найбільший протяг, але визначити її початок хоч-би більш-менш точно нема ніякої можливості. В шарах землі, що утворились за тієї доби, майже не подибуємо останків живих істот. Ці останки згинули через значні зміни, які відбулись в цих шарах землі, що поступовно стискались. В шарах землі первинної доби добре збереглись останки нижчих представників органічного життя, а саме, безхребетних тварин, риб, і тільки наприкінці цієї доби подибуються деякі примітивні четверногі тварини. За більш-менш точний протяг цієї доби вважається 18.750.000 років.

Протягом вторинної доби, що за деякими міркуваннями дорівнюється 63.750.000 років, крім безхребетних, риб та амфібій (земноводників) на землі жили велетенські гади (рептилії).

За третинної доби велетні рептилії згинули, а натомість повстали складніше й досконаліше збудовані тварини, а саме птиці та ссавці. Протяг цієї доби відзначено приблизно в 2.500.000 років.

Четвертинна доба, що сягає до теперішнього часу, є період, коли панує найдосконаліша форма ссавців—людина. Що до протягу цієї доби існує багато різноманітних поглядів.

От, приміром, саме тоді, як згідно з гіпотезою німецького географа Пільгрима (Pilgrim) протяг цієї доби відзначається 1.620.000 років, на думку французьких геологів Арселена та Феррі (Arcelin et Ferry) він має не більше, як 10000 років. Очевидно, найправдивіша є думка, що четвертинна доба триває багато десятків тисяч років. Уважніше треба поставитись до даних про третинну та четвертинну доби, протягом яких розвивались ссавці, а зокрема рід приматів, що до його належать мавпи й людина.

Геологами поділено третинну добу на чотири великих періоди.

1) Найдавніший період третинної доби має назву—еоцени. Його позначено присутністю нижчих ссавців, приміром, торбунів (кенгуру). Більшість істот тієї доби вимерло, не залишивши нащадків, і не подибується надалі; інші досконаліші форми збереглись, підлягаючи дальшій еволюції.

2) За наступного періоду—олігоцену появились нові відміни ссавців, які наближаються до тих, що існують і тепер. Наприклад, появились тварини, що мають деякі риси споріднення з теперішніми ремигавцями, проте жадна з цих відмін не збереглась до наших часів.

3) За третього періоду третинної доби або міоцену маємо форми, які можна вважати за безпосередніх предків ссавців, що живуть і тепер.

4) Нарешті, за останній період, що має назву пліоцену, появилась значна кількість нових відмін, частина яких існує за наших часів. (Див. схему на дальшій стор.).

Представники приматів, цеб-то групи ссавців, що до неї належать мавпи й людина, появились спочатку третинної доби за еоценового періоду. Перші представники приматів є напівмавпи (лемури), що відзначаються споміж приматів найпримітивнішою фізичною організацією.

За період—олігоцен появились деякі відміни хвостатих мавп, а за період—міоцен уже існували антропоморфні, цеб-то людиноподібні мавпи, що за наших часів мають за представників: гориллу, шимпанзе, орангутанга, гіббона.

До теперішнього часу' в земних шарах третинної доби не знайдено костяних останків, про які упевнено можна було-б сказати, що вони є останки колишньої людини. Найдосконаліша відміна приматів—людина, очевидно, появилась лише за четвертинної доби.

Класифікацію періодів четвертинної доби обґрунтовано:

1) На вивченні ґрунтових шарів, їхньої товщини та особливостей їхнього розподілу. (Стратиграфічні досвіди).

2) На вивченні костяних останків тварин, а також костяних останків давніх представників людськості, що винайдено в ґрунтових шарах землі. (Палеоантропологічні досліди).

3) На вивченні виробів та знарядь, утворених давньою людиною. (Археологічні досліди).

З геологічного погляду четвертинна доба поділяється на два періоди:

1) період плейстоцену, що у свою чергу поділяється на 3 відділи—горішній, середній та спідній плейстоцен, і 2) період голоцену.

Археологи поділяють четвертинну добу на три періоди:

1) Палеолітичний період, що має два відділи: спідній і горішній палеолітичні періоди.

Протягом палеолітичного періоду людина виробляла лише грубо оббите камінне знаряддя.

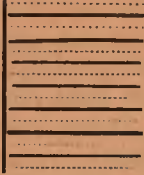
Доби		Товщина ґрунто- вих шарів	Протяг різ- них доб (в роках)	Панування
Четвертинна		200 м.	125000	Людини
Третинна		4000 м.	2500000	Ссавців
Вторинна		6000 м.	3750000	Рептилій
Первинна		30000 м.	18750000	Риб
Архейська		?	?	?

Схема поступовності геологічних доб та їхнього відносного протягу, встановленого на підставі товщини відповідних шарів ґрунту (по Булію).

2) Неолітичний період, що за нього людина полірувала (огладжувала) своє камінне знаряддя.

3) Період металів (мідяний, бронзовий, залізний віки).

Період плейстоцену за класифікацією геологів загалом відповідає палеолітичному (горішньому і спідньому) періоду археологів.

Голоцен або сучасний період поєднує неолітичний період і період вживання металів. Вивчаючи питання про походження людини, найцікавіші

винаходи костяних останків людини та камінного знаряддя, що належать до палеолітичного періоду.

Щоб уточнити давність винаходів палеолітичний період поділяється на де-кілька стадій або епох, а саме: найдавніша епоха шельська, далі йде ашельська, мустьєрська, оріньякська, солютрейська, магдаленська і остання переходова епоха між палеолітичним і неолітичним періодом має назву Мас д'Азильської епохи. Взаємини між різними періодами за класифікаціями геологічною та археологічною дуже легко зрозуміти з такої схеми:

Четвертинна доба	Плейстоцен	Голоцен	Період металів	Залізний вік. Бронзовий вік. Мідний вік.	Сучасна людина (Homo Sapiens).
			Неолітичний період	Мас д'Азильська	
	Плейстоцен	Горішній	Горішній	Магдаленська Солютрейська Оріньякська	Раса Шанселяд. Раса Кро-Маньон.
			Середній	Епохи Мустьєрська Ашельська	Раса Грімальді. Неандертальська раса (Homo primigenius).
Плейстоцен	Спідній	Спідній	Шельська	Еоантроп (Eoantropos Dawsoni). Гайдельберзька людина (Homo Heidelbergensis).	

Нижчий плейстоцен, що відповідає Шельській, а почасти й Ашельській епосі відзначається довгочасним льодовиковим періодом, що за нього значну частину Європи було вкрито льодовиками. По льодовиковім періоді заступила міжльодовикова фаза з теплим кліматом (підсонням) та багатю фавною. В ґрунтових шарах, що належать до нижчого плейстоцену, було знайдено костяні останки первісного слона, носорога Мерка, гіпопотама й інших ссавців. До того-ж періоду належать, очевидно, й винаходи костяних останків людини, а саме: щелепа з Мавзера (Гайдельберзька людина) й щелепа з Пільтдовна (Piltown)—Еоантроп. За часи середнього плейстоцену (Мустьєрська епоха) величезні маси криги знов насунулись на європейський суходіл. З погляду геологічного характерні властивості того періоду є утворення масивних покладів річного мулу або лесу та заповнення печер ґрунтовими намулами. Треба відзначити що як річні, як і печерні намули своїм походженням нулежать до одного періоду.

З-серед представників фавни холодного клімату середнього плейстоцену треба відзначити мамонта, носорога та великих хижаків—ведмідя, гієну, печерного лева. Ця фавна відрізнялась від фавни теплого клімату спіднього плейстоценового періоду. По печерах було знайдено велику кількість костяних останків, навіть цілі кістяки представників найдавнішої з усіх відомих людських рас, а саме Неандертальської раси. Ці костяні останки

свою будовою дуже odrізняються від кісток сучасної людини, а деякими ознаками подібні до кісток мавпи (пітекоїдні або мавпині ознаки).

Період верхнього плейстоцену (Ориньякська, Салютрейська, Магдаленська епохи) характеризується мягчим теплим кліматом, що опанував землю по льодовиках. Фавна нагадує фавну середнього плейстоцену, проте помічаються нові форми ссавців.

В ґрунтових шарах за того періоду було знайдено костяні останки оленя, блакитної лисиці, антилопи, бізона, бика й т. и.

Період верхнього плейстоцену має ще назву періоду «північного оленя», бо ця форма ссавців за той час була дуже розповсюджена. Костяні останки людини, які знайдено в шарах верхнього плейстоцену, що до кількості великі й багатьма своїми морфологічними властивостями відзначаються від кісток представників давнішої неандертальської раси. Крім того, ці костяні останки не подібні одні до одних, а мають деякі одміни, що дає підставу гадати, що Європу за той період заселявало кілька людських рас.

З дуже численних нахідок давніх костяних останків людини, що було зроблено до 1910 року, ми в коротких словах нагадаємо про найголовніші, що мають найбільше значіння в питанні про походження людини. До найважливіших палеоантропологічних нахідок належать костяні останки пітекантропа, представників Неандертальської, Кро-Маньонської рас і раси Грімальді.

Пітекантроп. Винахід костяних останків Пітекантропа має велику історичну вагу, бо раніш панувала думка, що пітекантроп є безпосередня ланка між людиною й мавпою. Між іншим, і тепер деякі автори додержуються цієї думки. Історія цього винаходу така. 1892 року голандський вчений Дюбуа (Dubois) на острові Яві найшов на березі річки Бенгаван верхню частину черепа, нижню щелепу й два зуби, а на віддаленні 15 метрів від цих кісток стегно, яке, очевидно, належало великому приматові. Дюбуа, дослідивши ґрунтовий перекарій на тому місці, де було знайдено нахідку, гадав, що викопні кістки належать до пліоцену, цеб-то до кінця третинної доби. Інші автори не поділяють думки Дюбуа, гадаючи, що кістки, знайдені Дюбуа, належать до початку четвертинної доби. Проте, треба мати на увазі, що в сучасний момент з геологічного погляду дуже важко цілком точно відмежувати ці дві доби. Вивчаючи морфологічні властивості викопних кісток, було зроблено такі висновки. Череп має деякі людські риси, проте його найшвидше можна вважати за череп великої антропоморфної мавпи; особливо він нагадує будову черепа у гіббонів різних відмін. Наприклад, так як і гіббонів, очні ямки йому випнуті уперед цівкою, лоб дуже покотистий назад, надбровні дужки гостро випнуті уперед, форма черепного профіля має багато спільного з гіббоновим черепом. Зуби мають виразні мавпині властивості. Місткість черепа, якому належала знайдена верхня частина, дорівнювала 850 куб. сант. Вона більша за місткість черепа антропоморфних мавп (600 куб. сант.), проте далеко менша за місткість черепа сучасної людини (1000—2000 куб. сант.). Більшість авторів ладні пристати на думку, що череп, до якого належать знайдені на острові Яві кістки, має середнє становище між мавпиним та неандертальським черепами (див. далі—неандертальська раса). Що до стегна, то воно має геть чисто людські властивості будови. Якби його було знайдено окремо від інших кісток, то напевно його-б

вважали за чоловіче стегно. Отже, череп та зуби, що знайдено на Яві, дуже подібні до мавпиних кісток, саме тоді як стегно має людські властивості будови. Дюбуа гадав, що індивід, якому належали ці кістки, становив проміжну ланку між мавпою та людиною, отже Дюбуа й прозвав його пітекантроп, цеб-то, мавпо-людина. Винахід пітекантропа розворушив між палеоантропологами великі суперечки. Між авторами є багато непевних, що черепні кістки й стегно належать одному індивідові. Є також розмаїті думки про родовий звязок пітекантропа з людиною. Дехто разом з Дюбуа має на думці що людина безпосередньо походить від пітекантропа. Інші (Кайт (Keith), Грегорі (Gregory), Осборн (Osborn)) вважають, що галузь пітекантропа дуже рано відокремилась від пня гомінідів і згинула не залишивши нащадків. Нарешті, дехто додержується думки, що й череп і стегно належать людині. Також є погляд, згідно з яким пітекантроп є велетенська мавпа, що за своїми властивостями наближається до гіббона, але має деякі людські риси. Так чи инакше нахідка на острові Яві має велику вагу, бо свідчить про існування великого примату на зорі четвертинної, а може й наприкінці третинної доби, примату, що мав деякі фізичні риси, властиві людині. Велику вагу й інтерес винаходу на острові Яві потверджує й те, що, не вважаючи на давнину (більш, як 30 років), дані цієї нахідки обмірковуються й до нашого часу. Наприклад, 1921 року Рамстрем (Ramström) знову порушив справу про належність черепа й стегна одному чи двом різним індивідам. За дослідом костяних останків, які знайдено на острові Яві, Рамстрем зробив висновок, що череп належить шимпанзе; а що цей череп далеко більший за черепи сучасних антропоморфних мавп, то автор гадає, що за плейстоценового періоду могла існувати велетенська відміна шимпанзе. Цей погляд, як гадає автор, потверджується властивостями будови головного мозку, що про них можна казати, вивчивши гіпсовий зліпок внутрішньої поверхні черепа. На думку Рамстрема мозок пітекантропа більш, ніж чий инший, нагадував мозок шимпанзе. В противагу черепові, що має пітекоїдні (мавпині) властивості, стегно має геть чисто людську будову. Рамстрем надає великої ваги вивченню нижчої щелепи пітекантропа, яку Дюбуа знайшов одночасно з іншими кістками, але з невідомої причини розповів про неї в подробицях лише 1923 року, цеб-то вже тоді, як появилась Рамстремова праця. Ця щелепа має виразну людську будову. На Рамстремову думку можливо, що стегно й щелепа, які мають людські властивості, належать одному індивідові, а череп з пітекоїдними властивостями иншому.

Иншого погляду додержується Моллісон (Meleison) 1924 р.), вважаючи знайдені Дюбуа костяні останки за належні одному індивідові. На його думку, було-б дуже дивно, якби в шарах, що належать до тієї самої геологічної доби, за один час і в тім самім місці було знайдено сліди двох істот, й одна мала-би людське стегно, а инша череп, подібний до людського. Цей автор вважає, що череп пітекантропа становить перехооду стадію розвитку між мавпиним та черепом сучасної людини. Вивчення інших костяних останків, ях гадає Моллісон, також стверджує погляд на пітекантропа, як на проміжну ланку між мавпою й людиною. Ця істота ходила вже двома ногами й мала проти мавп розвиненіший головний мозок. Ці дві властивості надають змоги пітекантропові стати до групи гомінідів.

Отже, Моллісон гадає, що пітекантроп належить до пня людського роду або, принаймні, має родовий зв'язок з безпосередніми предками людини.

Отже, думки різних вчених про походження пітекантропа до сучасного моменту є дуже різноманітні. Слід зазначити, що й Дюбуа, найшовши й уперше описавши кістки, тепер змінив трохи свої попередні погляди. В своїй праці 1923 року він більш не вважає пітекантропа за безпосереднього предка сучасної людськості, а лише за члена групи гомінідів.

Зовсім з іншого погляду розв'язує писання про походження костяних останків, знайдених на острові Яві, професор П. А. Мінаков (1924 р.). Він наводить важливі аргументи, захищаючи ту думку, що деякі властивості, які надають пітекантроповому черепові примітивний мавпиний характер, виникли вже по смерті, через вторинні зміни форм, що ним підлягав череп, лежавши в ґрунті. Професор Мінаков у цій справі зробив цілу низку цікавих дослідів, вартих великої уваги. Цей автор зазначає, що поховані в землі кістки через ґрунтові умови за деякий час дуже змінюються. Іноді за короткий час вони зогнивають, за інших умов просякають мінеральними з'єднаннями та каменіють, нарешті, пробуваючи в вохкому просякнутому кислотами ґрунті, вони м'якішають і можуть в значній мірі змінити свою первісну форму. Розкопуючи давні могили часто знаходжено такі м'які кістки. Можна й штучно розм'якчити кістки, впливаючи на них кислотами, що розчиняють костяні тверді речовини. Професор Мінаков зробив велику кількість дослідів, розм'якчаючи—демінералізуючи черепи й довгі кістки й досяг значної зміни їхньої первісної форми. Приміром, він демінералізував сучасні людські черепи, а потім стискав їх у вертикальному й поперечному напрямкові. В наслідок цього черепи дуже зменшувались місткістю й деформувались: зокрема їхня лобова частина ставала дуже покотистою назад, надбровні дужки утворювали гострий виступ уперед, а черепове склепіння ставало пласке. Склепіння таких черепів дуже нагадували склепіння пітекантропового черепа. Автор прозиває таку штучно утворену форму черепа «пітекантропоїдною». Беручи на увагу ці досвіди та хемічні властивості того ґрунту, де було знайдено костяні останки пітекантропа, проф. П. А. Мінаков доходить до висновку, що черепне склепіння, яке знайдено на Яві, належить людині, а його мавпині властивості виникли по смерті за впливом певних ґрунтових умов.

Справді, деякі дані припускають можливість гадати, що череп спочатку був у вохкому болотяному ґрунті поряд з гнилими органічними речовинами, цеб-то під впливом кислот, що демінералізують кістки. Надалі-ж черепа здавлено вулканічними породами, які покрили його, обумовивши дуже можливу деформацію. Потім череп зберігся в умовах, які сприяли йому знов окам'яніти.

Така різноманітність думок, які висловлено різними авторами, свідчить, що справу про походження пітекантропа не можна вважати за конче вирішеною. Треба сподіватись, що дальші досліді цієї цікавої нахідки та нові палеоантропологічні винаходи доведуть до краю це важливе біологічне питання.

Гайдельберзька щелепа. Другий, суміжний давною винахід костяних останків, що мають людські властивості, є славнозвісна Гайдельберзька щелепа, яку знайдено 21-го жовтня 1907 року серед четвертинного піску села Мавера біля міста Гайдельбергу. 1908 року Шетензак (Schoetensack)

видрукував про свій винахід. Цю нижчу щелепу було знайдено на глибині 24 метрів, її покривав грубий шар четвертинного піску, що під ним був розполіг шарів давнього та нового лесу. В найнижчому піщовому шарі, де було знайдено щелепу разом з кістками найновіших четвертинних тварин, напр., давнього слона (*Elefantus Antiquus*) винайдено останки тварин, які далі в новіших четвертинних покладах не подібуються, як, приміром, носоріг (*Rinoceros etruscus*) та ведмідь (*Ursus Deningeri*).

Ця щелепа майже ціла й добре збереглась, вона відзначається великим розміром, масивністю, незграбною формою й круто покотистим назад підборіддям, яке не має підборідного виступу. За цілою низкою інших рис, властивих мавпам, вона швидче нагадує щелепу антропоморфних, ані-ж щелепу сучасної людини. Слід заважити, що новітні досліді Верта (Werth 1921 р.) свідчать, що ця щелепа подібна до щелепи гіббона, або до щелепи великих антропоморфних мавп, цеб-то оранга, горилли, шимпанзе.

Буль (Boule) каже, що відзначити індивіда, якому належала знайдена щелепа, зможе фраза, якої вжив Годрі (Gaudry) до викопної мавпи Дріопітека (*Dryopithecus*): «ця істота є щось середнє між людиною, яка говорить, і твариною, що кричить».

Як що нижча щелепа з Маусер'а й не належить до третинної або навіть до четвертинної доби, то, принаймні, до цього часу вона є найдавніший костяний останок людини, про яку нам відомо. Деякі автори (Грегорі, Gregory 1916 р.) вважає за правдиве, що Гайдельберзька людина є найдавніший предок Неандертальської раси (див. далі) й представників сучасної людськості.

Неандертальська раса. Далеко численніші є викопні останки представників Неандертальської раси. Завдяки цьому морфологічні властивості неандертальців вивчено порівняно краще. Ця людська раса населяла Європу протягом Мустьєрської стадії. Уперше костяні останки її представників винайдено 1856 року в долині Неандерталь, коло Дюссельдорфу (в Німеччині). За поступні роки було зроблено цілий ряд винаходів, приміром, в Гібралтарі (1864), Ла Нолет (*La Naulette*), Спі (*Spy* 1866 р.), Крапіні (*Crapine* 1899), Ментоні (*Mentone* 1825—1909), Ла Шапель о Сен (*La Chapelle aux Saints* 1909). Анатомічні властивості, які відзначають представників неандертальської раси, вивчено на двадцяти кістяках, що добре збереглись. Згідно з дослідями ці люди були невисокі на зріст з масивною кремезною постаттю. Голова відзначалась величиною і лицевий відділ її розвиненіший за черепний, властивість ще помітніша у мавп. Черепний відділ має подовгувату (долінокранічну) форму, а разом і пласкувату в вертикальному напрямку. Черепний покажчик (цеб-то взаємини між найбільшою шириною та найбільшою довжиною черепа) рівний 70—76. Місткість неандертальських черепів досить значна, а саме пересічно 1450 куб. сант. Поміж іншими ознаками, що характеризують неандертальські черепи, слід зазначити, що надбровні дужки різко випинаються, лоб покотистий, в'язи опуклі, вилиці пласкі, очні ямки круглі, носові кістки широкі, а верхня щелепа не має, так званих, собачих ямок (*fossae caninae*). Щелепний відділ неандертальських черепів відзначається розвиненістю, дуже могутня нижча щелепа не має підборіддя. Хрибет та кістки кінцевостей мають низку пітекоїдних (мавпиних) ознак, якими відзначається зокрема, те, що постать неандертальської людини не була в повній мірі просто-вісна (вертикальна).

Що неандертальська людина за цілою низкою ознак не була подібна до сучасної людини, то її звичайно відокремлюється до особливої відміни, яка має назву Первісної людини (*Homo primigenius*), щоб відрізнити від інших людських рас як викопних, як і сучасних, що належать до групи сучасної людини (*Homo Sapiens*).

Характерна ознака костяків у представників неандертальської раси є одностайність їхніх фізичних властивостей. Індивідуальні різниці в будові тіла й зокрема в будові черепа досить невеликі. Цим неандертальців відрізняється від представників інших рас Європи за наступні періоди, бо поміж ними помічаються значні індивідуальні ухили.

Було вже зазначено, що протягом верхнього плейстоцену (ориньякська, солотрейська й магдаленська епохи) Європу заселили раси Грімальді й Кро-Маньон.

Раса Грімальді. Викопні кістки представників раси Грімальді було уперше винайдено 1901 року в так званій Дитячій печері біля міста Ментони на південному узбережжі Франції. Найдені кістяки баби та парубка мають негроїдні риси, цеб-то, своєю будовою нагадують кістяки сучасних негрів. Приміром, їхні черепи гіпердолохоцефалічні, цеб-то різко відзначаються довгоголовістю (черепний показник рівний 67-69), лицевий відділ широкий, ніс також дуже широкий і плоский. Місткість черепа рівна 1580 куб. сант. і перевищує пересічну черепну місткість неандертальської раси 1450 куб. сант. Нижня щелепа масивна, підборідний горбок майже непомітний; увагу забирає різкий прогнатизм, цеб-то випнуття уперед верхньої щелепи, ця властивість характеризує негрські черепи. Пропорції кінцівок теж нагадують відповідні взаємини у негрів. Передраменні кістки проти раменної далеко довші,—гомілки проти стегна. Нижні кінцівки в цілому дуже розвинені удовжину. Ходячи, постать була, очевидно, напівзігнута, але цю властивість виражено не різко, як у неандертальців. Отже, хоч представники раси Грімальді й зберегли деякі примітивні риси будови, проте вони ближчі до сучасної людини, ніж неандертальці.

Французький вчений Верно (*Verneau*), який винайшов і досліджував кістяки представників раси Грімальді, має на думці, що вони належать до первісної негроїдної раси, від якої повстали сучасні негри. Дехто вважає, що негроїди з Грімальді не були європейські тубільці, а лише випадково заходили до Європи. Інші гадають, що характерні властивості кістяків парубка й баби є лише родинні, а не расові ознаки. Проте деякі нові палео-антропологічні та археологічні винаходи, про які річ далі, освітлюють справу трохи инакше.

Раса Кро-Маньон. Крім кістяків негроїдів по різних місцях Франції (напр., в Кро-Маньоні (*Cro-Magnon*), Ментоні (*Menton*), Ложері Бос (*Laugerie Bosse*) та инш.) в шарах верхнього плейстоцену було найдено щось із сорок кістяків, що неоднаково збереглись. Всі вони належать до раси Кро-Маньон (*Cro-Magnon*). Черепи цих кістяків мають подовгувату (долохокранічну) форму, головний показник рівний 73,5, черепна місткість 1580 куб. сант. Надбровні дужки не дуже випнуті. Звертає увагу трохи дизгармонійний розвиток окремих частин черепа, а саме: мозковий відділ черепа позначається подовгуватою формою й тонкою будовою, а лицева частина має грубіший обрис, розвиваючись ушир. Вилиці масивні, ніс довгий та вузький, прогнатизм ясно виражено. Вважаючи на розмір та форму кісток можна гадати, що кроманьонці на зріст були високі й сягали пересічно 1,85 метр., постать їм

Мал. 1.

Мал. 2.

Череп Еоантропа.

Мал. 3.

Реконструкція мускулатури обличчя неандертальської людини.

була атлетична, а м'ясні розвинені й міцні; шаршавість на кістках, де приростали м'ясні, про це свідчить.

Кістяки представників раси Кро-Маньон нагадують костяну систему сучасного Європейця більш, ніж інші кістяки викопних рас палеолітичного періоду. Поміж представниками цієї раси маємо значні індивідуальні ухили від оснiвного типу, що спостерігається й у сучасних Європейців. До таких варіацій, на думку деяких авторів, як, приміром, Джуфріда Руджері (Giuffrid Ruggeri) належить кістяк, який знайдено 1910 року в містечкові Комб-Капель (Combe Capelle) в департаменті Дордонь (Dordogne) швейцарським ученим Гавзером (Hauser) та надіслано до Берлінського музею. Його вивчено й описано німецьким антропологом Клаачем (Klaatsch). Проте, цей автор, посилаючись на те, що костяні останки з Комб-Капеля мають деякі особливі властивості порівняно з кістяками Кро-Маньонської раси, гадав, що цей кістяк належить представникові особливій раси. Цю расу він назвав «ориньякською» (*Homo aurignacensis*). Лише за цією єдиною нахідкою Клаач утворив широкі гіпотези про походження сучасних. Далі буде сказано про ці гіпотези.

Індивідуальні варіації досить ясно виражені ще у представників людських рас за палеолітичного періоду. Наближаючись до сучасної епохи (голоцену) вони дедалі помітніші, це зокрема в дуже різкій формі можна бачити на деяких черепа неолітичного періоду. З цього погляду особливо цікавий винахід в Баварському містечкові Офне (Offnet) 1907-1908 р.р. Ці нахідки належать до Мас д'Азильського періоду, що є перехідний між палеолітичним та неолітичним. На печерному дні у двох невеличких ямках було знайдено велику кількість людських черепів з нижніми щелепами, замуровану в червоній охрі. Черепи мали концентричний розподіл, лежали один від одного близько, як яйця в гнізді, лицем їх було повернуто на захід. В більшій ямі було 27 черепів, а в малій 6. Переважно черепи належали жінкам та дітям, всі вони були оздоблені мушлями та оленевими зубами. Крім декількох в'язових кісток в могилі не було інших. Двацять черепів мали незвичайну різноманітність форми. Поряд з подовгуватими були короткі й проміжні форми черепів.

Довгоголові черепи мають подовгувату пропорційно збудовану лицеву частину; Шліц (Schlitz) вважає їх за черепи представників Середоземно-морської раси ¹⁾. Нахідка короткоголових черепів дуже цікава тією стороною, що вони становлять найдальніші зразки черепів цієї форми; на думку Шліца, вони належать першим представникам Альпійської раси. Проміжні форми вважається за продукти метизації (суміші) представників цих двох рас. Отже, ця нахідка має ту вагу, що саме тоді, як в усіх давніших шарах четвертинної доби маємо тільки довгоголові черепи, за епоху Мас-д'Азиль спостерігається поява й диференціація нових форм: короткоголової та проміжної—середньоголової.

Палеоантропологічні винаходи після 1910 року. Не такі відомі в Росії є знаходи по 1910—1911 р.р., бо матеріали з них розроблено й закінчено вже за світової війни. З цих знаходів найбільшої слави

¹⁾ Сучасне населення Європи поділяється на 4 групи або раси: 1) Північна раса, її представники високі на зріст і довгоголові (доліхоцефали), напр., Англійці, Шведи, Північні Німці й т. и. 2) Альпійська раса, мала на зріст круглоголова (брахіцефали), напр., Швайцарці, Баварці, Північні Італійці й т. и. 3) Середноземноморська раса—мала на зріст, довгоголова (доліхоцефали—Італійці, Південні Французи, Еспанці й т. и. й 4) Динорична раса—висока на зріст, круглоголова (брахіцефали), до неї належать деякі балканські народи.

зжив винахід в Пільтдоуні (Piltown*'i*), містечкові південної Англії, де було найдено костяні останки одного з найдавніших предків, можливо, такого-ж давнього, на думку деяких авторів, як і людина, якій належала Гайдельберзька щелепа.

Eoantropus Dawsoni. 18 грудня 1912 р. геолог Давсон (Dawson) і палеонтолог Вудворт (Woodward) надіслали до Лондонського Геологічного Товариства людські кістки, які, на їхню думку, належали до дуже давнього періоду четвертинної доби. Історія цієї нахідки така. На полі біля містечка Пільтдовна є каменярня, де brano камінь лагодити дорогу. Одного разу каменяр найшов уламок людської скроні й віддав її геологові Давсону. Давсона нахідка зацікавила і в-осени 1911 року на тім самім участкові, найшовши уламок чільної кістки, він узявся ретельно досліджувати всю місцевість. Очевидячки, каменярі випадково розбили майже цілий людський череп; проте Давсонові довелося відшукати значну кількість уламків і частково відтворити цього черепа. Поряд з останками людини відшукано й кістки печерних тварин третинної доби та декілька штучно оброблених кремінців. Місцевість досліджувано далі. 1913 року французький палеонтолог Тейлар де Шарден (Teilhard de Chardin), бравши участь у дослідях, найшов ікловий зуб, що належав до раніш найдені половини нижньої щелепи, а потім і носові кістки. 1915 року найдено ще кілька уламків черепа від іншого індивіда. Давсон описав нахідку з погляду стратиграфічного, а Вудворт відтворив людський череп та вивчив тваринні кістки. Досліди над участком землі, де було зроблено нахідку, дали такі наслідки. Місцевість біля Пільтдовна покрито шаром жорстви (бутову) від 0,3 до 1,5 метра завтовшки. Під ним шар темнорудого, що містить залізо, каміння, всуміш з кремінням та кварцитом, промеженими піском. Жорства Пільтдовну належить до найдавніших покладів плейстоцену.

Палеонтологічні досліди дають не такі певні вказівки, проте вони не суперечать з геологічними даними. Костяні останки ссавців, які найдено в шарі жорстви, можна вважати за належні до фавни двох різних геологічних епох. По-перше, уламки зубів мастодонта, стегодонта, носорога належать до пліоцену (цеб-то, до останнього періоду третинної доби, але зважаючи на їхню зруйнованість можна припустити більшу давнину. По-друге, уламки оленевих рогів, зуби бобра й коня, що краще збереглися, можна застосувати до нижнього плейстоцену, а зуби гіпопотама однаково як до пліоцену, як і до плейстоцену. Між іншим в жорстві знайдено було уламок кістки тварини, він був 40 сант. завдовжки и 10 сант. завширшки. Кістку немов-би було штучно загострено на однім кінці й заокруглено з другого боку. Це примусило Давсона й Вудворда (1915 р.) вбачати в ній «знаряддя» первісної людини. Проте Брейль (1922 р.) спростовує цю думку, вважаючи, що кістку просто обгризено великим бобром. Археологічні досліди дають такі наслідки. Відзначається дві форми кремнів в жорстві Пільтдовна: більша частина з них найдавніші еоліти геологічного періоду перед нижнім плейстоценом; друга частина значно менша, є уламки з досить дбало обробленою поверхнею; таке креміння звичайно подибується за нижнього й середнього плейстоцену. Геологічні палеонтологічні й археологічні дані доводять до висновку, що нахідку черепа в Пільтдоуні можна вважати за нахідку періоду давнішого, ніж плейстоцен. Проте питання про геологічний вік цих костяних останків викликало деякі суперечки. В Англії спочатку визнали череп за належний третинній людині. Проте,

вчені, досліджуючи далі, звернули увагу на те, що останки людського черепа проти дуже зруйнованих останків третинних тварин добре збереглися. Ця ріжниця примусила французького палеонтолога Буля вважати череп за належний до нижнього плейстоцену. «А в тім,—додає Буль —мушу зауважити, що така думка не здається мені абсолютно певною».

Костяні останки черепа з Пільтдовна складаються з чотирьох уламків, що становить більшу частину черепа, а також з половини нижньої щелепи з першим і другим великими кутніми зубами. В 1913 р. знайдено носові кістки та зуб, а 1915 року найдено уламки черепа іншого індивіда. Найбільший з чотирьох уламків черепного короба складається з обох чільних кісток і лівої тім'яної. Другий уламок є майже ціла ліва скроня, яка добре збереглась. Третій—більша частина правої тім'яної кістки і, нарешті, четвертий—передній відділ потиличної кістки. На жаль між уламком правої й лівої половини черепа не було спільних точок дотику, це надто шкодило реконструкції черепа та викликало суперечки, коли треба було визначити черепну місткість.

Черепні кістки добре збереглися, їх не деформовано мінералізацією (цеб-то кам'яніючи, вони не змінили форми). Пересічно їхня товщина дорівнюється 10—12 м.м. надто перебільшуючи товщину сучасних черепів, яка доходить від 5 до 8 м.м.; крім того, забирає увагу виступання скроневих гребнів та розвинені одростки на вилицях, це свідчить про дуже розвинений жуйний апарат; слід зауважити і про те, що надбрівні дужки розвинено не більш, як у сучасної людини; другий уламок чільних кісток, що найдено 1915 р., але належить іншому індивіду, також це потверджує. Носові кістки добре збереглися й мають характерні ознаки людських кісток; вони порівняно невеликі, але широкі; їх швидче можна застосувати до типу африканського або меланезійського, ані-ж до європейсько-азійського. Нарешті, слід зазначити, що череп має неоднакову товщину, а потилична частина дужче розвинена впоперек.

Після реконструкції місткість черепа за першими вимірами авторовими дорівнюється 1070 куб. сант. Проте, дальші виміри точніші й ретельніші довели, що місткість далеко більша, а саме 1300 куб. сант.

Зліпок внутрішньої черепної поверхні, що його досліджено Смітом (Smith), свідчить про асиметрію головного мозку; ліва мозкова півкуля розвиненіша за праву. Мозкові звої мали примітивний тип розпологу; деякі, а саме ті, що у сучасної людини появляються за найпізнішої стадії розвитку, ледви помітні. Чільна частина будовою нагадує ту саму частину на неандертальських черепах. На думку Сміта, головний мозок власникові черепа з Пільтдовна був дуже примітивної будови. Жадний з відомих до цього часу представник людської породи не мав мозку, який-би так нагадував мозок мавпи.

Але, про це вже було сказано, крім черепа нашли ще й нижню щелепу, її величина й ступінь мінералізації відповідні до черепа. Проте, в противагу черепові, який є безперечно людський, щелепна кістка нагадує мавпину щелепу, а найшвидче щелепу шимпанзе. Справді, ціла низка властивостей обумовлює подібність цієї щелепи до мавпиної. Нижній край щелепи не товстий і опуклий, як у людини, а навпаки, гострий і загнутий усередину, як у мавпи. Характерні властивості становить відсутність підборідного горбця і будова зубів. Розполіг, форма й величина зубів нагадують зуби шимпанзе. Надто подібне до мавпиного зуба ікло, яке було найдено 1913 р. Воно має значий розмір і конічну форму.

Деякі властивості цього ікла свідчать про існування такого-ж ікла і на верхній щелепі. Можливо, що там замість ікла була діястема, цеб-то промежність, де ховається ікло іншої щелепи, коли рот закритий.

Отже, анатомічні дослідження костяних останків з Пільтдовна довели, що череп, за винятком деяких властивостей будови примітивнішого характеру, загалом має людські риси. Індивід, якому належав череп, безперечно є представник первісної людської раси. Навпаки, нижня щелепа і загальним виглядом і багатьма деталями будови дуже нагадує щелепу шимпанзе; якби цю щелепу було знайдено окремо від черепа в жорстві Пільтдовна, то певно її визнали-б за щелепу шимпанзе (*Troglodytes Dawsoni*), за доказ існування в Англії антропоморфної мавпи епохи пліоцену.

На думку Вудворта, череп та нижня щелепа належали одному індивідові жіночого полу. Вважаючи на подібність нижньої щелепи до мавпиної та на примітивні властивості будови черепа, він гадає, що костяні останки з Пільтдовна належать представникові надто примітивної людської раси, яка жила на світанку четвертинної доби. Індивідові, якому належали костяні останки, він дав назву еоантроп (*Eoanthropus Dawsoni*). Цю думку Вудворта за один час поділяла більшість учених в Англії.

Проте, незрозуміла невідповідність порівняно добре розвинуеного черепа і примітивної майже мавпиної щелепи довела до сумніву деяких вчених, напр., Міллера, Грегорі, Ватерстона, Буля.

Вони вагались визнати думку, що череп і щелепа належать одному індивідові. Між иншим, Ватерстон доводив, що суглобовий одросток нижньої щелепи не відповідає суглобовій поверхні скроневої кістки: «неможливо,— каже він,— скласти дану щелепу з черепом, як неможливо скласти гомілку людини з ступнею шимпанзе. Думка-ж Вудвортова стверджується умовами, що за них було винайдено кістки. Справді, надто важко припустити, щоб кістки, які знайдено в тім самім геологічнім шарі близько одна від одної, які мають спільні фізичні риси і взаємно одна одну доповнюють, належали б до двох різних приматів. Крім того, думка Вудвортова стверджується й даними нахідок 1913—1915 р., які викопано на три кілометри далі від першого місця. Там було виявлено уламки, які своєю формою нагадували частки вже знайденого черепа, а знайдений зуб був подібний до кутнього зуба згадуваної раніш щелепи. Подібність костяних останків, які були виявлені в двох різних місцях і належали безперечно різним індивідам, здалась американському палеонтологів Осборнові таким певним доказом, що він пристав на думку Вудворта. Нарешті, реконструвавши Сміт і Гюнтер череп із Пільтдовна виявили, що потилична частина черепа має деякі характерні властивості для черепів молодих антропоморфних мавп. Цими даними стверджується Вудвортова думка. Але сумніви чи належать череп і щелепа одному індивідові, чи двом, залишаються нерозв'язані. Вважаючи, що останнє питання не вирішено конче, реставрація лицевої частини черепа позбувається наукового інтересу, але реконструкція черепного коробка очевидно дала достатні наслідки.

Костяних останків з Пільтдовна не досить, щоб характеризувати індивіда, якому вони належали. Проте, це не зменшує великої ваги винаходу, навіть коли череп і щелепа належали до двох різних приматів. Уламки черепа безумовно мають людські риси. Отже, ця нахідка своєю давниною очевидно стоїть на другім місці після славнозвісної Гайдельберзької щелепи.

Деякі нові дані що до неандертальської раси. За 1911—1915 р.р. на південному заході Франції в області багатій на палеоантропологічні винаходи було виявлено низку нових нахідок, які доповнили відомості про Неандертальську й Кро-Маньонську раси.

1911 року по кількох роках пильних досліджень Мартен знайшов у Ла-Кін (*La Quine*) людський кістяк, що добре зберігся і належить до Мустьєрської епохи. Своєю формою черепне склепіння нагадує уламки черепа з Неандертала, інші частини черепа й нижня щелепа відповідні до таких-же частин з Ла-Шапель-о Сен. Продовжуючи Мартен розкопки, трохи пізніше знайшов череп дитини 8 років і значну кількість костяних останків, які належали дев'ятнадцяти індивідам Неандертальської раси.

1912 року було видруковано дані нахідок в Ла Феррасі, що перевозились Капітаном (*Capitan*) і Пейрорі (*Peugot*) протягом 1909—1911 р.р. За той-же час у гроті абатства Сен-Балад на південно-східній частині острова Джерсей було виявлено декілька людських кутніх зубів разом з кістками носорога (*Rhinoceros Tichorhinos*) й кремінням, яке було оброблено людиною і стосувалось до Мустьєрської епохи.

1915 року Пактето й Обермаєр описали нижню щелепу, яку було знайдено ще 1887 року в вапняковім туфі плейстоцену в Баналосі. До 1915 р. її не досліджувано; дослідження Пактето й Обермаєра відзначили її належність до індивіда Неандертальської раси.

В Німеччині теж було зроблено дуже цінну знахідку у містечковій Ерінсдорф недалеко від Ваймара, а саме: знайдено нижню щелепу, що її описав німецький анатом Швальбе. По двох роках на тім самім місці виявлено ще кілька частин кістяка й щелепу десятирічної дитини.

З усіх названих нахідок надто цікавий череп дитини з Ла-Кіна, бо вивчивши його можна розумітися на фізичних ознаках, властивих молодим індивідам неандертальської раси. Цей череп має яйцеву форму; черепний покажчик рівний 77, цеб-то череп субдолохокранічний (трохи подовгуватої форми), саме тоді як черепи сучасних дітей є звичайно коротко-головіші. Лоб покотистий, відзначається майже повною відсутністю чільних горбочків; надбрівні дужки надто розвинені й опуклі; потилична частина трохи подовгувата, смочкуваті одростки не розвинені. Лица нагадує морду тварини за браком так званих собачих ямок (*fossae caninae*); очні ямки великі й круглі, ніс широкий. Отже, череп надто відрізняється від черепа сучасних дітей. Ці властивості свідчать, що більшість фізичних ознак появляється ще за дитячої пори, а ранній розвиток цих ознак підкреслює давність походження Неандертальської раси.

Так само цікаві винаходи Капітана й Пейрорі в Ла-Феррасі. Першу нахідку—кістяк Неандертальського типу було виявлено 1909 року й застосовано до Ашельського періоду 1910 року на тім самім місці викопано другий, очевидно жіночий, кістяк, нарешті 1912 року три дитячих кістяки. Ці винаходи цікаві тим, що дали можливість вивчити ступню неандертальців, яка добре збереглась на трьох кістяках. Відома річ, що властивості будови ступні у людини становлять одну з характерних ознак, якими відрізняється людина від антропоморфних. Будова людської ступні повсталала очевидячки під впливом вертикальної постави тіла і є символ прямоногого ходіння. Протилежно людській ступні антропоморфних мавп пристосована лазити й хватати і через це має іншу будову. Неандертальцям з Ла-Феррасі такий розполіг кісток середстіп'я, що форма їхня свідчить, що ступня

опиралась, як антропоморфним, на зовнішній бік, а сучасна людина ступаючи опирається й внутрішнім боком. Інша характерна властивість є значне віддалення великого пальця. Цю ознаку спостерігається іноді й тепер між представниками примітивних народів (ведди, негритоси й ін.), що багато часу витрачають лазивши; ступня їм зберегла ще почасти властивість хватального органу, який пристосовано лазити. Отже, будова ступні неандертальців деякими анатомічними властивостями відрізняється від ступневої будови сучасної культурної людини, наближаючись цієї стороною до ступні мавп.

Деякі властивості, що характеризують будову ступні дорослих неандертальців, помічається ще й тепер між європейцями, але тільки на певній стадії розвитку, а саме між немовлятами, помічається також серед представників деяких примітивних народів.

Слід зауважити, що ступня неандертальцеві за деякими ознаками більше нагадує ступню нижчих мавп, ані-ж антропоморфних. Ця властивість має вагу в справі про походження людини, зазначаючи про споріднення не лише з антропоморфними, але й з нижчими мавпами. В зв'язку з мавпними властивостями ступневої будови неандертальців, виникає питання, яке життя було властиво їм найближчим предкам чи жили вони як мавпи на деревах, чи вже спустились на землю й пересувались, як і неандерталець, напівпрямоногим ходінням.

Осборн (1916) вважає, що вивчивши неандертальців пропорції тіла, можна гадати, що його найближчі предки ходили по землі. Проте, не всі автори пристають до такої думки. Приміром, Моллісон (1924 р.), вивчаючи пропорції людського й мавпиного тіла протягом певного періоду зростання, зробив висновок, що найдавніші чоловікові предки своїм життям становили проміжність між людиною й мавпою: вони краще, ніж сучасна людина, були пристосовані до життя на деревах, проте їхні властивості лазити були не такі досконалі, як мавпини.

Крім зазначених знаходів у південній Франції, в Іспанії й на острові Джерсей, слід сказати про знаходи костяних останків неандертальців у Німеччині й у Росії.

В Ерінгсдорфі недалеко Ваймара 8 травня 1914 року завглибшки 11,9 метрів було знайдено уламок нижньої щелепи, його описав анатом Швальбе під назвою «щелепи з Ваймара». Два роки згодом, 1916 року виявлено на тій самій глибині кілька кісток дитини й дитяча нижня щелепа, їх дослідив та описав Г. Вірхов. В тому самому геологічному шарі, де було виявлено нахідку, знайдено оббиті кремені й вістря на стріли муст'єрського періоду, кістки носорога Мерка, рудого медвіда, коня, оленя й лося, крім того, м'якунові мушлі й рослинні відбитки, все це свідчило, що тодішні кліматичні умовини відповідали сучасним. Нижню щелепу дорослій людині надто зруйновано. Зберіглася лише постава кістки й невелика частина догірної галузки, зуби майже всі цілі. Дослідженням морфологічних властивостей щелепи відзначається відсутність підбородного горбочка і це дуже помітно, бо альвеолярний прогнатизм (випнуті уперед зуби) різко виражений. Через це підбородня лінія, надто розглядаючи щелепу з внутрішньої поверхні, різко спади́ста назад. Щелепна будова має деякі характерні властивості щелепи неандертальського типу.

Швальбе згадує й про вузькість дуги, що утворюється щелепою, припускаючи цю властивість, як наслідок посмертної деформації. На цю думку пристав й Г. Вірхов. На іклах жуйну поверхню зітерто дужче, ніж

на інших зубах. За цією властивістю Швальбе гадає, що вінця ікол мали вищий рівень, як інші зуби. Проте, діястема, цеб-то, проміжність між іклом та першим кутнім зубом, не спостерігається. Другий кутній зуб має п'ять горбочків. Цікаво, що зуб мудрости надто малий; очевидно, що він мав зникнути далеко раніш, ніж це можна було припустити.

Дитяча щелепа, досліджена Г. Вірховим, загалом нагадує будову щелепи дорослого, проте має деякі індивідуальні властивості. Приміром, щелепна дуга порівняно ширша, альвеолярний прогнатизм виражено не надто різко, ікла не вищі за інші зуби.

За цими всіма ознаками припускається можливість застосувати обидві щелепи до групи неандертальських. Давниною нахідка належить до кінця Ашельської стадії.

Деяку вагу характеризувати жуйний апарат неандертальців має нахідка зубів ще 1892 року в Ваймарських околицях коло села Тавбах. В шарах нижнього плейстоцену знайдено два кутні зуби з лівої половини нижньої щелепи; один з них зуб молочний. Описано цю нахідку далеко пізніш (1895—1920 р.). Зуби з Тавбаха своєю величиною перебільшують сучасні, маючи деякі примітивні властивості. Декотрі автори, приміром, Мюллер (1915 р.) і Грегорі (1916 р.) вважають їх за мавпині зуби, гадаючи, що вони належать будь-якій відміні шимпанзе плейстоценового періоду. Проте, Нерінг ще 1895 року гадав, що зуби з Тавбаха належать представникові первісної примітивної людської раси. На цю думку пристає й Г. Вірхов (1920), який вважає, що ці зуби більш за все подібні до зубів дитячої щелепи з Ерінгсдорфа.

За найновішими даними Делітта (1923 р.) костяні останки представників неандертальської раси знайдено на острові Мальті в Далманській печері. На дні в цій печері вирито було три траншеї. В двох траншеях на різній глибині знайдено людські кістки всуміш з останками тварин четвертинної доби. В першій шарі (завглибшки 0,6—1 мет.) знайдено зуби й фаланги людських пальців. В другім шарі (1,2 мет. завглибшки) викопано також зуби людини разом з останками оленя, бегемота й нової відміни полівки (*Arvicola melitensis*). І нарешті, вирито в третьому шарі ґрунту зуби, п'ясні кістки, фаланги людини суміш з костяними останками слона бегемота й оленя. В глибших шарах людських кісток не знайдено. Отже, територія, на якій була розповсюджена неандертальська раса в Західній Європі, продовжується на південь.

Останніми роками в бувшій Росії антропологів надто зацікавив винахід М. А. Гремяцького на північній Кавказі. Це є перший винахід останків неандертальської людини в Союзі. Коротка історія цього винаходу така. В-осени 1918 року в м. П'ятигорському та по його передмістях проклали каналізацію. На одній улиці завглибшки на 2—3 сажні робітники викопали глиняну посудину, випадково розбиту лопатою, та вишліховане кам'яне знаряддя. Трохи глибше викопано надто крихкі останки людського кістяка, що їх забрав робітник з Народного Університету в П'ятигорському й передав М. А. Гремяцькому. Збереглися такі кістки: 1) частина черепного скеліття, що складається з майже цілої чільної кістки, передніх частин обох тим'яних і невеличких останків носових кісток; 2) уламок нижньої щелепи з правого боку з п'ятьма зубами, але з одбитими вінцевим і смочкуватим одростками; 3) два уламки обох скроневих кісток з смочкуватими одростками й зовнішніми слуховими проводами;

4) суглобовий одросток лівої половини нижньої щелепи; 5) уламок лівої раменної кістки, з дистальною частиною, але без суглобових кликтів (гаджал); дрібні уламки кісток. Усі кістки було покрито піском, до якого поприлипали камінці й білуватий вапняковий мул; кістки були крихкі й трошилися від найменшого тиску. Вік цих кісток ретельно досліджував геолог В. П. Райнгартен.

Щоб правдиво зрозуміти вагу морфологічних властивостей знайденого черепного склепіння, було вирішено справу про вік і пол суб'єкта, якому належали черепні костяні останки. Що до кісток кінцевостей, то вони дуже тонкі, невеликі на розмір, шаршавість мало помітна. За цими даними та певними вимірами М. А. Гремяцький гадає, що цей кістяк є жіночий. Коли можна зважитись на загальне враження, череп на розмір невеликий; кістки тонші, ніж звичайно; в передньо-задньому напрямку тім'яна частина не зігнута; дивлячись на профіль черепного склепіння, помічається раптова зміна плаского тім'я на вертикальну лінію чола, що характеризує жіночі черепи. Цими властивостями потверджується думка, що знайдені костяні останки належать індивідові жіночого полу.

Досліджуючи стан черепних швів було відзначено повне зростання на внутрішній стороні, зовні шви майже непомітно. Це дає можливість думати, що власник черепа жив 50—70 років; або беручи пересічну цифру—55—65 років.

Цей висновок не суперечить ні з станом кісток, які мають тонку дірчаву річковину, ні з захованням зубів, бо у первісних рас вони часто зберігаються до старости.

Не вважаючи на невеликий розмір уламків черепа по детальнім дослідженні встановлено, що череп належить до неандертальської групи за цілою низкою ознак. Приміром, порівняно невелика місткість черепа, покотистий лоб, широко розставлені очні ямки, нерозвинені чільні горбки, надбрівний виступ (*torus supraorbitalis*), що переходить безпосередньо на виросток вилиці й близький своїм розвитком до відповідної частини на деяких неандертальських черепах. Всі ці властивості свідчать про спорідненість даного черепа з черепами неандертальської раси. Проте, за деякими іншими властивостями він є ближчий до черепа сучасної людини ніж неандертальські черепи.

Райнгартен доводить, що геологічний вік даного черепного склепіння скорше можна застосувати до останнього льодовикового періоду на Північній Кавказі.

Ці викопні останки надто цікаві тією стороною, що вони є перша в Союзі нахідка неандертальської людини льодовикового періоду. Надто нова й несподівана є ця нахідка далеко за межами Західної Європи, де було зроблено всі попередні знаходи останків цієї раси.

Дослідження порівняно численних останків, що добре збереглися, неандертальської людини дало досить певну уяву про оснівні морфологічні властивості цієї раси. Є можливість реконструювати (відтворити) весь кістяк, навіть деякі м'які частини, приміром, м'ясні й головний мозок. Крім цих часткових реконструкцій було зроблено, навіть деякими вченими, спроби відтворити різьбярськими зображеннями (муляж) й рисунками фізичні риси наших первісних предків цілком з шкурою й волоссям. Наприклад, було утворено «портрети» не тільки неандертальської людини, що є відома за кількома майже цілими кістяками, але й людину з Пільт-

Мал. 4.

Мал. 5.

Жіночий череп з Оберкасселя.

Мал. 6.

Мал. 7.

Череп з Брокен-Гіля.

Чоловічий череп з Оберкасселя.

довна, від якої збереглися нечисленні останки кісток, навіть Гайдельберзької людини, що лишила по собі тільки нижню щелепу. Зокрема, одну з останніх спроб відтворити Гайдельберзьку людину зробив 1923 року Фрайденберг. Зрозуміла річ, що до таких зображень треба ставитись обережно, бо в значній мірі вони наукового уґрунтування не мають.

Реконструкція кістяка неандертальської людини становить великий науковий інтерес, бо її зроблено дослідивши й вимірявши кістяк із Ла Шапель Сен, що добре зберігся. Проте, вона відома читачам, отже й писати про неї не доводиться. Не так відома реконструкція м'якшуків, яку нещодавно подав Дюран за вказівками вченого Буля. Спочатку було зроблено зліпок з черепа з Ла Шапель о Сен. Далі на зліпок наложили м'якшуків з пластеліну, спочатку спідній шар, а потім зверхній. Про м'якшуків окремих м'якшуків груп можна було подекуди догадуватись за властивостями костяних частин, де прикріплювались м'якшуків. Слід зауважити, що відтворюючи різьбар не підкреслював мавпині риси. Відтворення кінчика носа й ушей, що про їхню форму немає жадних даних, не суперечить загальному виглядові, й очевидно є недалеко від істини. (Буль).

Щоб дослідити властивості будови головного мозку неандертальців, зроблено значну кількість зліпків. Найкращий є зліпок з черепа з Ла Шапель о Сен, що його дослідили й описали Буль й Антоні. Місткість цього черепа 1626 куб. сант., цеб-то більша, аніж пересічна місткість сучасних черепів. Виміри показали, що місткість інших черепів неандертальських надто менша й рівна від 1300 до 1408 куб. сант. Відома річ, що представники тієї самої раси мають черепи, місткість яких надто різна, отже треба думати, що череп з Ла Шапель о Сен наближається до максимального розміру саме тоді, як череп з Гібралтара (місткість 1300 куб. сант.) відповідний до мінімального. Отже, за пересічну місткість неандертальських черепів можна вважати 1400 куб. сант., що дорівнюється місткості черепів сучасних нижчих рас.

Проте, слід зазначити, що череп сучасної людини такого самого розміру, як череп неандертальця з Ла Шапель, мав-би місткість понад 1800 куб. сант., отже місткість неандертальського черепа є невелика проти його розміру.

Зліпок з внутрішньої поверхні черепа відтворює загальний обрис головного мозку, покритого мозковою оболонкою, подекуди даючи можливість дослідити властивості будови мозкової поверхні. Як череп, як і мозок неандертальцеві подовгуватий і пласкуватий; помічається асиметричність півкуль, а саме: ліва розвиненіша за праву. Цю перевагу лівої півкулі неандертальського головного мозку слід поєднати з асиметричністю довжини кінцевостей, а саме з тим фактом, що кістки правої руки довші за ліві. Ці властивості свідчать, що неандертальці, як і сучасні люди, були «правшами». Відома річ, що рухові центри, які керують правою рукою, розположено в лівій мозковій півкулі; отже більший розвиток лівої півкулі відзначає перевагу функцій правої руки.

Крім цих властивостей забирає увагу ширина Сильвієвої щілини, В глибині цієї щілини міститься частина мозкової кори, що має назву Рейлевого острівка. На сучасному мозкові цей острівок добре заховано надто розвиненими чільною й скроневою частинами, що утворюють обидва береги Сильвієвої щілини. Вважаючи на зліпок з черепа, з Ла Шапель о Сен, у неандертальської людини Рейлів острівок не ховався в глибині Сильвієвої щілини, його видно було з поверхні, бо суміжні мозкові ділянки були

нерозвинені. Очевидно, надто нерозвинені були чільні частини, де концентруються вищі психічні центри. Пропорція поверхні цих частин до загальної поверхні головного мозку становить неандертальцеві 36:100. Цією властивістю мозок йому швидше наближався до мозку антропоморфних мавп, що їм пропорція рівна 32:100, ніж до мозку сучасної людини, якій поверхня чільної долі становить 43% загальної мозкової поверхні. Чільні зводи на зліпку досить гарно помітно, надто своїми нижніми частинами.

Третій чільний звід добре виражено, але він примітивнішої форми, як у сучасної людини; деякі анатомічні властивості цього зводу нагадують відповідний звід в антропоморфних мавп. Відома річ, що розвиток цього зводу надто цікавий, бо в ньому заховується мовний центр.

Скроневі й тим'яні частини не становлять жадних надто різких ухилів проти відповідних частин сучасної людини. Потилічні частини (замозззя) проти інших надто розвинені, покриваючи мозочок дужче, ніж це спостерігається на сучасних мозках. Великий розвиток так званого «мавпиного зводу» (*sulcus lunatus*) спричиняється до великої подібності з відповідною частиною головного мозку антропоморфних мавп. Мозочок відрізняється від сучасного людського слабим розвитком бічних частин, поділених широким передньозаднім зводом, що його береги як і мавпам, очевидно, не покривали середньої частини мозочка (*vermis*). Навпаки, передню частину мозочка порівняно краще розвинуто й вона виступає рельєфніше, ніж у сучасної людини. В'язовий мозок (стрижень в'язовий) мабуть мав розполіг в передньозадньому напрямку спадистіший ніж у сучасних людей, але не такий спадистий, як антропоморфній мавпі. Що ця властивість справді була, потверджується дослідженням в'язових кісток та розпологу коркового отвору. Воно свідчить про спадистий напрямок в'язової частини хребта. Можливо, що спадистий розполіг хребта й хребетного стрижня пояснюється не надто станівкою поставою тіла неандертальської людини.

Отже, дослідженням зліпка з внутрішньої черепної поверхні неандертальської людини подекуди пояснюється властивості будови мозку. За цими анатомічними даними у свій черк дається зобміркувати в певній мірі фізіологічні властивості цього органу, а на підставі цих міркувань скласти й певну уяву про психічне життя неандертальця. Чималий обсяг головного мозку відзначає вищу стадію духовного розвитку неандертальцеві проти антропоморфних мавп. Проте на примітивний розполіг зводів очевидно впливає слабкий розвиток сірої річовини мозкової кори, де локалізуються вищі психічні центри. На підставі цього можна думати, що інтелектуальне життя неандертальської людини було дуже примітивне. Найвищі асоціаційні центри, що локалізуються в чільних частинах мозку, були найгірше розвинені. Справді, дослідження зліпка довело, що передмоззя виражено слабше проти інших частин. Інші частини мозкової кори, приміром зорова зона, яка міститься в замоззі, порівняно розвинуто краще.

За цими даними може правдива думка, що неандерталець жив примітивним психічним життям, яке було складніше, ніж психічні процеси антропоморфних мавп, проте примітивніше за психічні процеси найвідсталішої сучасної раси. Крім того є можливість припустити, що неандерталець володів деякою мовною здібністю. Нам майже невідомо, які зовнішні прояви психічного життя були неандертальцеві. І що обумовлювало його життя. Проте, хоч і замало даних, які маємо розкопавши костяні останки, можна,

припустити, що неандертальці жили в печерах, уміли розпалювати багаття й робити найпримітивніше знаряддя.

Неандертальська раса, очевидно, не була ізольована від інших рас, що поступово змінили її в межах Європи. Вже було зазначено, що в шарах плейстоцену винайдено кістяки представників раси Грімальді й Кро-Маньон. Можна припустити, що неандертальці й кро-маньонці парувались, і в наслідок мали нащадків, які зберегли фізичні ознаки характерні тій чи іншій расі. Справді, по різних місцях Європи знайдено людські черепи й довгі кістки, які мають поряд з властивостями, що характеризують неандертальців, деякі типічні риси Кро-Маньонської раси, або її відміни — Ориньякської раси. До таких знахідок стосується й та, яку знайдено в Юрських горах в печері «Hohler Fels» належить до льодовикового періоду. Клаач описав фрагменти знайденого черепа, зазначивши, що вони становлять деякі властивості черепів неандертальської раси поряд з ознаками, які властиві Ориньякській расі. Той самий висновок зробив і учень Клаача Люстіг (*Lustig*), дослідивши кістки кінцівок. Цікаві й уламки кількох нижніх щелеп, які описано Ельснером (*Elsner*). Одна з цих щелеп добре збереглась. Підборіддя їй випинається уперед, догірний виступ широкий, а вінцевий виріст широкий і низький.

Дехто з учених (приміром, Моллісон 1924 р.) додержуються думки, що ці костяні останки належать представникові раси, яка вона мала риси властиві сучасній людині (*Homo Sapiens*). Цією стороною їх слід порівняти з находкою людських останків в Оберкасселі, що про них річ далі.

Іншу цікаву знахідку виявлено в печері Ла Рошетт в департаменті Дордонь (Франція). В шарах середини Ориньякського періоду Гавзер (*Hauser*) найшов кілька чоловічих кісток, — а саме фрагменти правої і лівої рамених і передраменних кісток, праве ціле стегно, уламок лівого стегна й одинацять людських зубів. В тім самім шарі знайдено різні вироби з креміню, продірчавлені кінські зуби, які мабуть правили давній людині за намисто. Очевидно, печера «La Rochette» не була місце, де поховано знайдені костяні останки, сюди мабуть занесено їх хижим звірем. Можливо, що кістки кінцівок належали одному індивідові; але зуби за дослідженням належать до трьох індивідів — дорослому, парубкові й дитині. Ці зуби далеко більші за зуби сучасних європейців і мають деякі примітивні властивості. Цю знахідку описано сумісно Клаачем, Люстігом і Ельснером. Кістки верхньої кінцівки мають кращу будову; вони нагадують кістки Ориньякської людини й значно відрізняються від неандертальських кісток. Кістки нижніх кінцівок грубіші, обрис їм також грубіший; цією стороною вони є проміжна ланка між кістяками ориньякського й неандертальського типу. Люстіг гадає, що знайдені кістки в Ла Рошетт належать індивідові, який становить продукт спарування представників ориньякської й неандертальської раси. На думку Клаача не можна стверджувати належність одному індивідові кісток верхньої й нижньої кінцівок. Моллісон (1924) в цій справі рішучіше ставиться, вважаючи кістки верхніх кінцівок за належні індивідові ориньякського типу, який на думку вченого не є особливий расовий тип, а лише відміна сучасної людини (*Homo Sapiens*). Кістки нижніх кінцівок він порівнює з кістками, які знайдено в печері Hohler Fels, відзначаючи деякі ознаки властиві неандертальським кісткам.

Великої ваги знахідку було знайдено в долині ріки Рейну недалеко від Бонни в Оберкасселі. В цій місцевості простягшись до Рейна стоїть

базальтова скеля з наверхтвуванням жорстви, глини й піску. За останні часи більшу частину цієї скелі каменоломнею розбито, проте спідня частина збереглась. У цій місці в найглибших шарах скельного румовища, що лежить на верстві глеуватого піску, було знайдено два людських кістяки—молодої жінки й старика. В тім самім шарі виявлено й кістки тварин, а саме: оленя, бізона, вовка й печерного ведмедя. Ця фауна, а особливо нахідка останків печерного ведмедя, свідчить, що кістяки можна застосувати до верхнього плейстоцену. Крім звірячих кісток було знайдено декілька річей зроблених людською рукою. Наприклад, знайдено знаряддя подібне до ножа, на якому було зображено голову тварини й карби характерні для магдаленської епохи. Крім того знайдено вирізьблену на кістці голову тварини, яка нагадує коня; на жаль частину голови було одбито й загублено. Нарешті, знайдено кістку з загостреним кінцем, яку вважають за костяну частину полового органа печерного медведя. Обидва людські кістяки добре збереглися, їх досліджено й описано Ферворном, Бонне, Штайманом (1919 р.). За відомостями цих учених кістки було пофарбовано червоною охрою, найкраще фарба збереглась на черепі, хребті й на кістках верхніх кінцівок. Фарбу було помітно й на землі навколо кістяків, це є доказ, що людей було поховано.

Дослідження знайдених кісток виявило низку цікавих властивостей. Приміром, череп старика надто цікавий тією стороною, що за деякими ознаками він відрізняється від усіх уже відомих черепів первісних людей. Форма йому подовгувата й черепний показник рівний 74; цеб-то череп є доліхокранічний. Черепна місткість чимала, щось із 1500 куб. сант. Цікаво, що окремі частини лицевого відділу розвинуті непропорційно. Саме тоді, коли ширина лицевої частини на рівні виличних дуг надто велика (153 мм.), ширина чола (найменший чільний діаметр) дуже мала; і лицевий кістяк має незначну вишину (висота обличчя). Проте, укорочення лицевого кістяка можна пояснити атрофією альвеолярних виростів нижньої і верхньої щелепи в наслідок старечого випадання зубів. Бонне намагався з'ясувати справжню вишину обличчя. Він зробив реконструкцію зубів й альвеолярних виростів на обох щелепах і знову виміряв обличчя. На цей раз вона значно збільшилась. Проте, навіть після реконструкції ширина лицеві частини надто велика проти вишини. Індивід, якому належав цей череп, на диво був широковидий. Отже, найхарактерніша властивість черепа з Оберкасселя є непропорційність між черепом, розвиненим уздовж, і лицевим кістяком, що позначається шириною.

Жадний з відомих черепів первісних людей не має цієї, так гостро відзначеної, властивості. Очні ямки низькі. Носові щілини форми грушки, вишина носа досить значна, кістки носові опуклі.

Широка й масивна нижня щелепа підсилює вражіння від розвиненої ушир лицевої частини. Як дивитись на череп збоку, помітно, що верхня щелепа і підборіддя трохи випнуто вперед. Передні зуби (різці) стоять вертикально, стикаючись кінцями, як кліщі.

Що до жіночого черепа, то треба відзначити, що він має ті самі властивості будови, як і череп старика, а саме подовгувату форму черепного коробка, опуклі в'язи, надто розвинений щелепний апарат і виличні дужки, порівняно малу довжину лицевої частини, випнуте підборіддя. Слід зауважити, що всі ці властивості менше помітно, як на черепі старика. Череп жінки менший за стариків, його місткість (1370 куб. сант.) більша,

ніж пересічна місткість сучасних жіночих черепів. Довгоголовість надто помітно, черепний показник рівний 71. Крім цього жіночий череп має ще одну характерну властивість: на нім зберігся чільний шов. Здебільша у людей цей шов костеніє на 2 році життя. Але подекуди зберігається й на черепах дорослих. Такі черепи мають назву метопічних черепів. Дослідження інших кісток не дало спостерігти значних ухилів від будови кісток сучасних людей. Приміром, своєю будовою хрибти кістяків з Оберкасселя майже не одмітні від хрибтів сучасних людей. Проте, огруддя цих кістяків надто могутнє. Цією стороною воно нагадує огруддя неандертальців. Деякі властивості реберної будови з'ясовують це вражіння могутності. Ребра кістяків масивніші, ніж ребра сучасної людини, вони ширші на 4 мм. й товщі на 3 мм. Опріч того той залом, який спостерігається на ребрах сучасних людей, майже непомітний, бо ребра на кістяках з Оберкасселя вилукуваті. Ця властивість обумовлює бочкуватість огруддя й значну ширину нижнього отвору огруддя. Дужки надто тонкі й не вилукуваті.

Лопатки на чоловічому кістякові великі й масивні, своєю формою нагадуючи лопатки неандертальців. Раменні кістки також масивні, м'ясневі гребні й шаршавість на кістках, де прикріплюються м'ясні, надто виразні; це свідчить про силу м'яснів. Ці властивості характеризують раменні кістки й неандертальцям, проте й сучасні люди, переважно чоловіки, з міцними м'яснями їх мають.

Передраменні кістки тонші, ніж раменні. Радіальна кістка надто вилукувата, наближаючись своєю будовою до радіальної кістки у неандертальця.

Мисові кістки також масивні. Полові різниці в будові миси надто одмітні.

Стегенна (кульшова) кістка чоловікові середня завбільшки. Вона масивна й незграбна. Той самий характер будови має й гомілка, отже нижні кінцівки загалом масивні й незграбні.

Бонне намагався за методом Манувріє відзначити зріст індивідів, яким належали кістяки. Жінка має 147 сант., а старик 172 сант. Вік стариків не менший, як 50—60 р., а жінчин 20—25 р. Бонне й Молісон додержуються думки, що костяні останки з Оберкасселя належали індивідам, які становлять ще невідому відміну доісторичної людини. Інші вчені вбачають подібність кісток з Оберкасселя з одного боку до кісток Неандертальської раси, а з другого боку до викопних кісток Кро-Маньонської раси й раси Шанселада.

Гіпотези про спорідненість між сучасними расами й давніми викопними расами. Питання про те, який зв'язок існує між сучасними людьми й представниками первісних викопних рас,—є надто цікаве. Гіпотези про спорідненість між сучасними народами й старовинними расами, як про це вже казано, німецький антрополог Клаах гадає, що сучасні людські раси походять від двох первісних рас неандертальської й ориньякської. З усіх, що нині існують представників людськості найчистішу форму рис властивих неандертальцям зберегли негри, коли-ж австралійці за будовою свого кістяка мають багато спільного з Ориньякською людиною. А що представники цих двох давніх рас спарувались, то від них повстали різні європейські народи і сучасним людям більш або менш виразно є риси неандертальської чи ориньякської раси.

Цю Клаачеву гіпотезу тепер вважається за непідставну. Справді, про це вже казано, є багато даних, що суперечать цій теорії. Перш за все саме існування ориньякської самостійної раси є надто сумнівне, отже, тепер кістяк з Комб Капель вважається за один з варіантів Кроманьонської раси, який має деякі риси властиві неграм. Проте, ця раса стоїть окремо й за пізніших періодів зникає не залишивши нащадків, отже деякі палеоантропологі вважають її за суху гілку на генеалогічному дереві *Homo Sapiens*'а. Тепер є підстави думати, що сучасна людськість, можливо, походить від представників трьох рас (раси Грімальді, Кро-Маньон, Шанселада), які повстали одна по одній в межах Європи наприкінці плейстоценового періоду. На думку Буля, ці три раси походили від одного спільного пня давнішої доліхоцефалічної раси, що поширювалась на всю Європу, але слідів якої ще не знайдено.

Окремі риси, які характеризували цю первісну расу, спостерігається більш або менш між представниками сучасних народів. Справді, порівнюючи Соляс і Буль фізичні ознаки негроїдів з печери Грімальді з расовими властивостями деяких народів з Південної Африки (бушменів та готентотів) надто були вражені, коли довідались про подібність. І тим і тим характерні ознаки є довгоголовість, прогнатизм, широконосність (*platirrhinia*), розвиненість лицевої частини ушир, *chamæprosopia*, особливості будови нижньої щелепи й великість зубів.

Пізніше Верно виявив сліди існування негроїдної раси за пізніших доісторичних періодів. При цьому він пробував знайти спорідненість поміж расою Грімальді та іншими давніми расами, зокрема з расою Кро-Маньон. Спочатку, так пише Верно, ці обидві раси здаються одніми одна від одної, а втім, дослідивши деякі властивості, можна встановити між ними родовий зв'язок. Негроїди з Грімальді могли бути за предків представникам Кро-Маньонської раси. За дальшими дослідженнями Верно виявив існування морфологічних властивостей типічних для негроїдів і поміж представниками пізніших доісторичних періодів. Приміром, в Бретоні (Франція), в Швайцарії, в північній Італії наприкінці кам'яної доби, за бронзової доби й спочатку залізної подібуються індивіди, що були одніми від одноплеменників доліхоцефалією, виразним прогнатизмом і широким носом.

Верно вважає ці ухили від загального типу за часткову прояву атавізму¹⁾.

Два кістяки неолітичного періоду, що їх було виявлено в Шамбладі (Швайцарія), можна вважати за належні до негроїдної раси не тільки за подібністю черепної будови, але й за пропорціями кінцівок.

В лігурійських і ломбардських погребовиськах мідної, бронзової й залізної доби також було знайдено кістяки з ознаками типовими для негроїдної раси. 1919 року на Балканах і в Іллірії виявлено такі самі кістяки останки неолітичного періоду. Того-ж року в Болгарії винайдено статуетки мідної доби, які були подібні до негроїдів. Є підстави думати, що й сучасні Європейці мають деякі ознаки типові для негроїдів. Верно Запевняє, що зокрема можна спостерігати негроїдні риси поміж тубільцями Ломбардії, Тосканії, долини Рона, П'ємонта. Ці всі дані підсилюють твердження, що кістяки негроїдів з печери Грімальді належать не випадковим чужосельцям

¹⁾ Атавізм — спадковість, передача нащадкам властивостей, що їх колись мали предки.

з Африки, а представникам окремої раси, що жила в Південній Європі в середині четвертинної доби.

Слідом за расою Грімальді за доби верхнього плейстоцену появилася в Європі Кро-Маньонська раса. Вона поширилася по узбережжю Середземного моря та в центральній і східній частині суходолу. Нахідки численних костяних останків на цій території про це свідчать. Існування представників цієї раси виявлено і за неолітичного періоду. За досвідами кількох учених окремі риси характерні для Кро-Маньонців можна спостерігати між представниками деяких сучасних народів. Приміром, Колінсон доводить, що ці фізичні ознаки дається помітити між окремими індивідами в різних частинах Франції. Він видрукував фотографічні знімки людей з департаменту Дордонь: фізичні властивості цих людей ніби нагадують такі самі властивості Кро-Маньонської раси. Верно помітив такі-ж риси подібності між населенням Іспанії, а Марія й Мак Оліф (*Marie й Mac Auliffe*) спостерігали їх серед тубільців Туніса (1920 р). На думку Катрефаж і Амі (*Quatrefage і Hami*) риси Кро-Маньонської раси найкраще збереглися в гуаншів на Канарських островах. Разюча подібність, а іноді й повна тотожність гуаншівських черепів з черепами Кро-Маньонської раси свідчить про їхній родовий зв'язок.

За четвертинної доби, крім раси Грімальді й Кро-Маньон очевидно існувала ще одна самостійна раса, що її представник є власник кістяка, який знайдено в Шанселада. Вона повстала трохи пізніше, ніж негроїди й Кро-Маньонська раса: костяні останки її представника знайдено в шарах Магдаленського періоду.

Кістяк старика, що знайдено ще 1888 року коло Шанселада, спочатку вважали за кістяк Кро-Маньонської раси. Проте, досліджуючи Тестю пильніше, виявив, що череп має фізичні властивості, що надто подібні до расових ознак сучасних ескімосів. Подібність між кістяками з Шанселада і кістяками ескімосів зокрема виражено малим зростом, порівняно великою головою, доліхоцефалічністю, надто широкою й високою лицевою частиною, круглястими очними ямками й т. і. Нарешті, де-які археологічні й географічні дані потверджують родовий зв'язок між ескімосами й расою Шанселада. Амі, Жерве, Дюпон, Солляс (*Hamis, Gervais, Dupont, Sollas*) зокрема згадують про подібність їхнього начиння, знаряддя мистецьких витворів, навіть звичаїв. Приміром, будова погребовиськ, спосіб поховання мертвих, мають багато спільного.

Крім кістяка з Шанселада, на якому найтипівіше виявлено ознаки характерні для даної раси, до цієї самої групи очевидно стосуються й інші костяні останки (напр., череп з Ложері-Бос, кістяк з печери *Sorde* й т. і.); проте вони мають й Кро-Маньонській расі властиві ознаки.

Представники раси Шанселада очевидно спочатку жили в північній Європі. Наприкінці плейстоцену вони поширились на південь на місця, які раніш оселявала Кро-Маньонська раса, але їх на зорі сучасної доби потиснули нові раси, що прийшли з півночі.

Ці дані свідчать про послідовне існування в Європі за середини й наприкінці четвертинної доби трьох самостійних рас. Представники цих рас мали деякі спільні морфологічні властивості, і очевидно це є доказ на їх походження від одного загального пня. Є рація думати, що сучасні людські раси повстали шляхом повільної еволюції від цих трьох доісторичних рас. На думку Буля, надто цікавий є той факт, що кожна доісторична раса має подібність до одної з трьох груп, на які можна поділити сучасну людськість, — це є раси — чорна — меланодермічна (негри), біла — пойкилодер-

мічна (європейці) й жовта—ксантодермічна (монголи). Негроїдів з Грімальді слід вважати за предків сучасних негрів. В Африці (особливо в північній) найдено останки багатой ориньякської індустрії, і подібність цієї індустрії й мистецьких витворів до індустрії й мистецьких виробів європейських, нарешті винаходи в Європі костяних останків представників негроїдної раси—все це є доказ твердження, що європейський суходіл за ориньякського періоду не відокремлювався від африканського, що між Європою й Африкою був зв'язок.

Кро-Маньонська раса, про це вже казано, розповсюджувалась по південній та середній Європі. Вона не має родового зв'язку з будь-якою сучасною етнічною групою, але її морфологічні властивості подібуються в окремих індивідів різних європейських народів. Нарешті, раса Шанселада має спільні фізичні риси й спільність культури з сучасними ескімосами, цеб-то представниками жовтої раси. Звичайно, ці погляди про родовий зв'язок між доісторичними й сучасними расами є лише гіпотеза, яку ще треба перевірити; дальші нахідки костяних останків представників давніх рас потвердять або спростують ці дані.

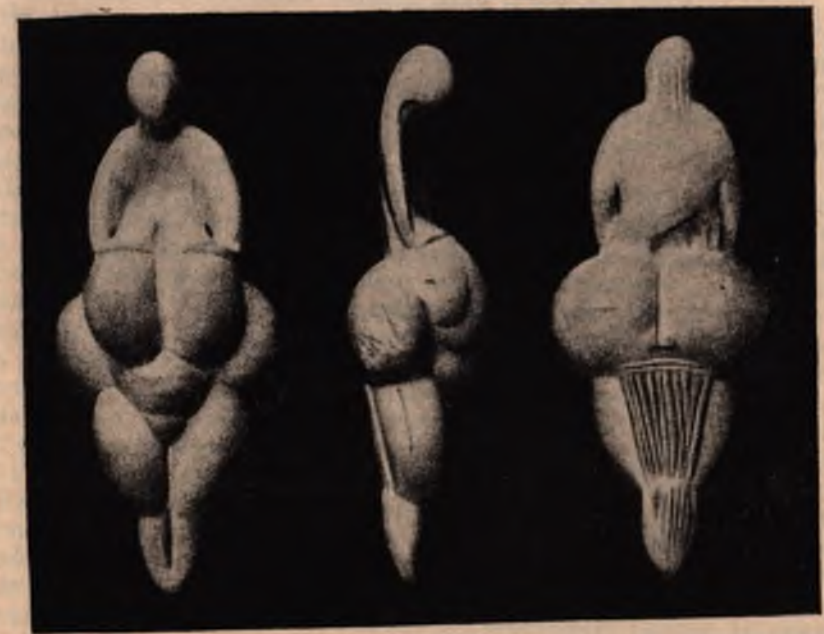
Новіші нахідки мистецьких виробів Орин'якського періоду. Крім нахідок, що про них уже згадано, за останні часи в Європі зроблено знаходи археологічного характеру, наприклад, різьбярські витвори людських фігур. Ці перші прояви мистецтва надто цікаві й антропологам. Саме тоді, як нахідки кістяків дають змогу узнати про зріст, пропорції тіла й будову черепа, різьбярські витвори до деякої міри з'ясовують питання про будову м'яких частин тіла й зовнішній вигляд прадавньої людини. Відома річ, що наприкінці минулого століття й спочатку теперішнього по різних місцевостях Франції знайдено кілька статуєток, що порівняно гарно збереглись. Вони зображують голі жіночі постаті. Приміром, 1895 року Піет знайшов у печері департаменту Ланд кілька статуєток зі слонової кости, назвавши їх «Венерами з Брасемпуї» (Venus de Brassempouy). 1898 року в печері Грімальді в Ментоні колекціонер Жюльєн (Julien) теж найшов кілька жіночих фігур зі стеатита досить мистецьки зроблених. Цікава нахідка й Зомботі в ориньякській жовтій глині (лес) в Вілендорфі (Нижня Австрія). Це є зображення голої жінки з масивними пропорціями, великими грудьми й опуклим животом. Нарешті, 1911 року Лалан (Lalain) найшов в Лосселі (Дордонь) барельєф, що зображував чоловіка й жінку в позі гріху. В тім самім місці через рік найдено ще чотири барельєфи. На одному 40 сант. завдовжки зображено жінку з бізоновим рогом в руках.

Обрис голови накреслено майже непомітно, але деталі будови тіла зображено до дрібниць. Звертають на себе увагу великі звислі груди, опуклий живіт з глибокими зморшками бутурми, з випнутим лобиком, надто розвинені стегна й порівняно тонкі руки й ноги. Другий барельєф подібний до першого. На третьому зображено чоловіка. В протилежності незграбному обрисові жіночих постатей погруддя йому має тонку зграбну форму. На жаль цей барельєф не має голови й більшої частини рук і ніг. Розполіг решти тіла дозволяє припустити думку, що цей барельєф зображував чоловіка, що стріляє з лука. Цікава нахідка з циклю «ориньякських Венер», яку виявлено 1922 року подружжям де-Сан-Пер'є (de Saint-Perier). Вони знайшли в печері коло містечка Леспюг (L'Espugue) (в департаменті Верхньої Гарони) статуєтку 147 мм. завбільшки, яку вирізьблено з мамон-

Мал. 8.

Тип Кро-Маньонської раси серед сучасного населення Франції.

Мал. 9.

«Венера» з L'espugue.

Ж. 22М

Ж. 22М

тового сікача. Статуетку, що добре зберіглась, виконано так по-мистецьки, що її прозвали «цариця ориньякських Венер».

Ця жіноча постать за багатьма фізичними властивостями нагадує раніш знайдених «Венер». Приміром, голова їй подібна до голів статуеток з Ментони й Брасемпоні; її зроблено надто незграбно, окремі риси на лиці майже не помітно, волосся їй коротке й частково закриває лице. Як ментонській статуетці, як і їй шия тонка, огруддя пласке. Зграбні руки трохи відділено від тулуба; вони нагадують верхні кінцівки фігурки з Вілендорфа. Довгі товсті груди звисають на випнутий живіт, стегна й литки масивні як і в більшості ориньякських Венер. Нижню частину живота одбито і про розвиненість і форму лона не можна сказати щось певне. Але що відрізняє нахідку з Леспюг від усіх інших, так це одяг, або краще тканина, що покриває нижню частину сідалини, стегна й литки ззаду. Ця одяг складається з шнура, що підперізує стегна, й почеплених на нього пасмужок або шкіряних ремнів, що закінчуються знизу торочками.

Всі ці статуетки і барельєфи, що їх знайдено по місцях порівняно далеких одне від одного, майже одного віку, а саме найдавнішої ориньякської доби (нижні шари верхнього плейстоцену).

Друга риса, якою позначаються всі статуетки, це є спільна подібність в зображенні жіночих постатей. За цими даними можна думати, що ці зображення відтворювали в грубій формі расовий тип ориньякської людини.

Порівняння фізичних ознак, зображених на барельєфах, і расових властивостей деяких сучасних народів дало цікаві наслідки.

На жаль, майже на всіх статуетках голова зображена примітивно, риси обличчя не помітно, волосся вирізьблено рівнобіжними смужками або невеличкими квадратами. Так само в давньому Єгипетському мистецтві зображувано коротке, скуйовджене волосся (негрів, бушменів, готентотів). На думку Лолана, лица на барельєфах є трохи подовгуваті з випнутими вилицями й гострим підборіддям.

Це спостереження не суперечить з остеологічними даними досліджень над черепами представників ориньякського періоду. Жіночі постаті переважно короткі, масивні, огруддя плоске з довгими одвислими грудьми, живіт опасистий, опукуватий, великі зморшки спускаються з живота й закривають лобик. Сідалина дуже випнута, очевидно тут було надто підшкурного товщу (стеатопігія). Стегна масивні, а литки й ступні навпаки досить зграбні. Полові частини дуже розвинено. Напр., на статуетках з Вілендорфа і з Брасемпоні зображено надто розвинені малі соромітні губи на кшталт так званої «фартушини бушменок». Деякі вчені Піет, Лолан, Соляс зауважують велику подібність фізичних ознак в ориньякських Венер і сучасних бушменок, що відзначаються надто виразною стеатопігією. На думку цих вже вчених чоловічі постаті зображені на барельєфах й вирізьблені статуетками нагадують своїми обрисами струнких, тонких бушменів. Не треба забувати, що кістяки негроїдів з Грімальді дуже подібні до бушменських кістяків. За етнографічною думкою сучасні народи Південної Африки мають багато спільного з населенням Європи за ориньякського періоду. В Південно-Африканських погребовиськах знайдено кружечки зі струсової шкаралупи, кам'яне знаряддя, оздоба з кісток і мушлів, що нагадують такі самі вироби ориньякської людини. Мистецтво бушменів має велику подібність до європейського мистецтва печерної людини. Одна зі спільних властивостей цього мистецтва є та, що зображення людські,

куди менш доскональні від малюнків тварин, крім того людей іноді зображали з хвостами й звірячими машкарами замість людського лиця.

Отже, ціла низка даних свідчить, що між сучасними бушменами й представниками населення Європи за ориньякського періоду є родовий зв'язок. В сучасний момент надто тяжко вирішити питання, чи походять сучасні бушмени від первісної ориньякської людини, чи може ті й інші мають спільних предків. Справді, деякі антропологи вважають бушменів за нащадків дуже давньої людської раси. Родовий зв'язок між давньою людською расою, що жила в Європі й сучасним населенням Південної Африки потверджує думку, що за давніх часів Африка й Європа склали один суходіл, який було населено одною расою.

Палеоантропологіні нахідки в позаєвропейських країнах. Проти Європи по інших країнах знайдено невелику кількість антропологічних й археологічних нахідок, які заслуговували-б наукової уваги. Там майже не робилось систематичних розкопок під керуванням наукових робітників, як це було в Європі. Загалом нахідки мали характер випадковості, отже, й геологічний вік знайдених костяних останків точно не зазначався, а через це й сам винахід витрачав на своїй науковій вартості.

Азія. В Азії на острові Яві 1909—1911 р. експедиція Селенкі ретельно досліджувала місцевість, де Дюбуа 1892 р. найшов костяні останки пітекантропа. Проте, дослідження лише збільшили геологічні й хронологічні дані що до нахідки пітекантропа, а нового нічого не знайдено.

Слід згадати й про три черепи, які описав Верно, їх знайдено в печері біля Тонкіна 1909 року. Ці черепи належать до неолітичного періоду; їхня дисгармонійна будова нагадує черепи представників Кро-Маньонської раси; вони напевне належали представникам не монгольської раси, а кавказької.

Далеко пізніше японський палеонтолог Матзумото (Matsumoto) зробив в Азії знахід.

1915 року він надрукував розвідку про крижову кістку давньої людини, яку він найшов у лесовім шарі коло Но-нан в Китаї разом з костяними останками первісного слона. Характерні властивості цього крижа є мала вилукуватість і повільне зменшення крижових хребців в кавдальному напрямку.

Ці властивості нагадують такі самі ознаки на крижі неандертальської людини, але на крижах сучасних людей їх не помічається.

1921 року в Японії виявлено кілька кістяків разом з останками індустрії й домашнім знаряддям неолітичного періоду. Матзумото вбачає в цих кістяках принаймні три морфологічні типи, а в тім усі кістяки мають деякі спільні риси, що нагадують морфологічні властивості характерні для кістяків сучасних айнів.

Того-ж таки 1921 року Санчес-і-Санчес (Sanchez y-Sanchez) у місті Манілія (в Філіпінах) найшов людський череп у ґрунті на 2,5 м. завглибшки. В надрукованій розвідці він зауважує про деякі риси характерні для черепів сучасних негритосів, застосовуючи індивіда, якому належить череп до особливої раси пранегритосів; представники цієї раси за його назвою становлять тип Homo Manilensis.

На жаль ця нахідка великої наукової ваги не має за браком даних, які допомогли-б точно відзначити її вік.

На думку братів Сарасін, інша відміна примітивної раси негритосів, невелика на зріст, населяла острови Цейлон, Суматру, Целебес.

1921 року Дюбуа зробив в Амстердамській Академії доповідь про два черепи з Вадьяка (Wadyack) на острові Яві, які знайдено ще року 1890. Від них збереглись лиш напівзруйновані фрагменти. Один з черепів очевидно чоловічий, другий жіночий. Обидва черепи доліхоцефалічні й одмітні від малайських черепів багатьма анатомічними властивостями, приміром, спадистим чолом, великими й низькими очними ямками, човнистою (скафоцефалічною) формою черепного відділу. Всі ці ознаки становлять характерні властивості тасманійцям і австралійцям, отже, є рація думати про родовий зв'язок знайдених черепів з австралійськими й тасманійськими. Жіночий череп надто великий (довжина 200 м.м., ширина 145 м.м., місткість 1550 куб. см.); така місткість перебільшує максимальну сучасних австралійських і тасманійських жіночих черепів і менша за мінімальну місткість європейських жіночих. Нижня щелепа з Вадьяка так само масивна, як Гайдельберзька. За фактом існування на острові Яві черепів з морфологічними ознаками австралійських і тасманійських деякі вчені, приміром, Буль, Дюбуа, почали вважати людину з Вадьяка за предка сучасним австралійцям, а Східню Азію за місце, звідки походять сучасні австралійці.

Отже, по Азії в різноманітних геологічних шарах виявлено костяні останки представників кількох рас, а саме черепи надто подібні до Кро-Маньонських і очевидно черепи предків сучасних монголів, негритосів, негроїдів і австралійців.

Проте, таких знаходів ще небагато, отже, важко уявити певний склад первісного населення в Азії. Певна річ, що з дальших винаходів матимемо новий цінніший матеріал.

Австралія. Палеоантропологічні дослідження роблено й в Австралії. Дослідити цей суходіл надто цікаво, бо сучасні тубільці на ньому є найпримітивніші люди, й напевне зберегли чимало морфологічних властивостей, якими відзначалися первісні наші предки. Сучасні австралійці мають порівняно надто низький рівень розвитку; їхні знаряддя й мистецькі витвори мало одмітні проти тих, які були у викопних людей.

В Австралії наукових дослідів до цього часу зроблено мало і костяних останків первісної людини так само мало виявлено. 1898 року Арчібальд (Archibald) найшов в Австралії на піску давніх третинних шарів сліди ступень і сідалин, вважати які він ладен був за сліди третинної людини. А втім згодом виявилось, що гадані сліди людини справді є сліди кенгуру Неслінг. (Noethling).

1914 року Давід і Вільсен зробили доповідь у науковім товаристві м. Сиднея про знахід викопного людського черепа біля Тальгая в Дарлінг-Довні. (Dawling Dawn Quiensland).

Надалі про цей череп писав Сміт 1918 року. Знайдено його ще р. 1884. У землі на 2,5 мет. завглибшки його найшов один старий робітник серед невеличкої річки «Dalrymple Creek» намулів, що складалась з двох шарів: верхнього—чорноземного й нижнього—брунатно-червоної глини, з грудками вапняку.

Череп мабуть лежав у верхній частині нижнього шару. На тім самім місці інших кісток не знайдено, проте по ложбицях інших струмків, що течуть прибіч, в аналогічних ґрунтових шарах виявлено костяні останки первісних торбинкуватих Diprotodonta, Nototherium, Megalania й т. ин.

Костяні останки тварин в тім самім стані фосилізації, як і череп з Тальгая, просяклий солями ваповими і пофарбований від солів заліза.

Геологи, відколувавши мінеральні річовини, довідались, що череп надто крихкий і здебільшого зруйнований. Питома вага шматочка тім'яної кістки становить 2,79. Вона має лише 3,6% органічних річовин. За мінералізацією кістки вік нахідки стосується до плейстоцену. Лицева частина збереглась краще, ніж черепний коробок, подібний до мозаїки з окремих дрібних шматочків. За дослідженням черепу виявилось, що його власник є хлопчик 14—15 років. Профіль черепа майже припадає до профіля сучасних австралійських черепів, проте, спостерігається деякі примітивні риси. Приміром, прогнатизм на черепові з Тальгая помітно дужче, чоло надто спадисте; проте, надбрівні дужки не дуже випнуто, напевне цьому спричинився молодий вік суб'єкта. Очні ямки великі, форма їм чотирикутна, носові кістки плоскі, форма піднебіння примітивна. Надто цікаві властивості жуйного апарата. Кутні зуби мають рівнобіжний розполіг, ікла більші, ніж сучасній людині, їхні вінця на кілька міліметрів вищі, як рівень інших зубів. Через це на місцях дотику з нижніми малими кутніми утворилось дві фацетки.

Розполіг цих фацеток не такий як у сучасної людини, навпаки, він дуже нагадує їхню локалізацію на зубах у молодих orangів і горилл. Проте, слід зауважати, що на верхній щелепі немає діястем для нижніх ікол.

Деякі, що про них сказано, властивості зокрема помічано й у сучасних австралійців, а в тім, щоб їх так прикро було виражено та ще й на тім самім черепі, ніхто спостерігав. На думку Сміта, череп з Тальгая належав первісному пра-австралійцеві (цеб-то, предкові сучасним австралійцям): головний мозок йому порівняно був розвинений, але будова лицевого черепа, а надто зубів нагадували примітивні тваринні предківські риси.

Нахідка з Тальгая є перший документ, який потверджує існування в Австралії людини за плейстоценового періоду. Дослідження черепів з Вадьяка, з острова Яви, з Тальгая подекуди освітлює походження австралійців і тасманійців. Проте за двома лише нахідками справу не вирішено, мусимо чекати на нові винаходи.

А ф р і к а. З-поміж нахідок, які виявлено останніми десятиліттями, найцікавіші є палеоантропологічні винаходи в Південній Африці. По різних місцях на цім суходолі виявлено індустріальні вироби та усякі зображення (рисунок, примітивні гравюри); все це стосується до палеолітичного й неолітичного періодів, стверджуючи існування за тієї доби доісторичної людини. Проте, костяних останків первісних людей в Африці подекуди знайдено замало. В Північній Африці знайдено кістяки, які становлять два основні типи. Перший має багато спільних рис з типом середземноморської раси, а другий з типом негроїдної раси. Дослідивши ці кістяки та взявши в пам'ятку їхнє територіальне розповсюдження можна вважати Північну Африку за населену підчас плейстоценового періоду білою расою; ця раса своїми морфологічними властивостями нагадує європейську расу Кро-Маньон. Подекуди є підстави думати, що Північна Африка була за матір Кавказької расі. За пізнішої доби цю расу, очевидно, витиснула негроїдна раса, яка, розповсюджуючись на північ, нарешті допрямувала до Середземного моря. Хто були попередниками цих рас, ми поки-що нічого не знаємо.

Протягом останнього десятиліття видруковано дані про три дуже важливі нахідки, дослідження яких дає деякі відомості про прадавнє

населення Африки. За кілька місяців до початку світової війни по німецьких, французьких та англійських журналах було надруковано оповістку про знахід дуже давнього людського кістяка в північно-східній частині німецької східно-африканської колонії. Німецький геолог Рекк по цілому ряді лише для того вжитих розкопок найшов у долині Ольдвай по-край степу Серегенті костяні останки деяких ссавців і людський кістяк, який зберігся порівнюючи достатньо. Цього кістяка знайдено завглибшки на 3—4 метри. Кістки тварин і людини пробували в такому твердому ґрунті, що виганяти їх довелось, вживши молотка й долота. Без жадного сумніву цей кістяк не є похований, отож й вік його той самий, що й геологічного шару, де його знайдено. За даними геологічних, палеоантропологічних і стигмографічних досліджень дається застосувати нахідку до часу останнього льодовикового періоду в Європі. Що до властивостей черепа в попередній оповістці дано лише загальні короткі відомості, а саме: зазначено, що череп надто великий, форма йому доліхокранічна, а деякі морфологічні властивості наближають його з негроїдними черепами. Всі 36 зубів добре збереглись, на деяких помітно сліди штучного підпилювання, що його вживають і сучасні негри. Проте, цих відомостей, які маємо про нахідку з Ольдвай, не досить щоб надати їй справжньої наукової ваги.

Другу нахідку (1914 р.) зроблено в Боскопі, прориваючи канал відводнювати поле. Знайдено костяні останки людини, що складаються з окремих уламків черепа, нижньої щелепи й діяфізів довгих кісток. Про цей знахід оповіщено по різноманітних англійських наукових журналах 1915—1917 р. На жаль за даними по дослідженнях неможливо точно відзначити геологічний вік костяних останків, але надто велика мінералізація кісток дає змогу застосувати нахідку до дуже давньої доби. Костяні останки з Боскопа багатьма сторонами скидаються на черепу Кро-Маньонської раси. Зокрема між ними є така подібність: п'ятикутна форма черепа, нерозвиненість надбрівних дужок, випнута glabella, дуже виразний потиличний горбок. Черепне склепіння з Боскопа можна так само порівняти, що до загальної форми, з черепами негроїдів, негрів Банту й представників Кро-Маньонської раси. Від нижньої щелепи збереглись лише горизонтальні частини; щелепа відзначається могутнім розвитком, підборіддя виражено майже непомітно, підборідні ямки невеличкі. На нижній щелепі зберігся лише один зуб, а саме другий кутній з лівого боку, вінця йому надто зруйновано. Розміром щелепа підходить до щелепи сучасних людей. Стадія її розвитку прогресивніша за черепну.

Е. Сміт досліджував зліпок з внутрішньої черепної поверхні. Цей зліпок трохи пласкуватої форми. Деякими властивостями він нагадує зліпки з неандертальських черепів. Проте більший розвиток чільних горбків відзначає подібність до черепів пізніших людей, які населяли Європу за доби верхнього плейстоцену. Наукова вага костяних останків первісної людини з Боскопа надто зменшується за браком певних даних для встановлення геологічного віку цих кісток. За деякими даними дається щось найпевніше застосувати нахідку до плейстоценового періоду. Отже, можна здатись на думку, що в Африці за того періоду жила раса, представники якої своїми фізичними ознаками трохи скидалися на людей, що жили в Європі за верхнього плейстоцену; крім того вони мали деякі риси властиві негроїдній расі.

Але найцікавіша з находок, які зроблено в Африці, є череп з Брокен-Гіла (Broken-Hill). Перші звістки про цей знахід надруковано в англійських журналах за падоліст 1921 року. Спочатку цей череп описав англійський вчений Сміт-Вудворт (Smith-Woodward).

В північній частині Родезії стоїть кряж, що зветься Брокен-Гіл і має поклади оліва й цинку. В ньому була печера тим на всю країну знана, що була пишно оздоблена сталактитами і, крім того, в ній лежали великими купами скам'янілі кістки всіляких тварин. Підчас розробки покладів цинку й оліва більшу частину кряжу й саму печеру було зруйновано. В найглибшій і найвіддаленішій частині печери наприкінці літа 1921 року найдено людський череп, кілька останків людських кісток і поряд з ними кам'яне знаряддя й костяні вироби. Лежали там і поламани кістки тварин, що напевне ними живилась та людина. Утворені людською рукою вироби, які найдено в тій печері, мало одмітні проти тих, що вживають сучасні бушмени. Розтроснені кістки тварин належать до відмін, що існують і тепер. Ці кістки добре збереглись. Поверхню їм покрито шаром кремністого цинку. Костяні останки людини складаються з черепа, на жаль без нижньої щелепи, з уламка верхньої щелепи іншого, очевидно, меншого розміром, з крижа та з однієї великої гомілкової кістки. Ці людські кістки також не є фосилізовані.

Дослідження черепа дало надто цікаві наслідки. Цей череп ані трохи не подібний до черепів африканських тубільців. Навпаки, він надто скидається на неандертальський череп. Деякі мавпині ознаки на черепові з Брокен-Гіла одмітніші проти тих самих ознак на черепах неандертальських. Череп довгий (найбільший подовжний діаметр 210 мм.), надто вузький (144 мм. завширшки). Він має доліхоцефалічну форму. Вишина черепа 131 мм. Ці числа на диво подібні до розміру черепа з Ла-Шапель-о-Сен. Проте, різниця є, бо місткість черепа з Брокен-Гіла замала проти місткості неандертальських черепів, а саме—тільки 1280 куб. сант. Надбрівні дужки надто різко випнуті вперед; лоб спадистий назад, посередині чола проходить гребінь. Лицева частина черепа скидається на морду, верхню щелепу геть випнуто вперед, носові отвори широкі, піднісся різко виражено. Піднебення велике. Зуби чисто людські; ікла середні розміром; зуби мудрости розвинено так само, як у сучасних людей. Важливий є факт, що всі зуби зіпсовані. Цієї патологічної ознаки ще не помічано на первісних викопних черепах. Вважаючи на форму верхньої щелепи можна сподіватись, що нижня щелепа була надто масивна.

Вудворт робив спроби структурувати череп з Брокен-Гіла, додавши до нього Гайдельберзьку щелепу. Але навіть ця широка й масивна кістка для цього черепа замала й вузька.

Кістки кінцівок типово людської форми. Е. Сміт, дослідивши зліпок з внутрішньої поверхні черепа, зазначає, що мозок людини з Брокен-Гіла збудовано занадто примітивно: чільна частина мозку й нижня скронева розвинені дуже мало. Навпаки, ті частки мозку, де локалізовано слухові центри, добре розвинені.

Проти черепів неандертальської раси череп з Брокен-Гіла має одну характерну властивість: потиличний отвір, як і сучасним людям, має дальший наперед розполіг, ніж неандертальцям. Ця ознака свідчить про повну рівновагу черепа на хрибті й про те, що людина, якій належав череп, мала вертикальну постать. Головним чином ґрунтуючись на цій

характерній властивості Вудворт застосовує людину, якій належав череп з Брокен-Гіла, до окремої відміни під назвою Родезійської людини (*Homo Rodesiensis*).

Певна річ, що не вважаючи на примітивно-мавпуватий череп, *Homo Rodesiensis* мав станівку простовісну постать. Дюбуа вважає, що *Homo Rodesiensis* лише з першого погляду скидається на неандертальця, наближаючись навпаки до австралійського типу. На думку Дюбуа, *Homo Rodesiensis* геть швидче мусить називатись протоавстралієць, ніж людина з Wadjak'a. Повстає питання, як же справді погодити подібність Родезійської людини до неандертальця, по-перше, і по-друге до австралійської людини. Крім того, як з'ясувати, що майже в центрі Африки на віддаленні 900 кілометрів від найближчого берега океану за доби близької до сучасної був індивід такий одмітний проти представників усіх народів, які живуть на цій суходолі.

Буль узв'язав на такий спосіб з'ясувати це явище. Він вважає, хоч є деякі одмітні морфологічні властивості неандертальської людини, Родезійської й сучасних австралійців, а проте спільні морфологічні риси припускають можливість існування спільного предка, розповсюдженого по великій території. В Європі неандертальська людина, очевидно, раптом зникла після льодовикового періоду, а в Африці вона могла зберегтись ще на довгий час, підлягаючи еволюції. Приміром, Родезійська людина хоч і зберегла примітивні риси черепної будови, проте цілком досягла станівкої прямоногої ходи. Цією стороною вона вже має вищу стадію розвитку, ніж неандертальська людина.

Отже, є рація думати, що протягом довгого часу представники дуже давньої людської раси існували в центрі Африки між негритянськими народами. Деякі з цих народів так само мають надто давнє походження. Тепер вони пробувають в стадії вимирання.

За Булем фізичні й патологічні риси черепа з Брокен-Гіла, очевидно, свідчать, що людина, якій належав череп, вмерла порівнюючи недавно. Можливо навіть де-небудь в недослідженій частині Африки ще й тепер є живі екземпляри останніх представників неандертальської людини або її відміни—*Homo Rodesiensis*.

Нещодавно палеонтологія до своїх скарбів набула ще нову надто цікаву находку останків викопної людини в Південній Африці. На жаль, відомості, які до цього часу видруковано про цей знахід, ще не є вичерпані. Наприкінці 1924 року в англійськiм журналі *Nature* видруковано деякі дані про находку одного давнього черепа професором Raymond Dard'ом з Йоганесбургіу. На думку Dard'a, цей череп належав істоті, яка поряд з сутомавпиними ознаками мала багато й властивих людині рис. Цього нового представника гомінідів названо *Australo-pithecus africanus*.

В Південній Африці 80 миль на північ від Кімберлея завглибшки на 50 англійських футів було знайдено посеред значної кількості мавпиних кісток з роду *Cercopithecidae* частину черепного коробка й належні до нього лицеві кістки.

Dard'ові далось відтворити череп майже цілком.

Дослідження цієї находки довели, що череп має деякі людські властивості. І хоч половини черепного коробка не вистачає, проте, найголовніші черепні діаметри далось вимірити. Череп доліхоцефалічний, лицева частина подовгувата, гармонізує з подовгуватим-же черепним коробком. Чоло трохи

спадисте, проте, цю властивість не так виражено, як в антропоморфних. Впадає на око відсутність надбрівних дужок. Ця властивість відрізняє знайдений череп від пітекантропового черепа й неандертальських і наближає до черепа з Пільтдовна. Очні ямки кругляві, їхній розполіг та деякі інші властивості суто-людські. Нижня щелепа масивніша за щелепу сучасної людини, а втім геть менша за щелепу антропоморфних. Проф. Dard вважає, що ця щелепа є проміжна ланка між мавпиною й людською. Розполіг і форма зубів суто-людські. Це молочні зуби, які в людини належали-б шостирічній дитині. Молодий вік індивіда, якому належить цей череп, трохи ускладняє порівняння даного знаходу з черепами антропоморфних мавп. Справді, морфологічні властивості на черепах молодих мавп ще порівняно мало досліджено. Потиличний отвір в черепі лежить далі назад розполіг, ніж в черепові сучасної людини; цією стороною він становить промежність між розпологом потиличної дірки в Родезійській людини й мавп.

На підставі цієї властивості в черепній будові Dard зробив висновок, що істота, якій належав цей череп, опанувала прямоноге ходіння; передніми кінцівками вона не спиралась, а хапала. Проте, цю думку проф. Dard'a слід вважати за гіпотезу, бо кісток з кінцівок немає. Дослідження порожняви черепного коробка довело, що вона завдовжки 114 міл.; ця порожнява перебільшує на 3 мм. довжину черепної порожняви в шимпанзе й на 14 мм. менша за порожняву гориллиного черепа, відповідного розміром. Слід пам'ятати, що череп належав молодому індивідові, отже, череп дорослого своєю місткістю мусив перебільшувати череп антропоморфних мавп.

Досліджуючи зліпок внутрішньої поверхні черепного коробка, виявлено, що скронево-тім'яна частина мозку порівняно з розміром цієї частини в антропоморфних добре розвинена. Розвиток зазначених мозкових відділів, де, певна річ, мають розполіг асоціативні центри, зв'язано, очевидно, з людським думанням і, як вважає Elliot Smith, з стереоскопічним зором.

На підставі дослідження костяних останків *Australopithecus africanus* можна дійти до думки, що найхарактерніші властивості даного черепа є ступінь розвитку мозкового коробка та форма й розмір нижньої щелепи, інші ознаки можна з'ясувати тим, що череп належав молодому індивідові й остаточно ще не розвинувся.

На жаль геологічний вік знаходу ще не виявлено, а тому за умовинами, в яких знайдено черепа, слід думати, що череп є дуже давній.

Є підстави застосувати його або до початку четвертинної, або навіть до третинної доби, отже, він так само давній, або ще й давніший за костяні останки пітекантропа.

А м е р и к а. Нахідки костяних останків первісної людини в Північній і в Південній Америці що до кількості численні, а втім лише деякі з них мають наукову вартість. Певна кількість цих знаходів, виявилось, не стосувалась до доісторичної доби, отже, хоч до того їм і надавалось великої ваги, довелось позбутися того зацікавлення, яке вони викликали спочатку. Приміром, взяти знахід костяних останків у Новім Орлеані, в Колорадо, Калаверосі, ще більші знаходи в Трентоні і в Пентоні (Мексика 1879 — 1899р.р.), як згодом виявилось, усі ці знайдені костяні останки людини належали сучасним індіям; черепи з Бурлінгтон-Капті, з Реверієв Семетрі, очевидно, належали голандцям, що кілька століть тому емігрували до Америки. (Грдлічка). А що до так званих «людей леса» (кістяк дорослої людини й дитяча щелепа)

Мал. 10.
Череп з Talgai.

Мал. 11.
Череп *Australopithecus africanus*.

з Лансінга, 12 кістяків з Небраска (1894—1906), то повстали гострі суперечки. Деякі вчені (Бартон) стосують їх до плейстоценового періоду, найшовши деякі спільні риси з неандертальцями й пітекантропом. Проте, інші, приміром, Грдлічка, вважають їх за костяні останки сучасних індіців.

1914 року в американських журналах надруковано оповістку про знахід людського черепа в покладах асфальту (Ронхо-ла-Бреа, Каліфорнія). За першими даними індивіда, якому належав череп, вважали за сучасника Smiladon'ові й деяким іншим ссавцям, що вже зникли. Отже, багато дехто гадав, що докладне дослідження хоч подекуди з'ясує питання про первісну людину в Америці. Але згодом виявилось, що передчасні висновки й надії не виправдано. По-перше (Меріам), з погляду стратиграфічного важко відзначити геологічний шар, де було знайдено костяні останки, бо цьому ставала на перешкоді вязкість асфальту, який міг затоплювати за різні періоди яму чи улоговину в ґрунті, де було знайдено людський кістяк. По-друге, палеонтологічні дані так само не потверджують давности нахідки. Справді, численні останки тварин, які знайдено поряд з кістяком, не стосуються до плейстоценового періоду, а належать сучасній каліфорнійській фавні. Антропологічні дані також спростовують давність нахідки, бо кістяк цілком скидається на кістяки сучасних індіців, що населяють частину Каліфорнії, де знайдено кістяк. Отже, за цілим рядом даних костяні людські останки не стосуються до плейстоцену. Геть пізнішу нахідку в Північній Америці зроблено 1916 року в Веро (Флоріда). Тут і раніш було знайдено людські костяні останки. Наприклад, цілу серію нахідок виявлено 1852—1886 р. на березі озера Монрое, та на півдні Сарасата недалеко від м. Оспрей. Але згодом виявилось, що ці костяні останки також належать індіцям. Нахідку в Веро зробив геолог Селар, як прокопувано канал до зрошення. На 80 см. завглибшки в шарі, де лежали кістки тварин плейстоценового віку (напр., слон *Elephas Colombi*) знайдено два людських кістяки. В тім самім шарі, крім того, знайдено й уламок кременю та кістки, очевидно, оброблені людською рукою. В горішньому шарі також виявлено всілякі вироби з кісток черепки з горшків.

Селар гадає, що нахідка має вік плейстоценового періоду, палеонтолог Хай також поділяє Селарову думку. Але інші, приміром Грдлічка, вважаючи на подібність знайдених кістяків до сучасних індіських, не погоджуються з Селаром. Беруть вони на увагу й те, що в кістках збереглося чимало органічних речовин. А в тім Грдлічка ладен пристати на думку, що костяні останки стосуються до перших часів, як появились у Флориді індіці. Отже, питання про існування людини в Америці за плейстоцену не вирішено. Ще й досі в Америці не знайдено первісних людських кістяків, які мали-б морфологічні риси надто одмітні від сучасних рис на кістяках індіців.

До останнього часу в Америці ще не знайдено костяних останків широконосих мавп.

1922—1923 р. Осборн, Грегори й Гельмон описали кутній зуб правої частини верхньої щелепи, яка, на їхню думку, належала представникові групи антропоморфних і людини. Цього представника вони назвали Гесперопітекус Гарольдкокус (*Hesperopithecus Haroldcokus*).

Цього зуба знайдено в піску й жорстві Снек-Крік (Snake-Crack) в Небрасці суміш з багатьма уламками надто зруйнованих та скам'янілих кісток. За даними Матью (*Mattheuw*) останки первісної фавни стосуються до

нижнього пліоцену (цеб-то, до горішніх шарів третинної доби). Найденого зуба на жаль надто зруйновано, приміром, жуйної поверхні вінце майже не має і це в значній мірі перешкоджає дослідити й збагнути природу цього зуба. Завбільшки цей зуб, як відповідний зуб шимпанзе. Ця нахідка дає припустити думку, що представник антропоморфних замандрував зі Старого Світу до Нового разом з антилопою, бізоном, мастодонтом та іншими ссавцями.

В Південній Америці найголовніші палеоантропологічні знаходи зроблено ще за минулого століття. Деякі знаходи зроблено в Аргентині, інші по печерах Бразилії. Найцікавіші є дослідження данського натураліста Лунда, (Lund'a), який сорок вісім років свого життя поклав на вивчення бразилійської фауни. Він дослідив над 800 печер у провінції Мінае-Жерос. В одній береговій печері над озером Сумідуро близько Лага-Санта він виявив кістки тридцятьох індивідів. Ці костяні останки,—більшість з них перевезено до Копенгагена,—досліджено багатьма вченими (Ласердо, Пейксато, Блак, Катрефаж, Кольман й ін.). Дехто, приміром, Катрефаж, вважають, що знайдені кістки належать до представників окремої раси, яку прозвано раса Лага-Санта. Є думка, що вона існувала за плейстоцену. Представників цієї раси можна знати за такими властивостями: череп малий на розмір, доліхокранічний і високий, лице коротке, лоб широкий, ніс і очні ямки середньої величини, піднебення надто широке. А що вилиці розвинено надто, то лицева частина має характерну пірамідальну форму. Як давні є костяні останки представників цієї раси, важко відзначити. Дехто стосує їх до плейстоцену. Грдлічка додержується іншого погляду: він не вважає знайдені кістки за давні. За його даними, вони мають морфологічні властивості, які характеризують представників сучасної «американської раси».

Нахідки костяних останків людини в Аргентині найголовніше досліджував Амегіно. В свій час праця цього палеонтолога наробила «багато галасу з нічев'я». За своїми дослідженнями він утворив своєрідну гіпотезу про походження людини. На його думку, костяні останки належали представникам відмін, які він назвав «prothomo, diprothomo, tatarprothomo» і т. ін. Ці прадавні предки людини є, на думку Амегіно, ланки між невеликими мавпами третинної доби (Homunculidae) й сучасною людиною (Homo Sapiens), а їхні морфологічні властивості ніби потверджують збудовану ним схему генеалогічного древа людини. Але надалі виявлено, що більшість описання Амегіно костяних останків належить сучасним індійцям, не мавши принаймні тієї давности, яку їм надавав автор.

Кілька років по Флорентіно Амегіно (1911 р.) його брат Карлос Амегіно відрукував дані своєї антропологічної праці (1914 р.). Дослідивши близько Мірамара ґрунтовий шар, який, на його думку, належав до міоценового періоду, Амегіно найшов стегнову кістку великої викопної тварини—Таксодона. В цій кістці на рівні великої овороті було вістря з кварциту. Амегіно це вістря вважає за кінець списа, якою було ранено звіра. Незабаром Амегіно й Койдель знайшли частину Таксодонового хрибта з двома кварцитовими вістрями між хрибцями. До цього часу ця нахідка викликає велике зацікавлення у геологів.

Аргентинські геологи впевняють, що кістки знайдені справді в ґрунтовому шарі, який належить до міоцену. Проте, дехто з інших авторів (Рожеро 1918 р.) тим заперечує цю думку, що нахідку зроблено на тім самім місці, де колись жили індійці, отже, ґрунт було розкопано й кістки

з горішніх шарів можна натрапити і в нижчих. Археологічні дані ніби потверджують цю гіпотезу Справді, в тім самім третиннім шарі знайдено оббите й вишліховане каміння, якого вживали індійці замість зброї. Це каміння аніяк не можна застосувати до третинної доби. Крім того, Рожеро гадає, що не вирішено й питання, коли саме вістря з кварциту вшурено в кістки. Це могло статись за життя тварини, але й по йому. Всі ці дані значно зменшують первісну вагу знаходу.

Загалом-же до цього часу як в Північній, так і в Південній Америці не зроблено жадної нахідки, яка безперечно потверджувала-б, що за третинної доби, навіть за плейстоценового періоду там існувала людина.

Вважаючи на це, дехто цілком не припускає існування в Америці людини протягом плейстоцену. Але інші ставляться до цієї справи обережніше. Буль, приміром, вважає, що людина в Америці існувала геть за дальшого періоду, ніж це припускають деякі антропологі. Слід пам'ятати, що Америка не була за рідну країну для вищих приматів, отже, на цім суходолі людина повстала не шляхом еволюції прадавніх людських предків, вона завітала сюди з Старого Світу. Є підстави думати, що такі емігранти є деякі народи з Азії. Масова еміграція з Азії на Північну Америку могла відбутись не раніш міжльодовикового періоду. Мабуть вона відбулась тоді, як Європа й Азія остаточно звільнились від льодовиків. Переселенці з Азії ступнево поширились на значні просторі Південної й Північної Америки. Повільно фізичні риси їхні підлягали значним змінам, отже, ступнево повстав той тип, який спотерігається у тубільців Америки за наших часів. Деякі фізичні властивості тубільців Америки відзначають, очевидно, колишній родовий зв'язок з Азіятами.

Гіпотези про походження людини. Палеоантропологічні нахідки за останніх років освітлюють подекуди питання, яко повстала людина; зокрема вони дійшли деяких вказівок що до родового зв'язку між прадавніми представниками людськості й певними групами приматів. Останніми часами зроблено кілька нових спроб відтворити «генеалогічне древо» сучасних і викопних приматів.

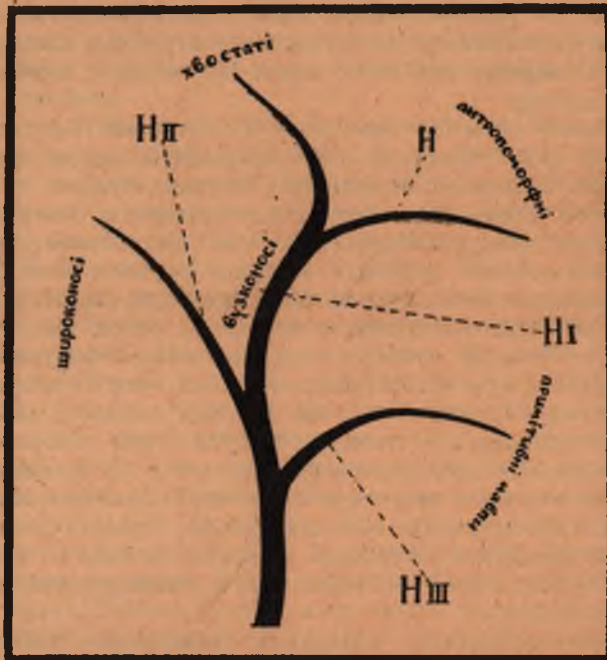
Більшість авторів (Кайт (1915 р.), Пільґрім (1915 р.), Сера (1917 р.), Грегори (1916—1921 р.р.), Бонареллі (1918) намагались з'ясувати генеалогію гомінідів. Щоб зрозуміти вагу цих гіпотез, слід знати деякі дані про класифікацію приматів. Галузь приматів поділяється на три групи: напівмавпи (лемури), мавпи й гомініди (людина). З-серед мавп відзначають широконосих, або мавп Нового Світу, й вузьконосих, або мавп Старого Світу. Останні поділяються у свій черк на групу хвостатих мавп (Synomorphes) і на галузь антропоморфних (гіббон, оранг, шимпанзе й горилла).

Відома річ, що Дарвін і Геккель за тодішніх часів вважали гомінідів за галузь від вузьконосих мавп (див. схему Н₁). Надалі цілий ряд авторів (Кайт, Грегори, Годрі, Дюбуа, Шлосер, Швальбе, Кляч, Фріденталь і ін.) дійшли думки, що людина повстала від антропоморфних, які у свій черк є одна з галузей вузьконосих мавп (схема—Н₁). Карл Фогт, Амегіно, Сера й ін. додержуються гіпотези, що людина повстала від давнішої й примітивнішої форми, від широконосих мавп (Н₂).

Нарешті, Коп вважає, що гомініди є галузь лемурів (Н₃). Анатом Вуд Джонс (Wood Jones), дослідивши будову тіла людини й відміні напівмавпи—Tarsus, виявив цілу низку спільних властивостей.

Кожну з цих гіпотез про походження людини збудовано за дослідженнями й порівняннями сучасних і викопних приматів. З-поміж окремих приматів є ціла низка спільних ознак. Міркувавши про спорідненість людини з тою або іншою групою мавп різні автори по-різному й оцінювали вагу подібності окремих властивостей. Отже, й утворились такі різноманітні й неузгоджені гіпотези.

Древо приматів.

вий зв'язок, що існує в гомінідів з антропоморфними. Вже казано, приміром, про Клаачеву гіпотезу, згідно з якою існує між деякими прадавніми людськими расами й різними відмінами антропоморфних мавп зв'язок споріднення. Клаач відрізняв дві головні галузі гомінідів, що на його думку мають спільне походження з деякими антропоїдами: ориньякська людина, кістяк з Комб-Капелль разом з орангом повстала від групи предорангоїдів, а неандертальська людина разом з гориллою має спільних предків—предгорилоїдів. Ця гіпотеза, як уже було зазначено, є надто мало обґрунтована: жадна найновіша палеоантропологічна нахідка не підтверджує клаачевих поглядів. А втім слід зазначити, що якраз Клаачеву гіпотезу переважно й визнається серед широких кол суспільства. Профани науки надають цій гіпотезі досить своєрідний зміст. По деяких книгах, приміром, можна прочитати, що європейці походять від шимпанзе, монголи від орангутанга, а веди—від горилли. Зрозуміла річ, до таких «наукових» відомостей не можна серйозно ставитись.

Більшість авторів не припускає безпосереднього походження людини від будь-якої відміни антропоморфних мавп. Є думка, що гомініди й антропоморфні мали спільних предків і щось, починаючи за міоцену, гомініди відокремились від антропоїдів, утворивши самостійну групу. Ця група почала ступнево ухилилась гомінізації (олюднення). За наших асичв ця гіпотеза є найпоширеніша.

Були й спроби довести споріднення людини з будь-якою певною відміною антропоморфних мавп (прим., з гориллою або шимпанзе). Проте, за своїми фізичними ознаками людина не є подібна до будь-якої певної відміни мавпи. Що до цього, то ще Карл Фогт писав: «Мусимо поєднати усіх трьох представників антропоморфних мавп, навіть додати представників деяких інших відмін мавп, щоби мати характеристику того індивіда, від якого могла-б повстати людина». Де-які палеоантропологічні й анатомічні дані також підтверджують цю думку. Приміром, кінцівки неандертальської людини своєю будовою швидше скидаються на кінцівки примітивних мавп, ніж кінцівки антропоморфних. Отже, можна вважати, що група гомінідів споріднена так само з групою хвостатих мавп, або навіть з найпримітивнішою галуззю нижчих мавп, як це вважає Коп.

Справді, палеоантропология доводить, що різні відміни сучасних нижчих мавп є надто давні своїм походженням. Приміром, за доби нижнього еоцену трапляються примати невеликі на розмір. Вони мають назву—анафоморфус (anaphomorphus);—в загальних рисах їхні характерні властивості подібні до властивостей сучасної напівмавпи Tarsus, яка відзначається зокрема порівняно значним розвитком черепного коробка й редукцією лицевої частини черепа. Своєю анатомічною будовою Tarsus по-перше нагадує нижчих мавп, а по-друге антропоморфних і людину.

Подекуди цікава й гіпотеза Сера (1918 р.), що має багато спільного з гіпотезою Амегіно: Сера і обґрунтовує свої погляди, порівнюючи морфологічні властивості лицевої частини кістяки представників різних відмін приматів. Він поділяє примати на шість основних груп, кожна з цих галузей первісного пня приматів складається з кількох відмін мавп і одного типа людини. Отже, згідно з цією гіпотезою є стільки людських типів, скільки існує основних типів між мавпами.

Виходить, що за наших часів є кілька гіпотез до питання про спорідненість людини з іншими приматами. «Скільки вчених, стільки й гіпотез»—пише Буль. Така різноманітність поглядів є доказ, що цю справу не вирішено і вона перебуває в стадії розробки.

Коли порівняти людину з антропологічними мавпами, доводиться позбавитись думки, що людина походить від будь-якої відміни сучасних антропоїдів. І викопних людиноподібних мавп також не можна вважати за безпосередніх предків людині. Справді, всі ці примати мають типові мавпині ознаки; досліджуючи їхні костяні останки, не можна помітити будь-яку властивість, яка-б дала навід, що ця форма могла бути за предка людині. За нашою уявою гадані предки людині мусили по-перше мати ознаки людині властиві, а по-друге—ознаки, які характеризують мавп. З цих первісних форм однією стороною повстали мавпи, а другою—людина. Які саме властивості характеризували ці форми—невідомо; до цього часу ми не знаєм жадної істоти, що жила за попередні періоди і яку можна-б з непокитною певністю вважати за первісну форму людини.

Знахід костяних останків Пітекантропа—мавпо-людини мав певну вагу. Ця нахідка значно зрівняла ту безодню, що відмежовувала людину від мавпи. Проте на підставі лише єдиної нахідки костяних останків, які не складають на віть цілого кістяка, а тільки його частину (черепне склепіння, нижня щелепа, два зуби, стегова кістка) не можна підтверджувати, що істота, якій належать ці кістки, є наш найдавніший прародич. Нахідки деяких давніх костяних останків людини також є ланки

між формою гомінідів і формою мавп. З усіх найдених до цього часу костяних останків первісної людини найпримітивніші риси мають щелепа з Гайдельберга й череп з Пільтдовна. Що-найдавніша нахідка є Гайдельберзька щелепа, яка належить до початку четвертинної доби. Ця щелепа подає суміш людські й мавпині риси. Знахід Гайдельберзької щелепи свідчить, що давність людськості геть більша, ніж спочатку думали. Є підстави думати, що гомініди—людиноподібні істоти—наші найвіддаленіші прародичі; повстали наприкінці третинної доби. Цю думку потверджують також знаходи в Індії штучно оббитого каменю в ґрунтових шарах третинної доби.

Що до нахідки в Пільтдовні, то спочатку вважали, що Еоантроп так своєю давністю, як і примітивною будовою становить другу нахідку після Гайдельберзької щелепи. Цю думку було обґрунтовано переважно за дослідженням нижньої щелепи, що має типові мавпині властивості. Проте, в сучасний момент більшість авторів ладні пристати на думку, що нижня щелепа не належить до людського черепа, який знайдено близько неї, а належить шимпанзе. Отже, давність нахідки з Пільтдовна до цього часу не з'ясовано.

Надто довгий протяг часу відмежовує Гайдельберзьку людину від Неандертальця. Палеонтологія зазначає, що протягом до-Шельського, Шельського й Ашельського періодів повстали значні зміни так кліматичних умовин як і фавни Європи. Існування людини за тієї доби потверджують лише нахідки примітивного знаряддя й тодішньої індустрії. Далі повстають представники неандертальської раси. Ця раса що-найдавніша з усіх відомих нам рас в цілком відокремлена; характерних її представникам ознак не спостерігається в сучасних людських рас. Невідомо також чи є родовий зв'язок між Неандертальцем і Гайдельберзькою людиною. Має підстави й думка, що неандертальська раса є обмежена частина людського роду, яка замандрувала з півночі до Європи, йдучи слідом за льодовиками, що посувались на південь. Представники цієї раси усіма сторонами були одмітні од людей, що жили в теплім кліматі Європи за дольодовикових періодів. Принаймні ця своєрідна галузь гомінідів усохла, зникла, не залишивши нащадків, які зберегли-б до сучасного моменту фізичні риси, властиві неандертальцям.

Можливо, що цей мур між неандертальською людиною (*Homo primigenius*) і сучасною людиною (*Homo sapiens*) згодом зруйнує яка-будь палеонтологічна нахідка.

Перші кроки в цій справі ніби зроблено знаходом в Брокен-Гіл, хоч геологічний вік нахідки ще не з'ясовано. Проте, своєю будовою нагадує череп Неандертальця по-перше, а по-друге черепи декотрих сучасних рас. Так само нахідки в Nahler Fels, Ла-Ноллет і Оберкаселі хоч не встановлюють родового зв'язку між неандертальцями і сучасною людиною, то принаймні вони є ланки між представниками неандертальської раси й представниками за пізнішої доби плейстоцену Кро-Маньонської раси, що у свій черк має спорідненість з сучасною людиною.

Одночасно з неандертальською расою в Європі існували очевидно й інші раси, їхню еволюцію можна пильнувати аж до наших часів. Приміром, є підстави думати, що з Грімальді є предки сучасних негрів.

В шарах, які належать до верхнього плейстоцену, знайдено кістяки представників раси Кро-Маньон.

Ця раса не така примітивна, як неандертальська, між фізичними ознаками її представників майже не трапляється пітекоїдних (мавпиних) властивостей. Їй нащадки переважно є деякі сучасні представники білої раси. Проте окремі індивіди Кро-Маньонської раси мали фізичні риси характерні для представників чорної й жовтої раси. Отже, слід думати, що за четвертинної доби диференціація людських рас була вже надто виявлена.

В позаєвропейських країнах кількість палеоантропологічних нахідок є менша, ніж в Європі.

Приміром, в Азії знайдено надто малу кількість людських костяних останків, які звернули на себе увагу палеоантропологів. Проте, деякі дані зазначають, що надалі треба сподіватись дечого цікавого палеоантропологічною стороною. Справді, згідно з найновішими даними геології (Андерсон 1919 р.) ґрунтові шари в Азії, що стосуються до періоду геть давнішого, ніж четвертинний, містять найбагатішу фавну. Слід сподіватись, що дальші досліди виявлять також останки давньої людини, додавши нові дані до нашого знання. В Африці виявлено також незначну кількість нахідок, що стосуються до доісторичної доби. Кістяк з Ольдвай є непевний документ сідої давнини; надто цікавий череп з Брокен-Гіла, не вважаючи на примітивну будову очевидно стосується до доби близької сучасній. Лише фрагменти черепа з Боскопа можна вважати за костяні останки доісторичної людини. Досліди цієї нахідки свідчать, що знайдені кістки мають ознаки властиві й сучасному населенню Африки. Черепи з Тальгая (Австралія) і з Вад'яка (Ява) подібні до черепів сучасних австралійців. Є думка, що ці черепи належать прото-австралійцям, цеб-то прародичам сучасних австралійців.

Нарешті, найдавніші черепи знайдені в Америці мають багато ознак подібних до рис сучасних індійських черепів.

Ці нечисленні, роз'єднані документи свідчать, що диференціація галузи гомінідів і розподіл її оснівних типів на певних географічних територіях стосується до надто давнього періоду.

Отже, походження людини стосується геть до віддаленішої доби, ніж та, про яку спочатку думали.

Оснівна група гомінідів, відокремившись від спільного пня приматів, дуже давно поділилась на кілька галузей. Ці останні у свій черк пустили дрібніші пагінці, частина з них збереглась і до наших часів, а решта всохла не залишивши оцадків.

Гіпотеза про прабатьківщину людськості. Одно з найцікавіших завдань, які наважила вирішити палеоантропологія, є питання про батьківщину найдавніших предків людини. Сучасний стан нашого знання не дає можливості правдиво вирішити, на яким саме суходолі повстали перші представники гомінідів. Проте, в цьому питанні існує велика кількість гіпотез.

Спочатку полігеністи (цеб-то вчені, які додержуються думки, що людські раси повстали від різноманітних відмін людиноподібних мавп) визнавали існування кількох центрів, де повстали гомініди. На їх думку ці центри містились по тих саме територіях, які оселяють за наших часів найпримітивніші раси.

Цій думці надто суперечили моногеністи, вважаючи, що різноманітні людські раси повстали від одного спільного пня. Катрефож вважав, що полігенетична теорія суперечить оснівним даним зоологічної географії; вона не погоджується з нашими сучасними уявленнями про умовини й причини

міграції (переселення) ссавців, хоч ці уявлення й обґрунтовано палеонтологічними даними.

Нещодавно Джуфрідо Руджері трохи відминив полігенетичну гіпотезу. На його думку, існувало стільки-ж пра-батьківщин, скільки є оснвних людських рас, цеб-то, біла, жовта, чорна. Ці центри, де відбулося «зародження» людини, могли бути й близько один від одного.

Неоднакові також і погляди на те, на яким саме суходолі повсталала первісна людина. Деякі гадали, що то було в Азії, інші—в Африці, треті—в Австралії, а дехто, приміром, Амеґіно, за первісну—вважали навіть Америку.

Виявилось, що більшість гіпотез не досить обґрунтовано, отже й проблему про батьківщину гомінідів за наших часів, як і проблему походження людини, ще не вирішено. Проте, деякі дані, які можна вважати за цілком обґрунтовані, дають можливість лишити одні гіпотези й пристати на інші.

Приміром, палеонтологічні дані певно зазначають, що еволюція галузи гомінідів, починаючи від найпримітивніших стадій, не могла відбутись ані в Північній Америці, де всі примати зникли ще за доби верхнього еоцену, ані в Південній Америці, бо там жили лише широконосі мавпи. А з цього, можливий висновок той, що батьківщину гомінідів треба шукати очевидно в Старому Світі.

Відома річ, що найбільшу кількість костяних останків первісної людини найдено в Південній Європі. Європейський суходіл становить лише невелику частину земної кулі, отже в його межах не могла відбутись довга еволюція гомінідів. Слід думати, що європейський суходіл є лише свідок зміни різних поколінь, які хвилями безкрайого людського океану ринули одно по одному, де-не-де залишаючи іноді сліди свого існування.

Протягом останніх років багато надій покладається на можливість майбутніх палеоантропологічних знахідок в Азії, особливо на її півдні. Є підстави думати, що ця країна відіграла велику роль в процесі еволюції

Протягом часу між верхнім міоценом та нижнім пліоценом в цій частині земної кулі зазнала великих змін фізична будова деяких вищих приматів. Очевидно, ці зміни повстали від умов зовнішнього оточення. Справді, в Південній Азії виявлено велику кількість костяних останків всіляких відмін мавп, що позначалися на диво різноманітною фізичною будовою. Ці знахідки дають підставу думати, що Південна Азія колись була за центр, де повсталала морфологічна диференціація приматів. Американський палеонтолог Матью доводить цілим рядом міркувань, що цей центр мав дійсний розполіг ближче на північ, а саме на центральнім азійським плоскозгір'ї. З цього центру різні людські раси поширились на інші країни світу. Матью зокрема зазначає, що цю гіпотезу потверджує й те, що сучасні надто примітивні народи, приміром, Австралійці, Андоманці, Веди, Негритоси, Бушмени й Ескімоси й т. и. живуть в найвіддаленіших від первісного центру частинах землі.

Але цій теорії суперечить те, що за тієї доби на азійським плоскозгір'ї очевидно був холодний клімат, який не сприяв розмноженню приматів. Крім того, є гіпотеза, що первісні люди жили лише в тропічному кліматі, але й вона не цілком правдива: є підстави, що людині волосся на тілі не збереглося, вживаючи одягу, а не через зміни кліматичних умовин.

Теорія Матью погоджується з Катрефажевою гіпотезою, яку обґрунтовано на дослідженнях сучасних народів Азії та науці про те, як поширювалися три оснвні лінгвістичні типи. Слід зазначити, що дані цього вченого стосуються до доби близької сучасній.

Таким чином, за наших часів є підстави вважати азійський суходіл за центр, звідки поширились на весь світ різні людські раси. Проте, ще не можна потверджувати, що саме в Азії повсталала людина, виділившись з галузи антропоїдів. Не слід забувати, що крім Азії ще є широкі простори земної кулі майже не досліджені палеоантропологами. Можливо, що надалі буде виявлено найцікавіші знаходи, які з'ясують питання, як і звідки саме повсталала людина. Крім того, треба взяти на увагу й те, що величезні суходоли, де розвивалось земне життя, поринули на океанське дно, ховаючи можливо й навіки таємниці про походження деяких тваринних відмін.

М. ДОЛЕНГО

«Повсталий Схід»

(ПРО РОМАН О. ДОСВІТНЬОГО «АМЕРИКАНЦІ»).

Олександр Досвітній позначив свій великий твір, «Американці», як соціальний роман.

Цей роман, та й дрібніші повісті авторові в книжці «Тюнгуй», з'явився досить несподівано на Українському літературному обрії.

«Американці» зовсім порушують наші хороші літературні традиції, бо цей твір по-перше позбавлено навмисного естетизму, по друге в ньому, автор не кокетує з читачем, а по-третє тут немає психології.

Взагалі в Ол. Досвітнього якимось непомітно літературної школи, пише він, ніби звіт дає, а не художню річ утворює.

Важко охарактеризувати точно форму «Американців», а що до змісту, так його цілком точно визначив сам автор—«він розкрив перед читачами ту картину боротьби, яка проводилася по-за кулісами держав Азії, з одного боку, представниками імперіялізму, з другого—робітничої класи».

Цитований клаптик дуже коротенької передмови пояснює завдання—дати історичну хроніку, її початок «відноситься до пізнього літа й початку осені 1917 року».

Виклад теми йде на конкретних жвавих прикладах і в цьому відношенні з «Американців» хороший мандрівний роман.

Автор про все розповідає так конкретно, як можна тільки на підставі власних не поточних, а тривалих спостережень. Сучасна жива екзотичність мандрівного роману дуже нова для укрлітератури.

У Досвітнього вона приємна ще тому, що його герої мандрують на далекому сході не просто так подивитись і не з казенним дорученням, а з нагальною революційною справою. Справа тут, власне, така: до Росії повертається купка емігрантів-більшовиків (та одна меншовичка, з'агітована м. и. по дорозі). За розпорядженням російського тимчасового уряду їх затримано в Японії. Не маючи змоги дістатися до-дому, товариші розпочинають революційну акцію на чужині. Їхні пригоди.—усталення звязків з східними революціонерами, організаційна праця і безпосередні бойові виступи складають зміст усіх 29 розділів роману. У XII-му розділі з'являється героїня, пані консулова, що згодом (дуже швидко) захоплюється революційною справою та особою т-ша Шергеля. Щаслива розв'язка останнього захоплення недвохзначно показана, але відбувається десь безпосередньо по-за рямцями «соціального роману», не порушуючи ділового та веселого його обличчя.

Отже оповідання розгортається рівночасно в трьох планах, що з них кожний надає своєрідного кольору всьому твору. На першому плані порядком

мандрівки розгортаються перед нами з кінематографічною наочністю побутові чи рідше природні малюнки. Їх тут значно більше, як у звичайному творі—це пояснюється природньою зацікавленістю до чужого життя. От перший-ліпший приклад—малюнок японського базару «Китайський торг».

«Сила маленьких дошаних крамничок тісно ліпились одна біля однієї, час-од-часу лише одступаючи на крок, щоб дати «вулицю» в інший бік базарові, по якій так само купчилися ці мініатюрні крамнички... Ціли купи обшарпаних японців і китайців з якимись клунками та різним дрантям під пахвою, мов шакали, блукали майже біля кожної крамниці: їхні замислені турботні погляди говорили, до якої класи й соціального стану вони належали».

З перших сторінок роману вражає вже півзабута в нашій літературі докладність описів. Так у наведеному уривку ми перепустили ті подробиці, що «крім крамниць тут були й усякого роду майстерні, починаючи од параселевих і кінчаючи на годинникових «і що» такі інституції, як «ломбарди» та (для розміну грошей, були майже через кожну крамничку».

Автор не вживає для скорочення своїх описів чи переказів імпресіоністичних, сучасних традиційних засобів відокремлення якоїсь певної риси. Він переказує все з великою уважністю чулого до соціального боку життя спостерігача, а для скорочення мови користується з інших, монтажних засобів. Власне, «соціальним» цей роман є найбільше за все в отаких побутових описах. На першому плані «Американці» дають що правда не роман, але низку соціальних начерків.—Деякі між ними відокремлено цілими розділами—«Містечко повій» нпр. (150-162 стор.).

На другому, досить самостійному плані розгортання переказу «Американці» перетворюються на історико-політичну, партійну, мемуарного характеру повість—теж нове в нашій літературі з'явище. Перший план то є побутова, сонячна поверхня далекого сходу з соціальною та побутовою екзотикою. Другий, «підпільна Маніла» (255 стор.), революційне підпілля. Автор одного свого героя підробів на професора східної етнографії і примусив брати участь в інтимних справах далеко-східної контрреволюції, інформуючи в такий спосіб про ці справи своїх «американців»—комуністів.

Треба зазначити, що дія на другому плані розгортається іноді вже трохи по-домашньому, нагадуючи деякі революційні фільми. Проте-ж, ми маємо роман на історичній фабулі, а не історичну хроніку.

Зміст дії тут—комуністичне керування національною революцією в пригнобленій відсталій країні—витриманий і пояснений. Ідеологічних заперечень він не викликає. Авторіві пощастило зробити живою та конкретною дуже важку для художнього виявлення інтернаціональну ідею, при чому він по-ленінському обережно поведився з великими гаслами. Тільки кінцівкою в романі блиснула його основна «мораль»:

«—У пролетарів нема батьківщини!—весело гукнув Льова до Міро» (відповідаючи. на його патріотично-революційний жаль, що не вдалося взяти участі в російській революції).

В центрі революційних подій стоїть купка «американців»—Северин, Міро, Ема, Шергель, Стюпа, Льова, Сьома, Сегаль, Центар та інші. Їхні особисті характеристики та деякі особисті відношення між ними розгортаються на останньому третьому плані роману, зрідка перетворюючись

і на звичайний «роман», як було вже зазначено¹). Цікаві постаті місцевих, східних товаришів—Мутсу, Пінг-вана, Говід-Роша, Емілії, що приєднуються до спільної справи.

Кольорово змальовано постаті діячів китайського Гоміндану—Суавена (Сунятсен?), Сюджоу та ще де-кого.

Взагалі в цілому творі, коли всі три плани його перехрещуються, надзвичайно конкретно повстає картина «повсталого сходу».

Треба зазначити, що в романі розкидано по-за особистими чимало живих колективних характеристик—національних, класових то-що. Останні іноді справляють своєрідне вражіння: «Доки буржуазно аристократичний північний Китай чухався та з пересердя казилися імперіялісти»...

В будові розгортання дії по всіх трьох планах роману є деякі особливості.

В романі аж забагато «встромленого» елементу, що його автор все-ж намагається сполучити в суцільну єдність. Так з самого початку автор додає маненьку лірично-історичну передмову, наче програм до кино-картини. Далі в дію встромлюються увесь час промови політичного та іншого характеру, переказуються анекдоти. Де не-де переказ набирає діалогічного характеру, переказується вигадана чи пригадана розмова, чого як відомо, в романі треба уникати, бо його (романа) читатимуть у кімнаті, а не гра-тимуть на сцені. Іноді художній опис перетворюється непомітно на суху історичну хроніку. Цікаво зауважити в романі епілогічне прискорення фабулярного розвитку такою зміною художнього опису на конспективний виклад. Коли автор випускає в такий спосіб, а це він робить декілька разів на протязі твору, такі подробиці, що про них почав уже сам здогадуватись читач, то виходить оригінально і не погано. Так випущено середину самого «роману» між Емілією та Шергелем з досить добрими наслідками од того.

На конструкцію всього роману безумовно впливала сучасна кінематографічна техніка. Так, ця своєрідна самостійність трьох планів твору, що—ми її підкреслили, не літературна, а кінематографічна. Оснівна структура роману уривчаста, епізодична, з відповідними перепусками, що їх позначено зірками. Деякі місця в романі конспективно-ліричні, як написи в картині. За всім тим «Американці» зовсім не є кіно-роман. Стилізації під сценарій кіно-фільми тут немає, як і взагалі якої-будь стилізації (єсть дрібні винятки традиційно-естетичного характеру). Тут помітний тільки вплив сумежної мистецької техніки.

В «Американцях» чимало дієвих осіб, при чому їх трактовка так само до певної міри кінематографічна. Ці особи зчаста типові, іноді виняткові, але це зовсім не літературні типи. Автор дав певну галерею дієвих осіб. Приглядаючись до її соціального складу, ми бачимо, що всі вони представники інтелігенції, що її були висунули наперед різні ворожі одна на одну соціальні групи. Представники самої класової «гущі» фігурують у романі тільки en masse, без окреслення поодиноких постатів. Дія відбувається здебільшого в інтимному товариському колі комуністів, не зазначаючи навіть певних партійних форм його.

Товариші зв'язані емігранським спільним минулим, один з них м. і. українець, що виправдує з'явлення українського роману про їхні пригоди.

¹) Дві пари: Северин—Ема, Шергель—Емілія.

До пригніченої маси вони ставляться так, як і повинні були в їхньому стані ставитись комуністи, але живуть вони не з нею, а в своєму кдлі, що накладає на весь твір певний відбиток свідоцького, хоч і дуже прочуваного опису. Правду кажучи, така ізольованість героїв од маси цілком пояснюється їхнім екзотичним становищем, що поволі стирається на кінець роману. Проте вона (ізольованість) сама пояснює нам і деякі певні стилістичні особливості роману: сполучення урочисто-ділової мови з товарисько-хатньою («серед меншовиків її інакше не називали, як швидкою жертвою любови до більшовика»), низку більш-менш зайвих книжкових вставок і ще деякі дискусійні подробиці.

Характеристику своїх героїв—замість одного чи декількох поодиноких в Ол. Досвітнього ми маємо певний, хоч і невеличкий, колектив героїв—автор починає трохи по-старосвіцькому: «Поскілки в нашому романі Ема відограватиме не аби-яку роль, як і Северин, Льова, Міро та Стьопа, познайомимось ближче з нею. Як і зрештою чотирма суб'єктами».

Далі, «не мудрує лукаво», подано коротенькі біографічні відомості про всіх «суб'єктів». Найбільше уваги віддано спочатку Емі (ціла виписка з її особистої справи). По-між іншими звертає на себе увагу анархіст-індивідуаліст, Стьопа, що загадково всміхається на протязі всього роману, палить свою витривалу люльку і де треба рішуче лається. Авторіві проте не вдалося чомусь остаточно зробити живі постаті зі своїх дієвих осіб, принаймні в їхніх характеристиках. Діялог і навмисні характеристики то є найслабщі місця роману. Головний у другій половині роману герой, т-ш Шергель виглядає, не вважаючи на всі біографічні подробиці і відповідальну роль, певним манекеном.

З буржуазного табору, що його підглядає т-ш Шергель, вистромлюється не цілком позбавлена живих рисок фігура чорносотенного професора Федоронка, зовсім не карикатурна, натуральна.

Інтересно, хоча і трохи зблідло, змальована постать китайського революціонера д-ра Су-а-вена.

Взагалі-ж, окремі постаті не дуже індивідуалізовано в Ол. Досвітнього. Він їх розміщає групами, характеризуючи кожну групу з'окрема, намічаючи між ними колективні відношення (замість особистих). Психологія колектива, яко такого, зовсім ще мало зачеплена в художній літературі і спроби Досвітнього в цій галузі мають певне значіння. Вже в перших розділах на пароплаві накреслено два такі колективи—наші «американці» та десяток американців—«місіонерів». Між останніми інкогніто переховується комуніст Сегаль, що дає змогу авторіві намалювати цей буржуазний колективчик не тільки зовні, а ще інтимніш, з середини. Між американцями-місіонерами не виділено навіть окремих постатів (таких і не було там, здається...), а вийшло жваво... «Місіонери» ідуть першою класою; росіяне другою. «В третій класі були виключно китайці-робітники. Це були трудові інваліди, що їх не потрібував уже капіталістичний звір».

Цікаве своєю многозначністю зауваження, що остання класа не звертала жодної уваги на перші дві, а перша і друга кляса «були в повсякчаснім єднанні».

Точна сюжетна схема—два ворожі (одверто чи потенційно) колективи, а під ними мовчазна, ще невизволена маса—повторюється на протязі роману. Викочуючи своє завдання малювати заклісний бік подій, Ол. Досвітній малює в Токіо білоемігранську громаду, намічаючи, але не

підкреслюючи в ній поодинокі, іноді історичні фігури. З середини освітлює цього «колективу» т-ш Шергель.

В Сеулі намічається різноманітна громада національних діячів та офіційне коло японських службовців і європейських служачих консулатів. У ворожому таборі перебуває друг—Емілія, що знов бере собі інформаційні та комунікаційні обов'язки. Трохи слабо, на наш погляд, показано було керівниче ядро партії гоміндану в Китаї. Тут є теж замаскований агент для сполучення аптекар Су-а-вен-куен.

Маса здебільшого в романі тільки показана окремими, іноді живими, конкретними рисами. Так—

«На то вл (повстанці) мовчазно чекав, поглядаючи на салдат, що ніяково переминались на стінах і мірно палили люльки, поставивши рушницю». Тут же фігурує ще загін японських салдат і «мирна публіка», так що виникає досить різноманітна масова картина. Масових сцен на другому плані роману чимало. На самих масових сценах збудовано картини китайської революції в останній частині XXIV-го розділу. Трохи хронікальна ця частина в наступному розділі перетворюється характерно для автора на чисту хроніку, на перераховування подій замість їхнього малювання. Проте і ця хроніка не позбавлена художньої динаміки—«непритомне міністерство закордонних справ», наприклад. Цікаво зроблено історичні монтажні з усього величезного матеріалу, що його повикористував автор. Події в романі лаволі зростають, прискорюючи темп, по окремих розділах, присвячених різним країнам. Змалювати в одному романі революції, хоча б національні, в Кореї, в Китаю, в Афганістані, в Індії, вибухи в Японії—це, як хочете, спроба відважна. Виконати її автор зумів, тільки постійно межуючи художнє оповідання з хронікальним. Саме біля кульмінаційної точки зростання темпу подій Ол. Досвітній кидає геть облудну художність («урядовець знову загадково усміхнувся») і пише просто, що «за декілька місяців праці—організації й пропаганди визвольного руху, Індію вже трудно було пізнати».

Проминувши в такий спрощений спосіб «шпаннунг» оповідання, автор повертає знов до художнього малювання, даючи на кінець роману своїм персонажам трохи відпочити і пожартувати.

Варто звернути увагу на мову Олекси Досвітнього. Вона в нього надзвичайно прозова, твереза і супокійна. Тільки де-не-де в описах природи, що м. и. трохи гірші в романі від жанрових малюнків, зустрічаються вирази на зразок—«окіян, мов зачарований», розмовна звичка, очевидячки.

Звичайний стиль лексики в Досвітнього простий з нерясними, але енергійними епітетами:

«Люди з зеленими обличчями й запалими очима завзято робили»...
Або— (81 стор.)

«Льові очі світилися і він задоволено поглядав на Северина, Ему й Міро».

Чи зовсім без епітетів:

«Товариші, розглянувши план вулиць, вийшли з готелю». (213 стор.).

В синтаксі є відповідна кількість русицизмів, але читати книжку не тяжко. Взагалі, роман Ол. Досвітнього з усіма своїми хибами, що їх тут чимало, дає перші кроки в цілком новому для сучасної української літератури напрямку.

«Американці» видруковані цього 1924-го року. 1925-го О. Досвітній випустив «Тюнгуй», збірку новель з життя китайського народу. Ця збірка пояснює нам, як вироблювався стиль авторський. В ній ми так само знайдемо програмову передмову, як і в романі, і ті самі засоби художнього викладу з характерним межуванням оповідання з хронікою. Самостійне значіння має в збірні чимала повість «Тюнгуй», що вся збудована на біографії єдиного героя, китайського повстання Дзі. «Тюнгуй» дає виразні малюнки подій першої китайської революції (1911-го року), і є, до певної міри, вступ до теми «Американців», малюючи той же повсталий схід. Порівнявши цю повість і новий роман, ми бачимо, в якому напрямку йшов художній розвиток О. Досвітнього. В романі він уже не звертає всієї чи виключної уваги на одну людину, а малює цілі колективи на тлі масового руху. Вся будова повісти, порівнюючи до роману, примітивніша. В романі монтаж подій пророблено і складніше, й вільніше, й цікавіше, як у повісті. Проте «Американці» розроблюють далі тіж досить помітні і в «Тюнгуй» засоби розгортання сюжету.

Автор обох книжок вишукує свою художність, відходячи від хроніки, біографії, спомину, від слова, що безпосередньо зв'язане з живою подією, а не від спеціально літературної традиції.

В. ЦЕБЕНКО

Аналіз мови поезій Йогансена.

«...В XIX віці питання мови обговорювалися на сторінках літературних журналів, тепер їх уважають за надто спеціальні, нудні . . . . .
Це позбавляє науку притоку свіжих сил, а широке суспільство — наукових відомостей про знаряддя взаємозносин».

«Русская речь» Збірник за ред. Л. В. Щерби, 8 ст.

Мова, як система загально-поширених та загально-зрозумілих знаків, є продукт колективного життя людства. Вона може виникнути лише на ґрунті певних виробничих відношень, що відповідають певному становищу виробничих сил. Отже, мова не є щось постійне, стале, застигле. Кінець кінцем, вона живе й змінюється відповідно розвитку виробничих сил. Але, з другого боку, дійшовши, техніка, певного ступня свого розвитку, не змогла б далі прогресувати, як би не було мови, бо, очевидно, широкий розподіл праці годі уявити собі по-за удосконаленою мовою. Вона — знаряддя взаємозносин та організації. Таким чином, прогрес техніки й мови посувається при обопільному їхньому впливові. Цей мовний прогрес іде в напрямкові економізації та абстрагування: збільшуються слова для найдрібніших відтінків абстрактної думки, але за рахунок конкретності. «Без мови немає знання. Багатство життя викликає багатство мови»¹). «Історія утворення форм — історія всього нашого світогляду»²).

Крім того, мова — один із засобів класового виховання. Це знаряддя, що загострює класову свідомість і могутня зброя класової боротьби. Отже, кожний літературний твір можна розглядати з двох боків: 1) з боку його зовнішньої форми, техніки та конструкції мови, що належать до компетенції лінгвістики; 2) та його внутрішній зміст, ідеологію, що належить історії літератури. Я беру на себе дослідити виключно поетичні твори Йогансена, переважно з першого боку. І то не докладно, а лише виявити, чим вирізняється Йогансенова мова від мови інших поетів українських та живої. Показати своєрідні риси Йогансенової поетичної мови. Подібних праць в російській лінгвістиці, як зазначив Фінкель³), дуже небагато. В українській маємо єдину друковану розвідку Капустянського⁴), що до того ж не ставить собою дослідження виключно лінгвістичного характеру. Грунтовна праця про мову Шевченкових творів пр. О. Н. Синявського ще

друкується¹). Деякі вчені (Ch. Bally) навіть заперечують доцільність студіювання мови сучасних письменників, або вважають, що воно не належить до компетенції лінгвістики (пр. Томсон). Відсутність певної методології для праць подібного ґатунку надзвичайно утрудняє роботу й викликає зайві огріхи, що їх чимало знайдеться й у мене. План моєї розвідки такий: крім поділу за звичайними розділами лінгвістики, я систематизую матеріал ще й у межах кожного розділу в такий спосіб: зазначаю ті ухилення від норми звичайної літературної мови, що трапляються в поезіях Йогансена, шукаю причини, які їх викликали, розглядаю оскільки ці ухилення законні й доцільні. Велика хиба моєї розвідки, що я, розглядаючи мову Йогансена, не порівнюю систематично його з іншими поетами, але такий синтетично-порівняльний огляд потрібне чималі праці й очевидно буде здійснений тоді, як матимемо розвідки про мову окремих, бодай видатніших, поетів.

Пристаюючи свою працю до розміру журнальної статті, я змушений поділити її на дві частини:

1 ша: фонетика, морфологія, лексика синтакса;

2-ча: стиль, образи, засоби версифікації.

Мені здається, що ця невеличка розвідка матиме не тільки наукове, а також й практично-життєве значіння. Зокрема, для інших письменників (головним чином для молодих). Адже велика більшість виховувалася на рос. культурній мові, і цей вплив рос. мови, головним чином, рос. синтакси остільки позначився, що навіть де-які з наших письменників не можуть його позбавитися. Говорити про значіння цього факту не доводиться. Отже, побачити в критичному освітленні мову поета лінгвіста, що очевидно добре знається на ній, буде цікаво й не без користі.

За браком місця не скрізь навожу текст, хоч це й потрібно. З цієї ж причини де-що повипускав.

Сторінки показані, головним чином, за «Доробком», а де за іншими книжками, — там зазначено.

І. ФОНЕТИКА

Цей відділ у подібних розвідках буває невеликий, що до кількості матеріалу. Він міг би поширитися хіба за рахунок тих несвідомо вживаних відступлень від літерат. мови, що ними рясніють твори в де-яких наших письменників під впливом укр. діалектів та інших мов. Для такого лінгвіста й знавця укр. мови, як Йогансен це відпадає й такі ухилення треба пояснювати навмисним, свідомим уживанням їх з якоюсь певною метою. Риму розглядатиму в 2-й частині своєї роботи.

Досить послідовно Йогансен вживає придихових приголосних, зокрема «в» —, у назвці, іноді й у середині слова: *Вухо*—25, *Вулиця*—28, *Вуста*—63-96, *Воюнь* 72-78, *ГолубоВокий*—15. Але—*Оюнь*—71. Зі складових сонантів в маємо в нього «р» — та «м» — що в назвці цілком правильно рефлектуються з «і» — *Іржавий*—10, *Ігла*—15, 16, 79. Що до рефлектування складових сонантів у середині слова, так воно не має такої

¹) Бухарин. «Теорія історичного матеріалізму». 204—205 стор., вид. Космос.

²) Бузук. «Основные вопросы языкознания» — 98 ст.

³) «С языке и стиле В. И. Ленина» 1925 р., в кн. «Пролетарий»

⁴) «Поет життєвої динаміки В. Поліщук». Червоний Шлях № 8-9, 1924 р.

¹) З працею М. Ф. Сулими «Фразеологія Хвильового» Червоний Шлях № 1-2 1925 р. я познайомився запізно. Вона вийшла друком у березні 25 р., а я свою скінчив у грудні 1924 р. А 8/II 25 р. докладав на засіданні К. Ж. С. при кафедрі мовознавства . . . О.

послідовності: цілком правильно—*крИвавий*—10, 29, *трИвои*—12-16, *дрИжати*—61, 74, але поруч—*трЕмтить*—45 для асонації з «*нЕрвовий*»; *здрІався*—42, мабуть друкарська помилка¹⁾.

Поруч таких літературних форм прикм. множ. як: *білі веселі, вічні* або повних (пісенна) *білії, веселії, вічнії*, що вже виходять із ужитку і трапляються тільки в народніх піснях або поезії на вимоги метру, у Йогансена зустрічається стара форма: *білиї*—11, *вічнії*—96, *нищиї*—25. Історично ця форма правильна. Про це свідчать такі пам'ятники, як: Ізборник 1076 р.—прѣмоудры; Переясл. грамота 1356 р.—давныи; опис київських

замків 1552 р.—замъковыи, городовыи; словник Памви Беринди—розумныи, таємныи. Цю форму знають і де-які сучасні укр. говори, переважно північні²⁾. Назвукове «о» в закр. складі >«ві» проте літературна мова знає багато узусів³⁾. У «Доробкові» прийменника «од» немає зовсім, скрізь—«від»; приростки зустрічаються переважно «від»: віддається—91, віддав—30 то-що, але одірвався 62 одтять—20 то-що.

Відомий фонет. закон, що «О» в закр. скл. >і. Відціля правильно—*прІрва, вільний*. У Доробкові маємо *прОРва*—83, для рими з *КОРму, ВОЛЬній* для *вОлі*⁴⁾.

Форма «*хорий*» властива зах. укр. діалектам, а «*хворий*»—лівобережним. Літературна мова знає обидві форми. У Йогансена—*хорий*—43, 54, 94, *хворий*—50, 70.

Що до наголосу, так його, за де якими випадками, вживається правильно; навіть у таких словах, як—*водяний*—42, 67, *по одній* 42×6 де інші письменники під впливом рос. мови ставлять: *водяний, по-одній*. Відхилення пояснюються вимогами метру. *Півні*—26⁵⁾, *ідемо*—26, *зішли*—31, *чоло*—47, *синяві*—96, *свердел* (хоч у «Прологу до комуни» уже *свердел*—динаміка мови) *вуста*⁶⁾ *росу*—47.

При кінці цього розділу подаю де-які правописні дрібниці, що виникли, очевидно, з вини коректора.

металь(л), *філософи*(і)чний, *пові*(е)ні—42, *Е*(Є)вропа (ак. словник—Європа, отже, ця форма тепер правильна) *рі*(е)чей—74. Зараз життєвий узус робить таку диференціацію: річ—речи = «вещь». річ—річи = «речь».

Порівнюючи між собою різні видання Йогансенових поезій що до ортографії треба зазначити, що найпоправнішим з них є «Доробок», виданий мабуть, під авторовим доглядом, гірше—«Кроковее коло», «Революція»; найгірше «Д' горі» та, як це не дивно, «Пролог до комуни» вид. 1924 р.

¹⁾ Раніше форми—дрИжить, дрІжить в літературній мові не розрізнялися. Тепер літ. мов. знає виключно першу форму.

²⁾ Ганцов «Діалектологічна класифікація українських говорів». Записки історично-філологічного відділу, кн. IV, 1924 р., ст. 108.

³⁾ Ibid.—112 стор. Послідовніше це явище знаходимо в зах. укр. та угорських говорах.

⁴⁾ Останньої форми послідовно вживає Шевченко в «Кобзарі».

⁵⁾ Значок ' означає наголос, якого вжито, а (') який мусить бути.

⁶⁾ Такі наголоси на передостанньому складі властиві зах. укр. діалектам.

II. МОРФОЛОГІЯ

Особливості у вживанні морфології маємо такі:

Речівники.

1. Однина Дав відм. жін. роду в літ. мові має закінчення «*і*» *вулиці, книжки*, то-що. В зах. діалектах маємо крім того: *землі, печі*¹⁾.

В «Доробкові» на *кроватьи*—13, на *пути*—26, для рими—*йти*.

У місц. відм. чол. та середн. роду звичайне закінчення і < Ъ. Але зараз форма да відм. поволі переходить і на місцевий. Тепер є 2 рівноправні форми. Поруч із звичайною Йогансен вживає й другої; в *колоссю*—10, в *одчаю*—45, в *грому*—27.

Кличн. форма. Такої форми рос. мови тепер не знає. Під впливом цього факту наші письменники так само вживають її не зовсім послідовно. Хоч вона є характерною ознакою укр. мови. У «Доробкові» є тільки 1 порушення, де в кличн. формі—закінчення наз. відмінку: *товариш(у)*—71²⁾, але «Пролог..» уже *товаришу*—8 виправлено. Поруч звичайних форм—хлопець-хлопче, знаходимо у нього досить рідку, але правильну—*китайче*—59, або друг-друже—«*потяже*»—71, що її вжито мабуть уперше, взагалі в літературі.

Абсолютно не має ні одного короткого закінчення в речівн. жіночого роду ор. відм. на зразок—*кручей, грушей, пісней*, які невластиві укр. мові, але вживаються іншими письменниками під впливом рос. мови.

Множина.

Род. відм. середнього роду. Найстаріша й найзвичайніша форма для його—чиста основа: *дерево—дерев, поле—піль*. Тепер маємо 2 нових: а) від жіноч. роду «*ей*»—*полей, морей*; б) від чол. роду «*ів*»—*морів, полів*. У Доробкові: *полей*—7, *морей*—8, *полів*—84 для—«*посів*».

2. Прикметники.

Місцевий відм.

Зараз у діалектах і в літ. мові закінч. *дав. відм. однини «ому»* переходить на *місцев. відм.* Можливо, що згодом ці 2 відмінки матимуть одну форму. У Йогансена послідовно бачимо первісне закінчення «*ім*» у *чистім*, у *синім*—10, *іржавім*—10, то-що, і один випадок з «*ому*»—в *робочому* (ім)—70.

Знахідний однини жіночого та середнього роду та називний знахідний множини всіх родів.

Прикметники жін. та середнього роду в наз. та знах. відм. однини та наз. знах. відм. множини всіх родів в літ. мові мають стягнене закінчення: біла, біле, білу, білі а стара повна форма трапляється тільки по народніх піснях та в поезії, здебільшого на вимоги метру³⁾. У Йогансена—*вічнії*—96, *могутній*—57, *рудее*—57, *мудрая*—72, *кроковее*—39, *білії*—11 то-що, всього 10 разів. Знов таки зовсім немає негарної стягн. форми род.

¹⁾ Ганцов «Діалектологічна класифікація укр. говорів»—Записки істор.-філол. відділу кн. IV, 1924 р., 118 стор.

²⁾ Рима з «*мариш*».

³⁾ Ганцов «Діалектол. кл. укр. говорів»—трапляється в північн. говірках. Записки істор.-філ. відділу, кн. IV, 1924 р. 109 стор.

орудн. від. однини—білою, гарною, то-що (До самої своєї славної смерті—94), або утворення 3 ступня за рос. мовою—самий більший, а найбільший¹⁾).

3. Дієслова.

Інфінітив має 2 форми: повну (літературну) на «ти»—ходити й стягнену (діалектичну) на «ть»—ходить. Останньої форми, що характерна для Чернігівщини, послідовно вживає Тичина, що сам відтіля родом. Проте це дуже поширений діалектизм. Йогансен уживає звичайно першої форми, і лише 4 випадки—другої, щоб надати більшої енергійності: *одтять*—20, *лендлювать*—27, *плакать*—17 двічі.

Так само, дуже рідкі вживання у нього інших стягнених форм—бласне одна—*балака*—11, що до того негарна й ужита для рими—«*ріка*».

З 2-х форм майбутнього в «Доробкові», послідовно вживається простої форми з «му», що літературніша, економніша і властива укр. мові *матимуть, гратимуть, падатимуть*, то-що—47, 67, 81, 86, 90, 93, 94.

Форма давноминулого дуже гарна, поширена серед кращих прозових письменників і в старій поезії, зараз нашими поетами чомусь відкинена. можливо, з принципу економії.

У Йогансена один випадок і то з відтінком іреальності—*я б ви-найшов був*—89. Характерно, що в творі найменш поетичним—«Комуна» Загалом її не слід би обминати.

Наказовий спосіб психологічно вимагає лаконічної, енергійної форми. От чому стару форму—ждіте, несіте, поволі заступає—ждіть несіть. У Йогансена—звичайно остання, хоч один випадок *ждіте*—36, поруч *ждіть*—36²⁾.

Нак. спосіб 2 ос. однини утворюється або на приголосну—пінь, тоді, щоб надати відтінку зворотності додається часточка ся—пінся; або на голосну—бери, тоді—берись, або берися.

У «Доробкові» є поплутання цих 2 категорій: *пінись*,—25 замість *пінся*.

Дієприкметники активу теперішнього часу на «чий» загублені українською мовою й відчуваються, як прикметники³⁾ О. Курилова⁴⁾ дуже гостро ставиться до вживання їх, але життєвий узус уперто заводить їх, можливо з причини економності, а по де-коли навіть важко їх обминути, і тому доведеться мабуть визнати за ними право на існування, але виключно, як прикметників, а не дієприкметників.

У Йогансена є 3 випадки вживання: *юлюб'ючий*—17, *синіючий*—32, *тихолелючий*—15. Ці форми частіші навіть у Тичини.

Немає поплутання 2-х класів дієслів, досить часте в Сосюри та инш: *сипить*, замість правильного—*сипе*, або навпаки—*носе*, замість *носить*.

III. ДІАЛЕКТИЗМИ

Діалектизми в наших письменників—річ звичайна. Українська літературна мова має менші літературні традиції, ніж російська, яку можна

1) Див. «Український язык» О. Синявський—33 стор.

2) Це не стосується до дієслів, що 2-гу ос. одн. нак. способу утворюють на приголосну—сядь—сядьте, бий—бийте, а не сядьть, бийть, що неможливе.

3) Іноді, як побачимо далі, наросток «учий» підсилює значіння і має на собі

наголос: робучий, видючий.

4) О. Курило. «Уваги до сучасної української літературної мови», II вид, 12 стор.

вже назвати майже надговірковою. І по творах нашого письменника легко взнати його територіяльне походження. Вживання діалектизмів у міру, свідоме користування ними—річ не погана, бо цим збагачується літературна мова, але несвідоме, надмірне зловживання тільки засмічує літ. мову непотрібним баластом.

М. Йогансен народився й живе в місті, тому природних діалектизмів, як у інших поетів, у його не може бути. Всі діалектизми, що трапляються в його поезіях або зібрані під час науково-діалектологічних експедицій по Україні¹⁾, або десь вичитані. Він, як учений-лінгвіст любовно збирає їх і вживає цілком свідомо. І Йогансенова заслуга полягає в тому, що він не засмічує літературної мови, а свідомим, доречним уживанням діалектизмів збагачує її. Їх можна було-б назвати словами індивідуального поетового смаку.

1) Правобережні діалектизми:

д'юрі—6—18 (к-горі) = в гору. На зразок—цоб (к-собі >д-собі>—цоб)²⁾,

най—14 = нехай (Пісні Галицько-Угорськ. Руси—Головацького),

во-йно—8 = раз у раз, ще знов—на зразок—що-йно.

Злива й залива—60 = проливний дощ—Подільськ. Волинськ. губ.

галява = прогалина. Хоч це дуже поширений діалектизм,

суятитися—16 = (рос.) безпокоитися, хлопотать³⁾ галицький діалектизм,

снити—86 = бачити уві сні—Федькович. Хоткевич⁴⁾,

крепкий—51. З походження північно-український діалектизм, але тепер дуже поширений по Україні⁵⁾,

віршом—31. Літературна мова знає форму—віршем.

2) Лівобережні діалектизми:

людім—91 дуже поширений діалектизм. Замість звичайної літературної форм—людям,

тіки—60 = тільки,

рані—81 = раніше,

величній—81—93—наз. відм. чолов. роду однини⁶⁾,

піють півні—26⁷⁾,

зімняти—63 = зім'яти. Ця форма утворилася за аналогією з-«мну».

Але ці діалектизми не лише лівобережні, а взагалі дуже поширені.

Характерно для М. Йогансена, що він кохається більше на правобережних діалектизмах. Отже, як бачимо, т. Йогансен свідомо й доречно заводить до літ. мови, або дійсно потрібні діалектизми, як—во-йно, най, або дуже поширені—галява, зімняти, і цим збагачує її, робить ріжноманітнішою.

1) Секція Укр. мови при кафедрі мовознавства що року улаштовує такі експедиції з науково-дослідною метою по Україні.

2) Хоткевич. «Гірські акварелі» (новели з гуцульського життя)—16 стор.

3) «Знадоби до словаря Южно-руського» Верхратський.

4) «Камінна душа»—28 стор.

5) Ганцов. «Діалектологічна класифікація українських говорів». Записки істор.-філ. відділу, кн. IV, 1924 р.

6) «Пролог до комуни» виправлено—величній—24.

7) Грінченко «Етногр. матеріали Чернігівщини» - «Словарь Укр. мови».

IV. СЛОВОТВІР

Прогрес мови, головним чином, полягає не в винаході нових слів, а в тім, що старі слова вживаються в нових значіннях, і, т. ч., поширюється можливість загострювати, економізувати, абстрагувати процес думання. Свій лексичний матеріал язик змінює й поширює різними засобами: або утворюючи нове слово зі старого за допомогою словотворчих наростків¹⁾ та приростків (це—найважливіший) або складаючи з 2-х відомих слів одно нове, або запозичуючи слова з інших мов т. Йогансен досить вдало й широко використовує багатство українського словотвору. Із словотворчих наростків уживаних у Доробкові наведу такі, мало популярні

серед інших поетів: а) речівникові—«*неча*», що в укр. мові подає властивість ознаки (голотнеча, гуркотнеча)—*порожнеча*—41; б) прикметникові:—

«*учий* (ючий або «*ущий*», що підсилює якість або прикмету: (важучий— дуже важкий, видючий—той, що добре бачить)—*робучий*—30—32, *смердючий*—85, *блискучий*—75, *ревучий*—74²⁾, «*езний*»—для означення вели-

кої згрублості прикмети—*старезний*—7; в такому-ж значінні—«*енний*»—*величєнний*—77, цим наростком інші поети чомусь зовсім не користуються;

авий «*явий*» відзначає менший ступінь або частковість значіння прикметника = російському «оват-еват», *трухлявий*—20. (трухловатий) *рудавий*—65, (буроватий, красноватий), *гунявий*—74, *синявий*—96. Іноді, замість звичайного наростка, Йогансен користується присвійним: *всєсвітєвий* = *всєсвітєний*—81, *озєровий* = *озєрний*—84. Така незвичайна форма надає більше образності. Її використовують і інші поети³⁾. Йогансен має тенденцію поруч таких дієслів, як свистіти (недоконаність), що утворюють доконаність за допомогою наростка «*ну*»—свиснути, переводити цей засіб і на інші категорії: *станув*—42, 60, 77, 96, *поспінули*—96, *танув*—62. Іноді Йогансен вживає наростка «*ий*» що, як каже Сімович⁴⁾, показує породу речі: *гусій*—14, *козій*—14.

V. ЛЕКСИКА

1) Новотвори

«Кожним новим уживанням слова його виразність зменшується, зтирається. Ніяке слово не можна вжити вдруге з таким самим почуттям, як уперш»⁵⁾. Із образного слово перетворюється на безобразне. Завдання новотвору—відновити забуте значіння слова (внутр. зміст), надати йому більшої яскравості. «Вражають і засвоюються лише ті слова, які так влучно поставлені, що вимагають напруження думки, як ознака незнайо-

1) Дивись «Порадник укр. мови» пр. О. Н. Синявського. 81—103 стор.

2) Прикм. з наростком учий (ючий) і т. и. не треба плутати з рос. формою дієприкметика тепер. час. актива, що їх укр. мова тепер не знає.

3) Сосюра «в мене коні, як огоні»...

4) Др. В. Сімович «Граматика української мови». Коломия, II вид.—184 стор.

5) «Linguistique historique et linguistique générale». Paris. 1921 p. Meillet; у Бузука «Основные вопросы языкознания».

мого. Тому недоречно вставлені новотвори ми часто не помічаємо»¹⁾. Через новотворення з якимсь наростком зміст слова виступає ясніше. Прикл.: згаданий сосюра рядок: «в мене коні, як огоні».

Такі звичайні прикметники, як лісовий, чоловічий, піший з наростком «*ий*» (що властивий майже всім прикметикам) уже не мають великої виразності. Щоб її відновити, Йогансен вживає наростка «*иний*», який, звичайно, показує приналежність, відношення речі. Маємо такі новотвори:

лісовиний—9. *Кораблиний*.

В укр. літ. мові є два дієслова, схожі між собою звуковою формою: недужати = хворіти, з відтінком—не тяжко; та—нездужати = не мати потрібної сили. Від першого—прикметник досить звичайний—недужий; від другого—новотвір Йогансена—*нездужий*—52. *Війно*—67—прислівник від дієслова віяти.

Складати з 2-х відомих слів одно нове можна комбінуючи різні частини мови. Найважче це з 2-х речівників у Йогансена.

2) речівники

Сереброкрилий—6, 12. В літ. мові є форми = сєребрє, сріблє, сребрє²⁾.

літоросль—7 = літєня рослина. У Грінченка³⁾ є літорослий (прикм.) та літоросток = однорічна рослина. У Даля⁴⁾—леторосль = укр. літоросток. Можливо, що Йогансен вичитав його в Далья, або створив сам, але в укр. мові цього слова не занотовано.

весновий—69 = весінний вітерець—цілком нове й дуже вдале слово⁵⁾.

стоєлолєсом—75, 76, 76. У П. Мирного «Хіба режуть воли...» є прикметник—стоєлолєсий. Від його мабуть позичив Сосюра «Залізниця»—24. Але прислівника такого не занотовано.

арцимашина—86 «арци = най» (найбільший) = російському архи—сверх (архиплут).

П р и к м. + п р и к м.

голубовокий—15. У Грінченка⁶⁾ немає. У Далья⁷⁾ є голубокий. Цілком правильний новотвір і дуже вдале використання багатства лєксии, замість звичайного—блакитний⁸⁾.

білопінєвий—17. У Чумака є «піль злотопінєвих гриви.—

тихолєліючий—17, *пєхмурєбронзовий*—32, *чєрєвонозорєний*—32, *зорєно-вєчєрний*—33, *глибокєсиний*—33, *двєсичний*—16 = гострий з обох боків.

1) «Русская речь» збірник за редакцією Л. В. Щєрби, стаття Ларина, стор.—61.

2) Грінченко «Словарь української мови».

3) Ibid.

4) «Толковый словарь живого великорусск. яз.» III т.

5) У хвильового «бурєвий»—Збірник 2.

6) Грінченко «Словарь укр. мови».

7) Даль «Толковый словарь живого великорусск. яз.».

8) Шевченко «Кобзар». Львів 1908 р., II т. 196 стор. «Сотник»... там такий поріє хрєстатий та синій, синій голубий (барвінок). До рєчє—голубий в укр. мові має 2 значіння—голубий та сивий; див. словник Грінченка.

2) Рідковживані слова

стума—42 = морок, тьма. У Чумака—«...і в стумі витворимо дні...»¹⁾.
замало—75 = надто мало. Як—забагато, зачасто.

3) Уперше в поезії

Сагайдашний—12 (з мал. літери) = джура, рос. — оруженосец, або військ. ремісник, лат. *faber*²⁾.

літепло—8 = тепла, літня вода. Такі слова у Йогансена мають відтінок песливости—«літорослі милі». Про це див. розділ стилістики.
байон—67 = байкар, або хто розповідає байки, іноді з відтінком іронії.

Орябина—32. Це слово Йогансен, очевидно, вичитав у Шахматова³⁾, який наводить це слово з укр. говірок на жаль не назначаючи джерела. Утворено воно цілком правильно зі старого—*і-єрѣвъ*, в чеськ. мові—

řáb, що аналогічно *і-єзеро* > озеро,—дало оряб орябина. Діалектологією це слово ще не занотоване і його власне можна було б вважати за новотвір. В народн. етимології—горобина (гороб'яче дерево⁴⁾). Слово надзвичайно гарне й заслуговує уваги.

Йогансен знов поширює лексику літ. мови, вживаючи замість шаблонної «калини».

4) Забуті слова

салюби—27, 27 = міщани, торговці з відтінком презирства⁵⁾,

кроковий—41. Крокус = дикий шафран⁶⁾ — грецьке—*χροκος*, лат.—*crocus* = шафран—символ сонця в народн. поезії⁷⁾.

5) Чужі слова

Бриза—71 = береговий вітер,

люстерка—44 жіноч. роду від—люстра. В укр. мові люстерко—дзеркало.

палевий—84 = жовтавий, полівий. Це слово є й у Даля⁸⁾ з таким самим значінням.

пеан—19 = пісня. грецьке—*Παιάν*

пеон—77 = стопа (у вірші) грецьк.—*Παιών*.

пізнішого походження.

Wadsi sirsnin—61 = слухай, серденько! з латиської мови, майже не надається до перекладу⁹⁾.

¹⁾ Чумак «Не спочивайте ще на час».

²⁾ Тоді цілком зрозуміле місце з нар. пісні: «попереду—Дорошенко, посеред—пан хорунжий. а позаду—сагайдачний (з мал. літери) = військ. ремісник, що проміняв жінку—символ сімейного спокійного життя на небезпечне військове, бурлацьке й їде в обозі (позаду).

³⁾ «Очерк древн. периода истории русск. яз.—140 стор.

⁴⁾ М. В. «Институтка».

⁵⁾ Грінченко «Словарь українсько-російської мови».

⁶⁾ Ibid.

⁷⁾ Потєбня «Мысль и язык» «Кроковее коло вище тину стояло, много дива видало». Нар. пісня. Звідціль Йогансен мабуть і позичив його.

⁸⁾ «Толковый словарь живого великорусского яз.»

⁹⁾ Billenstein «Grammatik der lettischen Sprache».

строка—31 з рос. мови; в укр.—рядок, а строкатий = пестрий,
супулий—77 з рос. мови.

заязлий—79 з рос. мови—приморожений.

древній—93 з старосл. мови—у нас стародавній.

знам'я—57 замість *знамено*¹⁾.

6) Інтернац. слова замість звичайних своїх

процент—88 замість *відсоток*.

forte—25—муз. терм. = *юлосно*.

лозуні—92—*іасло* «погасли вам лозунги,

заялозено іасла. Це, очевидно, викликане семасіологічно-звуковою фігурою.

Є в Доробкові один спеціально залізничний термін—*сифонити*—71 = утворити велику тягу, щоб краще горіло, щоб, таким чином, паровоз міг зібрати багато пари. Це слово має на міському жаргоні значіння—псувати та инш. але в Йогансена можливість останнього тлумачення відкидається, бо увесь час говориться про потяг.

VI. ДВОЗНАЧНІ СЛОВА

«Слуховий образ поета аж надто неодноманітний що до своєї яскравости: де-які елементи виступають для нього з більшою силою, інші перебувають у затінку.

І з умовою зберегти загальну перспективу яскравости, поет може прийняти різні тлумачення. Поет іноді свідомо лишає читачеві повну свободу тлумачення свого твору»²⁾.

Слова мають ніби шари в своєму значінні, і люди, залежно від своїх здібностей, можуть розуміти більш чи менш глибоко ці шари. Слова в певному контексті мають *разом* два й більше значіння. Це—двозначні, і т. и. слова.

неминучий—неизбежний та непроходимий. «Пливуть кораблики морями у *неминучий* океан»—19. 19.

«Так, ліси і такі ж *неминучі*,

Ще *неминучіші*, ще буйніші»—86.

заплаканий—заплаканий, спітнілий. «Серце, ти мій лихтарик (заглядаю в *заплаканий* дверця)»—43.

так—прислівник і звуконаслідування серцеві, годинникові.

«... *так*..

так...

так...

так каже серце»—43.

стилий—холодний, спілий, застиглий «забуваєш сніги, що обличчя *стилими* хвилями вкрили»—51.

буряк—ракета, що закопують в землю й запалюють шнуром, рослина-буряк... Угору лізе вогневий *буряк*,

¹⁾ Грінченко. «Словарь укр. мови».

²⁾ «Русская речь» збірник за редакцією Л. В. Щерби—27-29 стор.

Ударив, свиснув, розсипався іскрами—

— Ранок—49. (образ світання) вибух ракети (буряк) дійсно дуже нагадує схід сонця.

курити=курити (цигарку), куріти (порох здійсмається) «Хмари курили в задумі»—74).

шумує=піниться, шумить «тільки листя *шумує* в небі»—54.

юдувати тілом=молоком своїм годувала й продаючись, як повія, за ці гроші годувала свого сина.

«І дівчина... вночі *продається* салдатам у парку...

... Її син великий і сильний

Із вічних законів скрутить цигарку...

І за руку візьме свою убогу ньеньку...

... покаже людям стареньку,

Що його *народила* і *тілом своїм юдувала*»—91.

Досить часто Йогансен користується так званою антиномасією—уживанням власного імени, як звичайного.

Це підтримується у його й етимологією слова:

Курщина—від куріти, полісся—місцевість коло лісу, як-поріччя, хвилюватися—Хвильовий, блакитний (Еллан)—голубий і т. и.

«... Не *сосюртесь*, чуєте,

Й не *хвилюйтесь* ні в яким разі»—88. (Сосюра, Хвильовий)

... Вітерець *хвильовий* пролетить і свисне,

Тичину блакитний елан оповине

Закиває лісними очима *сосюра*.

і знайдеться десь перекручений корінь,

Такий незграбний, такий чудернацький і бурий,

Що для нього назвищ не стане тих,

Ще раз полізуть в історію

І наречуть йому химерне наймення:

Йогансен.

В цьому уривкові: Хвильовий—вітерець (минутний ветерок) і Микола Хвильовий—письменник.

Тичина, Блакитний (Елан, Валер Проноза).

Сосюра, Йогансен.

Одарка—ім'я поширене серед селян і проста цигарка (асоціація). *лебідь*—красива птиця й гарна цигарка. Це вже власне стосується до тропів (метафора)

... чи біла й пахуча *лебідь*,
чи *закурена* груба *одарка*—72.

Слово *закурена* знов двозначне—запалена цигарка й закурена (запыленна) селянська жінка.

Сагайдашний (з малої літери) прізвище й джура, або військовий ремісник.

«... плину,

Як *сагайдашний* на Україну—

Козак вчорашній

інок нині»—12.

VII. СИНТАКСА.

Синтакса остільки тісно звязана з стилістикою, що важко, та й немає великої потреби в моїй роботі, встановлювати певні межі їх компетенції. Отже, траплятиметься, що я тут подаватиму матеріал, звязаний з обома розділами. Розділ синтакси в мене невеликий, бо його цікавіше розглядати разом із стилістикою, що я гадаю зробити в 2-й частині своєї праці.

1) Українська народня мова надзвичайно багата на безсуб'єктні звороти. Це, до де-якої міри, її характерна відзнака. Вони широко зайшли й до літературної мови. Найхарактернішим з них є безсуб'єктне речення з присудком—від дієприкметникового, безсуб'єктного формою на «*но-то*», що не змінюється, має лише дієслівне значіння і вживається виключно в формі присудка¹⁾.

Треба зазначити, що т. Йогансен кохається на безсуб'єктних реченнях і в Доробкові чимало їх знаходимо з різними ступенями безсуб'єктности.

а) Безсуб'єктні речення на «*но-то*». *посічено* днями—51²⁾, *Заялозено* гасла—92, тебе буде *розп'ято*—92³⁾.

б) Форма з дієсловом з однини, дійсн. стану середн. роду з «*ся*» або «*ло*» *лишалось*, що плакать—17. *несло* гноєм і хлібом, і димом—28, *засинало* в білих пісках—50. Як піною плечі *вкрило*—50. Багато *вмерло*—54. *спало* на возі, *спало* навколо—74. *споживається* 90% енергії—88.

в) Інші безсуб'єктні форми.

мене над містом *повісять*—10, сина *повісять* на дубі—35, ще раз *полізуть* у історію і *наречуть*...—95. Решту *бухають* марно—88. Смерть *бачили* в вічі—42. Не *втечеш* із пащи поля—42. Вам *вистачить* корму—83. *віє* з поля холодним словом—34, *ясно*—45, та інші.

2) Дієслово *дбати*—в укр. мові вимагає після себе або орудн відм. (*дбати* ким) як що вживається в значінні—підкуватися, старатися, або з винувальним (про кого, за кого) коли в значінні звертати увагу. Сучасні письменники чомусь обминають дуже гарну першу форму.

У «Доробкові» «хай *дбає* бог за панів (18).

3) Йогансен свідомо користується *родов. части* (gen. partitiv), місяць *розсипав соли*—16, а не *сіль*, що було-б неправильно. *запалити дороги*—91.

4) Характерним для укр. мови є *дав. відм.* відповідно російські родовому: (голова йому палала—) ним у прозі часто користується Винниченко. Йогансен.

«... *пішим* набрякли ноги—70.

погасли *вам* лозунги—92.

1) Не треба плутати з дієприкметником пасиву минул. часу—зроблене, сказане, збиране, то-що.

2) Хоч О. Курилова засуджує вживання зворотів із пасивними безпідметовими формами на *но-то*, де-б дієва особа зазначена була орудним відмінком, але народня мова досить широко ними користується. «Ой на горі жито *копитами збито*»

і мабуть немає рації зовсім відкидати їх.

3) Форма—буде розп'ято—майбутній час+минулий—це чистий інтелігентизм. Народ відчуває минулість у формі *розп'ято* і ніколи не вживає її в сполученні з формою майбутнього часу.

5) Приймник *над по-над* уживається зі знахідним відмінк, коли показує напрямок руху, або 2-3 ступ. прикм.

— «тобі *по-над* голови
вчених
розумних
марудних
передаю думу—90 «Комуна» Доробок.

6) Звичайно дієйменник упідглюється безпосередньо, але для підсилення й яскравості іноді вставляється «що» у Йогансена чудовий зворот в народн. дусі—«*оце тільки лишилось, що плакать*»—17.

7) Сполучення речень.

Характерною особливістю Йогансенової мови є те, що він сполучує речення й окремі слова за допомогою—«*що*» та «*і*» (або дуже часто «*й*») і ніколи через «*та*» або «*який*».

приклад: День.
Припав до хмар і пив, і пив,
І одірвався, і зітхнув,
І свінув Див, і день
озвався в дубі—62.

Злучник—«*та*» сполучує тісніше, ніж «*і*» (я та брат, а не я й брат)—але «*і*» зручніше й ширше може вживатися. Подібно до того, як в російській мові причинний сполучник—*так-как* заступив собою—*ибо* з тієї причини, що додаткове речення, упідглене через—*так как* може стояти й після головного речення й перед ним, а упідглене через *ибо*, тільки після головного речення. З трьох:—*що-який-котрий* (в значінні російськ. *который*) найкраща зв'язка—перша, через більшу її синтетичність, друга—гірша, третя—абсолютно не літературна та й взагалі не властива укр. мові. Єдиний випадок негарного сполучення речень у Йогансена—*це-аби*—в значінні—*щоб*—

люди линуть
далеко...

аби в гармонії миру...

осягти, захопити ще одну невторовану путь—81.

Досить часто Йогансен уживає зв'язки «*же*» у сполучниковій функції для підсилення сказаного, що цілком питоме для укр. мови, і ніколи—в значінні «*а*», якого наша літер. мова в такій функції не знає *плой-же*—25. *кладіть-же*—27, *сій-же*—31, (тричі) *йди ж в і т. и.*

8) Прийменники.

В уживанні прийменників слід зазначити такі особливості:

Йогансен досить широко використовує евфонічні засоби нашої мови в прийменниках: *ві сні*—34, *уві сні*—55-59, *зі дна*—37, *зі свистом*—68, *підо мною*—96, *зо мною*—53. Історично правильні форми цих прийменників були-б: во сні, зо мною (із вь сьнѣ, сь мьною), але під впливом таких форм, як *піймати*, *діждати* (з строго—*поймати*, *дождати*) де приросток уже не відчувається і в закритому складі «*О>І*» ці старі форми з «*Ъ*» > зі мною, ві сні. Літературна мова знає обидві форми, хоч остання мабуть переважає.

повз—5.21=мимо. Порівнюючи рідковживаний тепер прийменник; *по раз останні* 15. З польської мови = в останнє. Дуже часто у Хоткевича¹⁾ Для порівняння навожу язик кращих сучасних пролетарських поетів. Тичина «*Вітер з України*».

Тичина сам з Чернігівщини і в його мові чимало чернігівських діалектизмів. Наприклад, він послідовно вживає форму дієйменника зі стягненим закінченням «*ть*» *лежать, зорювать, діть*. Ця форма в літ. мові займає другорядне місце, але надто поширена і в діалектах і в літ. мові, тому може й не слід її дуже ганити.

У півн. зах. укр. говірках звуки о-е в закр. складі > і лише під наголосом, а без наголосу лишаються.

*дід-діді, чобот-чобіт*¹⁾. У Тичини—*голлі* (гілля) *война* (війна) не *седиться* (не сидиться)³⁾ і т. и. є не властиві укр. мові форми дієприкметника *наступаючий* то-що.

Поліщук «Веселий Хал» з «Книги повстань».

На сторінках (98—101) такі ухилення:⁴⁾ *пля(а)стичний, се(и)дять люде(и) кле(и)кочуть, здри(и)гається, милувать(и) залишать(и) прибирають(и) вихлюпувать(и) челяді(и) рос(з)пкука, Звіри(і)*. З рос. мови—*пловучий, пажить, окружати, підросток.*

сосюра «Залізниця».

Не навожу всього, а лише типове, а) поплутання дієсл. класів=*юне*—*(гонить) носе* (носить) *туше* (тушить) *сипить* (сипе)

дієйменник на «*ть*»—*одбить*.

не укр. наростки: *карательний* (карний) *розформіувати* (розформувати). *Водка* замість горілка то-що.

Я звичайно не мав на меті шляхом порівняння мови різних поетів показати їх особливості. Це, безумовно було б дуже цікаво, але без розвідок про мову окремих поетів така робота була-б надто важка й велика.

Таким чином, проаналізувавши мову Йогансенових поезій та порівнявши її, бодай побіжно, з мовою інших поетів можна зробити де-які висновки.

Насамперед, вона відзначається своєю чистотою, вишуканістю та правильністю, й не дивно, бо поет-лінгвіст.

Йогансен має глибоке чуття що до укр. мови і дав багато цікавих, вдалих новотворів за законами народньої мови. Широко й вдало використовує багатство нар. лексики, синтакси, відтворює забуті слова.

Все це робить його мову надзвичайно багатою, яскравою, різноматітною й простою, що до своєї будови, бо він іде за законами нар. мови.

Відзначається також автор «Доробка» уживанням діалектизмів. В той час, як інші поети користуються ними несвідомо й через те заводять іноді дуже невдалі, що тільки засмічують літер. мову,—Йогансен,

¹⁾ «Камінна душа»—по раз перший, по раз останній, по раз п'ятий і т. и.

²⁾ Ганцов «Діалектол. класифік укр. говорів» Записки істор. філ. відділ, кн. IV 1924 р. стор. 90-95.

³⁾ У Олеся послідовно—«угледіти».

⁴⁾ Пояснень не даватиму, бо їх можна знайти у відповідних розділах про мову Йогансена.

як лінгвіст, ретельно вишукує їх і найкращі цілком свідомо, раціонально заводять до літер. мови, популяризує їх. Це, безумовно, його велика заслуга в справі збагачення лексики літер. мови.

Він дає зразки вже надговіркової мови, що характерна для високо розвиненої культури.

Його можна до де-якої міри порівняти з нашим вишуканим що до мови поетом-критиком Зеровим, або з російським Брюсовим.

Отже, своєю невеличкою, порівнюючи з іншими поетами, книжечкою «Доробок» Йогансен зробив чималу вкладку до мовної скарбниці.

СЕРГІЙ КОЗУБ

Джерела «Тіней забутих предків».*)

В останній час відбулась полеміка з приводу творів М. М. Коцюбинського. За арену боротьби зрештою стали «Тіні забутих предків». Напад робили харківчани, В. Коряк¹⁾ та Г. Хоткевич²⁾, який заявив про те, що час перестати говорити про Коцюбинського в суперлятивах та визнати «Тіні забутих предків» за один з найбільших творів М. Коцюбинського. Їм влучно відповідав М. М. Могилянський³⁾. Наслідки полеміки не зовсім ясні.

Вважаю, що тепер, коли архив Коцюбинського зробився приступним, нема підстав ігнорувати архівних матеріалів що-до творіння «Тіней забутих предків».

Задум «Тіней забутих предків» обійшовсь не без впливу визначних діячів Галичини і зокрема славетного етнографа В. М. Гнатюка. Тут нам в пригоді стають надруковані листи Гнатюка до Коцюбинського. З 1906 року, по тому, як Коцюбинський проїздом побував в Галичині, Гнатюк намагається прищепити йому до гуцульщини та її мешканців цікавість⁴⁾ і дуже був радий, коли одержав повідомлення, що Коцюбинському до вподоби, коломийки⁵⁾. Він часто нагадує йому про обіцянку приїхати на Гуцульщину,

*) Читано в історично-літературному т-ві при ВУАН 16 гр. 1924 р.

¹⁾ В. Коряк. Поет української інтелігенції. М. Коцюбинський. 1913 — 1923, Харків, 1923 р.

²⁾ Література, Наука, Мистецтво (додаток до Харківських вістей). Неділя 18 травня 1924 р. № 19 «З приводу уваг М. Могилянського що-до твору «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського.

³⁾ Дивись рецензію на книжку Коряка в «Новій Громаді» 1924 р. 17.

⁴⁾ 24. III 1906. «Тому що ми давно не бачилися і я не міг Вам заспівати нових коломійок, то напишу Вам бодай одну «мою», бо говорить про таких хорих, як я:

«Ой захрип я, моя мила, захрип я, захрип я,

Якусь `ес ми біду дала, до тебе прилип я.

Якусь ес ми біду дала, чи не сухотоньки,

Що не маю в ночі спаня, а в день роботоньки».

І додає: «І се істина правда. Як би я знав, що вам тепер бракує, то хто знає: чи не найшов би в своїм репертуарі, і для Вас коломійки...

Або 8. XI. 910. «В таких хвилях, коли розгадую собі все те, лежачи непорушно по сильнім кашлю, звичайно співаю собі (розуміється в думці) коломійку:

«Ой баране, бараночку, а я твоя вівця

Вкиси мені, бараночку, зеленого сінця

Та бог знає, бог відає, яка зима буде

Відай мені, старій вівці, загибелька буде».

(Тут уже ми бачимо один з тих мотивів, що трапляються в «Тінях забутих предків»).

⁵⁾ Недруков. лист 9. X 906. «Я дуже тішуся, що Вам подобались коломійки, бо доси лиш я був їх запаленим аматором, а тепер знаходиться ще дехто! А вони варт того. А що ви ще знайдете в III томі, не знаю лиш, чи зможу його видати до кінця року»..

запрошує його¹⁾. Таке запрошення Гнатюк робить ще що-року, намагаючись ростлумачити значіння подорожі в Карпати. Ось як він це формулює:

«Я думаю, що се було би для Вас з двох боков користне 1) Для здорovia безумовно 2) Для вашої літературної творчості. У Гуцулах стільки поезії, Ви знайшли-б в них стільки нового для себе, що се певно принесло-би гарні результати і для Вас самих і для нас, як народа²⁾»...

Через рік Гнатюк ще рішуче настоює на своїй пропозиції, просто кажучи, що Коцюбинський мусить написати про гуцулів³⁾, а ще через півроку знов нагадує⁴⁾.

Листи Гнатюка справляють своє вражіння на Коцюбинського, і він перед подорожжю до Криворівні відповідає так в одному листі⁵⁾: «Своїми словами «Ви мусите щось написати про гуцулів» забили Ви мені клин у голову, вони не дають мені спокою, тільки що я зробить годин за 10 днів? Тільки оскому наб'ю»...

Разом з тим Гнатюк показував своєму приятелю шлях, що ним можна що-найшвидше дійти до пізнання гуцулів. Насамперед, він радить познайомитись з невеличкою гуцульською літературою і тоді вже приїхати в гори, щоб побачити гуцулів на власні очі⁶⁾. Коли взяти до уваги, що власне-ж Гнатюк і надсилав цю гуцульську літературу, то побачимо, що Гнатюк чемно, але дуже уперто прямував до мети—звернути творчу увагу Коцюбинського на Гуцульщину.

Далі, до самого писання «Тіней» Гнатюк завжди пам'ятає про цю справу та записує в листах, на що Коцюбинський охоче відповідав, як у нього йде вивчення Гуцульщини⁷⁾.

І хіба не безпідставним є Г. Хоткевич з своїм твердженням, що Коцюбинський не тільки «замало» був підготовлений, але не був підготовлений зовсім⁸⁾.

¹⁾ Недр. лист до Коцюбинського 23. III 1906 р. «Сього року Ви маєте приїхати до нас із родиною і разом їдемо на літо на Гуцульщину, де маєте купатися в зимнім Черемоші, вигріватися на сіні до сонця, їздити на дарабах, балакати, писати поезії, і ходити на прогульки. Ви цього не поспекається і пишуть завчасу, чи шукати Вам великої хати, чи малої»...

²⁾ Лист 3 X 1908.

³⁾ 18. XII 1909 р. «Я дуже цікавий був би, як би Ви щось написали про море італійське—ну а потому про гуцулів. Ви повинні поставити собі за точку «амбіції», а з опришківських оповідань побачите, що про них є що писати. Романтичний народець!..»

⁴⁾ «Як би Ви мали охоту туди (в Криворівню) приїхати... що... Вас зацікавили б, на мій погляд, гуцули, що Ви мусіли би щось написати про них, а сим я тішив би я незвичайно.»

⁵⁾ 17. VII. 910. Carpi (Narceli) M. Коцюбинський. Листи до Володимира Гнатюка.

⁶⁾ 7. IX. 908 р. «Я вмисне пишу про се вже тепер, щоби Ви мали час подумати і приготувитися, а я з свого боку прийшов би з усякою помочою. За зиму могли би В познаймитися з невеличкою гуцульською літературою і на місці дивитися вже на всьо иншими очима»...

⁷⁾ Гнатюк в листі 8—XII—910. «Ви начиталися вже багато Гуцульщини?»

І далі 2—XII—910. «Студіуйте отже тепер Гуцулю, як маєте під рукою, щоб опісля лише надихуватися новими вражіннями і відпувати їх на папері. А чи вже в'їлися трохи в Гуцульщину і як Вам смакує?»—В листі 30-ст. ст. XII 910. Коцюбинський відповідав: «Я у свій час з головою пірнув у Гуцульщину, яка мене захопила.»

«Який оригінальний край, який незвичайний казковий нарід. Але книжка книжкою, треба мати живі вражіння, щоб щось зробити—і хочеться швидче дочекатися літа»...

⁸⁾ Література, Наука, Мистецтво (додаток до Харк. вістей), неділя 18 травня 1924 р. № 19 «З приводу уваг М. Могилянського що-до твору «Тіні забутих предків». М. Коцюбинського.

Беручись тепер власне до джерел «Тіней забутих предків», я мушу попередити, що розгляд провадитиметься тільки за документальними даними.

На підставі вказівок самого автора та на підставі аналізу можна вказати такі джерела:

1) Шухевич. Гуцульщина в 5 частинах, перші 4 частини друкують в «Матеріалах до українсько-руської етнології» томи II, IV, V і VII і 5 частина окремо.

і 2) «Матеріали до Гуцульської демонології» Антона Онищука, що їх вміщено в XI томі матеріалів до українсько-руської етнології.

З дрібних речей можна вказати деякий вплив Гуцульських примівок Ів. Франка. «Гуцульські примівки». Етнограф. Збірник т. V. Це друкують джерела. Але до друкують Коцюбинський мав і писані. Це власні записи автора в кишеньковій книжечці та помітки на листочку поштового паперу (рукою галичанина) «Фражки до жинки!» «мущина», зачипка до любаски¹⁾ і «сварка».

Коротко характеризуючи головні з цих джерел треба сказати, що Гуцульщина Шухевича становить з себе справжню енциклопедію. Тут можна знайти і геологію та топографію місцевості і звички та вірування, економічний стан країни і т. д. Сам автор, як він каже в передмові, цікавлючись Гуцулією протягом 20 років, проте багато матеріалів для своїх видань одержував від різних кореспондентів. Енциклопедичністю та розміром ця праця дуже відрізняється від «Матеріалів до гуцульської демонології» Антона Онищука, що знайомить нас з однією стороною життя гуцулів (село Зелениці). У «Матеріалах» Онищука, як і в 5 част. Шухевича, говориться про різні надприродні фантастичні істоти, про стосунки до них людей, про чому і в тій і в иншій праці багато записів з уст самого селянина-гуцула. Тому, власне, коли полишити на боці розміри праць, то матеріал для Коцюбинського мусів бути рівноцінний. Спосіб як користав Коцюбинський матеріали? В розроблюванні джерел у Коцюбинського можна помітити 2 стадії. Перша—письменник знайомиться з матеріалом шляхом читання відповідних етнографічних праць. Ознайомлення це відбувалось довго перед тим, коли Коцюбинський брався до пера, щоб писати твір²⁾. Все те, що Коцюбинському видалось придатним, він записує на окремі листки різного формату. Разом їх 7. На перші дві шпальти виписано коломийки, що їх взято з III част. Гуцульщини Шухевича³⁾. Перша стьожка починається, наприклад, такою коломишкою:

«Поки ми си та любили
Сухі дуби цвили,
А йик ми си залишили
Сиренькі повйили».

¹⁾ «Зачипка до любаски» могла вплинути на другу зустріч Юри з Палачного, де вона не дивлячись на тепле привітання Юри. Відходить мовчки з закопленою тубою. (Вид. «Крин» стор. 40).

²⁾ «Тіні забутих предків», як видно з помітки на рукопису, писано з 20/VIII до 3/X 1911 року.

³⁾ Письменник виписував, коломийки в такій черзі, як їх читав, послідовність місця.

І кінчиться ця шпальта:

«Ой прибігла з полонинки
Білая овечка,
Люблю тебе, файне бідньи
Тай твої словечка¹⁾.
Питає ся у баранця
Круторіжка вівця
Ци ти вробив, бараньчику.
Зеленого сінця.

і друга:

Не знаєш ти, круторіжко,
Йика буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива?

Третя шпальта складається з коротких висловів. Це або вирваті рядки з коломийок: «Зозуленька ми закувала сива та маленька», «Запали го тьижки зимки межі кічъирики», або такий уривок з коломийки, якого видко записано з метою скористати його синтаксичну форму «Та йик свічку засвітили, тиха ему мова»²⁾. Іноді просто помічено той чи інший мотив, що потім здобув собі місце в творі—«Посвижіне», «козарик—козячий пастух».

Четверта шпальта комбінована; перша частина вказує теми легендарного матеріялу про чортів—лісну з вказівкою відповідної сторінки у Оніщука або Шухевича. Починається, напр., так:

«Він грав, переймав ноту від Осинавця³⁾, яку підслухав у скелях, високо в лісі, як грав на дутках. Тої ноти ніхто більше не знав 86—88 стор. том XI—розуміється «Матеріялів до українсько-руської етнології».

На другій половині четвертої стьожки виписано коломийки з другої частини Шухевичової Гуцульщини: «Ой висока полонина з вітром говорила», «Яка-ж тотя полонинка на весні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села».

Далі на окремому листку ми маємо словниковий матеріял до «Тіней забутих предків». Наведено, напр., такі слова: негура—мрака; облаз—вузька дорога попід скелю і т. д. Всіх незрозумілих гуцульських слів перекладено таким способом біля 110. Тут же оригінальні граматичні форми: «Іхаю, іхаєш, іхає ме їсти, мемо їсти», або «Май більше, Марі! Сене! і т. д. Як і звідки добув цей матеріял Коцюбинський? Треба гадати, що письменник виписував слова з усіх тих праць, що він їх читав до своєї теми, але найбільше матеріялу до словника взято з Шухевича, бо-ж автор Гуцульщини дуже сумлінно ставився до тих місцевих гуцульських слів, подаючи їх підкресленим шрифтом. Тут, як і в інших випадках доведеться заперечити Гнату Хоткевичові, ніби Коцюбинський користав тільки Шухевича⁴⁾.

¹⁾ Дві коломийки перед цією було пропущено на першій стьожці, тому автор згадав їх трохи пізніше і тому вони попали на початок другої стьожки.

²⁾ Слова «тиха ему мова»—підкреслено.

³⁾ Осинавець—чорт.

⁴⁾ «Міг він мати (Коцюбинський) тільки те, що дав йому Гнатюк, а що мав Гнатюк у Криворівні я знаю—це тільки його книжка про опришків, слідів якої в «Тінях» абсолютно нема, і Шухевича з якого—і виключно з якого зроблені всі виписки й на

В цьому самому словнику є достотні виписки з «Матеріялів» Оніщука: «Не сюди йди а групами, синетами»¹⁾. «Шаленим танцем—фүфелю идут»²⁾ і «Простий чоловік, як йде між худобу, то так як ксьондз помежи нас прщених; так худоба сі ему просьупит»³⁾...

Тепер що до літництва в полонині. План та деталізування цього плану в деяких місцях маємо на двох листках in quarto. На першому заповнено тільки з одного боку, а на другому ще й на зворотному боці детально написано сцену, як ватаг робить бриндзу. І зрештою останній лист in folio—це план «Тіней забутих предків», який правда має особливості, порівнюючи з твором в остаточному обробленні, але містить в собі всі ті частини, що ми їх бачимо і в викінченому творі. В цьому плані показано також систематично сторінки в Шухевича та Оніщука тих місць, звідки автор брав ту чи іншу легенду. Напр., в III част. плану читаємо: «Задрімав на Великого Івана. Приходить до нього Марічка і кличе його в гори. Він йде за нею. Знає, що вона нявка, але йде. Марічка раптом счезає. Ніч. Ватра» і проти цього Ент 56—59⁴⁾ ч. V 198—199 ч. V 200—201⁵⁾. Не треба проте думати, що бібліографія ця вичерпна та обов'язкова була для письменника. Є місця, напр., у Оніщука, що їх автор не показав в своїй бібліографії, а проте ми бачимо їх в творі⁶⁾. З другого боку є й такі випадки, що автор вказав відповідне місце в своєму покажчикові, але не використав⁷⁾. Буває ще й так, що вказано не на тому місці, де воно насправді є⁸⁾. Так систематизував Коцюбинський друкований матеріял, щоб використати в «Тінях забутих предків». Свої власні спостереження з кишенькової книжечки⁹⁾ Коцюбинський таким же шляхом обробляє, як і матеріяли друковані. Далі що-до життя пастухів на полонині Коцюбинський нотує на тих двох листках in quarto, про які ми вже згадували, надаючи їм систематизованого вигляду. Але найцікавіша праця над образами гірської природи. Окремі образи з гуцульської природи, що їх в кишеньковій книжечці біля 10, Коцюбинський переписує на картки, але рідко записує точно, здебільшого-ж вносить зміни, іноді з конгломерату

яким обмежилися всі відомості Коцюбинського». Літ. Наука, Мист. (додаток до Харк. Віст.) Неділя 18 тр. № 19 з приводу уваг М. Могилянського що-до твору «Тіні заб. пр.» Коцюбинського.

¹⁾ Матеріяли до гуцульської демонології (Мат. до укр. р. етн.) ст. 125.

²⁾ Там-же 56.

³⁾ Там-же ст. 104.

⁴⁾ Треба розуміти «Матеріяли до укр. руської етнології том XI, де надруковано «матеріяли до гуцульської демонології А. Оніщука».

⁵⁾ Розуміється V част. Гуцульщини Шухевича.

⁶⁾ Це легенда про панію, куму й побратима, що бог їх повернув на жаб, стор. 35, про дівчину, закохану в осинавця (чорта), що мати прокляттям повернула на зозулю.

⁷⁾ В плані: Осинавці Етн. 85—86, 88. «Матеріяли до гуцульської демонології» Ан. Оніщука.

⁸⁾ Голос невидимої сокири і гекання показано Етн. (тоб-то праця Оніщука) стор. 39, а насправді про це говориться на 41 стор.

⁹⁾ В архіві Коцюбинського переховується кишенькова книжечка з подвійними зверху жовтими палятурками, де протягом 12 стор. письменник перебуваючи в горах, власноручно записував різноманітний матеріял до «Тіней забутих предків». Як глибоко помиляється Гнат Хоткевич кажучи, що «Коцюбинського на протязі всього твору нема не тільки ні одної концепції, а навіть майже ні одної фрази записаної ним самим». Літ. Н. і Мист. (додаток до Харк. Вістей). Неділя 18 тр. 1924 р. № 19 з приводу уваг М. Могилянського що-до твору «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського.

окремих рис—на картці ми бачимо вже створений, якому автор дав систему, рух¹⁾.

Ось що, напр., читаємо в кишеньковій книжечці: «Гнилі пні, що розсідаються смереки високо з сіткою сухих гілячок в долині, камні, накидані одні на другі, покриті рудим мохом і папороть. Вище довгі плакучі трави, дрібні гучері афин і гогозів, горобина, далекий сумний дзвоник корови, на вершку. Сижниць накидані скелі в плянах лишаїв і моху, а між ними цілий килим гогоз». А ось на картці уже витвір з цього матеріалу: «Ухил гір і кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові, як плюш. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Дрібна зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибину моху і сипнула на них росу з червоних та синих ягід». Але найбільше, може, з цієї систематизації варте уваги те, що переписуючи на картки, перероблюючи, Коцюбинський разом з тим творить і цілком нові. Карток таких уже не 10, як мусіло бути, а 19. Дев'ять образів додалось. Вкажу на перший, що трапився: «В тихих місцях Черемош, як ситий віл, а там, де йому твердо лежати, він скаче скажено з каміня на камінь».

Переходимо до зв'язку Коцюбинського в «Тінях забутих предків» з окремими збірниками.

Коцюбинський завдяки новелістичній сюжетній схемі свого оповідання порівнюючи мало захопив фантастичного світу, що його так широко подано, напр., у Шухевича І, як ми побачимо, важко сказати, чи ж матеріали збірки Шухевича в творі займають з цього боку перше місце. Проте фігуру русалки про яку знає 7-літній Іван під назвою русавки люзони, зустрічаємо тільки у Шухевича. З Шухевича²⁾ ми власне довідуємось про них, що і Іван знав «й як дуже файно у літі, виходь и люзони на беріг... та співають усяких піснів, вігадують байки та молитви». До Шухевичової Гуцульщини належить також лісна, що коли Іван вартує його на образ Марічки, кличучи його Ива-а!... в ночі, туманить

Образ з спорідненої з нею фантастичної особи нявки Шухевичовій збірці належить уже тільки на третину. Що-до вчинку нявки³⁾, то власне письменник міг однаково скористатись даними обох авторів, навіть зовнішній вигляд нявки з «Гуцульщини»—«Нявки віглядають з переду й як дівка, а з заду отверте тіло и видко що висьи з неї калюхи»,—менше давав письменникові, ніж образ, що його подає Онишук⁴⁾. Мотив обміняння Івана дитини на бішеня безперечно належить Шухевичові, як це дано і в покажчикові, але мотив невдоволення матери з такого вигляду та поведіння дитини ми здибаємо тільки у Онищука⁵⁾.

1) В листі 11/24 VIII 911 Коцюбинський писав до Гнатюка: «...покінчив уже свої справи з земством, вже вільний і живу згадками про милих людей і милі гори. У порядкову свої вражіння і збираюся писати».. М. Коцюбинський. Листи до Володимира Гнатюка Львів, 1916 р.

2) Стор. 201 V част.

3) Заманювання Івана в дикі нетрі.

4) У «матеріалах до гуцульської демонології» Онищука ст. 56 читаємо: няйки... тим різнято ся від чоловіка, що тулів їх від сторони плечий цілком отвертий. У няйки то перед так, як и у нас, а—не дивуйте—из заду цалом отворене так, то усі ключі видно; всьо, гет до чиста—и утробу и серце и кылюхи; усьо, що у чоловіці, то усьо видно» (Павло Курчук).

5) Ст. 83.

Переходячи до фантастичних істот, що їх можна назвати «домашніми», на перше місце треба поставити відьму. Який зв'язок має відьма «Тіней забутих предків» з відьмою Гуцульщини? Знов доводиться зазначити, що і з цього боку Гуцульщина була не єдине джерело. З вказаних в покажчикові 8 сторін. «Близькість до худоби»¹⁾ про відьом та опирів сила матеріалу, але Коцюбинський бере дуже мало з цих багатьох великих розповідів, вибираючи яскраві образи. Напр., «Відьма то кругла душі, йик клубок; через ню видко, вона летит тай пиґає»²⁾. Або: «а душа виходит, йик капшук йик пихур круглий, свѣтит йисно йик зирница и качьй йит си загородами полвини, так що від неї видко и ї уздрів би». Ясно що це і є той матеріал, з якого Кацюбинський створив відьму Химу, що про неї розповідає Іван «качається та кругле, гей би капшук. Тай свѣтиться так, наче зірниця». Теж саме що-до жаби, відьми, що її мусів відганяти Іван, початок бере з розповіді Мих. Палійчука³⁾: «а давно то йик сусід з сусідом чого погнають си, то оден на другого посилали жьйи, вужі, всьйку нехар, все то д'хаті лізло».

Всі зазіхання та вчинки проти господарської маржинки, як задивування Химине з ягнят «Йй! які вони файні», по чому вони подошли, відбирання подою через доіння терпиці⁴⁾. Щоб спекатись всієї цієї нехарі герої Коцюбинського вживають цілу низку заходів. Робив це письменник не виключно на підставі Гуцульщини. Хоч ворожіння Палагни та Юри Мольфайна на Юрія, коли дружина Іванова йде на царинку взяти булку, сіль та мурашковину, а також розсівання попелу та примовляння, що його робить Юра, примівки Іванові та Палагнені на святвечір все же подано за Шухевичем⁵⁾. До «непростих» людей, як і відьма в творі, належить також градівник, що має в собі щось від 5 част. Шухевича. В той час, як у Гуцульщині відвертання граду має характер замовляння з певним ритуалом, що ми бачимо в трьох різних редакціях, у Коцюбинського на перше місце висунуто діяча героя, вияв його не звичайної сили фізичної та духовної на що вплинув, як побачимо далі не Шухевич. Ясно, що в творі нема натяку на попередні приготування до цієї події, що полягають в досуванні окремого цїпка, патики, чи це буде бич, яким розігнано гадину з жабою, як це в першому варіанті, чи цїпок украдений у старця, чи патики, що ним запалюють свѣчки у церкві. Цїпок у Юри звичайнісінький. Потрійна формула, що ми її спостерігаємо у деяких варіантах Шухевича та Онищука⁶⁾, та дев'ятійна в творі невідбилась⁷⁾ Чисто Шухевичівському впливові належить епізод, де носії лишків з градом крачать: «Пусти, де си подіну?—Не пушу!—Пусти бо гину!» Так саме примовляння градівника «як я у розгоню оцу фортуна на ліво (на право) від себе, на ліво (на право)... Ця фортуна най утікає на ліси на води», «або рознеси си йик вітер посвіті». Звичайно всі ці викрики трохи змінено, набули у Коцюбинського оригінальної компози-

1) Ч. V, 203—210.

2) Стор. 203.

3) Стор. 209 п'ятої частини.

4) Правда, у Коцюбинського відьма забиває у терпицю чотири кілки, а не ніди, як ми читаємо у Шухевича на 205 стор. 5 част.

5) Част. 4, стор. 10—14 та 247.

6) В першому три рази обходить хату з мітлою та коцюбою, в третьому з калачем, шуткою та свѣчкою і три рази примовляє.

7) У першому варіанті перед святами купує, у 9 крамницях, у другому 9 раз мусить бути відслужено службу над патином.

ційної обробки, укорочені, як «Иди на сині моря на широкі поля, куди коні не доїржуть, де катюги не добріхують, корови не доричют, вівці не доблевуют, кури не допівають, ворони не долітають, де хрестинського гласу не чути, иди там набувайси!» Тільки в останній редакції Коцюбинський пропустив «котюги не добріхують».

Цікаво, що слова, якими градивник звертається до хмар: «Я заклинаю вас громи й громовинята, тучі й тученята», треба гадати, взято з невеликої праці Франка «Гуцульські примівки»¹⁾, хоч сам Коцюбинський й не робить вказівки²⁾.

В одній особі Юри Коцюбинський споручив градивника з мольфаром (прийом Коцюбинського в будівні сюжетної схеми). Тут теж треба сконстатувати неподільний з іншими джерелами вплив Гуцульщини. Про мольфарів у Шухевича говориться, що вони богують, як і Юра. В інших місцях з матеріалами Коцюбинський поведився вільніше. Властивості мольфарові, що він може тримати того, що «завзьне си на него, довго в ліжку, де тот усинає, а йих добре потисне, то зараз умирає» у Коцюбинського ми бачимо в вигляді монолога: «Не інакше, як мольфарова справа,—гірко думав Іван,—наважився на життя хоче, з світа мя звести та й сужить», то в формі діалога, що його веде Юра з Палагною:

«А ек би у голову вбив?—питає цікаво Палагна.

«Тоді гине в той мах»³⁾.

Тепер звертаємось до реалістичного побуту в творі, уже без фантастики. Безперечно звязок з Гуцульщиною тут єсть. Почну з того, що заява автора в творі, що сім'я Палійчуків складалась «старі двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці» та мова про бідність подружжя Івана і Палагни приводить до думки, чи не має це звязку з I част. Гуцульщини в тому місці, де говориться: А наслідком тої хороби (потеруха, сифіліс) (ось які 1) велика смертельність дітей, особливо в перших днях життя; є родини, де вимерло 12 дітей 2) бездітність, а наслідком її 4) деморалізація 5) упадок зросту людности і т. д.

Або похорон. Коцюбинський уже тим виявив себе, що взяв до свого твору похорон (зрушення в традиції), хоч там в Гуцульщині поруч зроблено весілля та інші важливі моменти в родинному житті. Тут знов же не можна сказати, що свою сцену Коцюбинський творив на підставі виключно Шухевича, за це-ж говорить його лист до дружини⁴⁾.

В тужинні Палагни, як складовій частині цієї останньої сцени, Коцюбинський використав плачі дітей за матір'ю та газдині за газдою, що покинув дітей. Ось ті клапті, що треба припускати, Коцюбинський вибрав з III частини: «Чому до нас, ньенько, не заговорите, чому на нас не

¹⁾ Етнограф. Збірн. т. 5. «Поклоняюси-тобі і всі твої сили Громам і громовенятам, тучам і тученятам».

²⁾ Знов же таки закид Гната Хоткевича, що Коцюбинський не міг мати невеличких заміток що-до гуцулів—не зовсім правдивий.

³⁾ Остання відповідь Юри можливо запала якось Коцюбинському з розмови під час перебування в Криворівні, бо в плані вона стоїть, як примітка без звязку з матеріалами Гуцульщини.

⁴⁾ Лист 15/VII-1911 року, з Голова, де він пише: «Вночі попав я на оригінальні обряди, забаву при тілі вмерлої баби і далі наприкінці листа: Як би ти знала, скільки тут цікавого! Не маю часу зараз описувати тобі все, що бачив. Як приїду, буде що розказувати». Тут напевне можна сказати, що Коцюбинський творив за порадою В. Гнатюка, студіював і друковані матеріали і спостерігав це саме в Гуцульщині в Головах.

подивите си, наші мозілі не позавиваєте? А в котру онь доріжку, ньенько, вибираєте си, відків вас визирати маємо? Ньенько наша солоденька». Звичайно скрізь в відповідних місцях в творі слово «ньенька» змінено на слово «муж» і далі: «що я тепер на біду сі лишила»... «З ким я буду газдувати? Ти пішов, нема кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привести». Розуміється у Коцюбинського це все що-до композиції організовано своєрідно. Що-до другої частини сцени, то треба сказати, що очевидно спостереження в Головах Коцюбинського не розходились з тим матеріалом, що подавав Шухевич. Перше, мотивування забавки те й у Шухевича що у Коцюбинського «багато занадто суму, треба розвіяти його». Кількість ігр, що змістом не різняться від Шухевичових, зменшено, зрозуміло з-за новелістичного накреслення теми та і в загальні способу трактування етнографічних мотивів. Так у творі бачимо гри: зайця, вису, млина та шукало в 23, що їх подано в III част. Гуцульщини.

Щоб закінчити з «Гуцульщиною» Шухевича, нам треба вказати впливи її на сцену з полонинського життя. Багато з Шухевича пішло сюди, але-ж чимало попало туди із власних спостережень Коцюбинського, а децо є таке, що тепер важко й вирішити, який же вплив переважає. З Шухевичем в'яжуться такі епізоди: добування негасимого вогню, церемонія прийому пригнаної на полонину маржини, мотиви суму за людською громадою, «розвага вечорами» масні розмови через брак челядинського оточення, приємні товариські відносини, хоч більшість цих мотивів перебуває в рудиментному стані. Шухевичівського походження також коломийки, що влітаються в полонинське життя, разом з цим деякі коломийки поділено і частини їх ужито, як застави до окремих сцен: «Яка-ж тота полонинка, по весні, весна як овечки у ню ідуть із кожного села!» починається 3 сцена, або «Полонинко, верховинко, чимесь так згорділа, чи не тими овечками, щось тільки уздріла?—заспів до 4 сцени. Ще й таке є виковистання коломиенок. Коцюбинський переписує її на свою стьожку з Шухевича, але в такій пісенній формі вона не вживається, лишила по собі проте мотив в творі.

«Бо так тими кічирками
Мрачки сі знизили,
Що сараки—вівчеприки
Вівці розгубили».

Це мотив 7 сцени: «Часто негура заставало вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало; небо, гори, ліси, пастухи... і кінчиться абзац: «Так вони розгубили кілька овечок».

Переходимо на детальніший розгляд другого джерела Коцюбинського «Матеріалів до гуцульської демонології» Онищука. З покажчика, що його склав до свого твору письменник, видно, що автор зразу помітив мало, але потім поширив кількість запозичень, бо далеко вийшов за межі складеного попереду покажчика. В першу чергу говоритимемо про чорта, з м'ям якого обходяться дуже обережно кожного разу застерігаючи в творі Коцюбинського «бодай скаменів» у Онищука-ж «тот—скаменів би».

Перед нами епізод з Іваном дитиною, що підслухав у щезника гру на флюярі та й сам відтворив ту гру на денцівці. Коцюбинський мав собі де-кілька варіацій образу щезника, що грає в лісі і таким чином дає можливість перехопити то стрільцеві, то музиці незвичайну мелодію. Цікаво, що

письменник з 3 легенд, переказаних 3 різними особами, творить одну, беручи з кожної те, що відповідало його завданню. З розповіді Онуфрія Поповича письменник бере «одного», тоб-то чорта, скелю, з якою зв'язує цього «одного» (у творі сидить верхи). З розповіді Павла Курчука Коцюбинський взяв оточення для «одного» (чорта)—кози. В творі оточення впливає й на «одного», прибираючи його в образ цапа з ріжками та бородюю, при чому слова мелодії Коцюбинський переносить незмінно. В матеріялах» Оніщука¹⁾ ми читаємо. «А тот овина - усе додивитісі, що нема його коз, а він так жалібно играє: нсма моїх кіз! нема моїх кіз»... А далі додивитісі, що є кози, уже играє: і онди мої кози! Онди мої кози! (в творі є мої кози, є мої кози). Розповідь 3-ої особи Петра Поповича дала підставу Коцюбинському цей здавалось би нікчемний випадок зв'язати з творчим процесом, мотив, який часто повторюється в «Тінях забутих предків». Петро Попович розповідаючи про стрільця, що підслухав у чорта в вигляді «жиди гей би хлопчика маленького» поти каже, що «як віслухау добри тай пішов гет. Тай покім изробиу собі, тот стрілец, такі цапом дутки, як «тот», мау й играу. Та так почыли дутки». Цей початок дуюток у джерелах розповідається й про творіння світу з боку Арідника²⁾. У творі Коцюбинського Іван не механічно запозичає. Він, так мовити, переживав муки творчості. «Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружав пам'ять, ловив якісь згуки і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому спокою— і лісом поплила чудна, невідана ще пісня»...

Подібно-ж Коцюбинський витівки сезника на полонині пристосував до твору, а разом з тим знов же з декількох образів утворив один. Мова йде про лісовика, що на полонині, як це увижається Іванов, пасе свою дику лісову маржинку. Тут з матеріялом зроблено так. З розповіді П. Цапея: Дивитісі він аж то стоїть під скалоу чоловік, але такий великий— як смерека, та від Андрія Калинюка: щось стоїть у білій сорочці... Я ид тому, а оно росте у гору—Коцюбинський творить образ так, що росте не білий чоловік, як у Калинюка, а смерека, що з нею порівнюється великий чоловік першого образу, з смереки виходить чоловік, білий, високий, що гукає на лісову худібку, погейкує, має ведмідя замість вівчарки. Таким чином всі атрибути цього образу мають професійний пастухівський характер³⁾.

Ми вже бачили, що дала «Гуцульщина» Коцюбинському на розробку мотиву відвертання граду. Так з «Матеріялів до демонології» письменник наслідував для свого градівника декілька виразних поз, як дряпання Юри на гору (У Оніщука: «а він небощик метау сі горі грунем, аби туди гістау сі на грунь»), стояння проти хмари (в матеріялах до демонології, з розповіді Ів. Карамарчука «и стау на одні нозі, на праві, на пету

¹⁾ Ст. 88.

²⁾ Цієї механічності Коцюбинський не міняв і в «Тінях», оскільки це в устах спузара Миколи тільки казка.

В архіві Коцюбинського до тих матеріялів, що раніш вказано зберігається ще листок поштового паперу з помітками про Арідника, переважно з Шухевича, хоч є й з Оніщука та другий листок поштового паперу з помітками — що до худоби від уроків.

³⁾ До речі випадки нападу ведмедів на маржинку в полонині очевидно потрапили теж матеріялів, де є відповідна вказівка, хоч про це Коцюбинський міг чути і під час подорожі в гори.

стау») — кидання сильним рухом кресані на землю (з розповіді Онуфрая: «А він небощик верг шепку і зачеу відвертати») та метання під час самої боротьби з хмарою «Але то він так вікруваєсі, аби у зад ніц не поступиу сі, лиш усе на перед». І зрештою в згоді з «матеріялами до демонології» наслідком такої наприродної боротьби є душевне та фізичне виснаження градівника. Цікаво, що Коцюбинський до решти нейтралізує вплив надприродної сили, виставляє громадське значіння градівника, як оборонця від громадського лиха, оголяючи умови, які викликали повстання в народній фантазії легенд про боротьбу з градом. Саме вплітання в цю справу мотиву закохання відчувається, як певне зрушення на тлі використаних матеріялів. А витвір гуцульської фантазії, оті чорнокнижники, січіння льоду, несення його в мішках просто переходить на ступінь художніх стилістичних образів, як, напр., у вислові «Пусти бо гинем!—кликати жалібно душі згинаючись під вагою переповнених градом мішків».

Перед нами мотив нявки, що розбуджує та вадить Івана. Безпечно взято з «Матеріялів». Звичайно в творі є одміни, як брак коня на якому їде нявка. Особливо звертає увагу тут психологічне вмотивування зустрічі Івана з нявкою. Колись Іван ще на полонині, почувши, що його кличе лісна на ім'я, зберігає душевну рівновагу, розуміє, що йому треба захищати себе «і хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї». Тепер же Іван, через зраду Палагни та змову Юри з любаскою на нього, почуває себе знищеним, засудженим до смерті «Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі». Тому, коли п'явка в вигляді Марічки будить його, він «ані трошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла». Далі письменник підкреслює ще виразніше душевну катастрофу, коли каже про двоїння свідомості «Чув, що коло його Марічка і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось инший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щebetанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, як був колись». Розуміється, характер п'явки— Марічки Коцюбинський подає достот по-за джерелом. Життя їй людське припинилось з смертю, тому вона свідомо тільки того життя, що відбувалось до відходу Івана в полонину. Вона правда ніби співчуває Іванові, згадує сцени їхнього дитячого милування, але вона холодна до горя Іванового і коли Іван кидає вислів «Тепер ми вже разом та й до віку укупі будемо» вона зловісним сміхом ріже його по серці і все-ж простує до своєї мети згубити Івана і справді своїм стогнанням з глибини приводить Івана до того.

Подібно-ж характер Чугайстра, що вплітається в передостанню сцену, витримано в дусі народньому гуцульському. Власне «Матеріяли» Оніщука, треба гадати, дали такі деталі до епізоду танцювання Івана в товаристві Чугайстра: тіло Чугайстра вкрито волоссям, запрошення Івана до танцю, запрошення до надужиття в танцюванні в джерелах з боку Чугайстра, а в творі з боку Івана (з огляду на композиційне значіння цієї сцени) і зрештою постолі, що облетіли на Іванових ногах. Саму зустріч з Чугайстром, діалог на початку, Коцюбинський створив за поміткою в згадуваній уже жовтій кишеньковій книжечці: «Чоловік розслав в лісі вночі ватру. Прийшов до нього лісовик—волохатий чоловік, голий, сів на пеншок тай питає: Ти видів її?—Кого?—Її—нявку? Ага і побіг» Далі в книжечці говориться про те, як той самий лісовий, тоб-то Чугайстер, ріже нявку

шматками та їсть—мотив, який здибуємо і в «Матеріялах» Онищука, але його Коцюбинський, розуміється, не вжив.

Поруч з фантастичними лісовими істотами звертають знов до себе увагу свійські істоти в «Матеріялах», що оточують гуцула в щоденному домашньому житті. Я розумію відьму. Перевертання в пса, полотно¹⁾, здатність відьми до спивання місяця, навіть боротьба з цим ворожим кодлом, як розкладання ватри проти теплого Юрія—все безперечно з «Матеріялів» Онищука. Нарешті звідти-ж, з «Матеріялів до демонології» йде ціла низка мотивів з народніх легенд, що їх засвоїв уже семилітній Іван. По безводних далеких недеях (диких верхах гір) нявки розводять свої безконечні танки, а потопельники по заході сонця сушать біде тіло своє на камінях в річці. Короткому вислову «Іван знав з чого повстала зозуля» в матеріялах відповідає ціла легенда про те, як мати прокляла дочку за кохання до Чорта і вона повернулася на зозулю. «Розумів, про що канькає каня» наводить нас на другу легенду, де говориться, що бог за непослух заборонив кані пити воду з річки або з поточини, і вона живиться водою тільки з дощу. Тому в спеку вона й прохає дощу. Про гекання сокири теж існує декілька розповідей.

Поруч з зазначеними Коцюбинський вкладає семилітньому Іванові знання тих мотивів, що потім Іван дорослий візьме участь в них. Це так мовити два стани, ступні одного одного й того-ж мотиву, повний, розвинутий і рудимент. Так, прикладом, до мотиву «Чугайстер», що ми його розглядали, коли говорили про зустріч Івана в лісі та танцювання з ним—повний, розвинутий мотив знаходимо на початку²⁾. «Іван знав, що там блукає веселий Чугайстер, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки». Але це вже секрет композиції «Тіней забутих предків», що поки ще не є моє завдання.

Помітки Коцюбинського в дорозі, в горах з кишенькової записної книжечки ми вже читали. Нам тепер треба вказати решту того матеріалу, що його до «Тіней забут. предк.» було взято, чи окремо, чи як важливе доповнення до матеріялів друкованих. Записи що до рослин на царинці. У Коцюбинського виписано рослин значно більше, ніж він ужив у творі. Вівці спасають ті рослини, що є і в Шухевича, брин-душа, храбуст та горішок, але письменник наданням деяких деталей, як епітет «рожевий» горішкови, розроблення пейзажу над тихим плесом, потічка з царівником та лабуштаном та глухих лісових зарослів, де трухліли мертві смереки та гніздилися погані гриби—гадя і голубінка, дає зрозуміти, що він підчас пробування на полонині уважно цікавився рослинами. Що-до свистіння вітру на полонині, то у записній книжечці ми знаходимо таку помітку—«Вітер свище тонко на полонині в воринні, а на листках, де розроблено детального плану життя полонини для «Тіней забутих предків», цю помітку конкретизовано вже в «дз», як і в творі. Подібно-ж поклики пастухів до овець ідуть тільки за записною книжкою Коцюбинського, а не Шухевича³⁾ єсть в книжечці помітки також про полонинську ватру, про

¹⁾ Без подробиці «біліла смерком по-під лісом».

²⁾ З вид. «Криниці» 10 стор.

³⁾ В записній книж.: «Гісь—гісь!

Пруа—пруа

Тпруа (кличуть вівчі)».

У Шухевича част 2 том IV: «А тоту, що відбіжить наперед накликує він (вівчар) у божей покликком прост! За ягнятами знов кличуть вівчарі тпруту-тпруту!»

обов'язки спузаря, про те, що «гірше всього ватагові і спузареві; вони мусять чекати аж згасне вогонь. Той вогонь полонини, що сам народився, неначе бог, сам (має) мусить заснути». Цікавість полонинських пастухів до людей, що прибувають з низу, з села, мотив, якого здибуємо в творі в записній книжечці, висловлено лаконічно «що там чути селом?» Нарешті є ще ціла розробка сцени, яку хоч і не вміщено в записну книжечку, але вона має характер написаного під безпосереднім враженням, на екскурсії в гори, що їх відбував Коцюбинський року 1911¹⁾. Сцену написано на звороті листка, що на ньому розроблено план пастухівського життя на полонині. Це сцена готування будза, що його робить ватага, VI сцена твору, звичайно, без куплетів коломийки, без епізоду рахування на дерев'яній книзі та рямців початку та кінця.

На черзі у нас привітання у Коцюбинського. Я навмисне відокремив питання про привітання, бо Хоткевич робить закид²⁾, що вони правильно виписані з Шухевича. До привітань власне треба приєднати й інші звукові комплекси, як лайки, примівки від уроків, що мають однакове з привітанням походження. Так от. Не у всіх сторонах поетичної техніки письменник буває однаково сильний. В будованні діалогу на чому власне будуються драматичні твори, Коцюбинський якраз найменше виявив оригінальності і творчости. Це видно і на обробленню джерел до «Fata morgana». Але Хоткевич на це питання глибше глянути не хтів. Перед Коцюбинським, беручи навіть самого тільки Шухевича³⁾ була сила привітань та лайок і то таких, що охоплюють всю Гуцульщину. В таких умовах саме вибирання вже є творчий акт. Далі розмова під жаб, що її мають діти Іван та Марічка. Її взято з легенди про пані, куму та побратима. Бог їх прокляв, і вони повернулись на жаб, що ведуть на дні моря розмову. Коцюбинський пропускає тут частину розмови, де говорить кум⁴⁾ на мотив смерти пана, що перешкоджав їхньому кохання, і бере розмову жінок поміж себе легкого щоденного змісту, що цілком підходить і до сфери дитячих інтересів: «Кума, кума, щос варила? А вона каже: Бурак-борщ, бурак борщ». А він каже: Бура-ки-ки! Буракики! Буракики! (Останню репліку в творі говорять разом Іван та Марічка).

Схоже-ж Коцюбинський робить підставку в словах пісні:

«Ой кувала ми зозулька та й коло потічка

А хто склав співаночку? Йванкова Марічка»

Порівняти з коломийкою⁵⁾:

Ой коби ми не пісочок, не піскові багна,

Склала сису співаночку Крамарева Анна».

¹⁾ Глибоко неправдивий, щоб не сказати більше, Гнат Хоткевич з своїм запевненням, що він може доказати, що у «Коцюбинського протягом всього твору нема не тільки ні одної концепції, а навіть майже ні одної фрази, записаної ним самим». Літ. Науков. Мист. (додаток до Харківських вістей) Неділя 1924 р. № 19 «З приводу уваг М. Могилянського що до твору «Тіні заб. пр.» М. Коцюбинського.

²⁾ Там же.

³⁾ Сварки ще подані на листочку рукою галичанина, про які я на початку згадував.

⁴⁾ Розмова пані з побратимом: Кум, кум, кум, позич полотна...

А кум питає: «На яке? На яке? На яке?»

А тота зноу жалісно «Пан умер. Пан умер. Пан умер».

А кум питає: «Коли? Коли? Коли?»

А панія каже: «У четвер. У четвер. У четвер».

А той побратим: «А я тому рад! А я тому рад!»

⁵⁾ Гуцульщина 3 част. стор. 219.

Таким чином ми бачимо, що Коцюбинський, творячи міцно, тримається джерел і нічого не накладає своєму народові, в чому письменника обвинувачує Гнат Хоткевич¹⁾. Натомісць Коцюбинському багато дечого накидають його критики. Накидає, як ми бачили, Хоткевич, накидає Черкасенко²⁾ та Остап Грицай³⁾. Не переконують що до «Тіней забутих предків» і висновки В. Коряка⁴⁾.

Пишучи про реальний нарід гуцулів Коцюбинський має на увазі реальне, дійсне, саму людність гуцулів в їх майбутніх перемогах над ними самими. Про щоб не трактував Коцюбинський, він завжди цю перемогу висуває. До кожного фантастичного, надприродного явища, що входить до «Тіней», Коцюбинський вбачає причину в природних явищах. Плач Івана за дитинства, що його мати з'ясовувала тим, що її дитина обміненик, Коцюбинський з'ясовує «вічним глумом Черемоша», скаргами гірських потоків, «сумом чорних смерекових лісів», хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей в лісі Іванові та Марічці тим, «що в ухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий згук». Про бачіння лісовика, що пасе маржину, Іван докладає своїм товаришам. «Він показував іншим, але ті дивувались:—де? Сама лиш мряка... і т. и. і т. и. А це-ж все на той час було «служіння самому людству в його майбутніх перемогах над собою», служіння його великому завтрашньому дню»⁵⁾.

ІВ. ТКАЧЕНКО

Нові матеріали про Ів. Франка.

Іван Франко—найвизначніша постать не тільки в українській літературі, але в українській культурі взагалі. Немає такої галузі в українській культурі, до якої-б не приклав він своїх невтомних рук. І не тільки в історії нашого народу, але і в історії всього людства мало знайдеться таких прикладів працьовитости, якою відзначався Іван Франко.

З приводу його смерти в українській пресі було подано таку загальну характеристику його діяльності: «Какое богатство мысли и чувства сияло за челом этого чувствительного человека! Все, чем интересовался человеческий дух на протяжении столетий и тысячелетий своего развития; все чем жили и живут народы и племена всех частей света, все возможные области жизни и мысли—для всего этого горела пламенным интересом душа Франка».

Таку високу загальну оцінку Франка зробила українська преса в день його смерти 1916 року. Але тепер уже настав час і для докладнішого наукового вивчення життя і творчости Франка.

Про Франка вже написано чимало, але все то здебільшого ювілейні статті та привітальні замітки,—повної, вичерпної характеристики життя й творчости Ів. Франка ми ще й досі не маємо. Не зібрано і не опубліковано ще й досі і його всього листування, яке має надзвичайно велике значіння для зрозуміння його творчости, настроїв,—тим паче, що Франко взагалі був скупуватий на біографічні відомости.

Багато цінного й нового біографічного матеріалу мають у собі неопубліковані ще листи Ів. Франка до Олени Пчілки, що зараз переходять в Полтавському Центральному Пролетарському Музеї.

В цих листах Франко, між иншим, каже, що листування для нього було свого роду наркотика, «средством на забуття», великі дози якого він приймає, щоб хоч на хвилину одвести душу, забутися, втекти від сумної дійсности. А ця дійсність це, як він пише, вічна гризня, роздражнення, вічні уколи з ріжних боків, підозрівання та очернювання, психопатія, якої він і на хвилину не може позбутися. І часто доходило до того, каже Франко, що сидиш-сидиш—і починаєш писати листи до осіб фантастичних і про справи зовсім фантастичні, щоб тільки втекти від власних думок та нервів.

Але листування з О. Пчілкою для Франка не було занаркотик, а як він сам каже,—«покріплення», бо в ньому дуже багато говориться про близьку й дорогу йому людину Б.—брата О. Пчілки, М. Драгоманова.

Вплив М. Драгоманова на Ів. Франка і взагалі на культурний і політичний розвиток Галичини був надзвичайно великий. Емігрувавши року 1876-го з російської України в Галичину, Драгоманов розпочав там

¹⁾ «Коцюбинський не поет Гуцульщини—це я сказати не тільки можу, а й мушу. І не тільки не поет, але людина, яка з холодним серцем, розсудочно взялася писати про свій нарід і надала тому народові такі риси, які ганблять його «Літ.-Наука Мистецтво (додаток до Харк. «Вістей») Неділя 18 тр. 1924 р., № 19. З приводу уваг М. Могилянського що до твору «Тіни забутих предків» М. Коцюбинського.

²⁾ Л. Н. В. 1913. кн. V, «Михайло Коцюбинський», ст. 314.

³⁾ «Ілюстрована Україна» ч. 13—14 (у Львові) 15 липня р. 1913. Коцюбинський, як артист на сцену, напр., похорону обидва автори Черкасенко й Грицай, дивляться з ортодоксально-християнського погляду.

⁴⁾ В. Коряк. Поет української інтелігенції М. Коцюбинський 1913—1923 Харків, 1923 р.

⁵⁾ Л. Троцький. (Література і революція), стор. 209.

енергійну боротьбу з консервативно-клерикальною реакцією, що виявлялася в вузько-національному шовінізмі серед поляків та в москвофільстві й українофільстві (народовці) серед русинів.

Різниця між останніми двома партіями була та, що москвофіли обстоювали одноплеменність українського народу з російським і тяжили до Москви та її порядків, вживаючи в своїй пресі так званого «язичія» — мішанини української, московської, церковно-слов'янської та польської мов. Українофіли тужили за Україною, якої не знали, зітхали за її минулим, але в своїх виданнях додержувалися народньої мови й були прихильники поміркованого демократизму.

Інтереси як тих, так і других були далекі від живих інтересів народніх мас. Окрім суперечок, що оберталися навколо мови й обряду, галицька інтелігенція займалася й політикою, що зводилася до запобігання ласки уряду. В затхлому громадському житті Галичини в цей мертвий час запанував, таким чином, тип «рутенця», що, як каже Драгоманов, «в лояльності і рабстві супроти властей власної тіни боявся».

І от з оцією «рутенщиною» в Галичині Драгоманов і розпочав свою боротьбу. Він виступив з суворою й безпощадною критикою політичного й національного консерватизму й соціально-економічних утисків, що панували тоді в Галичині.

Ів. Франко познайомився з М. Драгомановим за перші роки свого студентського життя. Прибувши до Львівського університету, Франко не міг зразу орієнтуватися в усіх громадських течіях та напрямках: «Я опинився, — признавався згодом Франко, — серед спорів язикових і національних, які для мене були досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них знайти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік»¹⁾. Це хитання Франка доходило до того, що він на якийсь час опинився в Москвофільському Товаристві. Отже й не дивно, що перші твори Франка, що друкувалися в журналі «Друг» — були фантастичні, далекі від реального життя.

Під впливом листів М. Драгоманова, що почав надсилати до редакції «Друга», в яких він гостро картав вузькоглядство й «рутенство» галицької інтелігенції, — студентська молодь, в тому числі й Франко, почала потроху виходити з того стану духовної кризи й внутрішньої боротьби, в якому до того була. Тепер Франко виступає вже не з фантастичними творами, а з реалістичними оповіданнями з життя робітників.

Пізніше Франко та Павлик почали видавати орган української народньо-радикальної партії в Галичині — «Народ» (1890 р.) при допомозі М. Драгоманова, який був дійсний провідник і головний співробітник його.

Про значіння М. Драгоманова для Франка і розвитку всієї Галичини, Франко пробував говорити декілька разів. Але з огляду на близькість часу й своїх особистих відносин до Драгоманова його оповідання були не завжди спокійні й об'єктивні.

У передмові до надрукованого II-го тому листування Драгоманова з Франком за 1887—1895 р. р. Франко мягким і спокійним тоном дає докладну оцінку значіння Драгоманова в культурно-національному житті Галичини, зазначивши, що галичани мало розуміли Драгоманова за його

¹⁾ Франко — «В поті чола», VIII.

життя. Але раніше, в передмові до I-го тому листування за 1881—1886 р. р. (на які припадає й листування Франка з О. Пчілкою про яку йде мова), коли Франко був під найбільшим впливом Драгоманова, у Франка виринає різкий тон, він обвинувачує Драгоманова в однобічності, егоїзмові нетерпимости до чужих думок, чим Драгоманов самому Франкові наніс багато образ. Цю різкість тону Франка один із його критиків — І. С. Свищицький пояснює так: «Этот диссонанс был невольным показателем надвигающейся грозной тучи, уже затемнявшей ясный горизонт острого логического ума Франка. Осуждая Драгоманова за односторонние им самим истолкованные черты характера, Франко не заметил, что в сущности он осуждает себя и каждого трезвого политика за необходимое преобладание разсудка на чувством в личных отношениях к товарищам. Мало того, — Франко не замечал того, что он требовал от Драгоманова личного чувства, какого-то особенного участия к себе и нравственной поддержки как-раз тогда, когда Драгоманов искал в галичанах того же для самого себя».

Обе стороны, учитель и ученик — товарищ находились в одинаковых обстоятельствах. Драгоманову не было возврата на родину, для которой он так жаждал трудиться, Франка же чуждались свои, как опаснейшего врага народа и закрывали ему пути к работе для него.»¹⁾

В листах Франка до О. Пчілки особа Драгоманова займає багато місця. Знаючи тяжкий матеріальний стан Драгоманова на еміграції, Франко звертається в справі повернення його в Галичину спочатку до О. Пчілки, тому що, як він сам признається, про особисті справи він ніколи не смів його розпитувати, а по-друге, О. Пчілка, як сестра, може краще передати і від неї він інакше все прийме; від нього-ж це могло б показатись настирливістю «простим запрошенням у хату».

Франко був дуже стурбований сумною звісткою про тяжкий матеріальний стан Драгоманова. «Вірте, ласкова Пані, — писав він, — его горе дуже близько дотикає мого серця; від давна вже привик я уважати в нім другого батька (першого я мало й затямив), духовного батька»²⁾

Далі Франко пише, що прихильність Драгоманова до нього хоч і виявляється часто в формі гострих присудів та доган, але він все-ж з великою подякою приймав завжди кожне його слово, добре розуміючи, що це саме й є та школа, яку йому треба пройти.

Не зважаючи на те, що становище Франка в Галичині було не краще, однак він, як вдячний учень, береться допомогти своєму вчителю «всіма способами, які тільки будуть в моїх руках». Перш за все, на думку Франка, Драгоманову треба переїхати до Галичини: «що він тут робитиме? — запитує Франко й відповідає: «Міні здаєсь, що в Галичині, сидючи навіть на селі в затиші і працюючи над чисто науковими роботами, він не тільки що знайде спокій, але станесь хоч мовчки признаним осередком нашого духовного життя. А хоч би й то ні, то все таки знайде спокій, знайде громадську приятелів, знайде можливість до праці»³⁾.

Звичайно, переїхати Драгоманову до Галичини «так собі — просто» не можна було тоді, але про це треба старатися, каже Франко, це треба підготувати, а для цього можна знайти багато способів, коли-б була лише принципова згода з боку Драгоманова. Поперед всього, на думку Франка,

¹⁾ Укр. жизнь, 1916, № 10—11, стор. 35

²⁾ Цит. з оригін., з листа від 29-IX 1885 р.

³⁾ Op. cit.

треба розбити ту стіну «ненависти та пересудів», яка оточує в Галичині його ім'я. А стіна ця рухне тоді, коли ім'я його як найчастіше буде з'являтися в галицькій пресі. Це потроху може робити й «Зоря», де працював тоді Франко. Спочатку Франко обіцяє надрукувати докладний огляд наукової діяльності Драгоманова, бібліографію його писань. За цим вступом будуть друкуватись його праці, спочатку без повного підпису, або з одними лише ініціалами. Це робилося-б для того, щоб як каже, Франко, «похваляючи зміст, публіка і влади привчались поважати й чоловіка». Кращі праці подавались-би в перекладах і польській публіці, щоб і там підготувати ґрунт. Тоді через знайомих і всякими іншими способами можна-б було здобути в галицького уряду дозвіл на в'їзд Драгоманова в Галичину й набути там права горожанства.

Звичайно, краще було-б, каже Франко, коли-б «сам уряд дозволив єму вернути до нас і затвердив за ним право обивательства австрійського так, щоб ніяка ворожа сила не могла б его вже вирушити. А щоб се могло статися, для сего перш усього потрібно—его власної згоди. Я сказав Вам уже,—пише далі Франко,—що доси він супроти австрійських законів нічим особливим не провинивсь, значить, з того боку перепон великих не буде. Але по старій пам'яті уряд косо дивиться на него, хоч, як я знаю з многих жерел, високо цінить его науку і публіцистичну спосібність. Так от міні думалось, чи не можна би в данім разі наклонити Б. з того боку і підвести пружину,—написати і опублікувати щось такого, за що б Австрія (чи красше, сама дінастія) мусила б бути вдячна авторові, а тоді з того боку й підступити прошенням о право обивательства»¹⁾.

Вже в наведених вище уривках з листів Франка помічається нахил його до компромісовости, тактичне розходження з Драгомановим. Про тактику боротьби з своїми ідейними ворогами Франко в цих листах пише: «Отверта боротьба з тим болотом без достаточних сил—се несхибна погибіль, а коли Б. здавна пер і пре до такої боротьби, то очевидно перецінює наші сили. Ту треба довгої, повільної ломки, терпливого і тактовного підготовлювання молодих поколінь, а в великій мірі треба знизитись і до політикування, до використання ігноранції та лікості наших старших корифеїв. Отсего то ніколи й слухати не хотів Б., стоячи на високій вартовні чесного, прямого і розумного поступовання (що єднає єму повне поважане у всіх людей, котрі его ближше знають), він завсігди забуває, що хочаючи з ними що небудь зробити, треба робити з такими, які є і добирати після ставу й греблю, вимагаючи від людей більше, ніж вони могли зробити, він мусів у всіх зневіритись: мірячи кожного міркою за великою до его росту, він тільки всього й здобув, що визвав протів себе ненависть дрібноти, могутчої своїм числом і своєю повзучою натурою. І хто ж сему винен, що нині, по 20-ти літній праці імя сего найспосібнішого і так вельми заслуженого у нас чоловіка, само імя его єсть якимсь пострахом, що приходитьсь переводити боротьбу з редакцією, щоб при нагоді тільки назвати его печатно? Хто сему винен? Певно, що в великій мірі дурнота дурних, але чей же не виключно одна тільки дурнота»²⁾.

Під кінець життя Франко рішуче відмежовується від революційного соціалізму, майже цілком уникає суспільно-політичної роботи, присвятивши всю свою увагу науковій діяльності.

¹⁾ Цит. з оригін., з листа від 20-XI 1885 р.

²⁾ Цит. з оригін., з листа від 29-X 1885 р.

В листах до О. Пчілки Франко подає також цікаві відомости про співробітництво його в галицьких виданнях: «Ви ж читаєте галицькі видання,—пише Франко,—знаєте може по троха й людей, заправляючих ними, а коли не знаєте то можете вважатись щасливими. Тільки низости, нерозвитости і упертої тупости ледви чи найдесь де небудь в іншому місці на одній купі»¹⁾. Зокрема, про свою участь у редагуванні «Зорі» Франко пише, що він був там на «невольничім становиску», нанятий за мізерну платню слуга—редактор. Ні прибутків він не одержував, ні за редакцію не відповідав, бо старше покоління (народовці) ще не довіряло йому. Обов'язки Франка були—представляти редакційному комітетові матеріал, що може бути прийнятий або й не прийнятий до «Зорі», виправляти рукописи й вести коректу. За свої власні твори окремої платні Франко не одержував. Звичайно, при таким оплаканім редакторстві йому треба було шукати заробітку ще й не то у інших часописах, а й у чужих народів. «Діло бачите в тім,—писав він,—що для заробітку, а також для сказання о наших справах прилюдно свободнішого критичного слова я вдався писати кореспонденції до Петербурської Польської газети «Кгај». Поки я говорив там о хібах та подлостях наших твердих, доти мене не чіпали, хіба тільки тверді бурчали, що ось то Ф. пише до польських газет, служить польським богам. Але отсе довелось міні в послідній кореспонденції осудити, і то доволі остро, діяня політичні молодшої партії,—ну і посипались докази, що як же я смію, состоючи впорядчиком «Зорі» писати на партію, котрій сам служу? А між тим та сама партія в своїх партійних нарадах сама до мене не признається; вожаки тої партії де тільки можуть обмовляють та «мелють» мене, а до «Зорі» наняли мене по просту за робучого вола по 25 гульд. місячно, з котрих міні положено прокормлювати себе. А ще деякі авторітетні люде говорять: коли має Ф. що сказати протів партії, то нехай напише се по руски і в своїх газетах вони, звісно, місця якій небудь критиці не дадуть,—нехай своїм коштом напечатає осібну брошуру! От я так і жду, що они коли не за сю, то за яку небудь другу кореспонденцію одного гарного поранку скажуть міні: бувайте здорові, ми вас при «Зорі» не потребуємо, коли не хочете й зовсім з нами солідаризуватись»²⁾.

І дійсно Франкові незабаром таки довелось вийти зі складу редакції за вміщення таких «ненормальних» річей, як вірш Руданського та рецензія Грінченка (Вільхівського).

Позбувшись праці в українських виданнях і опинившись в скрутному матеріальному стані, Франко примушений був іти «в найми» до чужинців, до поляків, де й відбув, як він сам каже, «десятилітню панщину», працюючи в редакції «Kurjer Lwowski» і инш.

Франко дуже цікавився літературною творчістю О. Пчілки й на прислані нею твори до «Зорі» давав у своїх листах просторі критичні відозви. «Мушу Вам сказати,—писав він,—що наші галицькі редактори великі прихильники і хвалителі Вашої музи, особливо-ж Ваших оповідань, іменно за той свіжий тон і за ті ясні котіри, які світяться з кожної стрічки Вашої—щоб Вашим же словом сказати «вельми зграбненької прози. І справді, мов на свіжо розцвітаючій луці оддыхаєш, так якомсь любо стає,

¹⁾ Op. cit.

²⁾ Цит. з оригін., з листа від 29-XI 1885.

читаючи Ваші оповідання, а коли де-не-де Ви й сатиру підпускаєте, то й вона також делікатна, мила та зграбна, мов та вода погожа в гарячу днину. Але ще одно велике діло в Ваших оповіданнях, важний поступ супроти всіх давніших наших писателів: Ви перші і доси одинокі виводете в українській мові правдиву, живу конверзацію освічених людей. Досі єї ніде не бачили: ні у Нечуя, ні у Мирного, ні у Кониського. Всі вони дуже гарно вміють підхопити розмову селянську, але розмови освіченого товариства— годі. Не даром же поляки сказали про «Причепу», що навіть такого «висшого» товариства, як економи та офіціялисти, — Нечуй не знає. Ви перші і, як кажу, поки що одні тільки можете нам дати широкий роман на тлі соціально-політичних змагань і борб тої зароджуючої ся української інтелігенції, котрої такі живі зразки видно і в «Світлі» і в «Чаді»¹⁾.

Але разом з високою загальною оцінкою літературної діяльності О. Пчілки Франко часто робив у своїх листах гострі присудки, зазначаючи, що за різкий тон своїх листів він ніколи не ручиться, бо йому завжди доводиться писати під впливом тої психопатії, якої він і на хвилину не може позбутися. Про себе, яко критика, Франко писав: «Звісно, чоловік судить сяк і так, а найбільше, як ему власне чує каже. А до критика треба мати не тільки чує здорове і нормально розвите (моє далеко таким не є), а й розум освічений та наострений, як бритва, аналітичний. А тут іменно, як кавалок артиста, себто синтетина, я чую свою найбільшу хибу,—ту мені преділ положен, его же не преїду. Для того всі мої суди треба брати не як здобутки критичної мислі, а більше як прояви темпераменту,—отже як річи зовсім не міродайні. Тим то я в своїх судах ніколи й міри належної удержати не вмію і завсігди мушу grimнутись лобом о якусь крайність»²⁾.

Трагичною ноткою бринять скарги Франка на ті тяжкі умови, в яких йому доводилося працювати в галицьких виданнях; тоді найбільше йому хотілося знайти спокій у тихому родинному житті й тихій науковій праці: «Ніколи так сильно не почував,—пише він,—бажання тихої літературно-наукової праці і тихого родинного життя. Ах, та мабуть одно і друге мусить остатись для мене землею обітованою. Що з моїх праць літературних, коли вони серед наших літературно-котерійних обставин і світа ніколи не побачуть? Хіба писатиму їх по польськи або по німецьки? А про життя родинне таким пролетаріям, як се і думати б не годилося!»³⁾.

Та не тільки в літературних справах писав Франко до О. Пчілки. Бажаючи найти спокій в науковій праці та в тихому родинному житті, Франко звертався до О. Пчілки з проханням допомогти йому в виборі дружини. Познайомившись у Києві з однією дівчиною він прохав О. Пчілку «розвідатись де-що ліпше і сказати мені Ваш щирий суд про сю особу. Ви самі краще, ніж хто другий будете знати, як тяжко мужчині виробити собі вірне понятє о дівчині, а ще без близького з нею зношення і при «врожденій у неї неохоті до переписки. Поглянте Ви своїми жіночими очима і скажіть опісля так, як би свому синові по щирости сказали»⁴⁾.

З листа дружини Франка до О. Пчілки видно, що Франко був не тільки працюючий письменник, а й дбайливий сім'янин. «Петрусь мій,—пише вона, виглядає дуже добре, починає ставати на свої лапки, а тато

¹⁾ Цит. з оригін., з листа не датованого.

²⁾ Лист без дати.

³⁾ Цит. з оригін., з листа від 29-XI 1885 р.

⁴⁾ Лист без дати.

ним не натішиться (уважає его найладнішим) бере его в ночі (тепер нам обом Петрусь збавляє $\frac{1}{4}$ ночі) пестить, учить ходити, бавить, а при тім не перестає бути літератом»¹⁾.

Отже листування Франка з О. Пчілкою має велике значіння для зрозуміння творчости, думок і настроїв Франка в 80-х роках мин. ст. В листах до О. Пчілки Франко подає цікаві відомости про відносини його до Драгоманова, до О. Пчілки, про співробітництво його в галицьких і польських виданнях. Крім того в цих листах виявляються погляди Франка на себе, яко критика, на літературну творчість О. Пчілки, а також мрії й думки його про родинне життя, любов і невсипущі турботи про своїх дітей, поряд із невтомною працевитістю його, яко літерата²⁾.

¹⁾ Лист без дати.

²⁾ Доклад, читаний на засіданні Літературної Секції науково-дослідчої катедри Історії України в червні 1924 року, в м. Харкові.

Ненадрукований лист М. М. Коцюбинського до П. Мирного.

В ч. 9. «Черв. Шл.» за 1923 р. було видруковано лист Коцюбинського до П. Мирного, що зберігається в рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею серед іншого листування до П. Мирного.

Недавно до Музею було передано ще одного листа Коцюбинського до Мирного, що датовано його 31. V. 900 р. Серед поданих раніше листів місце йому хронологічно між листом IV, що датовано його 18 серпня 98 р. та листом V, що має дату 5. III. 1901 р. Отже подаємо й цього листа до відому громадянства, дотримуючи тих зауважень, що були подані в передмові до згаданих вище листів.

Високоповажний

Опанасе Яковичу!

Прошу вибачити, що аж тепер посилаю Ваш оригінал оповідання Вашого «Серед степів». Копію знято так, як Ви бажали і звірено з рукописом Вашим. Оповідання піде до 2-го тому нашого альманаху (перший—«Хвиля за хвилею» сими днями виходить з друку, і я незабаром пришлю Вам його).

Тепер звертаю ся до Вас, Високоповажний Опанасе Яковичу, ось у якій справі: у Львові, як Вам відомо, ще торік розпочала свою діяльність «Видавнича Спілка». Вона видала досі більш двох десятків книжок, здебільшого путящих—і як пише міні директор Спілки д. Володимир Гнатюк, дуже бажала б видати Ваші твори у чотирьох—пяти томах.

Д. Гнатюк, не знаючи Вашої адреси, прохав мене порозумітися з Вами в тій справі. Він пише, що Спілка, коли б Ви дали на те свій дозвіл, намітила такий порядок видання Ваших творів:

Т. I—Лихі люде (яже вийшов, як читаю).

Т. II—Повія (є радісна чутка, що Ви викінчили її).

Т. III. Дрібні оповідання.

Т. IV. Хіба ревуть воли.

Окрім того Спілка дуже прохає Вас, коли Ви згодитесь з її проектом, прислати їй свою фотографію, а також питає, чи не схотіли б Ви відкрити свій псевдонім?

Я, яко прихильник української літератури і гарячий поклонник Вашого таланту,—дозволю й собі прилучити ся до прохання Спілки—щоб Ви дозволили видати в Галичині Ваші твори.

Маємо надію, що цензура пустить видання Спілки (хоч де-які) на Україну. На мою раду Спілка звернулась до кн. Шаховського, «Начальника Глав. Упр. по дѣлам печати» з проханням пустити до Росії її видання. Кн. Шаховской великий прихильник П. О. Куліша, а межі виданнями Спілки є Шекспірові твори в перекладі Куліша. Рівночасно й пані Кулішиха, що знайома з Шаховським—й собі удалася до нього з листом. Може щось і вийде з того.

Будьте ж ласкаві, Шановний Добродію, напишіть міні, чи дозволяєте Ви Спільці видати Ваші писання і на яких умовах.

Коли б Ви схотили порозуміти ся безпосередно з д. Гнатюком—то прошу звістити і я зараз подам Вам його адресу.

Жду ласкавої відповіді на цей лист.

Сердечно вітаю Вас.

З високим поважанням

М. Коцюбинський.

31. V. 900. Чернігів. Сѣверянская, № 3, собств. дом.

Подав Ю. Ц-ко.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА В ПОЛЬЩІ

I

Економічне становище сучасної Польщі треба розглядати з боку довгочасної та тривкої кризи, що її переживає ця країна. Коли всі середньоевропейські держави (за винятком Чехо-Словаччини) в наслідок часткового оздоровлення своїх фінансів відчують на собі тяжку дефляційну кризу¹⁾, то з особливою силою ця криза вибухнула в Польщі. Тут, як і в інших країнах, оздоровлено фінанси за допомогою збільшеного податкового натиску на широкі маси населення. Незначна місткість внутрішнього ринку, поруч зі скороченням обігових капіталів у промисловості, ось ті головні чинники, що перешкоджають нормальному розвитку промисловості.

Крім цих, загальних і для інших середньоевропейських країн (Німеччини, Угорщини) рис, що мали аж досі несталу валюту, і, перейшовши до сталої валюти, оздоровили свої фінанси, криза у Польщі обумовлюється власними, специфічними, глибокими та складними причинами, що на них треба зупинитись.

Криза, що її переживав Польща, почалась не вчора. Вона почалась майже з дня утворення самостійної Польщі Умови військового та довійськового часу, що порушили нормальне народне господарське життя більшості країн Європи, особливо значно відбулись і на молодій державі—Польщі. Нелад у державних фінансах, що погіршується що-року, руйнує сільське господарство, промисловість, яка терпить од браку коштів та ринків збуту, пасивність торговельного та розрахункового балансу—ось головні риси економіки Польщі в після військовій роки.

Інфляція, як наслідок покриття державних витрат за допомогою друкарського станка, спочатку сприятливо впливала на розвиток польської промисловості. Ще наприкінці 1922 року доктор Фаянс, що був тоді помічником міністра фінансів Ястржемського, визначив, як „валютний парадокс“ ту невідповідність, що її спостерігалось тоді між неладом у польських фінансах, який був наслідком несталої валюти, та порівняно сприятливим станом, що в ньому перебувала тоді промисловість. Але нічого парадоксального у цьому явищі не було. Це тимчасове поліпшення стану польської промисловості було лише наслідком так званих „інфляційних кон'юктур“.

При загальному прагненні зробити зі знецінених польських марок щось реальне, попит на товари значно перевищував розмір дійсної в них потреби. Через те, що товари набувалося всякою ціною, то у випадкові, коли збільшувалися витрати виробництва, або накладні витрати—їх легко перекладали на споживача. Нарешті, помічалось значне збільшення місткості внутрішнього ринку.

Через аналогічні причини польська промисловість завоювала де-які зовнішні ринки. Порівняно незначна реальна заробітня платня (Польща з валютою, що занепала, була країною лише номінальної дорожнечі), низькі залізничні тарифи, порівняно невеликі податки, що їх платили тоді знеціненими польськими марками, утворили такі умови, що польська промисловість при своїх невеликих витратах виробництва та накладних, мала значну кон'юктуру здатність на зовнішніх ринках.

Крім того, одним з наслідків інфляції була змога для польського уряду надати значних кредитів промисловості. Особливість та своєрідність цих промислових кредитів полягали в тому, що за влучним зауваженням одного польського економіста²⁾ вони були дуже дорогими, навпаки загальному правилу не винуватцеві, а

1) Дефляцією зветься скорочення грошового обігу в країні через перехід до сталої валюти: навпаки інфляцією являється велика злива паперових грошей, що їх нічим не забезпечено.

2) D-r. H. Sand. Kurjer Polski. 1928 № 906.

кредиторів, цеб-то державі. І справді. Державі повертали позики, що їх вона випустила в дуже знецінених польських марках. Таким чином, польська промисловість фактично користувалась переважно з дотацій держави.

Тепер ці «інфляційні кон'юктури» остаточно закінчилися для польської промисловості. Величезна паперо-грошева інфляція, що викликала катастрофічне падіння курсу польської марки, нелад у державних фінансах, що в свою чергу глибоко відбивався на всьому народньому господарстві—поставило на чергу справу про грошеву реформу. Польську марку, що так зганьбила себе у Липні 1924 р., замінено на нову валюту «злотні», що його добре забезпечено. Було утворено новий емісійний банк—Bank Polski—незалежне від уряду акційне підприємство (за офіційними даними уряду має поки що тільки 20% акцій).

Валютна реформа, що наслідком її було підвищення низки старих та запровадження нових податків з метою збалансувати бюджет, викликала гостру грошеву кризу. Гостре підвищення облікового відсотку, як наслідок цієї кризи, та великі податки дуже відбулися на промисловій продукції що до збільшення собівартості її. Грошевий голод дуже відбувається на польському грошовому ринку. Одержати готівку грошеві суми у Польщі стало дуже тяжко, бо відсотки, що їх брали, набували надзвичайних розмірів, дезорганізуючи ринок та уворюючи розгардіяш у господарських стосунках.

Висока вартість продуктів польської промисловості несприятливо відбулась і на торговельному балансі країни. Коли торговельний баланс 1923 року було закінчено з де-якими активами, то баланс першого півріччя 1924 року дає вже пасив, виявляючи поруч з тим дальшу несприятливу тенденцію (у січні 1924 р. торговельний баланс дає + 14 мільйонів злотих, у лютому + 8 мільйонів злотих, у березні—7 мільйонів злотих, у квітні—20 мільйонів злотих, у червні—23 мільйони злотих, у липні та серпні спостерігається дальніше погіршення). Ця велика собівартість не тільки не дає польській промисловості, що працює на експорт (переважно текстильній), змоги конкурувати на чужоземних ринках (у Румунії, Болгарії, Південно-Славії) з німецькими та чехо-словацькими виробами, але останні завдяки своїй дешевій просякають на внутрішній ринок самої Польщі.

Головна причина, чому зменшився польський експорт—це відсутність ринків збуту. Стабілізація польської марки позбавила польський експорт—експортної премії, яка була наслідком знеціненої валюти, а тим самим позбавила й здатності до конкуренції на балканських ринках.

Стала кон'юктуру текстильної промисловості у період інфляції заступила довгочасна криза.

II.

Останнім часом становище народнього господарства Польщі ще більш ускладнилось недоромом, що охопив низку місцевостей, в тому числі всю Галичину, частину Горішнього Шлезьку, де-які округи східних воєводств та Померанію. За польськими офіційними відомостями збір жита оцінюється на 25—30% нижче врожаю 1923 р., збір пшениці—на 15%, вівсатя ячменю на 10—15%. За більш песимістичними даними загальний врожай 1924 року на 30—40% нижче торішнього.

Наслідки неврожаю такі: хлібні ціни гостро підвищились: на протязі останніх 3-х місяців на 60% підвищився тому й індекс вартості життя, а це, в свою чергу, викликало нове підвищення собівартості продукції.

Через цей неврожай змінилася й торговельна політика Польщі. Заохочування експорту сільсько-господарських продуктів змінилсь на утиск його. Польський уряд повинен був встановити майже заборонні мита на жито, ячмінь, борошно (25 злотих на тонну), не зважаючи на те, що це не відповідало інтересам торговельного балансу. Тепер практикується навіть скасування ввозного мита на хліб. Для стабілізації цін уряду довелося також вжити заходів, щоб значно знизити залізничні тарифи для підвозу хліба в неврожайній краї. Але не зважаючи на ці заходи, хліб у Польщі дорожчає.

Взагалі у Польщі помічається процес постійного подорожчання життя. Що-до цього цікаві такі відомості—ще у 1923 році вартість жита складала 47,3% довійськового часу. Але вже у січні 1924 року вартість жита у Польщі перевищила норму минулого часу на 20%; на протязі наступних місяців, цеб-то на протязі часу до серпня місяця спостерігалось дальше підвищення, що

досягло у цьому місяці 34⁰/₀¹⁾. Індекс головного статистично Управління Польщі має такий вигляд ²⁾:

1924 рік	Січень	120,5	1914 рік=100
"	Лютий	127,4	
"	Березень	126,3	
"	Квітень	126,5	
"	Травень	125,6	
"	Червень	123,7	
"	Липень	127,2	
"	Серпень	134,7	
"	Вересень	141,0	

За даними німецької преси індекс дорожничі складав у Польщі у грудні 25 року—вже 151,6.

Навряд чи треба довго зупинятись на тому, що дорожнеча, яка все зростає в Польщі, збільшуючи виробничі витрати та собівартість продуктів, стискує в той-же час обсяг польського внутрішнього ринку, що його покупи спроможність скорочується в міру збільшення безробіття та зuboжіння трудящого населення.

Масове безробіття повстало через скорочення промислової діяльності у Польщі: Коли з травня 1924 року нараховувалось 94.600 безробітних, то 1 липня їх нараховувалось вже 137.810, а 1 вересня кількість їх зросла до 160.000 чоловіка ³⁾. Ще більша є у Польщі кількість робітників, що працює не повний час (4, 3 або навіть 2 дні на тиждень). Часто виникають тепер у Польщі страйки. Взагалі треба сказати, що наступ капіталу та гострі соціальні конфлікти на тлі кризи є постійне явище; спостерігається також наступ на 8-мигодинний робочий день та зниження заробітної платні. До цього треба ще додати, що у Горішньому Шлезьку вже запроваджено 10-тигодинний робочий день.

Постійне подорожчання всіх товарів у Польщі несприятливо відбилося на становищі державного бюджету, бо платню урядовцям, що її перенормовано за нижчими ставками, довелося значно підвищити. Крім того, витрати військового відомства значно перевищили первісний кошторис, коли-ж прибуткова частина бюджету в наслідок кризи, що переживає країна, цілком не виправдала надій, які покладав на неї польський уряд, запроваджуючи безпосередні податки. За перші 9 місяців безпосередні податки дали: поземельного податку—33,4%, промислового податку—64,9%, прибуткового податку—32,4%, майнового податку, що грав величезну роль у фінансових планах прем'єр-міністра Грабського дав лише 41,7% того, що передбачав прибутковий кошторис за рік.

Посередні податки перевищили кошторис, бо мита дали за 9 місяців замість 75%—120,1% річного кошторису. Дефіцит на 1924 рік офіційно складає 124 мільйони злотих.

Через те, що витрат у 1925 році передбачається більш на 400 мільйонів злотих, ніж у 1924 році, польський уряд покладає великі надії на тютюнову, сирникову та особливо на спиртovu монополію, що їх запроваджено у Польщі з 1 січня біжучого року.

Небувале скрутне становище польської промисловості та торгівлі виключає їх, як головних об'єктів оподаткування. Тому прем'єр Грабський, щоб звязати бюджетні кінці та зберегти відносний фінансовий добробут, запроваджує спиртovu монополію. Цікаво зазначити, що текст законопроекту про спиртovu монополію у Польщі взято цілком з відомого закону С. Ю. Вітте. За розрахунками міністерства фінансів, спиртova монополія повинна дати 320 мільйонів прибутку на рік.

Отже, одним з наслідків тривкої господарської кризи країни є перехід Польщі на „п'яний“ бюджет, що його головним прибутком є винна монополія.

Що це дійсно так, видно з кошторису на 1925 рік, який має такий вигляд (у мільйонах злотих):

	Прибуток	Витрати
Адміністрація	1491,7	1830,2
Державні підприємства	133,5	106,3
Монополія	356,6	45,0
	1381,8	1981,5

1) Der Ost-Europa Markt, 15 січня 1925 р.

2) Wiadomosci Statystyczne Głównego urzędu Statystycznego 1925 № 3.

3) Даві, що належать до біжучого року, дають малянок дальшого зросту безробіття; на 3 січня безробітних нараховувалось у Польщі 163.080, а 24 січня 1925 року—їх кількість досягла 171.420 чоловіка

Витрати в окремих відомствах складаються (у мільйонах злотих):

Військове	640	Промисловість та тор-	
Фінансів	315	гівля	97
Нар. Освіти	311	Громадські роботи	75
Внутр. справ	180	Юстиції	75

Заслугує уваги ця цифра у 640 мільйонів злотих для військового відомства, та, що становить найбільшу частину польського бюджету. Сучасна Польща, що задихається у лабетах жорстокої господарчої кризи, витрачає грохи не половину свого бюджету на армію та озброєння. Останнє признано, очевидно, не тільки проти зовнішніх ворогів. Багато мільйонів населення „кресів“—в особі українських та білоруських селян, які одверто виступають проти польських поміщиків у боротьбі за землю та за національне розкріпачення—примусило польський уряд зформувати цілі військові корпуси.

Цікаво зазначити, що цими днями (у середині лютого 1925 року), польський кабінет міністрів обговорював проекта аграрної реформи, що його у найближчі дні було внесено на розгляд Сейму. Коли схвильовані відомостями про новий законопроект поміщики „кресів“ послали до Грабського делегацію, то прем'єр заповнив поміщиків, що ні в якому разі не буде замаху на їхню власність...

Крім великих витрат, звязаних зі збільшенням поліцейських та взагалі карних законів на кресах, де незадоволення польською політикою серед національних меншостей та трудящих мас набуває де-далі революційніших форм, утворюючи великий повстанський рух серед українського та білоруського селянства, збільшення коштів для амортизації польських державних боргів та відсотків по них мало своїм наслідком те що кредити, яких вимагав польський уряд на витрати у 1925 році—значно перевищують бюджетні передбачення минулого 1924 року.

Як зазначено було вище, небувале тяжке становище польської промисловості та торгівлі, як наслідок тривкої кризи, що переживає країна, виключає їх, як головних об'єктів оподаткування. Між тим третю частину категорії надзвичайних прибутків польського бюджету на 1925 рік складає між иншим податок на капітал та майно. Весь цей податок передбачено у сумі 1 мільярда злотих і тому його збільшено на 333 мільйони злотих на біжучий рік. Вище було також зазначено, що цей майновий податок, відіграючи таку велику роль у фінансових планах Грабського, дав у минулому році лише 41,79 передбачених кошторисом прибутків за рік.

Не дивно тому, що редактор економічного відділу газети: Kurjer Polski—Е. Р. (за цими ініціалами ховається відомий польський економіст Edward Rose)—вважає цю статтю бюджету за цілком нереальну. Цей економіст ще де-кілька місяців назад зазначив, що намагатись одержати в умовах кризи цей податок теж саме, що вирішити завдання про квадратуру кола ¹⁾.

Таким чином, коли звернути увагу на те, що польський уряд поставив на розгляд сейму проект бюджету на 1925 рік, вимагаючи додаткового кредиту на суму в 124 мільйони злотих для покриття дефіциту 1924 року, то буде ясно, що перспективи збалансувати бюджета на поточний рік ще менш сприятливі.

Це становище разом з пасивним торговельним балансом—загрожує грошовій реформі. Щоб підтримати грошову реформу та зберегти сталість польських фінансів, що її досягнуто з такими труднощами, уряду доводиться звертатися за допомогою до чужоземного капіталу, що поступово просякає у всі галузі народного господарства Польщі. Що-до цього, то тут найбільш зробив та досягнув французький капітал. Після приєднання до Польщі Горішнього Шлезьку—проблема притягнення чужоземного капіталу для постачання та встаткування промисловості в цій країні набули в Польщі першорядного значіння. У 1922 році за допомогою французького капіталу організувався Горішньо-Шлезький банк, що його метою було фінансувати гірську та металургічну промисловість у Польській частині Горішнього Шлезьку. Головною метою цього підприємства була емансипація од німецьких банків, що лишилися після приєднання до Польщі Горішнього Шлезьку, та які були філіялами центральних берлінських банків.

Представником французького капіталу у Горішнього Шлезьку, крім зазначеного Г.-Шлезького банку, також франко-польське товариство, що його засновано в Катовицах. На підставі умови з польським урядом, цьому товариству передано копальні, що раніш належали та експлуатувались пруською державою. Французи, на підставі умови, дають потрібні для експлоатації цих копалень капітали і крім досить

1) Wiadomosci Statystyczne, 1925 № 3.

великої орендної платні платять польській державі ще частину дивіденду, як акціонерів. Ці орендні стосунки зафіксовано на 36 років¹⁾.

Участь французького капіталу, що його вкладено в Г.-Шлезьку, визначається порівняно у невеликій цифрі. А саме, французька преса оцінювала у 1922 рік цю участь приблизно у 300 мільйонів франків. Але участь французького капіталу у Польщі не обмежується одним лише Горішнім-Шлезьком.

Перед світовою війною у Польську текстильну промисловість було вкладено переважно німецькі капітали. Тепер у цілій низці великих польських підприємств Лодзінського району в значній мірі бере участь французький капітал.

Більш за все французький капітал бере участь в польській нафтовій промисловості. За даними віденського журналу Die Börse²⁾, участь всього чужоземного та власного польського капіталу у польській нафтовій промисловості визначається у 1921 році в таких цифрах: Франція—50%, Швейцарія—10%, Англія—5%, Голандія—5%, Італія—1%, Бельгія—0,5%, Австрія—8%, Угорщина—1%, Польща—20%.

Таким чином, ми маємо цікаве явище у польській нафтовій промисловості, де Польща має 20%, а Франція 50%. Треба додати, що за останні часи це відношення ще більш змінилось на користь французького капіталу.

12 травня 1922 року, разом з політичною угодою з Францією, польський сойм ратифікував також угоду що-до експлуатації польських нафтових джерел. Як видно з французької преси, цією угодою закріплюється переважна роль французького капіталу у польській нафтовій промисловості. Угода передбачає вільний необмежений жадними урядовими розпорядженнями вивіз з Польщі нафти. Що-до внутрішнього польського ринку, нею встановлено право вільно визначати ціни, зважаючи лише на економічні умови ринку по-за будь-якою регламентацією з боку польського уряду³⁾.

За даними польської преси французький капітал, що його вкладено у польську нафтову промисловість, оцінювався у 1922 році в 940,5 мільйонів франків⁴⁾.

Вкладення французького капіталу в Польщі не обмежується цими головними галузями польської промисловості. Його участь поширюється також і на інші галузі польського народного господарства, в тому числі і на комунальне господарство. Так, наприклад, французькі купці фінансували нові комунальні підприємства міста Лодзі (улаштування газового заводу та каналізація).

Французький капітал, просякнувши в найголовніші галузі народного господарства Польщі, намагався консолідувати політичний вплив Франції у цій країні.

Значно менше вкладено в Польщі англійського капіталу. Лише останніми часами англійські капіталісти вклали значні капітали у польську цукрову та текстильну промисловість. Треба зазначити, що польський уряд провадить тепер переговори з англо-голандським нафтовим концерном Rogal Dativ про надання йому значної позики—замість чого польський уряд дає цьому концерну право експлуатувати деякі нафтові джерела в Галічині⁵⁾.

У 1924 році польський уряд зробив позичку в Італії на 100 мільйонів лір (номінально). У компенсацію за позичку Польща зобов'язалась купити в Італії 2 мільйони кілограм тютюну (біля 60% своєї потреби) та повинна надати низку пільг італійському капіталові у важкій індустрії Горішнього Шлезьку.

На початку біжучого року у пресі з'явилися відомості, що польський уряд здає в оренду експлуатацію сірникової монополії. При чому за одними джерелами переговори вже закінчено з шведським сірниковим трестом, за другими—переговори ці провадяться з International Match Cooperation—міжнародним сірниковим трестом. І тут передбачається дати польському урядові позичку в 25 мільйонів злотих. Крім орендної платні, польський уряд одержуватиме половину прибутків цього тресту, коли вони перебільшать 12%⁶⁾.

Але більш за все польський уряд покладає надій на позичку в Америці. Як попередню умову цієї позички фінансові кола Сполучених Штатів поставили ви могу консолідації старого боргу. Умову цю було прийнято польським урядом і консолідація переводиться на 15 грудня 1922 року. Заборгованість складала в той час 159.667.000 доларів, а відсоток з 4 1/4% річних—18.898.000 доларів, а разом 178.565.000 доларів. З цієї суми тільки 5.000 доларів повинно бути зазначено готівкою

1) Ekonomista. Tom I. S. 17.

2) Gazeta Bankowa. 1921. № 17. S. 13.

3) L'information, 5 жовтня 1922 р. Передова „Petroles Tobonszes”.

4) Gazette de Prague. 1925, 7 січня.

5) Kurjer Polski, 1922, № 333. Tydzien raftowy.

6) Wirtschaftsdienst, 9 січня 1925. Gazette de Prague, 14 січня 1925 р.

я сконсолідований борг становить 178.560.000 доларів. Борг сконсолідовано з 3% річних на час до 1932 року і з 3 1/2% на наступний період.

Треба додати, що тепер, коли, таким чином, найзначнішу частину польського закордонного боргу консолідовано, Польща сподівається золотого дощу, що полетиться з американського неба та ясно полле її промисловість та торгівлю, виведе її з того стану маразму, що в ній вона опинилась у наслідок кризи, що лютує в країні.

III

На початку 1925 року криза у головних галузях польської промисловості була така.

Починаємо наш огляд з важкої промисловості Горішнього Шлезьку, безумовно промислової країни в той час, як цілком правильно запевняє проф. Воблій¹⁾, сама „Польща—країна, що перебуває в стадії переходу од аграрного типу до індустріального”.

Становище важкої промисловості Горішнього Шлезьку ускладнюється головним чином, браком власної руди та відсутністю водних транспортних шляхів. У 1923 році лише 15,6% (82.306 тон) перероблюваної руди було місцевого походження; решту руди у кількості 543.491 тона було ввезено: з Швеції (227.425 тон) з Німеччини (173.276 тон), з СРСР (48.003 тон), з Південно-Славії (90.807 тон), з Іспанії (24.897 тон) та Греччини (909 тон).

З цих даних видно, що місткість польського залізно-рудного ринку тепер досить значна і має для нас велике значіння, та за даними фахівця цієї справи, польського інженера А. Левандовського²⁾ до світової війни участь Росії, головним чином України, складала 33% загальної кількості залізної руди, що ввезено Горішнього Шлезьку.

Що-до експорту до світової війни залізної руди з України до конгресової Польщі (б. Царство Польське)—за даними статистичного бюро Ради з'їздів гірно-промисловців півдня Росії³⁾ маємо таку кількість.

у 1910 році	.	.	.	13,2 мільйонів пуд.
„ 1911	„	„	„	23,5
„ 1912	„	„	„	30,6

Дуже цікаво також навести таку порівняльну (з іншими країнами) таблицю вивозу до Польщі криворізької залізної руди:

Вивезено криворізької руди (у тисячах пуд)

Країни призначення	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Австро-Угорщина	25	730	2100	—
Великобританія	9600	9900	4260	3600
Німеччина	19800	15860	16500	1650
Голандія	20400	26300	17380	23360
Польща	13200	23500	30600	28000
Інші країни	400	1340	260	—
Разом	63425	77630	71000	56670 ⁴⁾

З цієї таблиці ми бачимо, що напередодні світової війни (у 1913 році) до Польщі було вивезено криворізької руди більш, ніж у всі інші країни разом.

Що-ж до Горішнього Шлезьку, треба зазначити, що руду підвозиться туди залізницею, що дорого коштує. До війни несприятливе географічне становище Горішнього Шлезьку компенсувалось двома факторами: дешевою праці та вугілля (у 1913 р. вестфальське вугілля коштувало на місці видобутку 11,85 марок, а Горішнього Шлезьку—9,35 марок).—Тому промисловість Горішнього Шлезьку розвивалась за рахунок більш можливого використання дешевої праці. Але тепер ці умови цілком змінились. Дорожня життя перевищила заробітню платню, підвищилась також і ціна на вугілля. Так, напр., у серні 1924 р. заробітня платня була на 38% вище довійськової, а вугілля коштувало у жовтні 1924 р.—22,60 злотих за тону (у 1913 р.—11,67 злотих).

1) Проф. Воблій. Польща, як експортно-імпортний ринок України. Економічний бюлетень Київської Кватори Українського Зовнішторгу, 1922, № 16—17.

2) В. Lewandowski! Htnictwo zelazne na Górnj Glasku. Przegląd Gospodarczy, 1922, № 1, S. 13.

3) Власно-рудна промисловість Південної Росії у 1912 р., ст. XII.

4) Заїррах статей про питання зовнішньої торгівлі та економіки. Вид. Українського Зовнішторгу 1929 р.

Горішньо-Шлезький вугілля, що коштував до війни на 21% дешевше вест-фальського, тепер дорожчий за нього на 22%. Цілком зрозуміло, що при таких умовах важка промисловість Горішнього Шлезьку зовсім задихається. Правда, на внутрішньому польському ринкові вона безумовно переважає завдяки 10-тигодинному робочому дню, що його запроваджено тому, що ніби в німецькій частині Горішнього Шлезьку (працюють 10 годин) у Конгресовій Польщі працюють 8 годин. Але на світовому ринкові її товари не витримують конкуренції. Без експорту-ж Горішньо-Шлезька промисловість йти не може. Це видно, коли порівняти продукцію 1924 року з продукцією 1923 року, коли світові ціни на залізному ринкові були вищі, та коли 49% всієї Горішньо-Шлезької продукції (593.000 тон), як фабрикати та цівфабрикати, відсидалось за кордон (здебільша в Німеччину—37,2% всієї продукції).

	Чавуну	Стали	Прокатн. залізо
Продукція перших 9 місяців 1923 р. . . .	313000 т.	667000 т.	543000 т.
Продукція перших 9 місяців 1924 р. . . .	210000 „	398000 „	289000 „

В той час, як продукція стали у 1923 році складала пересічно що-місячно 73.000 тон, у 1924 році продукція падає на 70200 тон у січні до 16.100 у липні. В серпні 1924 року продукція зменшилася навіть до 10.500 тон, але-ж падіння цін слід віднести до серпневого страйку.

У вересні продукція підвищилася тому, що запроваджено 10-тигодинний робочий день та підвищився внутрішній (польський) попит, а також тому, що проліпшилася кон'юнктура на німецькому ринкові. Продукція стали у цьому місяці досягла 44.200 тон. Підвищилася також продукція чавуну (16186 тон), не досягаючи все-ж навіть половини середньої торішньої місячної продукції (34.000 тон). Тяжке становище Горішнього Шлезьку ще більш погіршувалося в зв'язку з наближенням на 15 червня 1925 року терміну, коли припиняється вільний вивіз промислових її продуктів до Німеччини.

Кам'яно-вугільна промисловість перебуває у такому-ж становищі. Підвищення вартості продукції тут теж є головна перешкода для експорту. Залізничний експорт є друга перешкода. Щоб зменшити залізничний тариф сусідніх держав польський уряд вживає відповідних заходів, які поки що виявилися у складенні тарифної конвенції з Румунією. Завдяки достатку кам'яного вугілля у Горішньому Шлезькові в наслідок приєднання цієї країни Польща стала країною, що вивозить вугілля. У 1923 році цей експорт досягнув величезної цифри у 12.913.000 тон¹⁾. Звичайно, що справа транзиту набуває у Польщі першорядного значіння.

Польські економісти сподіваються знайти вихід з тяжкого становища, що в ньому перебуває кам'яно-вугільна промисловість, поширюючи експорт в Австрію, Угорщину та Південно-Славію, бо вважають ці країни за природні ринки для польського вугільного експорту. Цьому треба протиставити те, що на цих ринках—російське вугілля знаходить збут, що весь час збільшується.

Між тим на ці ринки було багато надії, тому що 10 січня біжучого року закінчився термін, що до нього польські товари мали сприятливіші умови для збуту (поруч з товарами країн Антанти) в Німеччині. Крім того, як ми вже згадували, наближається 15 червня ц. р., коли гублять значіння постанови Женевської конвенції, що надавала Польщі змогу ввозити до Німеччини без мита фабрикати та цівфабрикати польської частини Горішнього-Шлезьку.

Таким чином, коли вже тепер, при виключно пільгових умовах, Польща втрачає можливість конкурувати на німецькому ринкові, то у майбутньому становище її металургічної та кам'яновугільної промисловості стане безумовно дуже тяжким. Потреба у торговельній угоді з Німеччиною визначається тим, що Німеччина ще у 1923 році споживала 40% всієї продукції вугілля (у 1924 році вже 27%) у Шлезьку. Що-до металургії, то збут її продукції у Німеччину підвищився один час до 60%.

Проблема експорту набуває у Польщі тим більшого значіння, що збут на внутрішньому ринкові в міру поглиблення загальної промислової кризи весь час зменшується.

Серед різних проектів поліпшити становище вугільної промисловості звертає на себе увагу проект з'єднання Горішнього-Шлезьку з Данцігом за допомогою каналу з розгалуженнями до Варшави та Познани.

1) „Gazette de Prague“, 14 січня 1925 р.

У Конгресовій Польщі становище гірської промисловості тяжке через неможливість експорту, з одного боку, та через конкуренцію з Горішнім-Шлезьком на внутрішньому ринкові, з другого. Збільшити тут робочий день підприємцям до цього часу не пощастило.

Як вище було зазначено, у польській частині Горішнього-Шлезьку було запроваджено 10-тигодинний робочий день тому, що й у німецькій частині Горішнього-Шлезьку працюють 10 годин. Як повідомляє польський офіційоз Przemysli Nahdel у Г.-Шлезьку колективною умовою з робітниками-промисловцям пощастило досягти продовження 10-тигодинного робочого дня до 21 липня 1925 року. Між тим 17 січня ц. р. німецьким урядом¹⁾ було ухвалено постанови про три зміни у металургії та гірській промисловості та про повернення до 8-мигодинного робочого дня на території всієї Німеччини. Робітнича преса звичайно нагадує з приводу цього про обіцянку польського уряду негайно піти за німецьким прикладом²⁾.

І в ще скрутнішому становищі перебуває текстильна промисловість. Висока у період інфляції кон'юнктура текстильної промисловості змінилась, як було вище зазначено, на тривку кризу. Найбільшої поразки зазнав Лодзінський фабричний район. У той час, як текстильна промисловість району Біла-Бельск, завдяки замовленням для армії, має змогу провадити нормальну працю, Лодзінська текстильна промисловість мала серйозний іспит, що в наслідок його продукція сильно зменшилась. Недовантаження складало у вересні 1924 року у бавовняній промисловості біля 26,10%, а у шерстяній—24,95%.

Після грошової реформи текстильної промисловості доводиться подолати серйозні труднощі. Заробітня платня підвищилася проти минулого року удвічі або тричі та почала швидко наближатись до західно-європейського рівня у той час, коли брак грошових коштів та кредитів значно зменшив місткість внутрішнього ринку.

Вивіз з текстильних товарів за кордон також значно зменшився і за даними Лодзінського магістрату складав лише половину торішнього експорту. У четверту четверть 1923 року експорт текстильних товарів складав 23.000 тон, а у другу четверть 1924 року—разом лише 12.000 тон. Експорт польських текстильних товарів на закордонні ринки—значно зменшився через високі ціни на польські вироби. Як вже зазначено було вище, тепер навіть спостерегається, що закордонні вироби (здебільшого з Чехо-Словаччини) пробиваються на внутрішній польський ринок. Так, наприклад, останнім часом пропонувалося у Польщі закордонні товари, що ціни на них, не зважаючи на попит, на 20% нижчі від місцевих.

Як бачимо, експортна промисловість Польщі перебуває у надзвичайно скрутному становищі. Сучасна Польща зовсім душиться, не маючи ринків збуту. Між тим ці ринки для її текстильної промисловості можливі переважно на сході. Але ці ринки закрито монополією зовнішньої торгівлі у СРСР та тим, що Польща не може користуватися з транзиту через СРСР у країни Близького Сходу.

IV

„Величезне значіння російсько-українського ринку для Польщі,—каже проф. К. Воблій,—ясно видно з таких цифр: біля 75% виробництва бавовняної промисловості експортувалось на російсько-український ринок; для шерстяної промисловості ця частина досягала 90% та для льнової біля 50%. Такого переважного значіння зовнішнього ринку над внутрішнім народна господарська історія не знає. У польській текстильній промисловості ми маємо потворну гіпертрофію зовнішнього ринку, що утворилася історичним, політичним та економічним зв'язком з Росією. Як приклад можна зазначити, що відношення експорту німецької текстильної промисловості до продукції складає 20%.

З вищенаведених цифр цілком ясно, що без російсько-українського ринку польської текстильної промисловості не можна відновити³⁾.

1) Przemysli Nahdel, 22 січня 1925.

2) Robotnik, 20 січня 1925.

3) Промисловість та торгівля України, 10 березня 1923 р.

Що Польща була дуже зацікавлена у російсько-українському ринкові видно ще з того, як складався наш баланс з Польщею на торговельно-текстильні товари у довієвські часи (за даними проф. К. Воблого).

	Вивіз у Росію з Цар. Польщі (у м. зол. крб.)	Вивіз з Росії у Цар. Польщу (у м. зол. крб.)	Сальдо (у м. зол. крб.)
Бавовна	—	25,9	— 25,9
Шерсть	—	13,7	— 13,7
Льон	—	1,1	— 1,1
Клоччя	—	0,8	— 0,8
Бавовн-пряжа	9,5	9,8	— 0,3
Шерстяна пряжа	35,0	—	+ 35,0
Пряжа льонова, клоччя	0,1	0,3	— 0,2
Тканини з льону, з клоччя та джути	10,5	1,9	+ 8,6
Тканина бавовн. та шерстян.	280,0	70,0	+210,0
Тканини шовкові	6,0	—	6
Конфексіони галант. виробів	100,6	—	100,6
Нитки та шпагат	4,2	1,3	2,9
Разом	447,5	115,3	+332,2

Наведені дані свідчать про те, яке величезне значіння для Польщі мав експорт мануфактурних виробів на російсько-український ринок. Вивіз досягав 447,5 мільйонів карб. золотом. Ці цифри ми могли протиставити дуже незначний вивіз волокнуватої сировини-бавовни, шерсти, льону, клоччя та невеликий вивіз бавовняних тканин; нарешті Росія мала пасивне сальдо по торгівлі з Польщею текстильними виробами, що досягли величезної цифри 332,2 мільйони карбованців¹⁾.

У період інфляції та високої кон'юнктури польської текстильної промисловості—був досить значний вивіз виробів цієї промисловості у балканські держави—у Румунію, Болгарію, Південно-Славію—справляв на польські промислові кола те вражіння,—що вони придбали в цих країнах нові ринки, які можуть заступити для них місце українського ринка.

Але ці мрії швидко розвіялися і тепер, коли безпосередній наслідок непосильної для польської промисловості конкуренції на цих ринках, переважно з Чехо-словацькими текстильними виробами—все більш та більш відчувається Польщею, польські промислові кола знову примушені повернутися до природного старого ринку збуту польських текстильних виробів—до російсько-українського ринку.

Польський капітал, що розвивався до світової війни, завдяки міцному зв'язку з російсько-українським ринком, почав знову шукати контакту з ним. З цією метою вже наприкінці 1923 року подорожував до Москви для переговорів голова союзу підприємців лодзинської текстильної промисловості—Павловський. Подорож ця не мала жадних конкретних наслідків, бо ще до цього часу не урегульовано у торговельній угоді ті питання, що їх треба розв'язати між СРСР та Польщею.

Нещодавно (середина лютого 1925 року) мав місце такий виступ польських промисловців на користь торговельної умови з СРСР. Ось що повідомляє про це варшавський кореспондент Роста.

Депутат союму од міста Лодзи, промисловець Веслицький гостро виступав у Комісії союму проти міністерства торгу та промисловості, обвинувачуючи його в затягуванні складання торговельної угоди з СРСР.

„Уряд,—заявив Веслицький,—не бере на увагу реальних інтересів Польщі. Міністр торгу та промисловості Кедрон, повинен нарешті визнати, що без торгівлі з СРСР нема оздоровлення економічного життя Польщі“²⁾.

1) Проф. К. Воблий. Боротьба Москви та Лодзі за текстильні ринки. Вісник Зовнішньої торгівлі України 1925 р. №№ 16, 17.

2) „Экономическая жизнь“ 20 лютого 1925 року.

Польському міністрові закордонних справ Скшинському нещодавно теж довелося давати пояснення що-до радянсько-польської торговельної угоди. Все це свідчить про велику зацікавленість широких кол Польщі долею цієї угоди, а саме торговельно-промислових та робітничих кол, що терплять од кризи та безробіття.

Причина цих нескінчених переговорів польського уряду, що-до торговельної угоди з Радянським союзом, полягає у незначному легальному товарообігу, що є тепер між Польщею та СРСР.

Ось дані польської офіційної статистики що-до польського товарообігу (ввоз та вивіз) і I-III чверті 1924 р. у 1000 польських злотих¹⁾.

Країни.	Ввіз	Вивіз
Німеччина	340965	373738
Австрія	119784	95004
Сполучені Штати И. И.	117742	4763
Англія	73865	83908
Італія	56986	4066
Чехо-Словачина	55846	62682
Франція	52338	47416
Бельгія	24160	14502
Швейцарія	16458	4021
Голандія	16257	33708
Румунія	12007	61104
Данія	9405	14759
Швеція	8804	10336
Угорщина	7473	17183
Латвія	3530	18474
СРСР	1606	10380
Литва	382	5803
Інші країни	82273	34444
Разом	1003861	896291

Як зрозуміти, що радянський союз, який має кордони з Польщею довжиною 1500 кілометрів та що-до війни мав з нею найживіші торговельні стосунки, залишився тут майже на останньому місці між двома невеликими лімітрофними державами—Латвією та Литвою.

Це пояснюється тим, що контрабанда на радянсько-польському кордоні набула дивовижних розмірів, значно перевищуючи легальний ввіз у СРСР.

Ось що, наприклад, повідомляє з приводу цього тов. Почеренко на сторінках „Экономической жизни“:

„. . . Є багато обставин, що стверджують значні розміри нелегального довозу, особливо з польського кордону. Так, наприклад, через те, що немає легальних торговельних стосунків з (Польщею крім деяких певних пунктів), майже на всіх старих шляхах з Польщею—на польському боці є митниці, у деяких пунктах навіть великі митниці, з великою кількістю кваліфікованих співробітників. І доглядається там звичайно не за тими вантажами, що їх ввозиться в Польщу. Тому без помилки можна вважати, що цифра затриманої контрабанди складає лише 10% фактичного довозу; у дійсності вона менша, ніж більша. Щоб визначити суму нелегального довозу, треба кількість затриманого збільшити удесятеро“.

Далі тов. Почеренко каже:

„Перше місце у нелегальному довозі має українсько-польська ділянка з Київським районом“²⁾.

Дуже цікаво ще додати, що ця контрабандна торгівля з Радянськими Республіками нещодавно за влучним виразом польської преси мала назву «вивозу через зелені кордони».

1) „Экономическая жизнь“ 20 лютого 1925 року.

2) „Экономическая жизнь“, 12 лютого 1925 р.

А саме на цей «зелений кордон», покладаючи надії, польський уряд різними засобами затягає складання торговельної угоди з Радянським союзом. Тим більш, що, вигідне географічне становище між СРСР та Німеччиною—Польща використовує так, з одного боку, перешкоджає доступу продукції російсько-українського сільського господарства на німецький ринок, а з другого—перешкоджає доступу німецьких фабрикатів на російсько-український ринок.

Таке становище триває до цього часу наперекір заяві про те, що Польща хоче бути не бар'єром, а мостом між Росією та Заходом.

Тепер Польський промисловий капітал шукає виходу з економічної кризи у 2-х напрямках: концентрацією великого капіталу—щоб збільшити свою кон'юнктури здатність на зовнішніх ринках та складанням торговельних угод, щоб завоювати ці ринки.

Що-до першого, то про це свідчить утворення металургічної картелі, яка ще не встигнувши сконструюватися та розподілити збут між окремими виробниками (переважно між Горішньо-Шлезькими підприємствами),—вже закупила 170.000 тон криворізької залізної руди¹⁾.

З другого боку—безпосереднім наслідком складання двох найголовніших для Польщі торговельних угод—з СРСР та Німеччиною—буде вільний транзит через Польщу.

Я. Шик.

НА РЯДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ВИСТАВКА У СЛОБОЖАНСЬКИМ МУЗЕЮ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Зараз відкрито виставку у Слобожанському музею імені Сковороди. Вона не є першою для цього музею, який вже має свою, хоча й коротку історію. На бувшій університетській горці, коло зупинок трамваїв, де метушиться багато народу, притулилися його будинки. Відвідувача музей переносить у минуле України й причаровує численними малюнками слобожанських художників, з Васильківським на чолі. Початок музею покладали, як відомо, ті речі, що було виставлено у 1902 р. на XII археологічній з'їзді. Де-який час вони перебували при університеті, а потім перейшли до музею. До них приєдналися численні речі, подаровані різними особами та придбані нарочито за гроші. З приватних колекцій, що увійшли до музею, слід зазначити колекцію Н. Д. Шабельської (жіночі пояси, головні вбрання то-що, проф. Краснова та Радакової—це колекція народної медицини—цілющого зілля, усякого коріння. Зазначено, від якої хвороби вони помагають (є справжні ліки). Ця колекція має велику цінність, остільки вона гарно улаштована й складає цілу своєрідну знахарську науку. Є колекція різного вбрання (українського та російського), зібрана проф. Красновим та Сумцовим. Останній скомпонував також дуже цінну колекцію українських писанок, яка чарує різноманітністю візерунків, своєрідним стилем та фарбами. Акад. Сумцов взагалі особливо попрацював коло музею й був його головним фундатором. Купно з проф. Зелениним він енергійно узявся у 1920 р. за його організацію, саме у січні, коли провадилася реорганізація усіх харківських музеїв. За його-ж думкою музею було поділено на три головних відділи—Квітки-Основ'яненка (історичний), Васильківського (художній) і Потебні (етнографічний). Він також подавав думку про необхідність видання «Вісника Музею Слободської України: 1) з метою поширення серед людности відомостів про його діяльність, заклав цінну етнографічну бібліотеку (є в ній цікава збірка книжок етнографа Дікарьова), подав збірку рідких малюнків стародавніх українських музичних інструментів, мав влаштувати ще 4-й відділ, присвячений Шевченку, розпочав заходи, щоб музею було віддано нижчого поверха будинку для провадження лекцій та етнографічних курсів. Слід також помітити, що він піклувався про організацію «Товариства Друзів Музею Слободської України». Й коли він не встиг цього зробити, то все-ж притягнув чимало співчуваючих справі музею, й музей, кінчаючи останніми часами, усе поповнюється новими речами. Улаштована зараз виставка й викликана між іншим новими предбачаннями та старими, яких по-за різними обставинами не було раніш виставлено. Серед нових експонатів слід поперше зазначити речі, що збагачують невеличку шевченкіяну при цьому музеї, а саме—цікаву акварель власної роботи Пастернака: «Шевченко та Ольвідж». Малюнок вражає тою майстерністю, яка характерна для пензля цього художника. Намальовано аквареллю у 1915 році, й можна гадати, під впливом «Воспоминаний М. Юнге, дочки Ф. П. Толстого, президента академії мистецтв, який брав певну участь у справі визволення Шевченка. Пастернак скористав той саме момент, коли Шевченко малював портрета зі славнозвісного негра трагіка. Це було у 1859 р., яко Шевченко був вже хворим. Дивне вражіння робить лице поета: бліде, прозоре, болізне, з другого боку—надзвичайно приємний вираз очей, що якраз ілюструє настрої поета, що почував себе тоді найщасливішою людиною, бо «всім усе простив»... Ольвіджа намальовано у той мент, коли він не витримував позувати й схопився з місця, взяв початого портрета й роздивляється на нього, обнявши Тараса. Для нашого Слобожанського музею тим цікавіш придбання малюнка Пастернака, що Ольвідж колись сам був у Харкові й провадив роль між іншим Отелло (у 60-х роках). Відомо також тепле відношення між ним та Шевченком, зійшлися два колишніх невольника,—перший—негр, якому тернистим шляхом довелося дістати освіту, вийти на шлях актора у той час, коли по американських театрах заборонувалося

1) Rzeczpospolita, 29 січня 1925 р.

пускати «собак та негрів». Олърідж мусів покинути рідний край й вийшов уперше на сцені у Лондоні, де його відразу оцінили. Цікаво, що й тут трапився неприємний випадок,—відомий трагік Він також не захотів грати на сцені поруч з «негром»; другий був колишній кріпак. Обидва вони дуже скоро зійшлися, при допомозі тлумача, розповіли один одному про свої колишні невірницькі пригоди, співали кожний свої невірницькі пісні. Шевченко до того-ж був зачарований артистичним таланом Олъріджа, особливо у його коронній ролі Отелло, й намалював з нього портрета, який переховується зараз у Третьяковській галереї.

Є на виставці й другі експонати, зв'язані з іменем Шевченка,—це коректурний примірник гравюри Шевченка (1859 р.): «У корчмі». Саму гравюру було видано. Гравюру зроблено з підписом Т. Шевченка з картини відомого художника Ів. Ів. Соколова, про якого ще все досліджено й зараз треба згадати. Ів. Ів. Соколов (народився у 20-х роках на Курщині, помер у 1918 році тут у Харкові) був великим приятелем Шевченка. Молодший на 7—8 років від Тараса, він скінчив академію наук саме тоді, коли туди вступив Шевченко. Курса академії він скінчив за два роки, тому що виявив великий хист. Ще за його студентства його картини було куплено за великі гроші. Придбав тоді-ж одну з його картин на укр. сюжет П. О. Куліш. По завершенню Васильківського, Соколов перший з академіків почав писати на українські теми. Історик академії ставить його ім'я поруч з Реймерсом, Лагоріо, Худяковим. Цей Соколов, разом з другими молодими академіками, вніс свіжу течію в академію й, звичайно, обурив проти себе старих майстрів, отже вперше йшов вперед. Що цінне для України, то це та прихильність до неї, яку він виявив, як художник і людина. У новознайденому листі до Г. Галагана (Шевченківський збірник Соробкоп 1924 р.) Шевченко писав тому про Соколова, як «талановиту та щирю людину, що любить наш край». Згадує не раз Шевченко його й в своєму щоденнику, кажучи про малюнки того з українського життя. Відомі особливо картини Соколова: «Проводять рекрутів», «Пускають вінки», «Парубок та дівчина» «Ранок після весілля на Україні», «Збирають вишні у поміщицькому садку», «Ніч на Івана Купайла». У Харкові в одного його приятелів переховуються ще де-кілька його картин. Особливо цікаві такі: «Швець» та «Чумацька пригода» (Смерть чумака в степу). Обидві картини вражають надзвичайним знанням української природи, побуту та типів, не кажучи вже про майстерне виконання. З кінця 50-х років Соколов оселився на півдні, у с. Ганжівці, Суджинського повіту на Курщині. Тут у нього бували Тургенев, Полонський, Данілевський. Від небіжчика чули його цікаві спомини про них, а також і про Шевченка, його характер, про співання поетом улюбленої пісні: «Ой по-над морем Дунаєм» (про цю пісню згадують і другі мемуаристи Шевченка). Коли взяти на увагу, що музей Слобожанщини має на меті улаштувати спеціальний Шевченківський куток, придбання згаданих картин Соколова, а також його портрета, що також переховується в Харкові, є не остання річ. Окрім гравюри Шевченка «У корчмі» є знімки з самих перших гравюр Шевченка, це що були потім видані при книзі Полевого «Русские полководцы». Цікаво, що в передмові до цієї книжки Шевченко вже називається «известным художником». Однак, про його письменницький талант—ані єдиного слова. І ці гравюри свідчать про велике вміння Шевченка працювати aqua tinta. Є на виставці також власноручна аквареля Шевченка—портрет з сина Родзянки.

Цікава дуже велика добре справлена фотографія з могили поета. Могилу знято харківським доктором Фавром з даху шевченківської хатки на Чернечій горі, знято так, що видно «і лани широкополі і Дніпро і кручі» і—саму могилу. Фотографія ця ще не була видана. Є також портрет М. Кречмера, що піклувався про родину Шевченка.

Велику частину виставки бачимо у художньому відділі музею. Тут кажемо про 115 малюнків Васильківського, заново виставлених. Цінність пензля цього художника у справі малювання Слобожанщини добре відома. Зазначені картини—надзвичайно цікаве збагачення музею. Тут ціла жива панорама української природи, типів, архітектури, побуту. Жанрові сценки на цих картинках матимуть і безумовне історичне та етнографічне значіння. На пейзажах, як і завжди у Васильківського, вражають тони в малюванні неба, де художник виявив себе, як майже першорядний мистець. Виставка може також похвалитися й дуже добре змальованим портретом Васильківського роботи Ів. О. Уварова, що приймав і зараз приймає діяльну участь в справі оздоблення музею¹⁾, реставрації старовинних малюнків і придбанні нових річей.

У відділі Квітки-Оснóв'яненка окрім одного новопродбаного старого портрета з Квітки звертає на себе увагу вітрина з новопродбанними рукописами та друкованими

1) В музею виставлено й портрета харківського художника К. К. Первухина—роботи І. Уварова.

творами першого журналіста на Слобожанщині, байкаря та видавця «Харківського Демократа» (1816р.) В. Г. Масловича. Рукописи придбано випадково на Благбазі. Цікаві твори, де змальовано уперше життя села на Слобожанщині, спомини про перші роки існування харківського університету, побут старого Харкова, то-що. Маслович (1793—1841), як відомо, залишив після себе низку творів (байок, віршів, статтів) сатиричного характеру (де-які не були ухвалені цензурою), «Казку про Харьк» й редагував згаданого зараз часописа. Цікаве його бажання притягти до співробітництва місцевих, слобожанських письменників. Його також можна вважати, разом з Вертелевим (з яким він вчився в університеті), за першого українського етнографа на Слобожанщині. Музей має зараз, окрім рукописів його, що говорять про українське життя, рукопис «Сказка о Фоме», це гостра сатира на російське офіцерство та дворянство на початку XIX ст. й осуд дуелі; також є другі ще його рукописи, книжки з його бібліотеки, його байки, видані двічі (у 1816 та 1825 р.р.), докторська дисертація, гарний портрет, мальований з художньої мініатюри худ. Уваровим, а також велика картина «Село Гіївка» (під Люботином), де жив останні роки журналіст. Мальовано картину худ. Шрейдером (харківцем). У родині Масловича переховуються цікаві картини й статуї, що йому належали, й свідчать про художні смаки слобожанців на початку XIX ст. Придбання її є бажанням для харківських музеїв мистецтва чи взагалі старовини.

В етнографічному відділі цікаво глянути на новопродбані головні вбрання старовинний козацький трьохколовий пояс і інші річі.

Серед других експонатів слід згадати три нових малюнки «Козака Мамая». Зараз таким чином слобожанський музей має 13 таких малюнків,—більш ніж у полтавському музею. Одного з нових малюнків намальовано на дверях (подарунок П. та І. Ковалівських). Малюнок зберігся досить добре, має цікавий просторий підпис, інтересні подробиці в оточенні центральної фігури; майстерно виписане сонне обличчя. Це один з варіантів групи малюнків, де козак «воші б'є». Чималого розміру другий малюнок, менш вдалого, богомазівського типу пензля, але також з цікавими варіаціями відомого віршу. Краще написано третього «Мамая», невеличкого розміру, без віршу. Музей увесь час вживає заходів побільшити колекцію «Мамай» і має на це де-які надії.

У відділі старовини зараз маємо на виставці також дуже цікаву колекцію люльок—від старовинних козацьких XVII—XVIII ст. до поміщицьких XIX. Одні з них цікаві старовиною, розміром (в одну влезить добра жменя тютюну), другі—своєю художньою обробкою. Є старовинні килими й кози, з рисунками геометричними, квітчастими, орнаментованими композиціями, хрещатими комбінаціями, з оригінальними використаннями світлотіни, пропорційними зменшеннями орнаментативної фарбисті візерунки, є блідніші; розміри килимів різноманітні—від узького до великого, на яку добру стіну. Є кілька коців; де-які з них вражають свіжістю фарб та живістю малюнка.

В відділі «Старий Харків» маємо на виставці нові краєвиди старого міста, два дуже цікавих знімки піводи у Харкові у 1893 р. Є фотографія заллятої водою Старо-Московської вулиці; є велика картина: парад на Вознесенській площі, де бачимо цілу галерею колишніх харківців усіх класів. На картині добре відбилася миколаєвська муштра. Цікаві постаті студентів харківського університету 40-х років.

Слід помітити на виставці придбані старовинного озброєння. Є колекція також ноганів, «отрезів» нашого часу, то-що.

На протязі часу виставки Слобожанський Музей провадить розпочату низку лекцій для широкої людности на теми, близькі до його життя та експонатів. Співробітниками музею та катедри історії Української культури було зачитано про Сквороду «Козака Мамая», Квітку, гайдамаччину, чумацтво, Гулака-Артемовського, кобзарів, то-що. Виставку й лекції відвідується щиро екскурсіяма та приватною публікою. Музей, помічаючи увагу населення до його справи, надіється на збільшення офір до його колекцій, і між иншим, про що живе думка в його співробітників й вживаються заходи, на утворення спеціального шевченківського відділу. Пам'ять про великого українського кобзаря міцна у Харкові. Згадаємо придбання харківцем Філоновим картини Шевченка (подаровано дружиною Філонова до Слобожанського Музею); заходи про пам'ятник Шевченку з боку Алчевських; заслуги слобожанців Пільчикова та Жученка у справі Львівських записок, цього нерукотворного пам'ятника Тарасу; заходи харківських думців на засіданні 4 III 1911 р. після докладу акад. Сумцова—про вшанування пам'яті Шевченка відкриттям низки шкіл у краю; постійне відношення студентства харківського, яке ще у 1862 р. постановило щорічно згадувати великого страдника у день його смерті, предсмертне бажання небіжчика М. Ф. Сум-

цова про шевченківський відділ. Музей має відділ імені Потебні, Квітки, Сковороди; мати Слобожанщині у своєму краєвому музеї відділ Шевченка є річ дуже бажана. А коли згадати, що старе студентство харківське, ухвалило через рік після смерті Шевченка, збираючись щорічно, поділятися думками про поета з людністю усієї Слобожанщини, заснування шевченківського кутка у музею ім. Сковороди є річ і своєчасна.

Ів. Єрофієв.

* Виставка «7 років Червоної Армії». До 7-х роковин Ч. армії головполітосвіта УСРР разом з УВО організувала виставку «7 років Ч. армії», в якій підводяться підсумки досвіду громадянської війни й відбивається сучасна техніка військової справи, як засіб охорони спілки радян-

ських соц. республік. У виставці є такі відділи: політуправління, штабної служби, ВУЗ, піхота, артилерійський, кіннота, повітрофлота, інженірно-технічний, зв'язок та радіо, хемічний, постачання і санітарний, ветеринарний і інвалідної кооперації.

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА Й МИСТЕЦТВО

* Вечір гартованської творчості. У неділю 15 березня, в Державному драматичному театрі ім. Франка, відбувся вечір гартованської творчості, влаштований «Гартом».

У вечорі взяли участь як харківські гартованці, так і представники гартованських філій і студій—з Одеси, Києва, Полтави та инш. міст.

У відділі поезії зачитали свої твори: Косяченко—«Іван Незаможник», Микитенко—уривок з поеми «Оленка», Аврущенко—«Тужурка комсомольця» (рос. мовою), Гадзінський, Сосюра—«Тарас Трясило»—уривки з роману.

Тов. Велєдницький, представник єврейської групи «Жовтень», зачитав єврейською мовою нові поезії.

Представники білоруського об'єднання поетів і письменників «Маладняк» Пушча й Дубовка зачитали низку поезій білоруською мовою.

Перший розділ вечора носив таким чином небувалий для Харкова та й України інтернаціональний характер, коли разом об'єднались представники пролетарської творчості різних мов Союзу радянських республік.

Авдиторія особливо тепло зустрічала виступи білоруських поетів.

Відділ театральної творчості складався з 1-го акту п'єси гартованця Куліша «97», поданий у виконанні колективу Франківців і 2-х інсценіровок театральної майстерні «Гарт» «9 січня» й «Злий та добрий Хем».

В музичному відділі хор імені Леонтовича виконав низку творів композиторів на слова гартованців, а саме: «Ой зацвіла папороть»—Хвильового, «Юнацький марш»—Поліщука, «Сійте в рахманій чорнозем»—Тичини.

Сильне враження справив виконаний хором твір Толстякова на слова Василя Еллана «Ударом зрушив комунар».

Вечір закінчився демонструванням першої картини кінофільми гартованця Д. Бузька «Лісовий звір».

Г.

* 2-й З'їзд «Плуга» відбувся в Харкові в третю річницю свого існування, 3—7 квітня.

На засіданні пленуму Центрального Комітету «Плуга» 8 квітня ухвалено було структуру ЦК «Плуга», а саме: для практичного ведення праці обрано було бюро ЦК в складі т. Пилипенка, Кириленка, Панова, Усенка й Степового. Секретарем по організаційній частині обрано т. Кириленка й по виробничій т. Панова. Рецензування творів і керівництво виробничою частиною «Плуга» залишаються за керівниками студій, а інститут прикріплених по губернях залишається з функціями інструкторсько-організаційними.

До обов'язків прикріплених однесено перегляд матеріалів, що надсилаються з філій, як-то заяви, звіти, плани праці і т. ин. і доклади на ЦК про їхню працю.

Визнано, що уповноваженими ЦК на місцях вважаються товариші, що увійшли в склад ЦК: на них-же й покладається відповідальність за район, в якому знаходиться філія.

В склад редколегії центрального органу «Плугу» «Плужанин» обрано Пилипенка, Сенченка й Биковця з правом притягнення інших товаришів, що бажають працювати в журналі.

Пленум ЦК доручив бюро: а) видрукувати матеріали з'їзду, б) випустити 3 число «Плужанина», присвячене з'їздові, в) випустити протягом літа 2 число альманаху «Плуг», г) підвищити виробничу працю т. т. в галузі дитячої літератури й драматичної творчості, д) організувати кіно-секцію, е) легалізувати й видрукувати загальний статут спілки, ж) перевести перереєстрацію членів «Плугу», й доручити це оргкомісії, з) організувати протягом літа в і д а в н и ц т в о

«Плуг», і винайти кошти та матеріали до видання.

Черговий пленум ЦК вирішено призначити на 1 вересня, а до цього числа скликати ревізійну комісію.

* Будинок імені Шевченка. В Харкові згідно з постановою Раднаркому утворюється будинок імені Шевченка; в ньому будуть розміщені роботи з галузі вивчення творчості й діяльності великого поета-революціонера.

* Обмін між УСРР і РСФРР історичними матеріалами. Президіум ВУЦВК звернувся до ЦВК СРСР з проханням про повернення українських історичних і культурних матеріалів, що переховуються по архівах РСФРР. Одночасно президіум запропонував Укрцентрархіву перевести облік історичного матеріалу, що є на Україні й стосується до РСФРР, для передачі його РСФРР.

* Повернення Україні архівних матеріалів. Укрцентрархів виявив, що значна частина архівних матеріалів, які стосуються до України, перебувають по сховищах РСФРР, зокрема

так звані «малоросійські архіви». В цій справі Укрцентрархів звернувся до президії ВУЦВК з проханням вжити заходів до повернення Україні архівних матеріалів. Президія ВУЦВК ухвалила звертатися до ЦВК СРСР з докладною запискою в справі повернення УСРР українських архівних матеріалів. Одночасно запропоновано Архівному управлінню виявити і взяти на учот всі архівні матеріали, що стосуються РСФРР, для взаємного обміну, а також вжити заходів до розшукування всіх матеріалів, що стосуються 1 та 2 Всеукраїнських з'їздів Рад.

* До українізації опери. Спеціальна комісія при Головополітосвіті в складі Радиша, Туркельтауба, Козицького, Любченка М., Вольського, Гольберга і ин., розробила детально питання про утворення з слідуєчого сезону в Харкові Державної Української опери.

НОВІ ВИДАННЯ

* У виданні Головополітосвіту УСРР в найближчому часі виходить книга проф. Туркельтауба «Театральна робота в клубі».

К И Ї В

НАУКОВІ Й МИСТЕЦЬКІ ЗАКЛАДИ

* Діяльність Всеукраїнської Академії Наук. На річному публічному акті Всеукраїнської Академії Наук акад. Кримський у своїй доповіді зазначив, що радянська влада віддавала Академії багато уваги. В минулому році академії передано багато великих будинків Асигновано кошти на ремонт. При академії є зараз 77 наукових установ. Гордоці ВУАН—це всенародня бібліотека з 1200 тис. томів. Історичні комісії під керівництвом проф. Грушевського підготували багато наукових праць. Значну діяльність розвинуло Економічне товариство.

* Печерська Лавра—антирелігійний музей. В помешканні бувшої Лаври улаштовується антирелігійний музей. По кількості зібраних матеріалів музей є першим у СРСР. Є незвичайні експонати із питань культури всіх релігій. Значну частину експонатів вписано із-за кордону.

* У «Плужі». За першу половину березня б. р. відбулось 3 збірки Київ-«Плугу». На зборах, плужанських зачитувались вори майстрів та студійців.

Було зачитано також і статтю тов. В. Блакитного «Організаційна криза в сучасній революційній літературі» («Культура і Побут»), після чого голова Київ-«Плугу» тов. С. Щупак зробив широку доповідь,

в якій дав об'єктивну оцінку сучасному становищу укр. рев. організацій.

По доповіді т. Щупака відбувся обмін думок, з яких виявилась правильність висновків доповідача.

В половині березня відбулось засідання Бюро філій разом з головою ЦК «Плугу» т. С. Пилипенком, що приїхав був до Києва. Т. С. Пилипенко інформував Бюро про літературне життя Харкова, про роботу ЦК «Плугу» та його останні постанови. За участю Голови ЦК «Плугу» було розв'язано низку важливих організаційних питань Київської філії.

В день Шевченківських свят члени Київ-«Плугу» взяли участь в «Живому журналі» при клубі Робітос. Т. С. Щупак зробив низку докладів про Шевченка в робклубах Києва.

Музичний сектор «Київ-Плугу»—муз. Студія ім. Леонтовича спільно з робітничими хорами Демієвського району виготовила новий репертуар револ. пісень і дала кілька концертів у робклубах.

* До всіх музичних організацій УСРР. Бажаючи ближче підійти до мас і виявити їхні музичні потреби, редакція журналу «Музика» розпочала організацію при журналі музичних кореспондентів.

1 лютого відбулося перше організаційне зібрання музкорів, яке обрало «Тимчасове Бюро Музкорів».

Обов'язки музкора полягають: 1) в організації громадсько-музичної роботи, 2) в боротьбі з халтурою, муз. нещастям та з іншими негативними явищами в муз. житті мас, 3) у виявленні потреб трудящих мас щодо музичного мистецтва, 4) в ознайомленні мас з музичною пресою, 5) в притя-

гненні широких кол до музкорівського руху та 6) в інформації про муз. життя мас по різних часописах (друкованих газетах та журналах, стінних та живих газетах і т. інш.).

Просимо вас як-найскорше виділяти музкора і повідомити нас про це листом по адресі: Київ, вул. Раковського, 15.

Тимчасове Бюро музкорів при ред. «Музики».

МАТЕРІАЛИ ПРО ШЕВЧЕНКА ДО ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

(До редакцій усіх періодичних видань).

Всенародня Бібліотека України є витвір революції. Від часу заснування ВБУ всю свою організаційну роботу переводила за громадською ініціативою та допомогою. Утворення книжкових фондів так само є в великій мірі діло громадське. Співчуття й громадська підтримка завжди були й є тою атмосферою, в якій Всенародній Бібліотеці України треба й надалі працювати, щоб як найкорше стати центральним осередком на Україні, в якому можна було-б дістати й використати вичерпуючий матеріал, потрібний для всебічного вивчення економічних і загально-культурних ресурсів УСРР.

Таке вивчення поставлено тепер, як чергове завдання, і в зв'язку з цим ми маємо утворення загально-українського краєзнавчого фронту, на якому ВБУ бере певну активну участь. Краєзнавча робота ВБУ виявляється в першу чергу в збиранні й упорядкуванні відповідного матеріалу. З метою поширити громадську допомогу в цьому напрямку, ВБУ вживає різних заходів, і один з них був і є—заклик до всіх громадян УСРР через пресу. Так справа стоїть

і тепер. Наближаються роковини Т. Шевченка. Всі матеріали про Шевченка ВБУ зосереджує в окремому спеціальному підвідділі.

Високо оцінюючи кожний друкований рядок про Т. Шевченка, ВБУ звертається до всіх редакцій періодичних видань, що виходять на території УСРР і по-за її межми, з проханням надіслати безпосередньо на адресу ВБУ «Шевченківські числа» (номері) своїх видань, що вийдуть у біжучому році.

Збільшуючи літературний матеріал ВБУ про Шевченка, редакції разом з тим дають змогу в Б-ці України продовжувати складання бібліографічного покажчика газетної й журнальної літератури про Шевченка.

* Виставка проектів пам'ятника Шевченкові 12-го ц. березня, в роковини смерті Т. Шевченка Губ комісія по влаштуванню пам'ятника Шевченкові в Києві відкрила виставку проектів пам'ятника, роботи студентів Художнього Інституту.

СТАН ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В КИЇВІ ТА ЕКСКУРС. КУРСИ-КОНФЕР. ЛІТОМ 1924 Р.

Екскурсійна справа нараховує в Києві більш 40 років¹⁾. Учителі, окремі особи та установи улаштовували мандрівки на околиці м. Києва, по Росії, та закордон. Із них треба назвати В. І. Петра, М. Т. Черкунова, В. В. Кістяківського, М. В. Шарлеманя, Л. П. Добровольського, Г. Ю. Прехтбергера, Д. О. Белінга, Студентський Гурток Дослідження Природи, т. й. У Петербурзі й Москві екскурсійна праця ширилась і стала на плановий шлях; почали виходити де-які журнали («Екскурсійний Вестник», «Природа в школах», і др.). Київ далеко відстає у цьому рухові. В 1914 р. «Орнітологічне Т-во ім. Кеслера» улаштувало виставку Охорони Природи, яка мала великий успіх.

Тільки на весні 1915 р. відбулись в Києві перші «Курси по підготовці керівників екскурсій з дітьми в природу» під орудою В. М. Артоболевського²⁾. Курси зібрали 386 учасників майже, виключно вчителів. Викладання лекцій супроводилось екскурсіями в природу. Курси викликали велике захоплення серед учасників і пройшли дуже жваво.

1) Цей короткий історичний нарис взятий з рукопису П. Р. Тимошка.

2) Відбит надруковано в Києві в 1915 р.: «Курси по підготовці керівників для ведення екскурсій з дітьми в природу, устроєні в Києві з 28 апріля по 15 юня 1915 г. Київським Орнітологічним об'єднанням ім. К. Ф. Кеслера; збірн. статей В. М. Артоболевського, Д. Е. Белінга, В. И. Казановського, В. Н. Лучника, Н. А. Троицького і Н. В. Шарлеманя, подъ общей редакцией В. М. Артоболевського».

Після цього ми бачимо де-кілька заходів надрукувати екскурсійні водирі, та методичні збірники, але вони були хаотичні, і, крім того, зовнішні умови війни, а потім революції не дозволяли екскурсійну справу поширити.

В липні 1922 р. з'являється державна установа для керівництва цією справою—Екскурсійне Бюро при Губполітосвіті під головуванням П. Р. Тимошка. Це Бюро мало помешкання в Будинку Комосвіти (був. Олексієвському Музеєві) і мало на меті складання планів мандрівок по Києву, централізуванню керівників, провадження екскурсій по музеям, підприємствам та околицям Києва. За друге півріччя 1922 р. через Бюро перейшло 406 мандрівок с 8 тис. учасників, а в 1923 р. відбулось уже 2100 мандрівок з 83 тис. учасників. Екскурсійних пунктів в розпорядженні Бюро було до 100, керівників—більш 50-и. У вересні та жовтні 1923 р. при Екск. Бюро було улаштовано Екскурсійну Виставку.

В останні роки при де-яких Культвідділах, при Губсоцвиху та нарешті при Робосі було засновано екскурсійні комісії, гуртки (Природничі) і семінари, які почали самостійно провадити свою працю і обмірковувати методологічні питання.

*

Влітку 1924 р. з ініціативи Лекбюро та Секції Наукових Робітників Профспілки Робітос було скликано в Києві Екскурсійні Курси-Конференцію. Протягом 5 засідань з 2 по 18 червня поширеного складу Лекбюро під головуванням П. Ф. Іноземцева було вироблено план докладів та екскурсій, а також запрошено докладчиків і керівників переважно з складу професорів та навчителів вищих шкіл. Доводилося скорочувати курси, тому що на всі витрати по конференції було одержано (260 карб. (від Культвідділу Робітоса 130 карб., решта від Секції Наукових Робітників). Доклад та керування однією екскурсією оплачувалося по 10 карб., на організаційні витрати—20 карб., тому довелося влаштувати лише 24 доклади й екскурсії. Від далеких екскурсій (передбачалося зробити екскурсію у Межигір'я, Вишгород (довелося відмовитися).

Курси-конференція розпочалися 19 червня в Буд. Освіти. На першому засіданні було заслухано інформаційні доклади Ю. М. Москаленка (від ГРПС) про завдання екскурсійної конференції, т. Кушніра (Культвідділ Робітос) про ролі конференції в підготовці та М. М. Воскресенського про план праці конференції. Потім було обрано Бюро Конференції в складі: голови П. Ф. Іноземцева, заст. голови Р. В. Савченка, М. М. Воскресенського, П. Р. Тимошка (від секції краєзнавства, що була в складі конференції), М. М. Григор'єва (від виробничої секції) і В. П. Янушівської (секц. природознавства) та секретаря Е. Р. Ульман (секц. культ.-історична).

Було заслухано такі доклади:

20 червня—т. Бойко: Методика сільсько-господарських екскурсій.

21 червня—І. Г. Гермайзе: Етнографічні Культ-Історичні екскурсії.

23 червня—М. М. Григор'єв: Методика виробничих екскурсій.

» М. І. Усанович: Природознавство підчас виробничих екскурсій.

24 червня—Д. М. Щербаківський: Краєзнавчі етнографічні екскурсії.

» Ф. Л. Ернст: Екскурсії для ознайомлення з пам'ятниками старовини Києва

» В. М. Базілевич: Краєзнавчі культурно-історичні екскурсії.

(вечірне засідання)—М. В. Шарлемань: Краєзнавчі екскурсії в природу.

» Б. Л. Личков: Геологічні екскурсії нашого краю.

25 червня—М. В. Шарлемань: Практичні поради до ведення дослідчих екскурсій в «цілокупну» природу.

» Т. Р. Тимошок: Історія екскурсійної справи в РСФСР та на Україні.

(вечірне засідання)—Д. О. Белінг: Методика ведення гідробіологічних екскурсій.

24 червня—М. М. Воскресенський: Закони природи та їх ілюстрування підчас природознавчих екскурсій.

Доклади не були обмежені певним терміном і після кожного в обмінні думками жваву участь брали члени—слухачі конференції

Екскурсії було переведено почасти зараз-же після докладів, почасти в окремі дні, при чому всіх членів-слухачів було поділено на групи (2 і 3), яких послідовно водили керівники. Відбулися такі екскурсії:

20 червня: т. Бойко: Сільсько-господарська екскурсія на міське садівництво (кол. Мейера).

21 червня: І. Г. Гермайзе: Історично-етнографічна екскурсія на Щековицьку гору.

26 червня: М. І. Усанович: Виробнича екскурсія на завод «Карбонік» (три групи).

28 червня: В. М. Базилевич: Культурно-історична екскурсія на Поділ (частина Києва) (2 групи).

30 червня та 1 липня по черзі 2 групи на Труханів острів—Д. Е. Белінг (гідробіолог) і М. В. Шарлемань (в цілокупну природу).

8 липня: А. І. Онищук: Етнографічна екскурсія до Музею ім. Вовка Укр. Акад. Наук.

Бюро Курсів-конференції мало 4 засідання для регулювання ходу конференції. Воно-ж таки здобуло дозвіл на зменшений проїзд для екскурсантів по трамваю, зробило облік членів-слухачів, виробило та розповсюдило 2 анкети, висновки з яких подаємо нижче.

Підчас Курсів-конференції було організовано дві виставки експонатів екскурсійного гуртка при Робітосі та екскурсійної літератури Держ. Вид. РСФСР.

Перша анкета, що її було роздано з початку конференції, має 10 запитань: 1. Ім'я, по батькові та прізвище, 2. Де працюєте, 3. Освіта, 4. Спеціальність, 5. Що викладаєте в школі, 6. Яка установа делегувала В. на конференцію, 7. Чи працювали раніш в екскурсійній справі, 8. Коли працювали, то в якій галузі, в шкільній або позашкільній, 9. Мета В. участі в конференції, 10. Побаження.

Було повернено 67 відповідей (здається відгукнулися бодай всі слухачі-члени). Результат був такий: Освітній ценз виявився високий: закінчило ВУЗ—27 осіб (40%), не закінчило вищої освіти—13, з середньою спеціальною освітою—9, з середньою—17, не з'ясовано—1. З зазначеної кількості осіб не провадило екскурсії тільки 5, решта екскурсувала з учнями в природу (34). Влаштували культурно-історичні екскурсії (22), виробничі екскурсії, краєзнавчі екскурсії (7), комплексні (8). Тип екскурсій зазначався шкільний (55), а також і позашкільний (30). Більшість слухачів було командірована Трудшолами (36), частину Дітдомами (11), клубами (7), решта (7) були безробітні вчителі. 20 осіб (30%) входили в екскурсійний гурток Робітоса. На запитання 9 значна більшість (51) дали відповідь, що сподіваються здобути на курсах знання, поповнення досвіду, ознайомлення з новою методикою. Де-хто бажав, щоб був обмін досвідом в формі докладів слухачів. На останнє запитання одержані різні побажання; частина (15) сподівалася від конференції підвищення екскурсійної справи, удосконалення та розробки методів, інші писали про необхідність частіше збиратися, про організацію екскурсійного центру, друкування збірників, підручників, провідників, то-що.

Друга анонімна анкета, що її було роздано наприкінці курсів, на жаль, зустріла слибий відгук. Подало відповіді тільки 15 осіб, себ-то менш ніж 1/3 всіх членів. Часто відповіді були написані похапцем. Але беручи на увагу, що подали відповідь більш активні слухачі, і тому що ці анкети виявляють настрої їх авторів, не можна не визнати, що вони цікаві. Ця анкета мала 9 запитань: 1. Що дала позитивного конференція, 2. Які негативні риси мала конференція, 3. Якого характеру мусять набути конференції у майбутньому, 4. Чи корисно сполучити курси (навчальний характер) з конференцією (активна праця членів), 5. Які мусять бути організаційні форми екскурсійної роботи в дальшому, 6. Чи бажаете далі працювати в екскурсійній справі і в якій саме галузі, 6. Що з матеріалів, які були пророблені підчас конференції, вважаєте за більш корисні і чому, 8. Яке місце повинні мати екскурсії в шкільному та позашкільному навчанню, 9. Додаток до п.п. 1—7. Обробка відповідей виявила, що конференція, хоч-би частково, задовольнила слухачів-членів, подавши методичні та фактичні відомості (10), викликавши зацікавлення екскурсійною справою, давши стимул для дальшої роботи (3).

Негативні риси конференції зазначено такі: поспішність в організації (4), мала активність самих членів (3), короткість докладів (2), невдалим терміном закінчення навчального року, спека (2), малою розробкою де-яких методичних запитань (3) та инш. Більшість цих дефектів визнає і саме Бюро, гадаючи, що майже всі вони з'явилися наслідками хапанини в скликанні конференції та переобтяженості осіб, що керували конференцією. На запитання 4 сім відповідей було позитивних та п'ять негативних. Відповіді на решту запитань частково увійшли в побажання, що їх прийняла конференція.

На останньому засіданні конференції 2 липня було заслухано доклада слухача Д. Н. Вилонського: Екскурсії в системі шкільного виховання. Підчас цього-ж таки засідання конференція висловила такі побажання: «Беручи на увагу, що мета конференції поставити екскурсійну справу на належне їй місце, визнати за необхідне організувати гуртки та семінари при Робітосі. По зможі частіше скликати конференції, підчас яких роботу провадити посеційно. Організувати у Києві об'єднувальний керуючий центр методологічного та розподільного характеру з консультативним бюро. По можливості заснувати екскурсійну станцію та базу для приїжджаючих екскурсій». Нарешті було ухвалено лічити, що конференція не закінчила свою працю, продовжувати влітку працю

по секціях та зібратися в-осени для підрахування всього, що було набуто підчас конференції. Один із слухачів конференції В. П. Ливенцов запропонував доклада: «Математичні і фізичні екскурсії в природу», але його, завдяки тому що тему цю конференція визнала спеціальною, ухвалено було передати до секції, де його на жаль не було заслухано, тому що секція фактично не працювала. Влітку члени конференції роз'їхалися хто куди, і всі побажання останнього зібрання залишилися на папері.

Таким чином вся праця конференції виявилася в заслуханні та обговоренні 17 докладів та в улаштуванні низки екскурсій. Кожний слухач зробив 7 різних екскурсій і всього (беручи на увагу розподіл на групи) було влаштовано 12 екскурсій.

*

Про необхідність поставити на чергу організаційні питання в екскурсійній справі не раз подавалися заяви до Культ. Відділу Робітос'у, але останній не вживав будь-яких заходів в напрямку організації екскурсійного центру, Лекбюро припинило існування, а Екскурсійне Бюро при Губполітосвіті (в буд. Комун. Освіти) було тільки осередком, де можна було здобути перепуск на екскурсію та знайти керівника, зовсім не торкалося методологічної та семінарсько-самоосвітньої праці.

Нарешті 27 жовтня під головуванням С. В. Савченка було скликано нараду при культвідділах Спілки Робітоса та Секції Наукових Робітників в складі низки осіб, що цікавляться екскурсійною справою і мають в ній досвід та представників Культвідділів Робітоса і Секції Наукових Робітників.

Організовано було тимчасове бюро екскурсійної конференції під головуванням М. М. Воскресенського, яке збиралося двічі та скликало 16 листопада одноденну міську екскурсійну конференцію, завданням якої мусило бути розгляд виключно організаційних питань. Це засідання закінчувало літні курси-конференцію. Оповістки було розіслано по всіх місцькомах та школах, в часописах надруковано оголошення. Зібралось 100 осіб. Було обрано президію в складі: голови М. М. Воскресенського, секр. Е. Ульман, П. Р. Тимошка, М. В. Шарлеманя (всі чотири від Тимчасового Бюро) та С. М. Іваницького-Василенка (від Культвідділів Секції Наукових Робітників та Робітоса).

Після інформації М. М. Воскресенського про працю весняної конференції було заслухано:

1. Програмового доклада Р. П. Трескина: Організаційні питання екскурсійної справи в Києві.

2. Інформацію представника Культвідділу т. Шелеста про матеріальний стан Культвідділу та перспективи організації екскурсійної справи.

3. Інформацію т. Павликовського про реорганізацію Екскурсійного Бюро при Губполітосвіті та про плани його роботи.

Після довгих та жвавих дискусій було прийнято резолюцію, яку було передано до Культвідділів Робітоса та Секції Наукових Робітників. Текст резолюції:

«Екскурсійна конференція, заслухавши доклада про стан екскурсійної справи в Києві та про засоби до її поліпшення, ухвалила звернутися до культвідділів Спілки Робітоса та Секції Науков. Робітників з такими побажаннями:

1. Беручи на увагу те, що питання екскурсійної справи стоять на черзі дня, необхідно організувати методологічне бюро, завданнями якого мусять бути: а) розробка планів, програмів та іншого матеріалу що-до методики та техніки керування екскурсіями та обліку роботи, б) організація справочного відділу і в) організація коротко-термінових курсів;

2. Просити Культвідділи та через них Наросвіту, аби було вжито заходів в справі як-найскоршого урегулювання через Екскурсійне Бюро Політосвіти провадження екскурсій на підприємства, аби уникнути тих небезпек, що ними загрожує хаотичне екскурсуювання.

3. Для упорядкування екскурсійної справи Спілка та Наросвіта повинні знайти кошти на утримання методологічного та екскурсійного бюро.

4. Результати екскурсійної праці повинні освітлюватися в пресі та обговорюватися на періодичних конференціях».

*

Всі спроби перевести в життя резолюції гальмуються відсутністю коштів в Спілці Робітос Переговори Спілки з Наросвітою продовжуються. В останній час Наросвіта збільшує роботу Екскурсійного Бюро Губполітосвіти (зав. т. Павликовський). Екскурсійне Бюро намагається організувати методком, налагодити друкування екскурсійного збірника, улаштувати курси підвищеного типу, одним словом перетворитися в такий центр, про який говорилося на обох конференціях. Треба тільки побажати, щоб на цю роботу Наросвіта знайшла гроші, тому що без коштів всі ці гарні побажання залишаться тільки побажаннями.

В. Воскресенський і М. Шарлемань.

КАТЕРИНОСЛАВ

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ЖИТТЯ КУЛЬТУРНЕ

1924 рік, найцікавіший рік в житті Катеринослава—бо саме цього року виникли в К-ві найміцніші огнища культури: «Плуг», хор ім. Лисенка та «Наукове при ВУАН товариство». Цього ж таки року удержавлено й закріплено Головополітосвітою за Катеринославщиною театр ім. М. Заньковецької. Були й до цього в К-ві такі організації, як «Молодая Кузница» (гурток молодих літераторів—переважно комсомольців) та «Пролеткульт», але перша організ. стала «замкнутим кружком», а друга веде роботу «учебы», маючи великий гурт учнів-студентів та субсидію Губполітосвіти (на платню штату) до 400 карб що-місяця. Отже проглянемо роботу по організаціях:

«Наукове при ВУАН т-во» засновано влітку 1924 р. з ініціативи інспектури Е. В. М. Губполітосвіти.

Катеринославська філія спілки селянськ. «Плуг»—веде роботу в клубі роборів.

Відбулось протягом відчитного часу 47 вечірок. «Плуг» має секції: дитячої творчості та літератури й критики. При філії існує «Жінплуг» і «Плуг» образотворчий, що складається з 10 осіб-художників. Гуртки «Плугу» є в м. Запоріжжі, Кривім-Розі, Олександрії, Новомосковську, Павлограді, Токмаківці, Черніговці та Могилеві. Філія випустила 12 літсторінок—зараз бере діяльну участь в журн. «Зоря» (вийшло 3 числа).

Образотворчий «Плуг» на осінь готує виставку своєї продукції. Багацько оживлення принесли в «Плуг» виступи гостей-

літератів, як і приїздили до Катеринославу (т.т. Панч П., Кириленко І., Усенко П.; Сенченко І., Копиленко О., Вишня Остап, Підмогильний В.

Хор ім. Лисенка—існує зараз, як Музсектор «Плугу». Хор має великий репертуар революц. та народніх пісень і користується колосальним успіхом серед робітництва.

«Молодая Кузница» замкнулась в собі бере участь в журналі Губкома КСМУ тієї-ж назви «Молод. Кузница» та випускає літсторінку в газеті «Грядущая Смена». Прилюдних виступів не робить. «Пролеткульт»—головним чином виявив себе як театральний заклад—його вистави «Ничевоки» й «Слышишь, Москва» мали великий успіх, але-ж приїлось вже, бо виставлялось силу разів скрізь і завжди.

Плужани на праці: Ів. Ткачук—видрукував в Америці (журнал «Робітниця») низку оповідань. Працює, як редактор журналу «Зоря», що виходить в Катеринославі.

Омелько Саєнко—написав низку віршів та поему «Кармелюк».

Михайло Дубовик—написав поеми «Ленін» та «Згвалтована» і низку віршів.

Василь Чапля—видрукував оповід. «Дідове серце» і поему «Уперехрест».

Лебідь Макс. Написав оповід. «Пригода Дувиґ Гліка» і цикли віршів «Пороги» та «Катеринослав». Працює, як уповнов. Головополітосвіти в держтеатрі ім. Заньковецької.

ПОЛТАВА

«У ШЕВЧЕНКІВЦІВ»

Закінчуючи зимовий сезон в кінці квітня місяця, перший державний драматичний театр ім. Шевченка виїздить з Полтави для праці на периферії.

За час пробування в Полтаві театр міцно звязався з робітничими організаціями та громадськими установами,—особливо з місцевим відділом освіти та вчительством, утворивши єдиний культурний фронт.

Зв'язок з робітничими та іншими організаціями виявляється в тому, що театр увів форму абонементного кредитування на квитки з дуже низькою ціною, що робить театр особливо доступним,—улаштуванням вистав у районах і крім того виділено інструкторів—керівників до місцевих клу-

бів та сельбуду, де вони провадять інтенсивну роботу.

Також театр увійшов у тісний контакт з місцевими організаціями «Гарту» та «Плугу», ввівши їх представників у склад правління для більш досконального творення ідеології театру та розробки літературних драматичних творів, намічених до постановки.

За останні 4 місяці виготовлено і поставлено декілька нових п'єс, як «Паліт»—Луначарського, «Пошились у дурні» та «Сава Чалий» (за думою) в Новій інтерпретації, Бубус—Файко, Де'вяноста Сім—Куліша та інші.

Театр користується великим успіхом у Полтаві, що свідчать, як Полтавська преса так і піднесена та оголошена після однієї з вистав адреса.

Постановою Головополітосвіти і місцевого відділу політосвіти закріплено міський театр за Шевченківцями, як базу, а з 1-го жовтня після повернення «Шевченківців» з периферії театр переходить на цілковите державне утримання.

Склад трупи зараз нараховує до сорока чоловік, а незабаром в театр поверта-

ються актори Мещерська Г., Сидоренко Є., та ін.

Крім режисерів Бережного К., Тінського М., ведеться переписка з режис. Клещевим та Смірновим.

В день Шевченківських роковин при театрові відчинено Ленінський куточок.

Видається внутрішній писаний Журнал. На чолі театру стоїть правління, яке керує всіма справами театру.

М. Н.

ЧЕРНІГІВ

«Думка». 12-го березня «Думка» повернулася з Чернігіва до Києва. В Чернігові «Думка» пробула 5 днів і дала 5 концертів; з них один для з'їзду жінок в день міжнародного жіночого свята (8 березня) і один для членів профспілок в день Шевченківського свята. З прилюдних концертів були з таким програмом: 1) Пісні

Жовтня; 2) Пісні українського села; 3) Європейські твори.

В Шевченківський день «Думка» перевела об'єднання Чернігівських хорів—«Робосу», «Плугу» та ГРПС, які й виступили разом з «Думкою» в залі К. Лібкнехта під керівництвом Н. Городовенка.

ОДЕСА

У ВУФКУ. Зараз на Одеській кінофабриці закінчилася постановка фільми «Марійка» по сценар. Романовської в постановці Акс. Лундіна, яка призначена виключно для села. Там-же розроблено сценарій до постановки «Кривавий цар» з життя пролетаріату підчас царювання Миколи II в постановці Чардиніна.

В найближчому часі ВУФКУ починає випускати «кіно-недію Маховика» з оглядом життя в СРСР і на Заході.

По всій Україні ВУФКУ приступає до зниження вхідних цін в кіно: в Харківській губернії ціни вже знижені на 25% по всіх держкіно. Останні два місяці ВУФКУ видає безплатно картини тим робітничим клубам, які провадять демонстрацію не з комерційними цілями. Картини ці на 90% революційні по своєму змістові.

В. Буряченко—автор «Російсько-українського словника» працює над складанням «Словника української математичної термінології», «Словника діловода».

В. Буряченко переклав українською мовою цілий ряд п'єс: «Людина повітря»—комедія Юшкевича, «Дамазамеліями»—драма Олександра Дюма, одноактовки Аркадія Аверченка, Шолом-Алейхема та Чехова.

Марія Тополя приступила до перекладу українською мовою вибраних поезій Буніна та Мережковського.

Готується до друку колективна праця «Испанско-русский словарь» та «Еспанско-український словник» до 30.000 слів в кожному словникові.

РСФСР

МОСКВА

НА ВИСТАВКАХ І В МУЗЕЯХ

Ювілейна виставка 1905 р. Музей Революції підготовлює ювілейну виставку 1905 року. Виставка складатиметься з 6 відділів, що охоплюють добу з 1902 до 1907 року.

В кожному з відділів буде виявлено взаємовідносини класів та політичних угруповань даної доби та їхню боротьбу. Особ-

ливу увагу буде віддано тим класам, угрупованням та партіям, що їх участь надто виразно виявилась у революції 1905 року.

Виставка має бути відкрита в травні. Вистава пам'яті Т. Г. Шевченка. Колектив музичної драми відзначив 64-ті роковини з дня смерті Т. Г. Шевченка виставою у Каляєвському Народ-

ньому Будинкові: йшло інсценування «Наймички». Перед виставою один із актерів сказав промову про Шевченка, яко революціонера, передвісника соціального перевороту.

* Виставка робітничого побуту. Російський музей в найближчому часі відкриває першу показову виставку робітничого побуту. Виставка має на меті дати уявлення про побут робітництва перед Жовтневою революцією. В музеї зібрано велику кількість матеріалу, річей хатнього вжитку, обстанови помешкань, одяг робітників працюючих на різних дореволюційних підприємствах.

* Виставка українських килимів. В середині березня в Етнографічному Відділі Російського музею відкрито виставку українських килимів. Виставка дає справжнє уявлення про всю різноманітність і багатство цієї галузі українського мистецтва та зв'язок його з мистецтвом Сходу.

На виставці виставлені найхарактерніші зразки килимів, починаючи з XVIII ст. й кінчаючи останньою чвертю XIX ст.

Багато матеріалу розподілено по вітринах, відповідно до тих місцевостей України, де певні типи килимів є найулюбленіші. Поруч із ними стоять фігури селянок у місцевому старовинному вбранні.

* Виставка гуртка «Маковець». 1-го березня відкрилася виставка малюнків художньої групи «Маковець». На виставку дано праці С. В. Герасимова, А. В. Фонвізіна, М. С. Родіонова, Н. П. Кримова, В. Н. Чекригина та ін. З великої збірки малюнків звертають увагу роботи С. В. Герасимова переважно пейзажі («На селі», «В парку», «Міст»), А. В. Фонвізіна портрети та М. С. Родіонова («Московський краєвид», «Коні» та ін.)

* «Жінка в російському малярстві». В середині березня в Трет'яковській галереї відкрилася виставка картин на тему «Жінка в російському малярстві».

* Виставка «Мистецтво Бухарії». Науково-Показовий відділ Російської Академії Художніх Наук одкриває 3 березня в помешканні академії виставку «Мистецтво Бухарії».

Виставка має велику кількість експонатів, зібраних М. Я. Гінзбургом підчас експедиції в осени 1924 року й характеризує особливості Бухари, яко міста, його цінність, генеза розвитку архітектури від X до XIX віку.

* Цінне придбання музею революції. Музеєм революції цілком випадково придбано від приватних осіб повні комплекти «Монітера» — органа преси

французьких якобінців за 1793 та 1794 рр., що являють зараз величезну бібліографічну цінність.

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

* Академія Історії Матеріальної Культури. Колегія Головної науки затвердила перероблений устав Російської Академії Історії Матеріальної Культури, що визначає її завдання, діяльність, структуру та права, а також її колегіяльні органи й особовий склад. Академія складається з етнологічного, археологічного, художньо-історичного та науково-організаційного відділів. При ній функціонує інститут археологічної Технології, а також багато науково-допомічних установ.

* Підготовка до дослідження Якуччини. Російська Академія Наук подала до бюро з'їздів вивчення продукційних сил при Держплані СРСР п'ятирічний план роботи в справі дослідження Якутської Автономної Республіки. Протягом 1925 року є думка дослідити ґрунт, клімат, ботанічні особливості Ленсько-Алданського та Ленсько-Вілюйського районів, установити типи лісів та їх загальну продукційність, з'ясувати кількість землі придатної для сільськогосподарської культури, стан мисливства, скотарства та ін.

* В Російській Книжковій Палаті. Російською Книжковою Палатою одержано від Вашингтонської бібліотеки «Конгрес» 21 скриню з книжками офіційного й наукового характеру, а також пропозицію надіслати їй таку-ж кількість видань СРСР. Російська центральна палата розширює сферу книжкового обміну також зі Сходом, з Персією, Турцією, Китаєм та іншими країнами.

Книжкова Палата зараз готується до книжкової виставки в Харбіні. Буде виставлено приблизно коло 4000 томів.

* З'їзд архівних діячів РСФРР. В середині березня відкрився з'їзд архівних діячів РСФРР. На ньому були присутні більш як 200 делегатів од 57 губернь Союзу. Вступну промову мав Зав. Центральним РСФРР М. Н. Покровський.

НА ЛІТЕРАТУРНОМУ ФРОНТІ

* Перший випуск літературно-художнього інституту ім В. Брюсова. 22 березня в помешканні Академії Художніх Наук відбулося урочисте відкрите засідання навчальної ради високого літературно-художнього інституту ім. В. Брюсова, разом зі студентськими, партійними й професійними організаціями, з нагоди першого випуску інституту.

* Вечірка пролетарської літератури. 23 березня Московська асоціація пролетарських письменників у Колонній Залі Будинку Спілок під головуванням Дем'яна Бедного влаштувала вечірку пролетарської літератури. Вступну промову мав А. В. Луначарський. Програм вечірки був такий: читання пролетарськими письменниками своїх творів, музичні твори на слова пролетарських поетів у виконанні солістів та хору всеросійської асоціації пролетарських музикантів (ВАМП) і сольна колективна декламація творів пролетарських письменників.

* Обслуговування робітничих клубів. У Москві утворилась асоціація, що складається з труп драматичних та оперних артистів. Асоціація має на меті обслуговування робітничих клубів. Буде влаштовано кілька вечірок, на яких виконуватимуть літературні твори пролетарських авторів, окремі п'єси, сцени з опер, то-що.

Все буде йти в плані бесіди при найактивнішій участі аудиторії.

* Смерть Гершензона. 22-го лютого помер відомий письменник, учений та історик російської літератури М. О. Гершензон.

На труну небіжчика, поставлений у великій конференц-залі А. Х. покладені були вінки від Російського Т-ва любителів російської словесности, від Академії Наук, спілки письменників та всіх московських літературних організацій та об'єднань.

* Культурний зв'язок із Америкою. В бюро культурного зв'язку з закордоном одержано листа з Нью-Йорку; в ньому є повідомлення про те, що американська рада Наукових Товариств (визначна американська наукова організація, до функцій якої належить постачання науковою літературою бібліотек та університетів багатьох країн Європи) ухвалила розпочати кампанію в справі постачання цією літературою також і наших бібліотек та наукових установ.

Американська рада Наукових товариств прохав негайно повідомити, чого потребують окремі наші установи.

* Література Франції й Італії. 26 лютого в Будинку Вчених голова РАХН проф. П. С. Коган, що недавно повернувся після своєї подорожі закордон, прочитав доповідь на тему «Література Франції й Італії».

* Вечірка вірменської пролетарської поезії. 28 лютого в помешканні Будинку Культури СРР Вірменії відбулася вечірка вірменської пролетарської поезії — Азат Вштуні. Було зроблено доповідь про поезії Азата Вштуні й прочитано його поезії на вірменській мові.

Тов. Санніков переклав поеми Азата Вштуні на російську мову.

* Смерть Г. Н. Федотової. Померла Г. Н. Федотова, видатна російська артистка, що зійшла зі сцени більш як 20 років тому.

На 16-му році життя вона дебютувала в 1862 році в Малому Театрі (в п'єсі Бодорикіна «Дитина»). З того часу протягом більш як 40 років вона безперервно працювала в Малому Театрі й набула репутацію виключного майстра театрального мистецтва.

* Державна драматична студія Вірменії в Москві готує до постановки п'єсу Джека Лондона «Вовчі душі» в перекладі Тер-Григоряна. Режисер — С. В. Попов. Макет та ескізи — К. Алабян.

* Московський державний Єврейський театр організує подорож до Америки. Гастролі почнуться в серпні 1925 року в Нью-Йорку й відбудуться у 18 містах у Півн.-Америк. Спол. Шт. та 3 містах у Канаді. За кордон їде майже весь артистичний ансамбль. До подорожі театр дасть по 10 висгав у містах Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. Початок гастролів у УСРР — у травні.

Підчас подорожування театр зупиниться в Ленінграді й дасть тут вісім вистав.

* Об'єднання кіновидавництва. Усі кіновидавництва, що існували до цього часу, об'єднуються в єдиний видавничий центр «Кіновидавництво РСФРР». Установи видавництва є такі: «Радкіно», «Держкіно», «Півнзахкіно», «Пролеткіно», «Міжробдоп» та АРК. Останні числа «Кіногазети» та «Кіножизня» вийшли 17 березня. 24 березня вийде об'єднаний орган «Робітничя Кіногазета» з додатком журналу «Радянський Екран».

НОВІ ВИДАННЯ

* В інституті Леніна при ЦК РКП. До 20-х роковин революції 1905 року інститут Леніна випустив низку видань.

До цього часу вийшли вже у виданні інституту дві популярні брошури В. І. Леніна: «Про революцію 1905 року» та «Робітничий рух за доби першої російської революції».

Готується чергове — четверте число «Ленінського збірника», цілком присвячене 1905 рокові; в ньому будуть вміщені неопубліковані ще матеріали (рукописи та ін.) В. І. Леніна. Крім того, готується окремим виданням збірка статтів В. І., де дано оцінку революції 1905 року.

Здано до друку брошуру К. Кавтського про сили російської революції з передмовою

В. І. Леніна й готується новий переклад відомої брошури Розі Люксембург «Загальний страйк та німецька с-д-тія».

Окрім того, разом з істпартом інститут видає листування редакцій «Вперед» та «Пролетарія» з Росією (1904—1905 р. р.).

* У виданні Мосполіграфу вийшла з друку нова книга С. Бройде «В будинку божевільних». До книги є передмова прокурора Найвищого суду т. А. Вишинського.

* Редакційно-видавничий цикл Вищого Літературно-Художнього Інституту імен. В. Брюсова видає «Словника російських письменників».

Центральне видавництво Союзу Українських Пролетарських

тарських і Селянських Письменників «Сім» (Село і місто) випускає Повний збірник творів Тараса Шевченка в двох томах. Зміст збірника: а) Кобзар, б) Драматичні твори, в) Проза, г) Щоленник. Збірник виходить за редакцією Володимира Гадзінського й Костя Буровія. До першого тому подана критично-біографічна стаття К. Буровія.

Перший том виходить на початку квітня цього року, а другий — наприкінці травня.

Одночасно видво «Сім» випускає Альбом — «Тарас Шевченко як малляр» (малюнки й графіка), де буде вміщено 50 вибраних малюнків Т. Шевченка.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОДКРИТТЯ ЕКСПЕДИЦІЇ П. К. КОЗЛОВА В МОНГОЛІЇ (1923—1924 р.р.).

П. К. Козлов — всесвітньо відомий російський мандрівник-дослідник. Він продовжує славні традиції знаменитого Пржевальського, якого учнем і наступником він є. Культурний світ знає ще одного такого-ж завзятого мандрівника-дослідника — шведа Свен-Гедіна. Козлов і Свен-Гедін — приятелі. Вони зійшлися до купи під час оцієї останньої експедиції Козлова по Монголії, укупі там і знялися.

«Дом учених» у Москві бачив в своїх розкішних стінах їх обох. Торік тут робив доклада про свою останню мандрівку по Тибету Свен-Гедін, а оце тепер, 17 лютого біжучого (1925) року, сам П. К. Козлов, про свої сенсаційні археологічні відкриття в Монголії.

В монгольських дослідах Козлова є одна риса, котра відрізняє їх од дослідів Пржевальського. Це археологічний елемент. Пржевальський зовсім не торкався цієї справи. Козлов, навпаки, вже у 1909 р. здивував увесь світ сенсаційними здобутками з розкопок Хара-Хото, столиці Тангутського царства, міста, котре, через тисячу років після заснування, опинилося під пісками в осередковій пустелі Гобі. В Хара-Хото знайдено книгозбірню в 2.500 томів, картин на полотні, на шовках, на дереві, навіть асигнації...

В цю експедицію Козлов знову зав'яз у розкопках і сталося це, — як і все на світі, — випадково.

По обставинам, на яких докладчик не зупинявся, експедиція на довгий час примушена була затриматися в столиці Монголії — Урзі. З нудьги, од зайвого часу, ухвалено було розбитися експедиції на три дослідчих гуртки, за-для досліду околиць Урги. Гуртки розійшлися в трьох напрямках Північний гурток забився за 120 верств від Урги на Кяхту, звернув трохи в бік, і тут, всього в 12 верстах од битого шляху, в глухій долиніці Ної-Ула, несподівано наткнувся на купу звичайнісіньких могил, якими так часто-густо засіяно Україну. Всього налічили могилок з півтора ста. Майже всі вони були вкриті молоденьким ліском; де-не-де траплялись пеньки колишніх велетнів. Точнісінько так само, як, скажемо, могили на Проньовщині, біля Жулян, під Київом (слов'янської доби), або в Мгарському лісі, під Лубнями, на Полтавщині (скитської доби).

Скитські могилники мають зчаста одну більшу могилу, домінуючу над іншими. Так само було й тут. З оцієї, найбільшої могили й було розпочато розкопки. З археологічної літератури відомо, що глибина погребень в могилах району Монголії не більше над два-три сажня. Ухвалили копати могилу засобом звичайнісінького колодязя, з воротом, якого вживається колодзниками на Україні. Розмір колодязя — чотири аршини в квадраті.

Вкопалися на три-чотири сажня — нічого нема; — один міцний ґрунт. Прошли вже й п'ятий сажень, навіть шостий, — так само!

І взяло тут працівників зневір'я, почали вони ремствувати: не на таке, мовляв, діло їхали!

Отак гроші, котрих і без того обмаль, даремно закопуються... Становище керівника було справді таки трагічне.

Вони близько пригадало мені один роковий мент, в якому я теж був колись опинився, а саме під час розкопів печер на Звіринці, біля Печерську, у Києві, в перші роки революції. Прокопано було вглиб колодязя вже аршин з дев'ятеро, ані жадної ознаки якої-будь печері не видко. Робітники збентежені, десятник усміхається в бороду та щось собі бубонить; навіть помічник мій, — небіжчик А. Д. Ертель, — теж мав вигляд якийсь

розгублений, смутний. Мент був критичний, занадто важкий. Але всім авторитетом відповідального керівника я казав копати й копати вглиб. А сам потайки, у неділю, як нікого не було, залазив у шахту, вискоблював з одчаєм стіни й дно, пильно вишукуючи якої-будь ознаки печері. І от, коли, стоячи на дні, очищав я саперною лопаткою стіну, з'явилася тонесенька щілинка, немов тая волосинка. Далі — більше, а врешті — печеря: Колумбова «земля» здибалася вчасно! В подібному до цього збізі обставин опинився отут, в Монголії, в глибочезному колодязі, й П. К. Козлов. Встала гостро дилема, чи кидати справу, чи копати далі, копати сьомий сажень, копати хай до самісінького пекла! Авжеж копати! Дослідувач звернувся до засмучених товаришів з промовою, в якій нагадав їм, що вони майже присягалися коритися йому в експедиції. А він оце, яко відповідальний за все, вимагає — копати й копати вглиб, хоч би що...

Прошли ще один важкий сажень, а на восьмому, — залунало раптом під лопаткою дерево. Дослідник тріумфував!

Розчистили, вкопавшись в боки колодязя: — деревляна стеля, а в ній — люк. Кому туди лізти? А звичайно — Андрійку.

Був в експедиції студент — Андрій Сімаков, завзятий парубок: хоч в щелепи Люциферові — він перший. Його іменням названо й оцю могилу.

Поліз Андрійко в страшний чорний люк, спустився по вірьовці на дно з ліхтарчиком в руках. Озираючись навкруги, — щось із тисячі й одної ночі! Кімната ціла, чудова, досить величезна (2—1½ с.), орієнтована по частинах світу. Стіни дощані, запнуті од гори до низу шовками та гобеленами. В цій кімнаті друга, менша, з одним вузьким пролазом унизу.

Відважний вузовець поповз у цю щілину й опинився в другій, невеличкій кімнаті. На дні — води на чверть аршина. Підвів ліхтарика, — казкова картина!.. Почувалося, немов навкруги ворухаються й оживають тіні мерців: вузовський картузик у хлопця поповз до гори... Проте, хутко при звичаївся. Бачить — посеред камери стоїть розкішне гробовище, золотом, сріблом оздоблене; перед ним — дві урни з чудовим орнаментом... Та всього не перелічить! Погребення залишилося недоторканим в давнину і незчисленні чудові речі з нього експедиція витягувала щось по-над цілий місяць, як Робінзон з розбитого корабля. Археологічні уники з себе уявляють: панно, з навдивовиж тонко виконаним малюнком вершника, та килим, з виображенням лося, що стрімголов летить, маючи на спині крилату рись. Не дивлячись на дуже довгий час, — по-над дві тисячі років, — і панно, і килим чудово переховалися.

В колодязь спускався й П. К. Козлов, але всього на десять хвилин, бо надто вже там холодно.

Про сенсаційне відкриття «пішла луна гаєм!».

Козлова вітали американці; англійці прохали хоча кілька слів.

Керівник американської експедиції, Андрює, — молода, енергійна людина, — братається з Козловим, навіть спускається в шахту. Андрює теж зробив в Монголії видатні відкриття, — палеонтологічного змісту.

Крім головної, було ще розкопано кілька менших могил, глибиною до 4—5 сажнів. В могилі 25-й знайдено на 10 пудів бронзових річей, а в могилі 23-й — жіноче погребення. Тут здибано коси в шовкових футлярах, найтонші шматочки шовкових тканин й т. и. Погребення датуються другим віком до нашої ери.

Свої нахідки Козлов і Андрює вмістили в музей Урги, в дві сумежні кімнати, названі їх іменнями.

Тимчасово колекції відправлено, в супроводі представників монгольського уряду, за-для наукового їх студювання, до Ленінграду, де їх розташовано у вітринах Російського Музея.

Гн. Стеллецький.

ЛЕНІНГРАД

* До святкування 20-х роковин революції 1905 року. Ленінградський Істпарт перевидає всі числа «Вістей Петербурзької Ради Робітничих Депутатів», усі листівки й прокламації 1905 р. всіх революційних партій з докладним викладом, з усіма промовами процес Ради Робітничих Депутатів. Півзнавкіно готує сценарія «Галонівщина». Особлива комісія при ЦВК'у справи

святкування ювілею першої революції, асигнувала Півзнавкіно 100.000 к. на інсценування.

* Перенесення виставки революційної літератури до Ленінграду. Організована Російською Академією Художніх наук виставка сучасної літератури перевелася до Ленінграду й відкрилася там у доповненому вигляді 18 березня в помешканні Публічної Бібліотеки.

* Вечірка пам'яті Гершензона. 16 березня всеросійська спілка письменників влаштувала в будинку Герцена вечірку, присвячену пам'яті М. О. Гершензона.

* Виставка революційної літератури. 18-го бер. в публічній бібліотеці відкрилася виставка революційної літератури. На виставці зібрана марксістська література й журналістика з 90-х років. Спеціальні вітрини присвячено Дем'янові Бідному, Брюсову, Есеніну, Дрожжину та ін.

* Літературна вечірка. Комітет поліпшення побуту учнів у погодження зі Всеросійською Спілкою поетів наприкінці березня влаштовує в залі Держ. Ак. Капели відкриття літературної вечірки з участю Андрея Белого та Пильняка.

* З діяльності «Т-ва дослідників української історії, письменства та мови».

Третій рік існування наукового Т-ва в Ленінграді дав наочний доказ надзвичайної життєздатності його. Дуже часто буває, що довгі роки існування спричинюються до певного заокреплення та утворення нудного мертвячого духу в інституції. Ленінградське Т-во, заснувавшись на початку в складі осіб, що цікавилися переважно старим українським письменством та почасти народньою творчістю, ще в минулому році поповнилося людьми, які вивчають і інші галузі науки. В біжучому році до складу Т-ва обрано ак. Хв. И. Шмідта, ак. Т. М. Ляпунова, дослідника мистецтва С. П. Яремича, етнографа І. С. Абрамова, проф. Б. Л. Богаєвського і др. Поповнення складу т-ва спричинюється до того, що воно може розгорнути ширше й різнноманітніше свою роботу й тим самим зацікавити більші кола суспільства. Доклади, яких у цьому році почувається великий приплив, чергуються по своїм темам: мистецтво, історія, новітнє письменство, археологія, новини науки, рецензії, народня творчість, етнографія. Фахівець і аматор в роботі Т-ва завжди можуть знати щось цікаве.

Присутність у складі Т-ва найкращих представників науки ССРР спричинюється до того, що в т-ві дуже радо виступають російські вчені, коли вони розгортають питання української культури і бажають поділитися своїми висновками з компетентними фахівцями.

Не маючи й досі ще науково-дослідної катедри, про яку порушено було питання ще минулого року, Т-во позбавлене можливості притягти до праці молодь і запровадити науково-виховачу роботу. Тим не менше де-що в цій напрямі зробили вдалося. Так ось до складу Т-ва обрано студента Рос. Географ. Інституту К. Т. Червяка, який

прочитав у Т-ві два доклади з етнографії Овруччини.

Велику втрату понесло Т-во в особі вченого хевіка, знавця мистецтва та археології В. О. Щавинського, недавно забитого на смерть злочинцем. Пам'яті небіжчика присвячене було жалібне засідання, яке відідало велике число публіки, з докладами про наукові заслуги покійного виступили: ак. В. М. Перетц, М. В. Фармаківський, С. П. Яремич, П. П. Потоцький.

Значний доробок науковий принесло засідання пам'яті Т. Г. Шевченка. З докладом про естетичні погляди поета виступив В. Т. Боцяновський, П. П. Потоцький та І. С. Абрамів познайомили збори з новими, невидрукованими ще матеріалами про Шевченка (листування, бібліотека поета).

З других цікавих докладів зазначимо такі—Ак. В. М. Перетц зачитав рецензію на «Іст. укр. письменства» ак. М. С. Грушевського, рецензію дослідного характеру про укр. думи (з приводу праці Ф. Колеси). Б. Крижанівський—про укр. килими В. В. Данилів—подав відомості про цензурні справи (Зб. пісень Коціпринського), А. И. Лященко—про «Слово о полку Ігоревім», Б. Л. Богаєвський, відомий знавець первісної культури—про Трипільську культуру, К. Т. Червяк—згадані доклади з етнографії (сучасні—літні спостереження). І Т. Рибakov—про «совісний» суд на Україні та про Каразина. Про новини науки повідомляли Т-во ак. В. М. Перетц, А. И. Лященко.

Були доклади про український новий театр і сучасні літературні угруповання на Україні (К. О. Копержинського).

В одно з найближчих засідань має бути заслуханий цікавий доклад про українські революційні прокламації з року 1905-го (з архівних даних). На цю тему має зробити доповідь В. Т. Боцяновський.

Окрім науково-дослідної роботи. Т-во нещодавно перевело важку працю по упаковці великої бібліотеки, колекції парцеляни та картин, заповіданих В. О. Щавинським ВУАН. Все це вже одержано в Києві.

З ВУАН Т-во підтримує найщільніший зв'язок; ріжні інституції на Україні, як ось Чернігівський Центархів, звертаються до Т-ва в ріжних справах.

Вчені, що приїждять з України, завжди відвідують наукові збори Т-ва.

Доклади читаються переважно мовою московською. Наведені факти свідчать про те, що за цей рік Т-во значно поновило свій склад, змінило зміст своєї роботи в бік більшої різноманітності (немає більше переваги старого письменства) та остаточно завоювало собі міцну аудиторію та відомість

в широких колах російського й українського суспільства.

На жаль, за браком засобів, немає в Т-ва власного органу друку, хоч матеріялу для нього є не менше, ніж у яким іншим видатнім науковим осередку столиці.

*

В Руськім музею відбулася цікава виставка українських та румунських килимів. Виставка викликала велике зацікавлення в Ленінграді в наукових мистецьких колах. Уступаючи по багатству експонатів тому матеріялові, який є в Київських музеях, виставка тим не менше дала досить повне уявлення про типові риси килимового мистецтва.

*

В березні ц. р. в Рос. Етнографічній музеї відбулася виставка експонатів, які характеризували побут та етнографію різних народів. Рясним матеріялом представлений був український відділ, впорядкований Укр. Секцією Інституту. Експонати—є результат літньої вакаційної практики студентів.

К. Копержинський.

ЧЕРВОНИЙ ТЕАТР

(допис)

«Червоний театр»—це перший дійсний пролетарський театр.

Стоючи між вміраючою формою ортодоксальної академічності й хворим нахилом до ексцентризму, Червоний театр знайшов певний шлях, шлях сучасної творчості, шлях нової сцени.

На наших очах одійшов у просторінь образ нікому непотрібного, рафінованого естета, з мрією про абстрактну красу, про яхесь-то краще життя салонних надривів й зігхань.

КУБАНЬ

* Вечір пам'яті Т. Г. Шевченка. В Зимовому театрі 9-го лютого відбулася вечірка, присвячена святкуванню дня Т. Г. Шевченка.

Урочисте засідання робітників, службовців та частин Червоної армії було закінчене великим концертном.

Програм вечірки був витриманий в українському дусі. Була декламація, живі картини. Виступали два великих хори: педагогічного ВУЗ'у та звідний сільсько-господарського інституту й педтехнікуму.

Видатна що до своєї широти та художності вечірка викликала величезне підвищення настрою в робітничій аудиторії.

Замість його гордо піднявся образ-титан, творячи дійсність, творячи сучасне життя, сильний тілом й духом в своєму яскравому розумінню того, що потрібно зараз людині, що формується в гігантському котлі радянської сучасності.

Червоний театр—ще занадто молодий й ще багато праці й боротьби лежить перед ним, але про те, що шлях його певний—свідчить відношення глядача до його досягнень.

Матроські й Червоноармійські частини, робітники—ось домінуюча публіка цього театру.

П'єса «Товариш Семивоздний»—багато разів преривається гучними оплесками глядачів.

Пролетаріят Ленінграду цінує й любить свій театр.

Все те, що шукалося ще підчас боротьби в робітничих клубах й драмгуртках—знайшло своє обличчя, коли прийшов час будівництва—в Червоному театрі. Червоний театр виховує нового глядача, нову громаду.

В Червоному театрі немає окремих акторів, ввесь колектив міцно з'єднаний розумінням потреби своєї праці.

Ім не потрібні індивідууми—їх сила—єдність!

Червоний театр знає свій шлях—піонера пролетарського театру!

М.

НОВІ ВИДАННЯ

* В Ленінградському Відділі Спілки Революційних драматургів вийшла з друку нова п'єса Бор. Вакса «Паризька комуна» в 3-х картинах. (П'єса призначена для постановки в робітничих клубах в день Паризької Комуни).

нізації виставки витворів мистецтва, що надіслані до музеєвої збірки з осени до цього часу.

Виставлено буде біля 100 картин та малюнків, що дають не тільки яскраву характеристику основних моментів російського малярства від XVI віку до наших часів, але й являють найкращі зразки роботи таких майстрів, як Врубель, Серов В., Левітан, Васнецов, Поленов, Жуковський, Богаєвський, Чурляніс, Сар'ян, Павло Кузнецов, Цюнглінський, Орловський, Петро Соколов, Пастернак, Дурнов, Дубовський, Коровин, Лагоріо та ін.

Багато з цих картин було виставлено в 1923 році на російській виставці в Берліні (організованій секцією при Робмисі).

Окрім картин XIX та поч. XX століть будуть виставлені портрети найкращої російської роботи XVIII ст. (Грот та ін.), картини Голандської та Французької (Бургіньон) школи XVII ст. і чудова колекція старовинного російського та чужоземного фірфору.

Відразу після першої виставки, що характеризує російське малярство XVIII—

XIX й початку XX століть, буде відкрито показову виставку сучасних шукань у малярстві — від митців «Вірлячого хвосту» та «Буснового нальоту» по наших часів — сурреалізм, кубізм, конструктивізм, експресіонізм.

Як що-до кількості, так і що-до різноманітності та високої художньої цінності експонатів виставка є визначною подією в художньому житті Краснодара; його музейна збірка збагатилася таким виключним для провінції матеріалом.

Є думка виставку відкрити в середині березня. На виставці буде прочитаний цикл лекцій із питань теорії та історії російського малярства, — їх буде ілюстровано матеріалом із музею.

* Грецький відділ при Краснодарському Педтехнікумі. Краєвий Обвн асигнував 2 тисячі карбованців на відкриття при педтехнікумі грецького відділу.

* Обслідування художньої освіти. Краєвий робмис розпочав цікаву роботу в справі вивчення й обслідування постановки художньої освіти.

В ЗАХІДНІЙ ЕВРОПІ

НІМЕЧЧИНА

* Реорганізація Кельнської Музичної Консерваторії. Кельнська Музична Консерваторія реорганізується в «Рейнську Вищу Школу Музичних Наук». Вона матиме за своє завдання поширення музичних знань серед непрофесіоналів, звертаючи особливу увагу на народні хори.

* Забезпечення працівників мистецтва помешканнями. В Німеччині поетам, музикантам оддано для житла та студій історичні будинки.

* Музичний Конгрес. Німецький музичний конгрес 1925 року, як і всі музичні свята, відбудеться в Кілі.

* 350-річний ювілей університету. На початку лютого минуло 350 років з часу заснування славетного Лейденського університету.

* Товариство доісторичних дослідів утворилося й розпочало свою діяльність. Серед своїх членів воно нараховує біля 100 окремих осіб і організацій. За головне своє завдання т-во має керівництво журналом «Vorgeschichtlichen Forschungen» («Доісторичні досліді») та видання «Hilfsographische Jahrbuch» (Бібліографічний річник). Перше число «Річнику» виходить у близькому часі.

* Нові опери. Славетній композитор Рихард Штраус працює над новою оперою, що її лібрето написане поетом Гюго—фон-Гофманштаалем. Центральною постаттю опери є Олена з «Фауста» Гете.

Вперше опера піде навесні у Відні.

Він же закінчив оперу на сюжет «Мищанина в шляхетстві». Мольєра.

* 50-ті роковини літературної й наукової діяльності. Недавно святковано 50 річний ювілей діяльності на посаді редактора «Кельнської Газети» німецького письменника й мандрівника Гюго Цольнера.

* Смерть ученого. На початку лютого помер на 83 році життя славетний хемик і технолог Карло Енґлер, професор Вищого Технікуму в Карлфуге. Яко хемик Енґлер був всевітньо відомим і його лабораторію вважали за одну з найвизначніших на всій земній кулі.

НОВІ ВИДАННЯ

* В Берліні вийшла збірка листів Вагнера до Ганса Ріхтера, писаних протягом 1868—1883 р. р.

* В Мюнхені у видавництві Бека виходить збірка творів Лескова на німецькій мові. Видання редагує Рейнгольд—фон-Вальтер.

ФРАНЦІЯ

* Народи ССРР на паризькій виставці. Нижній поверх павільйону на міжнародній виставці в Парижі віддано для відділу національних республік та країн. Його завдання—виявити все багатство й різноманітність побутового мистецтва нашої країни.

Не зважаючи на всі труднощі, брак часу, велике віддалення, можна вважати, що завдання це виконано: комітетом виставки експонати з місць уже одержані й надіслані з Москви до Парижу. Серед них треба відзначити вироби української республіки (килими, кераміка, тканини, деревляні вироби, театр, графіка), Білоруської республіки (паперові тканини, гаптування, шкільні вироби), Кримської республіки (золоте шитво, тканини, ювелірні та шкіряні вироби), Татарської республіки (ті-ж види виробництва), Кіргізької республіки (килими, тканини, ювелірні вироби).

З закавказьких республік поки найкраще виявлений Азербайджан (з його килимами та шовком), що надзвичайно серйозно поставивсь до свого завдання. Гірше виявлені Дагестан та Грузія. Вироби Узбекистану вже надсилаються до Парижу. Що-ж до Туркменістану, то величезна партія його експонатів зі справжнім туркменським житлом та «живими» спеціалістами виробництва килимів прибувають у найближчому часі.

Побіч безпосередньо одержаних з місць експонатів, велика частина їх дається музеями, постійною кустарною виставкою ВРНГ, центральним музеєм народознавства й особливо етнографічним відділом лєнінградського російського музею. За посеред-

ництвом цього музею наш паризький павільйон придбав витвори художньої продукції всіх найменш відомих на Заході дрібних народів ССРР.

* Декоративне мистецтво Росії на Паризькій виставці. На Паризькій виставці декоративного мистецтва в залах одданих французькому театрові будуть виставлені праці російських декораторів, що не беруть участі в павільйоні ССРР.

На виставці декор. мист. на протязі цілого тижня виступатимуть виключно артисти радянських театрів.

* Інститут мистецтва та археології. В Парижі незабаром засновується Інститут Мистецтва та Археології, що буде приєднаний до факультету літератури.

* Смерть журналіста. В грудні минулого року в Антверпені помер на 77 році життя французький журналіст Хейнцман-Савіно, ініціатор міжнародних конгресів преси. Його зусиллями було скликано перший такий конгрес у Антверпені (р. 1894).

* Премія Одіфреда. Академія політичних і Моральних Наук ухвалила розділити свою вищу премію імені Одіфреда між кількома учасниками. Найбільшу частину премії ухвалено дати Люсієну Юберту, авторові книги «Відродження спустошеної країни» («La renaissance d'un département devasté») Юберт має зараз 20 років, але він уже не є новак у літературі: ще на 14 році життя він видав том віршів під назвою «Весна» («Printemps»).

АНГЛІЯ

* Новознайдений малюнок Вато. Нещодавно в Лондоні серед різних старих річей знайдено невідомий досі малюнок славетного французького маляра Вато—людина, що грає на скрипці. Картину оцінено в 10000 карбованців.

* Радіо й кіно. Радіо-апарат, удосконалений Стефененом, одкриває нову еру в цій галузі. За допомогою апарату Стефенса кожний радіо-слухач може бачити

у себе вдома фільми, що демонструються на радіо-станціях.

НОВІ ВИДАННЯ

* Морис Беринг випустив недавно антологію російської поезії «The Oxford Book of Russian Verse», що містить, окрім перекладів російської поезії від Пушкіна до наших днів, також розвідку про російську поезію.

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА

* Виставка картин Рєпина. В Празі відкрилася виставка картин І. Е. Рєпина та його учнів Г. Рєпина (сина) й В. Леві.

НОВІ ВИДАННЯ

* Новий альманах. Спілка словацького студентства в Братиславі видала «Збірку молоді слов'янської літератури».

В ній всебічно освітлена діяльність нового літературного покоління. Ми бачимо тут наймення майже всіх поетів од Стефана Кржемері, Яна Смерка, Е. Лукача й І. Понічана, що вже відомі в літературі, до нових—Борина, Володимира Ролко, Владислава Новомеским, Яна Ратая, Йосипа Думін-Темашика, І. Міло. З прози подано в альманахові твори відомих уже Яна Хрушовського, Тідо Гаспара та Янко Алексі й багатьох нових письменників; із них наймолодшим є Мілко Урбан.

Вперше після майже п'ятидесятирічної перерви з'являється повна збірка творів нової літературної течії.

* Вийшло перше (подвійне) число журналу «Чесько-словацький нумізматичний огляд», з 5 таблицями й малюнками в тексті. Видало журналу однойменне товариство.

АВСТРІЯ. ІТАЛІЯ

* Австрійський уряд одмовивсь од офіційної участі в Міжнародній виставці мистецтва в Римі, що відкрилась у березні. В приватний спосіб будуть виставлені праці 22-х австрійських малярів на кошти італійського уряду.

* З метою боротьби з конкуренцією австрійський уряд встановив податок для чужоземних артистів, що приїжджають до Австрії.

* Кіно-знімки дієвих вулканів. Італійським військовим літунам з Катаньї після багатьох невдалих спроб пощастило перелетіти через Етну й зробити кіно-знімки з вулкану підчас вибуху на північно-західному схилі. Далі літаки з висоти 50 метрів зробили знімки з бурхлив-

ШВАЙЦАРІЯ. БЕЛЬГІЯ

* Смерть поета. Наприкінці минулого року помер на 79 році життя видатний поет та філософ Карло Шпітелер, що за свого часу дістав Нобелівську літературну премію. З його творів найбільш відомі «Прометей та Епіметей», «Екстрамундана», «Метелик», «Конрад-Лейтенант», «Правда, що сміється». В останньому своєму творі «Страдник Прометей», що вийшов

ПОЛЬЩА

* Народні бібліотеки. За відомостями статистики Спілки Народних бібліотек у Горішній Силезії зараз є 176 бібліотек (із 42.000 томами), що правильно функціонують. У минулому році зареєстровано 83.000 читачів. У біжучому році є гадка

в журналі вміщені статті К. Хаура, д-ра Фіала, д-ра Скальського, Віктора Каца та ин.

Журнал буде виходити чотири рази на рік.

* Смерть російського вченого В середині лютого помер у Празі на 80 році життя Н. П. Кондаков, що присвятив своє життя глибоким і дуже цінним шо-до своїх здобутків дослідям на полі середньовічної історії культури й мистецтва Східної Європи.

За останніх часів Кондаков читав лекції у Празькому університеті.

* О. Олесь готує до видання восьмий том своїх поезій. Він-же написав цілу книжку дитячих сцен і казок, а також переклав з чеської «Сни про щастя». Врхліцкого.

шого головного кратера. Дальші знімки буде зроблено з другого великого вулкана Італії—Стромболі.

* Новий університет. Наприкінці січня в Барі відкрито новий університет «Universita del Adriatico», одкрито його, головним чином, для італійців Адриатичного надбережжя. Гадають, що новий університет притягатиме багато слухачів з протилежного берегу Адриатичного моря і що він буде великим центром для вивчення слов'янської філології.

* Листи Верді. Міланське Товариство Верді опублікувало листи славетного композитора Верді. Листи дають дуже багато матеріалу до спізнання особи Верді та його мистецтва.

перед його смертю, він повернувся до теми юнацьких років.

* Виставка малярства й скульптури. В травні в Льєжі влаштовується велика виставка бельгійського малярства, акварелі й скульптури. На виставці буде організована міжнародна секція художнього плакату.

відкрити ще 17 бібліотек із 2.600 томами. Спілка не обмежується лише книгами, але збирає й записує також народні пісні; у минулому році їх зібрано 1350. Над цим Спілка працює вже десять років.

* В грудні минулого року у виданні «Institut Wydawniczy Biblioteczna polska» почало виходити перше повне видання творів письменника Виспянського. В першому томі є драми «Баторій під Псковом», «Данило», «Легенда I», «Легенда II» та ин;

в другому томі—трагедії «Мелеагр», «Протезаїл і Лаодамія» та ин.

В дальших томах буде вміщено: уривки та переклади, вірші, прозу і листи в обробленні В. Зулавського. Видання виходить за редакцією А. Хмеля й Т. Синька.

БОЛГАРІЯ. РУМУНІЯ

* Наприкінці минулого року вийшло друге доповнене видання відомої праці Б. Філова «Старе болгарське мистецтво».

Книга складається з 4 розділів.

Перший із них охоплює добу першого царства (VI—IX в.в.), другий—архітектуру, малярство та ин. галузі мистецтва другого царства (XI—XIV в.в.), третій—теж часів турецького панування (з 1393 до 1877 р.р.), четвертий—присвячений порівнянню болгарського й візантійського мистецтва.

В книзі вміщено 85 ілюстрацій у тексті та 58 фотографій (з їх частина кольорових).

ФІНЛЯНДІЯ. ШВЕЦІЯ

* «Товариство прихильників книжки. В Гельсінфорсі утворилося «Товариство прихильників фінської книжки». Нове товариство ставить собі за мету збирати й видавати старі і взагалі малопоширені цінні книжки.

* Швеція промистецьке життя ССРР. У розмові зі співробітником швед-

ської газети «Свенска Дагбладет» скрипач Анрі Марто зазначив з приводу своєї подорожі до ССРР, що Москва й Ленінград тепер живуть більш інтенсивним музичним і театральним життям, ніж раніше, хоча ці міста взагалі стояли в мистецькому, а надто в музичному житті на досить високому рівні.

АМЕРИКА

* Музей слави Едісона. Електро-техніки Нью-Йорка вирішили на подяку Едісонові за його працю на полі науки організувати будинок його імені. Буде збудована 20-поверхова будівля, біля входу до неї стоятиме статуя Едісона 9 метрів заввишки. Будинок буде поставлено в центрі міста. Крім контор та інших службових помешкань у ньому буде відкрито музей електрики. Організатори звернулися до Едісона з проханням передати до музею всі

моделі й рисунки його винаходів. Такі-ж прохання надіслано й іншим винахідцям.

* Стародавня єгипетська опера. Берлінський професор Герман Рейх повідомлює про знайдення стародавньої єгипетської опери, що належить до II віку християнської ери—до тих часів, коли в Єгипті царювали вже римські цезарі. Текст цієї першої античної опери, як то можна міркувати з дуже стертого папірусу, нагадує «Крадіжку з Серала» Моцарта.

ВАРІА

* Хата-Читальня на могилі Т. Шевченка. Губвиконком асигнував кошти на відкриття хати-читальні на могилі Шевченка.

* Діройтевелт. Єврейський журнал в числі 3 му за цей рік умістив переклад А. Когана циклу П. Тичини «Псалми Залізу».

* Мапа Христофорова Колумба. Років із 70 тому французька національна бібліотека придбала старовинну географічну мапу. До останнього часу в описі вона була занотована під назвою «Португальська мапа XVI століття». Однак, тепер виявилось, що мапа ця складена 1191—92 р. р. ніким іншим, як Христофо-

ром Колумбом. Це підтверджується цілою низкою цілком певних вказівок у деталях мапи.

* Арешт А. Крушельницького. У Рогатині (Західня Україна) польська поліція арештувала відомого українського педагога й письменника Крушельницького, котрий недавно прибув з Відня й був призначений на посаду директора місцевої гімназії. Крушельницького польська охранка обвинувачує в комуністичній діяльності.

* «Огляд для жіноцтва». Поступове єгипетське жіноцтво готується до видання «Огляд для жіноцтва» — французькою й арабською мовами.

* Великі книгозбірні в Європі. За підрахунком аргентинського вченого д-ра Ернесто Шпан на першому місці що-до книгозбірень стоїть Німеччина. В її університетських книгозбірнях є 10,3 мільйонів — майже стільки-ж, скільки мають разом університети Франції, Англії та Італії. 160 найбільших німецьких книгозбірень мають 29,5 мільйонів томів.

* Біла раса в Китаї. Розкопки переведені в Китаї виявили, що колись там жив народ білої раси. Черепи знайдені при розкопках, подібні до черепів, одкопаних у Франції, Німеччині, а також і на Україні.

* Експедиція до Бразилії. Наприкінці минулого року з Нью-Йорку до Бразилії виїхав англійський полковник Фансет з двома синами. Експедиція має на меті обслідувати недосліджені місцевості Бразилії, де повинні бути старі міста, населені білошкірими і індіями.

* Розкопки в Палестині. Крім проф. Макалістера та Гароу в Єрусалимі провадить розкопки археолог Вейль. Йому пощастило розкрити сліди ізраїльтянського кладовища, сліди фортеці на високому горбі, традиції, що встановлюють її місце й будову, а також стародавній водопровід, що оточував місто.

Англійські розкопки в Аскалоні призвели до відкриття будівлі Сенату й Перистилію, Ірода; в ньому поруч зі статуями «Перемоги» й «Миру» знайдено статуї Ізиди та Аполлона.

Американці в Безоні знайшли три базальтових статуї єгипетських царів Сета I, Рамзеса II й Рамзеса III. Надто цінну знахідку являє статуя Рамзеса II, бо на ній разом із поетичним самопрославленням є надпис про те, що Рамзес вивіз семітів для того, щоб заснувати одноплемінне місто в Дельті. За іншим перекладом, мова йде тут власне про робітницю підкорених народів у місті — резиденції.

Розкопки довели також, що Безан з 1313 до 1176 до Р.Хр. був під владою Єгипта. Знай-

дено сліди великої пожежі, що сталося пізніше, певне за часів Давидового полону (1000 років до Р.Хр.). Відсутність слідів ізраїльтянського панування пояснюється тим, що ізраїльтяни по звільненні міста оселились у монументальних єгипетських будівлях. За Елінської доби на єгипетському фундаменті було збудовано великий храм Діоніса.

Американська експедиція до Моаба та до Мертвого моря під керівництвом Альбрайта знайшла біля мертвого моря міцно захищений палац. 7 великих монолітів, тисячі горнів та огорож, але жадних слідів міста не знайшла. Знайдені глеки належать до 200 р. до Р.Хр. Альбrait гадає, що тут було якесь священне місце і що палігристи ставили у священні дні свої намети під захистом фортеці.

Експедиція знайшла в Адері між містом і трьома монолітами перший моабітський храм, що належить, безсумнівно, до перед-елінської доби, може за 1100 р. до Р.Х., коли з'явилися тут моабіти.

* Розкопки в Болгарії. В осени минулого року гурток археологів знову розпочав перервані війною розкопки біля с. Мадара коло Шумена. Тут сподіваються знайти славетній «Мадарський коник», що в ньому є могила болгарського хана Омортага.

На чолі гуртка стоять Рафаїл Попов, проф. Г. І. Какаров, К. Шкопріл, д-р. І. Велков та І. Молов.

Розкопки дали вже цінні здобутки: знайдено пам'ятки доісторичних і пізніших культур. Як можна з усього міркувати, тут колись було велике місто. Поблизу в долині було знайдено руїни стін, мозаїку, руїни стародавнього храму; недалеко-ж на горбі є руїни фортеці.

* Панамериканський конгрес. Наприкінці грудня й на початку січня в м. Лімі (столиця Перу) відбувся третій панамериканський науковий конгрес. У ньому брали участь усі латино-американські держави й Сполучені Штати. Конгрес було поділено на 9 лекцій, що охоплювали всі галузі науки й техніки: історію й антропологію, фізику й математику, металургію, геологію й прикладну хемію, інженерну штуку, медицину й біологію, зоологію, хліборобство, суспільні науки й економію, право, науку про виховання.

* Розкопки стародавнього міста на о-ві Криті. Дві французькі — археологи Марта Улі й де-Сосюр після довгочасних робіт скінчили частину розкопок стародавнього міста Малії, що було засноване року 2100 до Р.Х. й зруйноване через кілька століть.

У відкопаній частині міста були знайдені вулиці, фундаменти великих будинків, льохи, сходи й тераси.

* Скам'янілі жуки. Один китайський геолог знайшов підчас вимірювальних робіт у китайській священній провінції Шантунче скам'янілого жука, що дуже гарно зхоронився. Знахідка належить до мілової доби існування зеленої кулі, тоб-то, до часів 15 мільйонів років тому. В порівнянні з сучасним жуком-гноювиком на ньому не знайдено помітних одмін.

* Розкопки в Єгипті. Головний інспектор стародавніх пам'яток Артур Вейгал у своїй доповіді про розкопки останніх років, читаній у Віго, повідомив про знайдення алебастрової вази, що належить до часів 3.000 років тому. Ваза була напов-

нена якоюсь олією, по дослідженні виявилось, що це — рицинова олія. Але найцікавіше в даній знахідці є те, що в олії знайдено блощицю, що збереглася дуже гарно.

* Кістки мамута. Підчас земляних робіт у околицях Лондона робітники знайшли кістку мамута. Вони гадають, що знахідка належить до часів 10.000 років тому. На місці знахідки будуть переведені розкопки.

* Цінна геологічна знахідка. В одній печері західнього Капленда (півд. Африка) проф. Дарт знайшов черепа, що цілком відповідає Дарвіновому Missing-link. Череп являє переходовий ступінь між цілком розвинутим шимпанзе й людиноподібною мавпою з о-ва Яви.

Бібліографія.

Ом. Ярославський. Ленінове життя і робота. Переклад І. Дніпровського та П. Пеця. Стор. 309. Ціна 1 карб. 65 коп. Державне Видавн. України. 1924 р.

«Я пишу цю книжку після двох тижнів, як помер Ленін. Я думаю тільки про те, щоб просто і не лукаво розкрити перед робітниками і селянами образ того, до кого линуть мільйони трудящих усіх націй, усіх країн, усього світу»...—так заявляє автор про свої наміри і обставини, що спонукали його написати про Ленінове життя і роботу. Відповідно до теми книжку поділено на три частини: 1) біографічні відомості про Леніна (107 стор); 2) Робота Ленінова (літературна і політично-організаційна—96 стор); і 3) недуга, смерть і похорон Леніна.

Щирість та любов до Леніна б'є з кожного рядка, написаного Ярославським. Він дійсно просто і не лукаво оповідає про життя і роботу Леніна, досить старанно підібравши відповідні статті та спомини близьких до Леніна людей. Те, що Ярославський особисто знав Леніна, зустрічався з ним підчас спільної праці, робить його книжку живою, теплою. В цьому полягає цінність книжки.

Але книжку написано на спіх, і тому подекуди подибуємо в ній неточності, недогляди, кострубатість (у викладі і думках). Так, наприклад, на стор. 122-123 говориться (про жов. неву революцію): «Пролетаріят забрав у свої руки величезний державний апарат, що правда, розхитаний, зруйнований війною. Великі труднощі впали на нього, та разом з тим міг він, спираючись на цей державний апарат, узятись до нечуваних до цього часу розмірів пропаганди, до проповіді ідеї комунізму по всіх країнах». Складається вражіння, що немов би пролетаріят дійсно обмежився тим (підчас жовтневої революції, що «захопив» державний апарат царської Росії і «сперся» на нього у своїй роботі, а не розтрощив того апарату до-центу і не створив нового. З дальших рядків видно, що Ярославський мав на увазі власне не державний апарат, а технічні засоби, матеріальні цінності (друкарські машини, радіо, телеграф то-що), що їх одержав до свого розпорядження пролетаріят і міг ужити для пропаганди.— На стор. 137 читаємо таке: «Маркс е теоретик диктатури пролетаріату, а Ленін—практик». Таке уявлення про Леніна—лише практика—дуже поширене, але воно зовсім не відповідає дійсності. Ленін геніальний «практик», але не менш геніальний і теоретик. Про це, між іншим, каже і Н. Бухарін в своїй праці—«Ленін як марксист».

Через те, що праця писалася нашвидку, є багацько повторень. Подекуди виклад носить надто схематичний характер, наприклад, розділи—«Ленін організатор партії», «Ленін і розкріпачення жінок» і інші.

Як водиться, звичайно (лише в українських видавництвах) є в книжці чимало дуже прикрих друкарських помилок. Так, наприклад, на стор. 112 речення: «все залежить від міста і часу» (а треба було—«від місця і часу»); на стор. 121 читаємо, що Цімервальдська Конференція відбулась в 1905 році (в дійсності—ж вона відбулась в 1915 році); на стор. 122 написано, що конференція в Кінталі відбулась в 1906 році (а треба було написати—в 1916 році); на стор. 140-ій читаємо: «викличе спір» (а треба було: «викличе опір»); на стор. 216 «побіжали» (замість—«побігли»); на стор. 241 читаємо: «наука о казала сь безсилою».

Всі ці помилки та недогляди справляють дуже неприємне вражіння.

Загалом-же 4 книжка корисна і потрібна. Читається легко, написана приступно. Дає досить повне уявлення про життя і роботу Леніна.

Коли-б автор заново переглянув і виправив її, а редактори та коректори (українські) зробили таку ласку читачам і випустили книжку без помилок та недоглядів,—книжка була-б бездоганна з усякого погляду.—

П. Христюк.

Ленінові листи до Горького. 1908—1913. Женева—Париж—Краків—Берн—Поронін. З передмовою і примітками Л. Каменева. Переклав І. Дніпровський. ДВУ 1925. Стор. 129. Ціна 40 коп.

Чепурно видана книжка є одна з книжок, що звязана зі смертю Леніна. Це є вклад в велику вже літературу про нього. Листування Леніна з Горьким вже друкувалось («Печать и революция» 1924 III) з цікавою передмовою Каменева, також у «Ленінському збірнику» (Ленінград 1924). Листування є цінніший матеріал для характеристики адресатів, є цікавіший зразок революційної епістолярної літератури. Остання, на жаль, не видавалася повністю, не була ще, здається, й об'єктом наукових дослідів. Отже, листування Леніна з Горьким, як вже зазначалося в критиці, видано зразково: ми маємо тут цілком перевірені тексти, збагачені архівними та історичними коментаріями, примітками й передмовою. Що-до передмови, то це не є просте вступне слово, тут справжній критичний начерк, хоча і короткий. Без зайвого критичного баласту схарактеризовано характерний стиль, суцільність Ленінових листів, ідейна єдність цих рядків: «що більше вдумуєшся в ці замітки, то більше розумієш, що Леніновими устами промовляє новий історичний шар, що встає до життя і боротьби,—мільйони, для яких необов'язкові жадні встановлені погляди, жадні авторитети... перед нами справжні документи нової пролетарської культури, що твориться її в боротьбі. Тому саме ці листи—військові документи невтомної повсякденної війни нової класи на ідеологічному фронті». І дійсно, ідейна безпощадність є характерна риса ленінових листів. Усі вони пройняті прихильністю до інтересів робітничої класи, духом обурення проти усяких компромісів, хіба коли ці компроміси нав'язувались «революційною доцільністю». Листи—це справжні склепи ленінових афоризмів, думок, практичних формул, висловлених з тим запалом, який, можна погодитись з такою думкою, псмічався у «несамовитого Вісаріона»—Белінського. Справедливо помітив Каменев у листуванні Леніна зненависть до усього міщанського, міщанства ідейного. Це типowo для Ілліча, отже, гадаємо, що може цілком свідомо Ленін поділявся цю зненависть саме з Горьким, теж заклятушим ворогом того самого міщанства. І чи не тому-ж щиро листувався з Горьким теж ворог проти міщанства—Коцюбинський, який у свій час писав Горькому пророче про загибель старого ладу, через ту саму його гниль, призерство до робочого люду і нікчемність. Цікаво ще одно—Ленін не забуває, що Горький представник письменства й журналістики—і тому ми часто в листуванні подибуємо низку запитань Леніна про справи літератури, журнальні; Ленін рахувався з поглядами Горького й бажав їх знати, отже, його адресатові цікаво було одержати й ленінові критичні думки. А тих чимало розкидано по листуванні і особливо влучні характеристики «Вестника Европы»,—«журналу блаженного, ріденького, нездарного, що служить певним шаром буржуазії, «Русской мысли», «Русского богатства», чи теж блаженних, чи народницько-кадетських, чи меншовицько-кадетських. І отже Ленін стояв за напрямки в журналах: «журнал без напрямку—річ безглузда, нісенітна, скандальна і шкідлива». Лише він не бачив здатности до доцільних напрямків в Амфітеатрова, Лопатіна та інших. Цікаво й те, що Ленін не раз брався за боротьбу проти «поміток» Горького в його філософських поглядах. І тут яскраво виявляється глибока начитаність Леніна, діялктика, вміння викласти теорію стисло, прозоро... багато змісту в листуванні, й підготовлений читач буде читати його з захопленням, а для малопідготовленого є повні, інший раз цілком вичерпуючі додатки й примітки. Жалко лише те, що не додано хочай-би яких вказівок самого Горького. Це дуже було-б важно, якби ми, завдяки цим вказівкам, знали, чим викликалося ті чи інші рядки, дискусії. Ленін зрідка переказує твердження Горького.

Усі листи в оригіналі Горький передав до Ленінського інституту, й лише деякі з них зберігається у Ленінградській Громадській Бібліотеці. Тексти видано точно.

Переклада зроблено т. Дніпровським дуже добре, не порушено мови, навпаки зберігся стиль навіть ленінського листування. А в таких саме випадках це є найважливіша річ. Книжка потрібна у справі вивчення Леніна, як документ, і видання її українською мовою є річ корисна у справі вивчення ленінізму на Україні. Ціна, коли взяти на увагу розмір книжки та художній зовнішній вигляд, зовсім невелика.

Ів. Єрофіїв.

Н. Н. Попов. Національна політика радянської влади. Стор. 106. Ціна 40 коп. Держ. Вид. України. 1925 р.

«Національна політика радянської влади»—це курс лекцій, що їх викладав Н. Попов на курсах секретарів повіткомів при ЦК РКП.

Червоний Шлях ч. 4.

У 8-ми лекціях подано найпростіші початкові відомості про національне питання в буржуазних державах і про національну політику радянської влади і комуністичної партії, як в межах Союзу радянських республік, так і на зовні. В книжці маємо такі розділи: 1) про значіння національної справи в капіталістичному суспільстві. Нації пануючі і нації пригноблені. Процес історичного розвитку сучасних націй. 2) Національне питання та імперіалізм Світова імперіалістична війна та її наслідки. 3) Головні форми національного та колоніального утиску. 4) Національна політика Комінтерну та ССРР. Її принципиальні підвалини та зовнішні обставини, в яких її переводиться. 5) Національна політика царського уряду до революції. 6) Національне питання в Лютневій та Жовтневій революції і в наступній війні. 7) Етапи національної політики компартії. Теперешні завдання цієї політики і 8) розв'язування національного питання в радянських республіках.

Для робітників нашого українського низового радянського апарату книжка стане в пригоді, бо хоч і не дасть їм майже нічого нового (чого вони не чули ще) на партійних зборах і радянських з'їздах або (не вчитали в радянській пресі), проте допоможе їм систематизувати, укласти в певний план, отже і краще зрозуміти досить багатий матеріал з царини національного питання,—зміцнить, і так вже досить міцні, їхні позиції в національній справі, зокрема в справі українзації, це з одного боку, а з другого—допоможе краще зорієнтуватись в зовнішній національній політиці комуністичної партії й радянської влади.

Переклад в основі гарний, хоч і є деякі огріхи (наприклад, «уступки» перекладено як «кустипи»—стор. 103; вжито «різнити»—замість—«розрізняти»—стор. 31; є незграбні речення:—«робітничий клас становить Христа (?) головному економічному утискові»—стор. 29; об'єктивний стан, перед яким стоїть Комінтерн та його складу нарізні комуністичні партії» стор. 27). Шрифт чіткий. Коректура уважна.

П. Христюк.

Н. Беер. Всеобщая история социализма и социальной борьбы. Часть IV и V. Перевод с третьего немецкого издания. 1923 г. Укргогиздат. 1924. Ст. 208. Цена 1 р. 35 к.

Автор цієї книжки—відомий знавець питання. Його досліди «История социализма в Англии», «Карл Маркс, его жизнь и учение» викликали ґрунтові рецензії—між иншим Горева («Печать и революция» 1924). У четвертій частині «Всеобщей истории социализма» автор подає літературно й зрозуміло викладену картину руху соціалізму за важніший період (роки 1750—1860) і є, на його думку, вступним до розгляду сучасного соціалізму. Автор працює над питанням вже мало не два десятиліття, і, можна визнати, подав зараз не «вступ», а справжній історичний окремий начерк. Вдало намалювано поступового розвитку перевороту в Англії, попити його у Франції, перекинуто містка до французької революції, визначено причини, гасла та мети заговору Бабефа, відгуки франц. революції у Германії. Це один з докладніших розділів. Справедливо намалювано останню чверть XVIII ст. як відродження німецького господарства, лібералізму в царині думки і літератури,—а поруч з тим політичну відсталість держави, залежність населення, пригноблення його, неволя, у якій тримали народ тодішні князі та дворянство. Віланд у своїм «Золотім верцадлі» яскраво намалював цю сумну картину. І звичайно ворухливе почуття поетів першим захопились ідеями революції та комунізму (Віланд, Гейнце), далі пішло розвинення ідей ілюмінатів (інтересні рядки Беера про участь у цьому таємному гурткові Гердера, Гете, Веймара, Брауншвейга, Лесінга, Етінґера). Критично розглянуто філософію Фіхте з її тяготінням до дрібнобуржуазних утопій. Епосі Наполеона та реставрації автор присвятив теж чималий розділ. Добре з'ясовано хід війни, напрямом політики, торговельним спекуляціям того часу. Фурє розглянуто як продукт тодішнього бурхливого часу; науку Сен-Сімона оцінюється, як науку автора, чутливого до буржуазно-промислових та комерційних проблем. Дуже інтересні рядки про сенсимоністів, добре вже знайомих з теорією асоціації Фур'є, з боротьбою англійських робітників, англійськими соціальними теоріями, з соціалістичними ідеями Буонаротті. Початок англійського робітничого руху Беер бачить теж в залежності не лише економічних умов,—тут почувався вплив французької революції. На жаль, якесь плутанина, чисто теоретичного характеру в оцінці Овена, Грея, Томсона, а часом і нескладність, особливо коли він торкається різниці між Греєм та Овеном. Краще розділ «Франція 1830—1848 г.г.». Період за 15 років до 1848-го розглянуто, як низку республіканських повстань; ґрунт для соціалістичних ідей та планів вже було підготовлено. Автор вчасно

зупиняється на отому самому розвитку соціалістичних ідей, помічаючи поступ від буржуазно-демократичних ідей до пролетарської комуністичної агітації. Помічено ролю найбільш енергійної групи робітничої класи,—пролетарсько-комуністичного елемента, яким керував якийсь час Бланкі. Останньому, а також Кобе, Прудону, Леру, Блану Беер присвятив кілька сторінок, отже особливо докладно сказано лише про Бланкі. Якось побіжно говорить й про революцію 1848 року. Розказано добре відоме. Нового хіба що про відозву тимчасовій владі з боку Гайне.

Більш просторо викладено історію соціалізму у новіші часи—геть до 1920 р. Тут Беер зупиняється докладно на зростові німецьких революційних організацій, політичних соціальних рухів, на Марксові. Говорячи про Маркса він зупиняється на оцінці гегелівської діалектики, на розвитку в Маркса матеріалістичного розуміння історії, його ідеї про суспільство та класову боротьбу, про суть його економічної теорії. Трохи схематично зазначено про заснування «Союзу комуністів». Далі є цікавий розділ: «Німецьке консервативне соціальне реформаторство». Це явище, як відомо, почало визначатися в Германії одночасно майже з демократичним соціалізмом та марксовським комунізмом. Представники його з одного боку тягнулися до середньовічного романтизму, з другого—прислухались до скарг пролетаріату, до соціалістичної та комуністичної критики, до бунтарського, революційного настрою. Отже, у всьому останньому вони бачили симптоми розкладу під впливом лібералізму, розкладу, що визначався і на житті держави і господарства. Беер в низці окремих невеличких начерків подає тут заходи окремих реформаторів цього напрямку, заходи проказати пролетаріату свій шлях визволення від злиднів. Останні розділи прописують вже про епоху безпосередню перед Першим Інтернаціоналом. Особливий інтерес набуває начерк: «Імперіалістична епоха», якого намалювано в зв'язку з історією «загальної німецької робітничої спілки та Паризької Комуні з одного боку, з другого боку надано багато значіння економічним факторам. Виклад однак тут стислий, і більш докладно за те Беер доводить, оскільки тягару наклали на промислові країни—закони капіталістичного господарчого ладу. Також, природно, Беер бачить основні причини сучасної імперіалістичної політики та світових війн у швидко наростаючій продукційності праці, пролетаризації мас, безробітти, у прагненні поширити ринок збуту. Імперіалізм цілком був необхідний для класи капіталістів та мілітаристськи настроєних шарів суспільства. Отже, як противага цьому йде розвиток інтернаціоналізму. Цьому факту присвячено останні розділи книжки Беера. На кінці подано конспективно про менші партії, за період їхнього життя від 1860 до 1920 р.

У додатку маємо додаток покажчика літератури по історії соціальної боротьби та соціалістичної ідеології на заході. Додаток доцільний, бо як ми вже вище зазначили, у Беера деякі питання освітлені побіжно. Покажчика складено головним чином по представникам соціалістичної ідеології, однак можна було б вказати більшу літературу. Краще складено покажчика загальних оглядів соціалізму.

Читається книжка Беера з інтересом, розвиток думки часом захоплюючий, є живі наочні висновки, і коли взяти обмеженість у нас загальних нарисів історії соціального руху до останніх часів, праця Беера є дуже корисна для читача, навіть того, що недавно розпочав вивчення руху. Численні розділи написані, безумовно, приступно. Однак тому-ж читачу слід заглянути у покажчик, тому що деякі рядки, особливо що до розуміння революційної діяльності марксизму освітлені неначе-б то чи побіжно чи трохи перестаріло. Видано книжку добре. Ціна невелика.

Ів. Єрофіїв.

Б. Горев. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад з 4-го рос. видання, з авторською передмовою до україн. видання. Стор. 121. Ціна 70 коп. Держ. Вид. України. 1925.

Популярна література про марксизм українською мовою збагатчується. Ще 1918 р. вийшов в Києві переклад з німецької праці Г. Гортера—«Історичний матеріалізм». Потім, 1924 року «Космос» [в Берліні] видав «Теорію історичного матеріалізму» Н. Бухаріна. Нещодавно вийшов «Конспект лекцій з історичного матеріалізму» Ю. Семковського. А оце перед нами лежить нова книжка на цю-ж тему—«Матеріалізм—філософія пролетаріату» Б. Горева.

Автор взяв собі добру мету: «Знайти наших робітників з теоретичним матеріалізмом, з його змістом, походженням, розвитком та значінням за сучасної класової боротьби, і до того ще зробити для них приступними ті ідеї, що до останніх часів здавалися скарбом лише для

не багатьох «обраних».—Завдання дуже важке, бо теорію новітнього, марксістського матеріалізму ще остаточно не розроблено, ще не викінчено в усіх напрямках та подробицях. Тому кожному путящому популяризаторові доводиться не лише викладати приступною формою те, що вже більш-менш остаточно й докладно розроблено, але й, одночасно, самому розробляти ті питання теорії матеріалізму, що лише намічені до розв'язання. За таких умов написати популярну книжку на зазначену тему, написати так, щоб вона була бездоганною з усіх боків, річ майже неможлива. Це мусимо сказати і про працю Б. Горєва «Матеріалізм—філософія пролетаріату», як і про подібні праці (правда нечисленні) інших авторів (не лише росіян).

Від наукової праці взагалі, а від популярної зокрема (популярна праця так само наукова і лише викладена приступно й для малопідготовленого читача) мусимо вимагати насамперед ясності у визначенні теми, про яку говориться, і в змісті викладу. Не многословія (яке лише затумаює думку), а простоти, ясності і точності. І от саме цієї точності та ясності найбільше й бракує дуже багатьом авторам, що пишуть про «марксістський матеріалізм», «марксістську науку». Бракує її частенько й Б. Горєву.

У вступі Б. Горєв зазначає, що він має намір викласти «велику Марксову та Енгельсову науку»; далі пояснює, що наука та є, власне, — «теорія наукового соціалізму», а ще далі, — що в основі її «лежить так званий діалектичний матеріалізм (загально-філософський та історичний) і, нарешті, остаточно визначає тему своєї праці словами—«теоретичний матеріалізм». Це все на двох сторінках. Така розбіжність, неточність вражає неприємно.

По-перше, коли брати Марксову та Енгельсову науку в цілості, то можна означити її як «марксизм» (цього терміну, як відомо, вживає багачка дослідників, в числі їх і проф. Семковський), або як «марксістський матеріалізм» чи, нехай,—«новітній теоретичний матеріалізм» (як це зустрічаємо не раз і в Б. Горєва ¹). По-друге—марксизм поділяється на три основні складові частини: 1. діалектичний матеріалізм (марксістська філософія), 2. історичний матеріалізм (марксістська соціологія і 3. марксістська наука про народне господарство (деякі дослідники, як от проф. Семковський, називають цю частину марксизму «науковим соціалізмом», «вченням про капіталістичне господарство») ²).—Отже, ніяк не випадає ототожнювати марксизм, цілу науку Маркса і Енгельса лише з одною зі складових частин її, як це робить Б. Горєв, починаючи свою працю твердженням, що «велика Марксова та Енгельсова наука» це й є—«теорія наукового соціалізму» (пізніше, Горєв відступає від цього обмеженого, неправильного визначення марксизму). Схибивши у визначенню марксизму, Горєв не зумів ясно сказати, про що саме має викладати у своїй книжечці: чи про марксизм в цілому, чи про якусь одну чи дві складових частин його. Працю свою назвав:—«матеріалізм—філософія пролетаріату»; отже треба було-би сподіватись, що буде викладати лише про першу складову частину марксістської науки—про діалектичний матеріалізм, марксістську філософію. Справді, в книжці Горєва йде мова майже про всі складові частини системи марксизму (1. Що таке філософія. 2. Ідеалізм і матеріалізм. 3. Розвиток матеріалізму за нових часів. 4. Сучасний матеріалізм і наука. 5. Матеріалістичне розуміння історії. 6. Марксістська наука про класи й державу. 7. Матеріалізм, релігія й мораль. 8. Матеріалістичне пояснення мистецтва. 9. Матеріалістична філософія й боротьба класів. 10. Діалектика й наука. 11. Суспільство, як предмет науки).

Правда, від такої неточності й неясності книжка Горєва мало втратила: вона читається з інтересом, будить думку, переконує читача. Але все-ж дещо тратить безумовно. А хотілося б, щоби наші вчені марксистки виявляли максимальну точність, ясність і простоту.

Маємо далі деякі неясності та неточності і в самім викладі Горєва. Так, наприклад, на стор. 62 подано плутане визначення поняття «продукційних сил»; раз зазначено, що продукційні сили бувають матеріальні і духові, а потім пояснено, що «продукційні сили—це техніка». А треба було ясно і точно сказати, що продукційні сили суспільства це—засоби продукції (суспільна техніка) і людська робоча сила (суспільна економіка). На стор. 81-й м о н а р х і ю пояснено, як «панування купки королів біржі, фінансових магнатів» (що є швидше плутократія або олігархія). В розділі VII—«Матеріалізм, релігія й мораль» надто елементарно і не зовсім вдало з'ясовано питання про виникнення віри в бога і в безсмертя душі і про історичне значіння релігії. На стор. 48-й дається неправдиве з'ясування процесу розкладу вуглекислого газу в зеле-

1) В передмові до українського видання Горєв пише взагалі про «бойовий, воєнничий матеріалізм»—«з його новітнім марксістським обґрунтуванням». Отже ставить наголос на матеріалізм, а не на марксизм, що не можна вважати правильним, бо лише матеріалізм Маркса є філософія пролетаріату.

2) Можна було-би говорити про новітній матеріалізм ще й як про метод дослідження в царині природничих наук, хоч Маркс та Енгельс в цій галузі самі й не працювали.

ному листі й творення органічної матерії. — Також не всюди зумів уникнути автор і чужоземних слів, не даючи в той самий час і пояснення їх: «абстраговані поняття» (стор. 8), «фетиш» (18), «дискредитація» (68), «тангес кута» (111) і так далі.

В першій і другій виданні такі огріхи допустимі, але коли книжка виходить четвертим виданням—їх конче треба було-би усунути.

Загалом-же, повторюємо, книжка потрібна. На багатий зміст її ми вказали вже вище. Переклад в основі гарний, хоч і трапляються подекуди хиби та незручні речення

П. Христюк.

В. І. Ленін.—Завдання спілки молоді. стор. 22. Ціна 10 коп.

Г. Зінов'єв.—Що таке комсомол та чим йому треба стати. Ст. 44. Ціна 15 коп.

Тарханов О.—До Ленінського призову. Ст. 45. Ц. 25 к.

Л. Троцький.—Про завдання сільської молоді. Про новий побут. Ст. 17. Ч. 8. Червоний Шлях. Юнівділ.

Названі чотири книжечки торкаються однієї теми—завдання комуністичної спілки молоді, беручи їх з різних боків та в різному обсягу.

Комсомол України, маючи до двох сот тисяч членів та кандидатів, виріс в головному протягом 1924 та 1295 років—тому значна більшість його молодняк, що тільки приймається за звичення завдань спілки. Численні кола робітничо-селянської молоді йдуть до спілки і знову-ж тягнуться до книжки, що з'ясовує її завдання. Робота комсомолу постільки ускладнилась і має стільки складних частин, що з'ясувати її вповні, однією книжкою є нелегка річ, тому й виникла потреба видання цілої серії книжечок—присвячених завданням комсомолу.

Крім нами зазначених, є брошура т. Квірінга—«Завдання Ленінського комсомолу» та багато інших, що торкаються окремих питань комсомольської роботи.

З наведених самою фундаментальною є промова т. Леніна на третьому з'їзді РКСМ—в ній т. Ленін дав, так-би мовити, програмове накреслення завдань спілки, яке ще й зараз зостається в цілому вірні і сучасним і з основоположнень її виходять майже всі автори, що торкаються цієї теми.

Перед кожним комсомольцем стоїть завдання бути знайомому з промовою т. Леніна і кожний, хто хоче вивчати завдання комсомолу, не може її минути.

Промовою т. Зінов'єва головну увагу спілки звернено на роботу і поширення комсомолу на селі—«Комсомол більш ніж партія й сміливіш ніж партія може зачерпнути свіже молоде покоління на селі...»

Завдання дня поставити це питання тепер на чергу в цілій повноті, щоб на селі було не менш, як 2 мільйони, коли не членів РКСМ, то різних гуртків сільської молоді при РКСМ.

І перше місце в роботі комсомолу на селі т. Зінов'єв оддає політично-громадській діяльності—на очах селянства і зрозумілій йому—«Де треба нову справу почати, та не лише почати, але й довести її до ладу, комсомольці повинні бути першими... Треба працювати, щоби кожна неписьменна селянка, що вірить в домового, яка гадала, що комсомолец це конче мусить бути гультай, подивилась на вас з дійсною пошаною».

Це й зараз і на найближчий час оснвні завдання роботи комсомолу.

Брошура т. Тарханова мінімум знаннєв, що необхідні для кожного хто йде до комсомолу—вона знайомить з тим, що є класа робітників та селян, та її боротьба, що привело до боротьби, до чого йде й нащо опирається радянське будівництво, що то за партія більшовиків та як здійснює вона свій програм. Як з загального робітничого руху повстає рух молоді комсомольський, яка його участь в революційній боротьбі та стосунки з робітничою класою і його партією.

В такому викладі завдання спілки стають зрозумілі й для мало підготовленого. Брошура т. Троцького складається з його промови «Про завдання сільської молоді», що торкається лише питання про відношення до відпускнуго червоноармійця на селі та використання його в роботі і підкреслює необхідність розглядання його класової належності.

Друга накреслює загальні завдання, що встають в справі будування нового побуту, й підкреслює особливо ролю комсомолу в ній.

Це часткові, але також важливі моменти комсомольської роботи.

Книжки дешеві й приступні молоді, видані в загальному добре, але все-ж треба відзначити, що зовнішній вигляд їх досить не живий і не розрахований в цьому на молодь.

Г. Овчаров.

Октябрь. Сборник для детей и юношества. Библиотека «Юного Ленинца» № 15. УкрГосиздат. Составлен О. Водолажченко и М. Езерским. II-ое издание измененное и дополненное. Стр. 220. Цена 1 руб. 10 коп.

Книжку «Октябрь» рекомендовано Головним Комітетом Наросвіти для дитячих бібліотек. І дійсно вона що до першої її частини—різні статті про Жовтень (стор 3—136) та вірші,—складена добре. Статті подають цікаву картину зросту пролетаріату у Росії, факт експлуатування капіталістами та фабрикантами робітників. Історію перших кроків класової боротьби, ролю у цьому останньої війни, політики Тимчасової влади, ролю Леніна, що проголосив замість війни «між хижакими, що посиляють на бій тисячі експлуатованих,—війну пригноблених проти «гнобителів», перші кроки Радянської Влади (стаття «Великая Русская революция»; картина революції на Україні прозоро розмежує три періоди у цьому рухові,—боротьби революційно-національної, боротьби проти національної контрреволюції та період поремогі робітників та селян. Інтересні статті мемуарного характеру («Октябрь в рабочих кварталах», «Взятие зимнего дворца», «Приезд Ленина в Россию» і багато інших). Є низка цікавих статтів і в другій половині книжки («Великий мятежник», «Товарищ», «Ленін», «О Владимире Ильиче»). Увесь другий відділ присвячений Леніну. Слабіше вірші, уміщені у збірнику. Нічого вірші Арського, князева, Аросева, Бедного. Отже, інше здебільшого—не дуже цікаве що до змісту і що до форми. Прозовий матеріал далеко краще, і викликає лише одно непорозуміння Уміщено його в книгу «для детей и юношества», однако ним захопитися не лише дитина, а, одверто кажучи, людина в літах захопитися багато глибше. Але тоді—чому це «збірник для дітей». Складачі збірнику добре зробили-б, коли-б видали «поповнене видання» для широкої публіки. Матеріал вони вміють знайти, його й можна знайти. Що-ж до віршів, то з ними треба бути обережніш. Проза тут у цьому збірнику краща. Є моменти, які в мемуариста викликають велике піднесення і роблять навіть зі звичайної людини талановішого оповідача. Таким моментом, безумовно, є й жовтневі дні. І щоб не порушувати загального гарного вражіння від книжки—слід відкинути вірші слабенькі. Отже, воно на практиці так і буде. Відповідні клуби скористують численні гарні сторінки збірнику й залишать на боці матеріал середньої вартости. Книжка дуже корисна—вона містить у собі з'єднаний до купи важливий історичний матеріал. У провінції його не легко розшукати. Отже, у свою чергу він може викликати й викличе бажання у де-яких з читачів поділитися власними вражіннями з широкою публікою. Гадаємо, що поширення подібних збірок—річ бажана й зараз справа прямо необхідна,—популярна мемуарна література про останні історичні події не так велика. Вона може стати матеріалом для спеціальних збірок, — вона здається і для збірок популярних, як «Октябрь».

Видано книжку добре, ціна більш менш приступна.

Ів. Єрофіїв.

«Молодий Ленінець». 10 пісень для шкільного хору. Вид. Муз. Т-ва ім. Леонтовича. Ц. 65 коп.

Збірник складається з таких творів: Козицький,—«Могутній орел» і «Ми рухом отважним», Богуславський—«Пісня юнаків-ленінців», Радзиевський—«Заклик»; Верховинець—«Ми діти волі»; Ревуцький—«Школярський марш», «Вперед», «Ми молоді», Альшванг—«Ремісники», Проценко—«Пам'яті червоних борців».

Пісні розраховані на склад шкільного хору.

Цінність цього збірника полягає в тому, що він перший збірник ідеологічно пристосованих до вимог нової школи пісень українською мовою. Правда, упорядники очевидно не ставили завданням—дати музичну хрестоматию, яка-б відповідала певній методологічній системі,—це просто збірка пісень для шкільного хору. І матеріал, як видно, підібрано так, щоби він був в пригоді на різні моменти шкільного життя.

Цей збірник—початок серйозної роботи для задоволення музичних потреб школи. На дальших ступнях—бажано-б бачити спеціальні хрестоматії, які-б містили матеріал, що підібрано по комплексному методу (в пристосуванні до певних хрестоматій).

Що до художньої цінности, то хоча прізвища авторів дають певну гарантію в цьому, але все-ж варто одмитити оригінальний виклад (наспів на речетативові) в пісні Радзиевського, пісню «Ремісники» (єврейську ремісничу пісню) Єнгеля, що викладена двома мовами українською і єврейською, цікавий виклад пісні Проценка і т. д.

Матеріал безперечно художньо-цінний, зручний, приступний для шкільного хору. Можна бути певному, що цей збірник скоро знайде почесне місце на полиці кожного шкільного хору.

Видано чепурно і дешево [65 коп.].

П. К.

А. Ф. Арсний. «Современная Польша». Государственное Издательство. Москва. 79 стор. Тираж 6000 прим.

Хоч на книжці й не помічено часу її видання, проте є певність, що книжку видано 1925 року, бо на стор. 39 зазначено, що «в 1924 році Польщу спіткав неврожай, і вже почався голод». Отже книжку видано, й написано, в час, коли Радянські Республіки досягли значних успіхів у стабілізації державно-політичного життя, в час коли радянське громадянство ставить певні вимоги до літератури, що постачають йому радянські видавництва. Видання книжки, яка-б висвітлювала життя й прагнення наших найближчих сусідів, дуже потрібне і корисне. Та, на жаль, не можна того сказати про книжку А. Ф. Арського.

Чомусь книжка опинилася в серії «Современная География», хоч в ній надто мало згадано про географію й надто багато про історію, а ще більше своєрідної публіцистики.

Насамперед автор намагається втиснути в голову читача думку про «велику» й «могучу» Польщу, якою ніби-то й є нинішня Польська держава. Розділ 1-й тої книжки починається такими фразами:

«Сучасна Польща являє собою відносно велику й багату країну... Це і є та велика Польща, утворення якої прагнули представники польської суспільної та державної думки».

На стор. 9-й автор вказує: «Польща володіє великими природними багатствами, що є і буде передумовою значного економічного розвитку».

Початок розділу III-го: «Польща в нинішнім вигляді являє собою велику силу. Через спеціальні умови, які особливо сприяли, польським політичним і громадським діячам поведлося утворити велику й могутню країну (страну)».—Автор мабуть хотів сказати «державу», а не «країну».

Наговоривши компліментів польській буржуазії за те що вона утворила під боком у радянських республік «велику й могучу» державу, автор досить двозначно висловлюється з приводу прагнень польського імперіялізму до відбудови так зв. «історичної Польщі». На стор. 1-й він вказує:

«Правда, полякам пощастило одержати на свою власність не все, що вони хотіли одержати»..

А на стор. 10-й: «Ій не вистачає залізної руди». Тої руди немає поблизу від нинішніх границь Польської держави. Автор радить польським «діячам» купувати її в Криворізькому районі. Зате фосфорити зовсім близько.

«Другим продуктом, недостача якого відчувається також гостро, є фосфорити, що ними багаті частини Волинської та Подільської губернь, які залишились за Росією !?!. Захопити їх не пощастило, а вони-ж мають виключне значіння для Польщі, при сильному розвитку її сільського господарства, що вимагає штучного угнобнення».

Автор підкреслює, що сировина, що її ще не вистачає Польщі, вона «може одержати лише від Радянської Росії, — при умові добросусідських відносин і ні в яким разі не шляхом війни (ст. 66)». Як видно, автор належить до секти пацифістів. Проте, на стор. 67-й, зазначаючи, що поляки «мріють про завойовання цілого району до Дніпра, приєднання решти білоруських земель, а коли пощастить, то й досягти границь 1772 року»,—автор не вважає ті мрії нереальними. Навпаки, тон у нього бадьорий:

«Не біда, що тоді поляки склали б не більше половини населення Польщі, а решту дали-б т. зв. національній меншості—білоруси та українці. Проте, це величезно поширило-б постачальну і сирову базу Польщі, й тому вона готова йти на які завгодно жертви і втрати, хоч і знає, що з доброї волі Радянська Росія на це не піде».

Та польським імперіялістам нема чого надто лякатися Радянської Росії, бо, як у початку II-го розділу каже автор, «Велика Польща може й ще збільшитися, коли трапляться особливо сприятливі умови»... Треба лише вичекати і відповідно підготувитися до того менту.

Автор не ховається зі своїми симпатіями до польського куркуля за його любов до землі і «своєї віри».

«Польський селянин... не здавав ні кроку землі і втримав свою батьківську землю цілком (ст. 14). Не зважаючи на перевагу німецької культури і вплив цілого державного апарата, польський селянин не втратив своєї мови і своєї віри (стор. 15)».

Торкнувшись земельного питання, автор на стор. 34-й не забув пригадати, що: «Земельна тіснота дає себе відчувати скрізь, oprч хіба східніх окраїн, які дуже спустіли підчас імперіалістичної війни, а потім підчас боротьби з Радянською Росією». Автор вважає зайвим спинятися над причиною і нині неважаючих селянських заворушень на тих самих «східніх окраїнах», залишаючи читача користуватися матеріалами польської агентури, яка переконує цілий світ, що повстанців на «креси» насилає уряд С.С.Р.Р.

Після того не викликає здивовання, що автор цілком виправдовує колонізацію білоруських та українських земель поляками, бо для нього:

«Є зовсім зрозумілі прагнення розрідити населення (етнографічної Польщі— Ю. Т.) і разом використати місцевості, які в іншому разі не змогли б особливо швидко розвиватися в економічному й іншому відношенні. Польські публіцисти вважають східні окраїни за самий підходящий об'єкт для колонізації».

Щоб пак не вважали того «польські публіцисти», коли й А. Ф. Арський теж не визнає за тими «окраїнами» права бути суб'єктами політики, а не об'єктами для політичної і навіть стратегічної колонізації. Бо Краківський проф. Костянтин Сроковський, хоч і польський публіцист, проте, зовсім протилежної думки, ніж радянський публіцист, чи то пак географ Арський.

Треба було принаймі на ділі сумлінно користуватися польською публіцистикою, коли вже не можна було без неї обійтися. Автор не згадав, що якраз на «східніх окраїнах» фактично існує найбільший земельний голод, бо якраз там помічники володіють біля $\frac{3}{5}$ земельної площі і якраз там найбільший відсоток незаможного селянства.

Не можна відмовити авторові, як радянському публіцистові, в оригінальності підходу до національних питань. Про утиски, що їх терпіли поляки в колишніх Германській та Російській імперіях в «Современной Польше» сказано трохи забагато, хоч на всю книжку авторові довелося користуватися для ілюстрації лише двома фактами, а саме:

«Особливо вперті нагінки почалися в початку 20-го століття, при чому 1901 року відбулася ціла трагедія в невеличкому місті Вржесня, де польські діти відмовилися вчитися й молитися німецькою мовою». Про м. Вржесню автор згадує на стор. 15-й і 22-й. Ще вказує на утиски і «неймовірні катування уніяцького населення», не згадуючи, що ті уніяці були не поляки, і зовсім не наводить жадного факта катувань і утисків, які нині творять поляки над українцями та білорусами. Він лише в загальних фразах згадує про національні утиски в сучасній Польщі та наводить, що польська буржуазія «провадить непримириму боротьбу з євреями, вказуючи на те, що вони злісні експлоататори» (стор. 17).

На «Віленщині відбувся плебісцит», який ніби-то потвердив права Польщі на тую область, а Східня Галичина має бути «відокремлена в окрему автономну область» (ст. 56). Багато ще нісенітниць є в тій невеличкій книжці: та їх доводиться пробачити радянському публіцистові, що ще 1920 року в своєму творі «Польща та її економічні ресурси» переконував читачів, що є на світі українці, які прагнуть утворити «федеративну Українську Республіку». Як відомо, ідеологом тої «федеративної України» був Пілсудський та хіба ще «українці» на зразок автора тої книги.

Шкода і навіть велика шкода, що «Государственное Издательство» на радянські кошти видало книжку А. Ф. Арського. Ту книжку залюбки могло бути видано польськими фашистами у Варшаві. Та й нарешті повстає питання: хто такий автор? і кому бажає прислужитися він?—Прочитавши з увагою його книжку, доводиться дійти до висновку, що авторові належить нагорода

Ю. Т.

Молодий Большевик. Літературно-художній, суспільно-політичний та науково-популярний місячник. Орган ЦКЛКСМУ. № 1—за січень, № 2—за лютий 1925 р. Ціна окремого числа 40 коп. ДВУ.

До цього часу на Україні не було жадного журналу, коли не рахувати деяких спроб в провінції та журналу ЦКСЛМУ—«Робота», що в свій час виходив, але не охоплював широких комсомольських мас, що розрахований був-би на молодь і нею самою будувався-би. Тимчасом потреба його наростала що-раз більше. Політично-громадська,

культурно-освітня активність і вимоги молоді зростали, організація молоді комсомол широко розвинула свою працю, охопивши широкі кола молоді своїм впливом і зосередив в собі всю роботу по задоволенню її потреб та організації активності. І тому тим дужче вставало питання про якийсь центр, постійний часопис, що допомагав би і керував цією роботою, збирав і видбив її досвід, виявляв і гартував думку комсомольського активу, що безпосередньо роботу веде. Приймаючи до уваги, що робота на селі за браком належної кількості сил і малої підготовки комсомольських керівників активістів—значно складніша і вимагає скорішої допомоги і керівництва ніж в місті, значно багатшими силами, ЦКЛКСМУ в 1925 році розпочав видання щомісячника часопису за назвою «Молодий Большевик», розрахованого на комсомольський актив, насамперед, на низового сільського активіста і на селянську молодь взагалі, не порушуючи поки що питання про окремі часописи для робітничої молоді.

Вийшло вже два числа за січень і лютий. Обидва мають відділи, що будуть надалі постійні—літературно-художній, суспільно-політичний, науково-популярний, практика комсомольської роботи та критико-бібліографічний, де відбиваються питання, що найбільше цікавлять селянську молодь і комсомольців села.

Перше число присвячено роковинам смерті тов. Леніна та подіям 1905 року. Друге—роковинам Червоної армії та почасті жіночому святу.

Літературно-художній відділ в обох числах заповнений творами комсомольських письменників, здебільшого робітників комсомолу звязаних з його життям. Серед сільської молоді росте нове покоління письменників комсомольців—воно вже тягнеться до журналу й заповняє його творами. Журналом взято курс на те, щоб будуватись їх силами, чим він став на вірний шлях і стає центром зосередження і організації нової сільської комсомольської творчості, треба, щоб цього шляху журнал тримався й надалі.

В перших числах ця лінія вже певно накреслилась—у вміщених творах відбивається життя молоді, переважно селянської, влучно охоплені сучасні й ще недавні мотиви її життя. Особливо характерний і влучний вірш Пав Усенко.—«Сельбудівська»—образ нової дівчини, що від кужіля спішить до сельбуду.

Ал. Дудар—«Сільське»—мотиви—білоруської комсомольської творчості, в багатьох рядках влучно охарактеризовані скалки життя комсомольського.

...Комсомольці хлопці вільні-ж
«Божий дом зробили школою...
...У совіті Тана Маркова
Повінчалася з Миколою.
...А Леоан приїхав з города
(Там учився на робфаці він).

З оповідань слід відзначити Г. Епіка—«Кривава неділя»—(в першому числі), гарний ідеологічно витриманий малюнок хлопця, що в 1905 році, разом з робітниками, пішов босий до царя, щоб одержати черевики і втервав забитим батька, а з ним і віру в царя.

Та «Анкета» (в другому числі)—теплий зворушливий спогад про забитого в боротьбі з бандою молодого п'ятнадцяти років робітника—примушує з жалем і пошаною пригадати безліч таких, що загинули за час громадянської війни.

Єремієвої «В чернігівських лісах» (перше число) тип комсомольця характерний для доби 1920—21 р.р., що краще справляється з бандитами, ніж з спілковими обов'язками.

Оповідання другого числа присвячені умовам роботи молоді в підпіллі та Червоній Армії, при чому останні торкаються лише громадянської війни і переважно боротьби з бандами, сучасне життя і побут армії не відбито, це лише вражіння незакінченості.

В звязку з цим не можна не відзначити, що твори прозою, вміщені в часописі, здебільшого торкаються минулого життя й подій, для сучасної вже більш далеких, тоді як сучасне відбивається в творчості занадто мало. Поетичні—наближаються більше, торкаються його тем і тим живіші й ближчі нам.

В обох числах відділ лишає гарне вражіння і безумовно зацікавить сільську молодь.

Суспільно-політичний відділ в першому числі охоплює і статті про комсомольську роботу, в другому вони виділені окремо, залишаються лише статті на загально-громадські та політичні теми. В обох числах заповнюється відділ в головному статтями керівників політично-громадського життя України—є статті т.т. Квірінга, Гуревича М., Лебеда Д., Адамович і инш.

Розділ «Практика комсомольської роботи» містить провідні статті на сучасні теми комсомольської роботи на селі керівників комсомольського руху на Україні.

Звичайно, що перші числа в деякій мірі ще нащупують теми, що найбільше цікавлять сільську комсомолію і як видно з другого числа вже є досягнення. Друге число багатіше темами першого і містить статті про роботу Л.К.С.М. в радах, роботу з учительством, військове виховання та весняну засівну кампанію.

Виникає питання про зв'язок журналу з масами сільського активу та притягнення його до співробітництва, по сучасній своїй будові він мало до цього пристосований. Отже цю справу треба порушити, завівши розділ «життя на місцях» чи який інший, що притяг-би відгуки з села, та дати вказівки що і як писати.

В науково-популярному відділі освітлюється природні та хемічні явища зв'язані з сільським господарством і новіші наукові досягнення.

В бібліографічному відділі першого числа подано рецензії на нові комсомольські видання, в другому—огляди літератури про Червону Армію та жіноче свято.

Читач цього журналу є комсомолец і свідомий позапартійний, що тягнеться до нового знання, і практичний робітник села. Це є новий тип, його вимоги літературно-художні, культурно-громадські й наукові, ще в повній мірі не виявлено, а вони ростуть і переростають змоги задоволення, що є на селі, тому надзвичайно відповідальна робота помагає на журналі і тому-ж треба признати, що ним вирішується важлива громадська справа і це вимагає до журналу належної уваги широких літературних і громадських кол.

Г. Овчаров.

Культура—журнал культурного, суспільного й політичного життя. Львів, грудень 1924 (№ 2) і січень 1925 (№ 1).

Для нас кожна друкована на Західній Україні книжка, кожний друкований аркуш виданий нашими товаришами з-за Збруча, в «собачих умовинах» польсько-шляхетської демократичної цензури—надзвичайно дорогий. Коли вийшов на початку 1924 року (в січні) перший № «Нової Культури» ми тільки почули, що ввесь наклад цього видання конфіскований польською прокуратурою, а редакція в повному складі дістала державне утримання в одному з польських «університетів революції», тоб-то в'язниці. І дійсно майже цілий 1924 рік не чути було про «Нову Культуру». Вона мовчала вкупі з своїми редакторами. замкнутими в польсько-шляхетських застінках. Але ось—перед нами знову два нові числа вже не «Нової Культури», а просто «Культури» і ми вітаємо її, так сказати—подвійно—вітаємо товаришів, що їх кінець-кінцем випустила польська прокуратура, і—вітаємо вкупі з ними зазначені в наголовку нові два числа «Культури».

Оба числа формою не уступають попереднім числам «Н. Культури». Хто хоч трохи знає умовини Сх. галицького довієськового і сучасного життя, цей легко зрозуміє, яке значіння має для Зах. України видавання марксієвського журналу, який давав-би тамошній громадській думці свіжу поживу, не затроєну газом міщанства, провінціалізму, націоналізму і шовінізму. В даних умовинах Зах. України для всіх цих кол українського громадянства, що не зниділи в злиднях і не згнили морально та політично «Культура» має надзвичайно велике значіння так агітаційно-виховачче, як також революційно-організаційне.

Так, як відповідає умовинам «демократичної республіки», обидва числа «Культури» зачинаються сторінками, на яких надруковано примусовим порядком постанови прокуратури про конфіскацію відповідних небезпечних для цілоти польської держави місць, яких форму я тут подаю з огляду на це, що не всім читачам УСРР попадуть в руки числа «Культури», а вона (ця фовма) надзвичайно цікава. Ось так «В Імени Річпосполитої Польської. Суд окружний карний, яко трибунал пресовий у Львові, рішив на внесок державної прокуратури, що зміст артикулів заміщених в журналі «Культура» № ... (вчислено цілу низку небезпечних місць) узнан доконану в дні 26.XI,1924 конфіскацію за оправдану і зарядив знищення цілого накладу і видав по думці § 493 з. к. заборону дальшого розширювання того друкованого письма» і т. д.

На матеріалі обидвох чисел пізнає, що відбулись на ньому важкі умови і пірвані зв'язки, перерив редакційної праці і т. д. Але все-ж таки не тільки для України, але головно для Зах. України, він надзвичайно цікавий. Ми бачимо в обидвох числах призища наших революційних письменників з УСРР як, напр., М. Хвильовий, Косинка і Союзу РСР, як Брюсова, Покровського, Плеханова. Ми бачимо на підставі творів цих авторів, що «Культура»—цей місток що зв'язує нашу революційну культуру УСРР

через польсько-радянський кордон з Зах. Україною. Надзвичайно добре, на мою думку, зробила редакція, надруковуючи в № 1 за 1925 рік «Оснівні питання марксизму».

Літературна частина обидвох чисел вийшла до де-якої міри слабо. Оригінального з авторів Зах. України майже немає. Це відноситься і до поезії і прози. В числі за 1924 рік (№ 2) тільки два переклади з А. Франка і В. Брюсова. Перший «Покинутий дуб» (вірш) в перекладі В. Бобинського, другий—«Кинджал» (вірш) в перекладі С. Трояновича. Обидва переклади добрі і старанно оброблені, але ми думаємо (і зокрема воно цікаво для читача УСРР), що треба також вміщувати твори Зах. українських ревноетів. В числі № 1 за 1925 рік надруковано недруковані вірші І. Франка, які цікаві з історичного боку, але дуже невеликої артистичної вартости. Вірші з вісімдесятих років, тоб-то з часів, коли І. Франко тільки зачав виступати на літературній арені, що мають в собі всі й пізніші недостатки Франківської поезії взагалі. тоб-то не виражена вповні артистично-політична тенденція і надзвичайно прикручувана і ламана мова. Але наскільки ці вірші І. Франка його молодецькі твори у відношенні до форми, то з боку їх революційности і пролетарсько-батрацької ідеології вони надзвичайно характеристичні і є доказ, як глибоко, сорок п'ять літ тому, розумів І. Франко соціальні мотиви у структурі суспільства і як шалено перегнав він тодішній побут і міщансько-клерикально, консервативно-тупе галицьке-українське громадянство.

Прози оригінальної зах. українських письменників також немає. В 1 № за 1925 рік надруковано переклад чеського письменника Юрія Волькера «Служниця» дуже сильний і цікавий сюжетом, але з деяким скритим так сказати «імпресіоністичним декадансом», який, на мою думку, псує вражіння, що складається після прочитання цього оповідання. Цікавий є також нарис І. Франка (там-же) з побуту к. австрійських в'язниць під наголовком «Івась Новітний».

Надзвичайно цікаві є матеріяли М. Возняка «З життя і діяльности Івана Франка в рр. 1881—1884» (Його листи до Івана Белея). Вони мають таке значіння історичне і побутове, як, напр., листи Т. Шевченка або Лесі Українки до їхніх приятелів, товаришів і прихильників.

З літературно-історичних матеріялів надруковано також цікаву статтю Ф. Савченна «Бальзак на Україні», що була поміщена в одних з чисел «України» за редакцією проф. М. Грушевського.

Багацько в обидвох числах науково-марксієвського матеріялу, як, напр., згадана на початку нашої рецензії праця Ю. Плеханова «Оснівні питання марксизму»; крім неї, напр., Н. Лазаркевича «Від пацифізму до відкритої реакції», М. Покровського «Економічний матеріялізм», С. Задерницького із циклу «Дарвінізм і марксизм», Л. К-р «Профспілки і їх завдання» і так далі.

Зробимо підсумки.

Журнал друкується в надзвичайно тяжких умовах буржуазної диктатури і все-ж таки являє собою бойовий орган революції й популяризації марксизму не тільки в масах молоді й інтелігенції але, що найважніш, передових колах пролетаріату і селянства. Побажаємо нашим товаришам, що працюють в надзвичайно тяжких умовах, дальших успіхів на бойових позиціях революційної літератури і на закінчення хочемо звернутися до нашого революційного громадянства не тільки УСРР, але цілого нашого Союзу з закликком підтримати товаришів, що видають «Культуру» в умовах звірських прислідувань польської «демократії» шляхом масової передплати. Щоб більш буде мати журнал «Культура» (Львів, вул. Осолінських № 10, 2 поверх) передплатників з УСРР і СРСР, то легше буде нашим товаришам так матеріяльно, як і морально виконати це важливе завдання, яке поставила перед собою редакція «Культури».

Я певен, що ми цю підтримку революційної України їм дамо.

В. Гадзінський.

Колесса Ф. Наверстовання і характеристичні призики україн. нар. мелодій. (СХХVI—СХХVII. 62—80).

Автор знавець питання про мелодії українських пісень, наводить цінні вказівки про старинну українську поезію, яку вважає за обрядову, добу козацьку вважає за золотий вік народньої творчости; в цю-же епоху й розвинувся стиль старих історичних пісень—дум—рецитація, де лучшиться текст і мелодія в органічну, нерозривну цілість. Розглядаючи питання далі, Колесса зв'язує частину українських народніх мелодій—з середньовічними церковними ладами, були й впливи сербських мелодій (сербі в запор. січі. київ. колегії, мандрівні сербські співаки). Як за старі часи обміну пісенного матеріялу служили скоморохи—так пізніш—кобзарі й лірники. Тут приед-

нався вплив богогласників, та шкіл і братств, що підтримували співаків. Далі пішли у пізніші часи знищення автономії, панщина, полон та Москва—занепад народної музики та поезії. У статті є опрацювання дум, типове для поглядів автора, як музики: «ліроепічна пісня—рецитатація переважно історичного змісту».

Ів. Єрофіїв.

П'ятьдесят років української метеорологічної книжки.

Визбираючи матеріал для складання покажчика «Що читати з метеорології» (див. науково-популярний та громадський журнал «Знання» за р. 1924 № 38—39), зустрілися ми з цікавою книжкою, що її слід уважати за першу книжку писану нашою мовою на метеорологічні теми ще 50 років тому.

Подаємо докладний текст титульної сторінки цієї книжки та звороту її, зберігаючи правопис.

На титульній сторінці читаємо: «И. М. Р. Що робиться у воздуху і що з того треба знати землеробу. Н. Горбунова переклад на українську мову. Ціна 10 коп. Київ. Вь типографіі газети «Київскій Телеграфъ 1875».

На звороті титулки позначено: «Дозволено цензурою. Київ, 11 августа 1875 года».

У книжці—має вона 16 сторінок, що з них 3 нумеровані—друкованої петитом, подаються елементарні повні, як на той час, відомості з науки про погоду й даються поради землеробу, з'ясувані на поданих поруч із науковими даними, народних повір'ях та відзнаках завбачання погоди.

Мимо свого історичного значіння книжка цікава й своїм міцним зв'язком із життям і сутоприкладним нахилом.

50-тирічний ювілей української метеорологічної книжки слід було-б відзначити зацікавленим у тому організаціям.

Найкраще було-б, звичайно, зосередити, у зв'язку з ювілеєм, громадську увагу на справі видання масової метеорологічної літератури українською мовою, справі, що й досі ще занедбана, на шкоду нашому сільському господарству.

С. К.

Оп. Кисіль. Український театр. Популярний нарис історії українського театру. Київ. Книгоспілка. 1925, стор. 178; тираж 3500.

Український театр чимало може вже нарахувати дослідів наукових; проте, не було досі ще популярної книжки, що в приступній широким верствам читачів формі розповідає про його минуле та давала-б цим самим змогу зрозуміти сучасний його стан і зокрема ту велику деструктивну роботу, що нею відзначилися всі шукання нового театру за часів революції. Коротенький нарис еволюції українського театру маємо ми як вступну частину до старої книжки «Корифеи украинского театра» К.1901), але потреба часу вимагала од авторів цього збірника одностороннього панегіричного освітлення його долі. Далі, вже 1921 року видав «Дніпросоюз» книжку цього-ж самого О. Кисіля «Шляхи розвитку українського театру», але майже половину 22 сторінок цієї книжки складала малюнки, а такий коротенький текст не міг звичайно з'ясувати читачеві ті шляхи, що ними дійшов український театр до сучасності.

У виданій тепер книжці автор її, вважаючи, що «український театр відіграв таку важливу роль у нашому культурному житті і мав такі художні заслуги, що знати хоч-би головні факти з його історії треба кожному. Насамперед це торкається молоді, й зокрема молоді театральної» (ст. 7),—подає «стислу, майже конспектову, спробу висвітлити українське мистецтво в минулому» (ст. 9). Зрозуміло тому, що розраховуючи свою книжку на таких читачів, що їм іноді бракує певних знаннів з історії української культури, подає автор свій нарис історії театру на тлі економічних, культурних та ідеологічних моментів, що певному часу властиві були. Отже це широке освітлення, а також і серйозне використання всієї приступної літератури допомогло авторові досягнути своєї мети: книжка дає здається все, що при сучасному становищі розробки історії театру можна у популярному начерковій про нього сказати. Крок за кроком розкриваються читачеві сторінки еволюції українського театрального мистецтва; зрозумілими робляться і тривкі його хвороби, що вони специфічними умовами, серед яких існував театр український, викликалися; з'ясовується і та велика громадська роль, що цей театр в українському житті грав. Звичайно

нелегко популяризувати історію театру, коли чимало ще нез'ясованого у ній пишеться, отже і був автор у цих моментах досить обережний, обмежуючись фактами та не наважуючись на необґрунтовані гіпотези. Перешкоджує до того-ж книжці стислий характер її викладу: це позбавило автора змоги ширше використати мемуарну літературу театральну та уникнути таким чином деякої сухості, що де-інде почувується, і зробити цим самим книжку цікавішою широкій аудиторії.

Увагу свою зосередив автор переважно на самому театрові, як своєрідному мистецтві; тому (у перших двох розділах) зупиняється він на драмі не більше за інших елементів театру. В розділі про старий український театр (стор. 13—46) розповідає автор про елементи театральної гри у народній поезії, про шкільні вистави, про головні діянки драматургії того часу і про сценічний бік цього театру і нарешті—про перехід його у формі діалогів та вертепу до народніх мас. Розділу цьому особливо став на перешкоді стислий характер викладу. До того-ж бракує тут загального огляду середньовічного театру у тих найхарактерніших його рисах, що придбав він на Заході. Невеличкий такий вступ яскравіше відзначив-би характерні форми українського театру. І якщо вважав автор за потрібне давати відомості про загальний культурний стан України, виходячи з того, що не всі читачі цієї книжки знання про нього мають—тим більше відчувається отут відсутність такої загальної характеристики середньовічного театру, щоб зрозуміти ті по суті уламки його, що на українському ґрунті збереглися. Легше було-б тоді змалювати окремі форми українського театру; у книжці-ж О. Кисіля не виступають вони досить виразно. Завважити до цього можна і деякі неправильно, на мою думку, освітлені деталі. Так, характеризуючи діялог, слід було-б підкреслити многозначність цього терміну: так називалися і коротенькі вірші-привітання, а іноді і цілком самостійна, розвинена п'єса («Алексієв чело-вѣк Божій»); з цього можемо ми зрозуміти, як розвивалися театральні вистави в умовах шкільного життя; вірші-привітання раз-у-раз набирали театральних елементів; од одного виконавця переходили до цілого ансамбля, од звичайної декламації до сценічного виконання, од буденної обстанови до прилюдної вистави, що коли закликалося вже почесне громадянство міста. Виразнішої характеристики потребують і терміни «містерія», «мороліть»; в українському театрові рідко зберегалися вони у чистом виді; українські драми являли собою здебільшого різноманітну мішанину окремих жанрів. Далі що до самих театральних вистав, то навряд чи можна вважати характерною ту відому модель Валансьєнської сцени 1547 р., що подав на сторінці 35 своєї книжки автор; такий устрій сцени можна собі уявити тільки на площі типового середньовічного міста; що-ж до шкільного театру в українських умовах, то більше наближався він очевидно до тої спрощеної сцени, що на ній виконувалися вистави за часи раннього французького класицизму (див. у кн. «Очерки по истории европейского театра под ред. А. А. Гвоздева и А. А. Смирнова», «Academia», Петербург 1923, стор. 259). І, хоч автор і наводить відому звістку київського мітрополіта Євгенія про вистави на свіжому повітрі у ярах Глибочиці, що давалися київськими бурсаками, але не гаразд забувати й про те, що не підтримана ця звістка нічим більше тому і навряд чи можна їй віри няти.

Середню добу українського театру, од Котляревського й до організації постійних українських труп (стор. 47—82) розроблено поки що дуже ще мало, і великої ще потрібно роботи, щоб матеріяли за для освітлення цього часу здобути. Але й те, що ми зараз маємо, дозволяє яскравіше деякі риси змалювати. Так, виразніше можна було-б підкреслити ті національні оточення—на Лівобережжі російське, на Правобережжі—польське, що серед них збиралися помалу елементи українського театрального мистецтва. Польське походження деякого з акторів, обставини, що примушували їх грати перед непольськими глядачами, обмежене знання російської мови—усе це спонукало їх брати участь в українських п'єсах. А знання побуту робило з них іноді непоганими виконавцями цих ролів. Далі можна було-б з'ясувати характерні риси українського акторського мистецтва, що найкращих своїх представників знайшло в Щепкіні та Соленикув знало також і чимало—і дії пипорес—Зелинського, Рехановського, Зубовича, Генделевича, Жураковського, Дренсіха та інших. Українські п'єси, що доводилося їм в них грати, вимагали реалістичного стилю виконання; і, хоч і невеличкий відсоток складали вони у всьому репертуарі цих акторів, безсумнівно сприяли вони тому, що вироблявся новий для того часу стиль акторської гри, що величезну роль відіграв у розвитку, як російського, так само й українського театрального мистецтва. Щепкін переніс свою маніру гри до Москви, де й виховав цілу школу акторську; Соленик та інші актори, що соковитим реалізмом своєї гри в українських ролях на себе звертали увагу, робили те-ж саме діло на Україні,

передавши нарешті через останніх своїх епігонів певну традицію і тим корифеям українського театру, що так високо піднесли українську побутово-етнографічну сцену.

Останній розділ (стор. 83—164) присвячено «новому» українському театрові. Ця доба великого його поширення та розцвіту вивела українське театральне мистецтво на широкий шлях, але не означає така періодизація тої руба поставленої межі, що поставив українському театрові 1917 рік, коли, хоч і в дуже тяжких умовах горожанської війни та економічної розруки, почав був цей театр напружено шукати нових форм; з одного боку, викликалися ці шукання потребою дати новим глядачам відповідний їхнім інтересам театр; з другого-ж, відчувся тут і вплив того незадоволення сучасним театром, що поширене було у всій Європі, а особливо в Росії за останні передвійські роки. Далі, слід зазначити, що зійшов у цьому останньому розділові автор з того шляху, що ним ішов він попереду, відаючи самій-но драмі порівнює вузеньке місце, хоч якраз драматургія цієї доби найменше сучасному читачеві знайома. Що-ж до останніх сторінок, то більша їх здається частина присвячена драмі (101—125, 130—150, 158); до того-ж освітлює автор не так у театральному аспекті, як у літературному. Ми знаходимо характеристику драматичної творчості Винниченка, Лесі Українки, Черкасенка, але говорити у курсі історії театру слід тільки про ту драматургію, що була репертуарною; решта—це діло історії письменства, Або, коли вже подав автор ці характеристики, то слід було-б з'ясувати детально, чому саме не стали ці п'єси репертуарними, де полягає причина цьому—чи в публіці, чи у самих п'єсах. Освітлюючи ідеологічну та літературну вартість цих драм, звертає, справді, автор увагу і на театральний їх бік, власне на їх композицію; але, критерії, що ними він користується, невиразні. Про Кропивницького читаємо ми найменше: «У нього був справжній і таки чималий хист драматурга, але цьому природному хистові бракувало доброї школи, тому... навіть кращі п'єси Кропивницького мають великі хиби. В них часто нема цільності, багато епізодичних сцен, що затримують дію, а прекрасні сцени стоять часто поруч з блідими, ато й зовсім нудними; вони розхоложують глядача і псують вражіння від п'єси» (стор. 109). Що-ж тоді будемо ми за «чималий хист драматурга» вважати? А далі «струнку» композицію бачить автор у Старицького (стор. 111), а також і у Тобілевича (стор. 120), хоч будова п'єс обох цих письменників відрізняється своїми характерними рисами.—Що-ж до самої історії театру, то деякі сторінки її потребують ширшого та глибшого освітлення. Говорячи про надзвичайний успіх українських труп по російських столицях та аналізуючи його причини, не звернув автор уваги на те, як багато сприяла цьому успіхові насиченість українського репертуара музикою (особливо торкається це трупи Старицького у Москві, де не було серед акторів таких могутніх талантів, як «корифеї» товариства, що грало під орудою Кропивницького у Петербурзі); це-ж наближало українські вистави до популярної тоді на всьому обширі Росії оперети. Далі надзвичайно багато сприяло українцям обмеженість репертуару що до кількості самих п'єс і однаковості стилю їх; це дало змогу обробити всі деталі виконання, що й було новиною для публіки, яка звикла вже до похапцем поставлених на конові імператорського театру прем'єр, які й давалися обов'язково майже що-тижня. Зрозуміло проте, що мала така сталість репертуару і свої негативні сторони: не давала вона сприятливого ґрунту для художнього та ідейного розвитку самих акторів. І навіть «корифеї» у головних своїх рисах склалися у 80-ті вже роки, і далі цього не пішли, як не давав по суті нічого нового і репертуар цього часу. Навіть Карпенко-Карий, що в останніх своїх п'єсах далеко відійшов од перших спроб своїх і спромігшися до певної міри на громадську драму, зростаючи ідеологічно, не опанував він новою драматичною формою, що її новий зміст його п'єс вимагав. І громадські п'єси його, не знижуючись що до ясності більшості своїх типів, не давали вже тої простої та здебільшого вдалої будови, що властивою була його першим драмам. Далі треба завважити, що необхідно було детальніше зупинитися на тих умовинах, в яких, дякуючи київському ген. губернатору Дрентелану, опинився український театр. Примушені обмежуватися Лівобережною Україною та Одесою, шукали українські товариства гарних прибутків по-за межами України. Звідти й одірваність їх од українського громадського життя, од письменства, що швидко йшло вперед, а також і нездатність опанувати новою драмою, коли вже стала вона їм приступна. Отже і перебував український театр поміж двома революціями в трагічній колізії: українська інтелігенція вимагала нового репертуару, який й давала тоді вже українська драматургія та «українізована» світова драма, і театр М. Садовського йшов назустріч цим вимогам. Але касу робили не нечисленні освічені глядачі, а та міщанська публіка, що

звикла до певних традицій на українському конові; до того-ж підтримували оцю «гопакедію» і численні «Малороссийские труппи», що подекуди пережили навіть і 1917р.

Революційному театрові віддано останніх 14 сторінок, де й подано історію його за останніх 7 років; проте, не дають ці сторінки докладних характеристик усіх його напрямків, що за цей час встигли відзначитися. А якраз цього бракуватиме сучасному читачеві; особливо цікаво буде йому з'ясувати собі, якими шляхами йшли театральні угруповання українські, оскільки самостійні були вони у своїх шуканнях й чим винні чужим зразкам. Далі, не накреслено й те, як відчув на собі момент цього перелому український театр, як диференціювалася у ньому акторська маса, частина якої не зважаючи на немолоді іноді роки віддалася шуканню нових форм театрального мистецтва. Поширення цих останніх розділів зробило-би цю книжку ще кращим вступом до зрозуміння сучасного театру.

В закінченні маємо старанно підбрану бібліографію, де заготовано усю найголовнішу літературу, що її більш-менш легко знайти у бібліотеках. І, хоч автор і не дбає звичайно про вичерпуючу повноту, але дещо додати тут слід було-б. Так, замість статті В. Возняка «Початки української комедії», що надрукована була в «Україні» 1914 р.—краще послатися на поширення цієї-ж теми в окремій книжці (Львів, 1919); в літературі про Щепкіна обминута найцікавіша про нього робота проф. А. Кізветера (М. 1916), а також інтересну для українського читача статтю М. Мочульського «Щепкін і Шевченко» (Л.-Н. В. 1917). З мемуарів Ванченка не згадано про їх продовження в «Историч. Вестнике» (1916, VI, VII) де знаходимо дуже характерний про мандрівки по Росії та Сибіру «малороссийской» трупи матеріал; далі слід було-б зазначити і велику статтю С. Петлюри про Заньковецьку (Україна, 1907); значно поширити треба було і літературу про новий, революційний вже театр.

Зазначені протягом усього розгляду хиби цієї книжки мають по суті другорядне значіння, і уникнути їх, не пророблюючи монографічно окремі періоди укр. театру, наврод чи можна. Загалом-же, безсумнівно давав дуже цінну книжку; прочитавши її, написану до того-ж простою, зрозумілою широким верствам, мовою зможе читач сучасний організуватися в минулому укр. театру, як одного з компонентів української культури. До того-ж сила малюнків робить книжку почасти й альбомом, наочну даючи уяву, яким саме був раніше театр. Знімки з будинків, з афіш 1834 р. портрети письменників та акторів в найцікавіших їх ролях—здебільшого друкуються вони уперше, далі проста художня обкладинка (робота Кирнорського, четкий шрифт—все це робить книжку надзвичайно приємною і подякувати за неї Вукопспілку широко можна.

П. Руліч.

Проф. Іван Огієнко. Чистота й правильність української мови Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням. Львів 1925.

Автор кількох праць що до історії української мови проф. Огієнко, виступає між іншими й рясенької на помилки книги «Курс українського язика», з новою працею.

Як і у всіх попередніх книгах назирає автор на історичну точку зору, історичний принцип пояснення сучасних мовних фактів.

Потреба в книгах, що висвітлюють історично мовні явища української мови, величезна. Книжка Свенціцького нас ніяк не задовольнила. Мало не половину нової праці проф. Огієнко забирають історичні пояснення та виписки з пам'яток.

На превеликий жаль і ця книга не виповнює тої прогалини, що є в нашій науці. Вона багато має помилок, виписки зроблено раз у раз зовсім не доладу і вся книга в цілому скоріше заплує читача, замість привести його до всвідомлення історії української мови.

Що правда де-яких хиб, зазначених своєчасно Ганцовим в «Курсі» (як, приміром, твердження, ніби глухі звуки ще й досі існують, хоч-би й паразитарно в укр. мові), в цій книзі вже немає.

Зате-ж є чимало нових проти «Курсу» помилок.

Оминатимемо тут численні гріхи авторова що до законів української мови й спинимось переважно якраз на історичній частині.

Почнемо з загальних засад.

Для автора існують власне дві головних епохи розвитку української мови. Це теперішній її стан і «давнина».

Ця «давнина» (слово це подибуємо мало не на кожній сторінці) є в проф. Огієнка щось дуже неокреслене, отже дуже непевне.

Візьмім для прикладу історію переголосу **о, е** на стор. 15 читаємо:

„Науково закон про зміну **о, е** або **е** на **і** можна коротко висловити так: В українській мові давні чисті **о** та **е** змінюються на **і**, як що в дальшій складі був глухий звук **Ъ**, або **Ь**.“ (Про цю формулу нижче).

Далі:

„Звичайно в давнину ця зміна була в відкритих складах, бо тоді, скажемо, в теперішнім слові ніс було два склади: «НО—СЬ». Але коли кінцеве «Ь» тут зникло повстав один закритий склад «НОС», «НС»*. (Підкреслення «в давнину» «тоді» моє М. Й).

Можна-б уважати таке формулювання за стилістичний недогляд, коли-б не дальші висновки.

По-перше так таки й далі не має згадки про «Й».

По-друге: нічого не сказано про слабкі й сильні глухі й це призводить автора до дивовижного висновку на стор. 19—20.

„Як я вже сказав в § 2 зміна давніх **о** та **е** буває лише тоді, коли в дальшому сусідньому складі був глухий звук **Ъ** або **Ь**: це науковий закон, який не знає неоправданих виключень. Коли-ж додержуватись шкільного правила, що звуки **о, е**, міняються на **і** в закритім складі, тоді випадки § 5 будуть виключенням з цього правила (але не з правила наукового).

Це сталося тому, що глухі звуки в одних випадках зникли (тоді склад закрився), в других перейшли на **о, е** (тоді склад лишився відкритим. Ось ці останні випадки й наводжу тут:... кінець, гінець, стілець... камінець, ремінець... корінець, папірець (!)... олівець (!)... сніпок, стіжок...“ (Підкреслення скрізь моє М. Й).

Не можна було тут не зробити цієї виписки. Вона наочно доводить, що проф. Огієнко вважає, що перехід **о, е** на **і** відбувся також і перед сильними глухими.

Трудно серйозно поставитись до такого твердження! Адже-ж і для проф. Огієнка мабуть ясно, що в такому випадкові ми мали-б називні: вірел, кізел, вісел, вівес, пісел і т. д. (із ОРЬЛЪ, ОВЬСЪ і т. д.).

Отже, проф. Огієнко хоч і знає, що бувають глухі сильні й слабкі але не може з того зробити належного висновку.

Не кажемо вже за те, що в перелік слів потрапили такі слова з корінним ятем як «камінь, корінь», німецьке слово «папір», та повноголосне «олівець». Для того, щоби в нас найменшого не залишилось сумніву, що проф. Огієнко справді не розуміє процесу українського переголосу, він додає нижче (ст. 20) „...давній коняць, мостяць правильно дали в нас—кінець, місток“. І далі формула:

„Рок-ен-ець, роч-ен-ець, річ-ен-ець“, що вже просто глузує з історичної граматики української мови.

Цілком очевидно, що з такими теоріями не поясним форм—ЖЬНЬЦЬ (жнець—жнеця), отже проф. Огієнко залишає їх без нікотрих пояснень (стор. 42).

Окрім «давнини» автор усталює ще «доісторичну добу» наприклад (стор. 73). „...Через це-ж саме вже з доісторичної доби утворились подвійні форми прикметників: на «—ний» і на «—ній»“.

Плутається автор також пояснюючи форму «цей». Його пояснення зводиться до того, „що група т+с брєніла віддавна як «Ц»“. В дієсловах стала вона вимовляти як «Ц» (годиця), а надалі вимова заіменника «ся» в дієсловах вилинула на заіменник «сей, ся, се».

Найдавніше при цьому те, що автор перед цим наводить і форми «от+сей, от+ся, от+се», але йому не спадає на думку взяти ці форми за основу пояснення, і він витрачає сторінку з гаком на туманні теорії дієслівного впливу.

На стор. 105 читаємо:

„Це з'явлення «Н» по приїменникові—явище дуже давнє, що повстало ще в доісторичну пору життя нашої мови“. (Мова йде про форми типу з ним, до нього).

Очевидячки для автора залишилося тайною, що «З» походить з СЪН || СМ і що мова може йти не про давнє з'явлення Н а лише про пізніше відокремлення Н від приїменника».

Як що проф. Огієнко з таким поясненням (прийнятим ві всенкій лінгвістичній літературі) не погоджується, то він мав-би це якось мотивувати. Інакше застається вражіння, що проф. Огієнко по просту цього не знає.

Таке саме вражіння полишають нам отакі рядки (стор. 116) «Кінцеві гортанні (!: звуки коріння **г, н, х** по всіх формах часу теперішнього змінюються на шиплячі **ж, ч, ш**) лягти, ляжу, ляжеш, ляже... ляжуть—печу, печем... печуть».

Не переконує нас навіть наведена з збірнику 1073 року форма «камо бѣжоу». Все-ж таки «ляжу» і «ляжеш» застаються явищами цілком різного порядку. В історичнім освітленні така формула просто дивовижна.

Скажемо ще декілька слів про виписки з пам'яток.

На стор. 124 пояснюючи форми як от «ходитимуть» автор каже:

„Походять ці форми з дуже давнього часу і ще з доісторичної доби була в нас така форма будучого недокопаного, котра складалася з недокопаного дієменника допомогового слова ИМАМЬ, напр. ХОДИТИ имамь, ходити имами, ходити имать і т. и. (Виписки).

Далі... Дуже рано в слові «имамь» відпало початкове «И» напр. Чернігівська Ліствиця XII. в. «изъѣдати мать». Пізніше допомогове слово злилося з дієменником: «носити муть» дало «носитимуть» (з носити ИМАТЬ, носити муть)...“

При чому ж тут ИМАМЬ? Надто при чому-ж тут „відмовлення «И» в ИМАМЬ“? Мимоволі набивається думка, що автор не гаразд розрізняє ИМАМЬ і ИМА. Інакше до чого ж наводити „відпадиння «И» в ИМАМЬ“?

Щоб підтвердити цю нашу здогадку наводимо ще інші приклади.

(Стор. 114) „Тоді—літературна форма: давнє ТЪГЪДЪ, ТЪГЪДА дало форми «тогда» «тоди»“.

При чому тут «ТЪГЪДА»?

Нижче:

«Через, давнє ЧРЪСЪ, ЧЕРЕЗ...»

При чому тут «давнє ЧРЪСЪ?»

Давність і доісторичність очевидно служать тільки для того, щоби гатити в одну купу помилки рукописів, церковно-словянську й старо-українську мову.

Так само автор очевидно забув, що форми від та од походять від ОТЪ та ОТ і через це не дозволяє вживати обох форм в однім реченні. (Ст. 142).

Наведено нарешті ще один випис з Полт. актів 1665 року

Автор, гадає що народні говори в словах: зійшла обійдеться.. „знають тут досить виразне «И» а не «І»“.

На доказ цього наводяться виписки з Полтавських актів.

„Пиду в село, подиймую, чого не дистало“. Ця виписка дуже характерна для авторського методу механічно накупчувати виписки.

Не вже-ж проф. Огієнко вважає що в 1665 році знак і означав теперішній звук и? І коли так, то якого знаку 1665 року уживалося для звуку і? Слово періг (!) автор зараховує до повноголосних (стор. 23).

Слово ішов відноситься до правила: „Коли слово розпочинається з двох приголосних трудних до вимови... іржа, іржавий... ішов (!)“

Не-трудно догадатись що слово ішов не „починається з двох приголосних трудних до вимови“ і має своє і з форм другого дієслова, що править йому за Praesens— а саме йти, йду.

Для неакуратности проф. Огієнка в справі виписування цитат характерно ще й те, що «класичні мови» ілюструються прикладами—з Євангелій (!). Цето-б-то Вульгата є класична латина!

Гадаємо, що не висловимся загостро, сказавши, що книга проф. Огієнка нічого не дасть тому, хто хоче ознайомитись з історією української мови. Вона може його тільки спантеличити. Не кажучи вже за нову книгу Немчинова, навіть устаріла в деяких твердженнях книжка Синявського «Короткий нарис» являється в стокроті соліднішою й кориснішою працею, бо базується на наукових даних, а не механічних, неохайних виписках з пам'яток.

Як практичний підручник книга слабенька. Вона не може замінити бодай першого видання «Уваг» О. Курилової.

Правовпис в книзі не академічний і це ще зменшує практичну вартість її як підручника.

М. Йогансен

Природа и охота на Украине. 1—2. 1924. Из-во Всеукр-го союза охотников и рыболовов. Стор. 392, ст. 8-е. Ціну не позн.

Зміст складається з 9 різноманітних відділів, що в кожному теж дуже, різноманітний і цікавий матеріал. Це все заслуга енергійного редактора т. Аверина.

Є белетристичний відділ. Є навіть поезійка — п. н. «Тетрадь». Одне оповіданнячко українською мовою «На козу». Найцікавішим здається мемуарний матеріал «Из скитаний по Манчжурии» В. Дикова. Тов. Джек написав мисливське оповідання з класовим підходом до теми:

«Загудел гудок на заводе...
Властно и мощно».

И я понял, что я не вернусь к Марьяне».

За винятком цього спокушеного «художністю» автора, всі подають непідроблений і свіжий, тим саме зворушливий життєвий матеріал мисливських споминів. Цікаво спостережати на споминах зірку професійну увагу до природи. Хоча-б оця дрібничка: «Колись широка й глибока кава на межі кущів і панського лісу вже давно обснулась і заросла кущами» (П. Постоев).

Найбільш змістовне є «научный отдел». Він має переважно зоологічний характер, але є одна ботанічна стаття «Растительность озера Змиевского Лямана Харьк. губ.» Є Лавренка дуже докладна, як і всі його розвідки. Зоологічні статті дають великий фавністичний матеріал, як от стаття Мігуліна «Млекопитающие Харьк. губ.», Солодовнікова «Материалы к изучению рыб р. Донца», статті проф. Белінга. Вміщена тут розвідка С. И. Огнева «О медведях, водящихся в России» має загальніший систематичний інтерес.

Взагалі цей відділ не гірший, як у якомусь спеціальному органі, що почасти з'ясовується відсутністю наукового друку на Україні.

Відділи «охотничье хозяйство», «рыболовство и рыбоводство» освітлюють досить охоплюючи відповідні галузі. В «официальном» відділі зібрані до купи потрібні мисливцеві норми його справи... З першої-ж сторінки своєї журнал розпочинає кампанію проти шкідливих весняних браконьєрських ловів («О весенней охоте» передова стаття).

Дуже шкода, що журнал, здається, спинився на 1—2 числі. Бажано було-б його бачити й надалі, хоча-б у зменшеному проти цього вигляді.

М. Клонів.

Валер Проноза. Державний розум. Держвидав України. 1925.

Валер Проноза (псевдонім відомого революційного поета) виступає нині з другою вже книжечкою сатиричних віршів.

В книжечці 15 віршів, що викликали в щоденній газетній роботі принагідно.

Це є справдешні «нотатки» як і зветься перша книжка сатиричних віршів, нотатки політика, що стоїть у гушавині соціального життя.

Деякі (небагато з них) стилізовано під народні байки. В сучасній літературі маємо двох авторів таких байок С. Пилипенка й В. Ярошенко.

Й не можна не визнати, що хоч Пилипенкові, хоч Ярошкові б а й к и вдаються краще ніж В. Пронозі: їхні байки мало чим слабші од Глібівських і зберігають понайбільше мову й стиль «під мужика».

Це є свідомо заміна Глібівської байки на нову байку з комуністичною мораллю та з усіма чисто аксесурами байки «під мужика». Щось на взірць антирелігійної брошури з заголовком церковно слов'янського в'язю.

Валер Проноза стоїть до деякої міри на перехресті. Його байки абстрактніші в позбавленні суто селянського аксесуару, бо в них проглядає навіть іронічне до цього аксесуару відношення. Це — не селянський байкар.

Для зрівняння досить узяти хоча-б байку Пилипенка про Павука й порівняти її до байки Пронози «Павук утік — лишилось павутиння» (про скинення Пуанкаре).

В Пилипенка «хазяйка» змітає павутиння, в Пронози його змітає «рука історії» — отже бачимо «стару пісню на новий лад».

Байка «Старі приказки на новий лад» (не вміщена в збірничку «Державний розум») як найяскравіше доводить висловлену думку.

Валер Проноза відходить від байки.

І переходить до сатиричного віршу, до епіграми. Епіграми В. Пронозі вдаються куди краще. Досить указати хоч би на «Відповідь на привітання» — це зразок політичної епіграми. На жаль у збірничку окрім цієї та ще «Дружніх посланій землякам» епіграм майже немає і це тому, що епіграму надто вже щільно буває зв'язано з даним життєвим фактом і вона загубляє взятую по-за ним, свою свіжість.

Повторюємо, Валер Проноза як сатиричний поет стоїть іще на розпутьті шукаючи свого стилю.

Здається нам — його стиль то епіграма це по-перше.

По-друге сатиричний вірш, що формою своєю наслідує якийсь ліричний чи героїчний твір.

До такого гатунку належить усіма сторонами прекрасно виконаний вірш «І моя кримська усмішка» присвячений В. У. А. Н., зроблений під баладу.

Ця річ незрівняно вища від усяких байок «під мужика», бо є одверта і в'їдлива пародія, а байки що-б там ні казати є все-таки література підроблена, фальшована. В таких віршах і в епіграмах сила Валера Пронози й вони читаються з насолодою. Алгоритичність, символізм — необхідні ознаки байок не до лиця В. Пронозі. Його стиль це — гострий сатиричний ніж, епіграма, епіграматичні вірші, одверто іронічні балади і т. и.

Видало Д. В. У, книжечку охайно. Друкарських помилок, здається, немає зовсім. Обкладинка мусила-б бути виразніша.

М. Крамар.

Варвара Чередниченко. Зшиток Софії. Сосяшник за 1905 рік. В-во «Червоний Шлях», Київ, 1925. 2 стор. 199 + II in 8°.

Авторка користується з форми щоденника для своєї півісторичної безсюжетної повісти. Щоденника пише молода дівчинка 14 років. Перед книжкою вміщено сторінку «До читачів», де авторка перепрошує за наївність своїх героїв, як на сучасний погляд, і повідомляє, що «цього твору збудовано на дійсному житті та подіях м. Катеринослава».

Своє завдання В. Чередниченко виконала досить старанно, проте не уникнувши деякої штучності, що зумовлена тут штучністю самого завдання стилізації дитячого письма. Замість дитячої чи півдитячої наївності де-не-де виникає навмисне наївничання дорослої людини. Але окремі рисочки надзвичайно жваві.

Взагалі книжка складається з характеристик окремих героїв, декількох анекдотичних пригод і деякого історичного матеріалу за часи першої революції. З'єднує це все історія потайного революційно-національного, ученого гуртка, де головна героїня виконує обов'язки писарки.

Переказано згадані події просто, супокійно і трохи блідо. Читати можна. Деякі постаті дуже неясково окреслено — і тому їхні вчинки мало умотивовані.

Так відповідальна постать батька Софії, свідомого революціонера лишилась виконана подекуди тільки з побутового боку. Його революційне обличчя накреслено дуже абстрактно. Можна було-б хоч на кінець повісти сказати, в якій партії перебуває «старий Сосяшник», або принаймні в якій саме «майстерні» він працює. Не умотивовано фігура Зої Сольської з її різними екстравагантностями. Поруч з тим другорядні фігури накреслено жваво. Революційні події переказані сумлінно, хоч і трохи сіро. Змальовано «похорон революціонерів», збитих робітників, мітинг, страток учнів — очима героїні, про інше все вона слухає і записує до щоденника розмови.

В цілому книжка В. Чередниченко почасти може заступити в сучасній літературі мислені в старій — особливо російській — спогади з шкільних років.

М. Д.

Е. Гуцайло. Подвійна бухгалтерія. Американське книжкування. Київ 1925 р. Стор. 125. Ціна 1 карб. 50 коп. Тираж 3000.

Винятковий серед загального браку різних підручників в царині технічного знання брак підручників бухгалтерії (українською мовою, звичайно) коли не робить з виходу в світ всякої книжки в цій галузі справжньої сенсації, то в кожному разі викликає до неї значно підвищений інтерес. Такий інтерес викликало й появлення зазначеної вище книжки Е. Гуцайло. Як голодна людина на хліб, так накидається суспільність звичайно до нових подібного роду, бажаючи закрити свій нестерпучий голод. Але тим дужче розчаровується, коли виявляється, що від такої новинки аж ні в чому не змінє попереднього становця й зовсім не затикає дірки, що існувала раніше. Така історія трапилась і з цією книжкою.

Українською мовою досі не було об'єктивного оригінального підручника загальної бухгалтерії. Ніхто також досі не підніс і не спробував розв'язати питання про доцільну, достотну й послідовну рахункову термінологію. Отже завданням перших авторів таких підручників передовим є загодити ці елементарні вимоги життя. Що-ж дає нам автор?

Передовсім тон всієї книжки з початку і до кінця—це бойвий похід автора проти ненависної йому «італійки» й американка.—як панацея від усіх бід і тернів у галузі рахівництва й звітності. Автор пише: «як-же приємно для керівника й для книжкуну тоді, коли протязі години можна мати баланс... Це вдовolenня можна мати лише тоді, коли ведеш американку». Мусимо, однак, запевнити автора, що тут як раз і є його фатальна помилка, що наклала своє тавро на всеньку його працю. Всякий, хто працює на відповідальній праці в царині рахівництва, засвідчить, що не «італійка» винна тому, що балансу не можна мати за годину, а дещо інше, як також і те, що такий баланс, що його можна мати за годину при американці, можна за той-же час, і навіть скоріше, мати й при італійці. Є бо баланси і баланси. Далі автор пише: «американка дає завідувачу підприємством можливість легкої диспозиції в процесі господарства. Зате при прастарій італійці завідувачий ходить в густому лісі конт і записів». Тут, хоча автор і вихвалює американців над усе, але ми мусимо авторові не повірити вже через логічні міркування. Ми, правда, не американці й багато дечим американським не захоплюємося, але американка у нас була відома кожному бухгалтерові і великому відсоткові адміністраторів. Задовго до сентенцій тов. Е. Гуцайло, і невже-ж всі вони такі нерозумні, що не могли такої очевидної вигоди для себе розпізнати? Наша неодноразово випробована практика вчить нас, що американка надто придатна річ в невеликих підприємствах і там вона дійсно скорочує працю, в великих-же підприємствах вона не дає ніякого постережливого ефекту; тим менш можна вважати її за панацею й за засіб до блискавичного одержання балансів. Слід зауважити, що та «італійка», що проти неї автор виступив походом, у нас зазнала такої самої еволюції, як і в Америці (а ми-ж Америки не відкриємо, коли скажемо, що американка то є всього-на-всього лише відміна, варіяція, тієї самої осоружної італійки), лише в інший бік, і скорочення рівнобіжності записів у нас є не гірші, ніж в американці, а можливо, що й далеко більшим ефектом, — залежить від постановки і організації. Не думаємо, щоби автор дійсно вірив у те, що при італійці у нас ведеться аж сім (!) основних книг. Вважаємо, що це автор висловив так вже в бойовому запалі.

Отже, книжці тов. Е. Гуцайло передовсім бракує об'єктивності та тієї рівноваги, що повинні бути першими передумовами наукової праці.

Переходячи до ділового змісту книжки, ми мусимо зазначити, що вона дає читачеві розуміння первісних засад рахівництва й практично вводить читача в курс ведення американської форми рахівництва. В цій частині книжка справляє гарне враження й може принести свою користь при ознайомленні з тією формою. Однак, на жаль, цього надто замало для єдиного поки що підручника з рахівництва на нашому книжковому ринку. Замало також і тих схем номенклатури рахунків для деяких форм господарства, що їх автор приводить в XII розділі своєї книжки. Однієї номенклатури рахунків не досить для того, аби вивчити особливості рахівництва і звітності тих різних форм господарської діяльності. Автор привів у кінці книжки в розділі XX декілька прикладів досить цікавих аналізів з галузі дослідження господарського стану окремих підприємств, але ні одним словом не обмовився про такі дійсно актуальні питання, як доцільний і достотний облік торговельного обороту (різні форми обліку реалізації товарів і одержаних від того результатів), а також нічого не сказав про облік виробництва, дарма що раз-у-раз брав приклади з індустриальної галузі господарства, про облік праці, недостатньо висвітив питання аналізу балансу і взагалі не торкнувся і багатьох питань, з царини практичного застосування рахівництва, тоб-то нічого не сказав як раз там, де повинен бути центр практичної ваги підручника, а тим самим не підвів під нього ніякого ґрунту. Адже підприємцю цікаво мати не баланс сам по собі, а баланс, що дає висліди його різної торговельної або виробничої діяльності. А-як, вести в баланс ці висліди і що вони собою виявляють,— автор не показав.

Ще повинні торкнутись термінології автора, а також стилю його викладу. І те й друге можна кваліфікувати, як нечитабельні. Термінологія автора невитримана. Так тримаючись з початку наукових термінів «Зиск» і «страта», автор, очевидно роблячи поступку сучасному термінологічному жаргонові, переходить зрештою на «прибутки» і «збитки». Окрім того, вона в значній своїй частині невдала. Не кажучи про запровадження ним терміну «книжкування» та «книжкун», що ледве чи ввійдуть у вжиток (є-ж гарний український термін «рахівництво», раз не подобається «бухгалтерія»), нам тяжко погодитись на таку термінологію, як «режі (!?)» «мобілі», та «імобілі», «конто» (чому, все ж таки, не «рахунок»?) то що надмірне засмічення нашої наукової мови чужоземними термінами, при умов існування прегарних українських

або натуралізованих вже на Україні слів, цілковито шкідливе. Також мова автора нас не задовольняє,—вона не популярна і навіть частково не зрозуміла. Таких прикладів, як «дефініція цієї тямки» (стор. 18), «впливи від відписаних дебіторів» (стор. 43), можна десятками зустрінути на сторінках розгляданої нами книги. Також засуджені вже остаточно дієприкметник на «учий» та «ючий» («кореспондуючий», «завідуючий») ріже око, рівно-ж як і зовсім не відповідне вживання займенників «який» та «котрий».

В прикладах автор приводить борги на заставлену землю (стор. 13 та 33). Цього в країні, що на завжди знесла приватну власність на землю, не варто було-б робити.

Отже, з жалем констатуємо, що перший за часом виходу в світ оригінальний твір із загального рахівництва українською мовою не задовольнив пекучої в ньому потреби ні з якого боку, та й ціна—1 карб. 50 коп.—для такої невеликої нижки дорога.

Б.

Література про «перше травня».

«Перше травня—не звичайне свято—день відпочинку,—а міжнародний день відпочинку, свято класове, свято робітників. Цей день має свою історію й святкується вже не один десяток літ.

В країні, де влада належить робітникам і селянам, цей день буде відсвятковано так, як бажає робітничий клас. В цей день на всьому терені С. Р. С. Р. почуватиметься святочний настрій; в усіх клубах, ячейках, школах і т. д. буде зроблено доповіді, присвячені історії цього свята, а культуробітнік—матиме матеріал для того, щоб зробити доповідь про цей день своєму клубові.

Бажаючи стати в пригоді читачам нашого журналу в цій справі ми вміщуємо в ньому список тої літератури, що вільно продається на книжному ринкові, або є в великих бібліотеках, як історичний матеріал.

Список (звичайно) не закінчений, бо трудно злічити всі книги, що вийшли в СРСР присвячені цьому дню. Крім того, трудно тому, що досі спостерігається в нашому видавничому світі звичайне явище: давати найвищу літературу, присвячену певному дню, не за місяць до цього дня, а в найліпшому разі—за день, два до його, а як правило—через скільки день потому, як день цей мене. Тому в спискові нашому немає найновіших книг, присвячених «першому травню», які вийдуть в квітні місяці цього року. Читач довідається в часописах.

ВИДАННЯ ДО 1917 РОКУ

- Г е д, Ж. «8-мичасовой рабочий день и 1-ое Мая». Книгоиздательство «Н о в ы й М и р». Спб. 1906 год.
- Е л ь н и ц к и й, А. «Первое Мая в России». Издание О. П о п о в о й. Москва. 1906 год (См. «Т е м ы Ж и з н и». Вып. III-ий).
- М а р т о в, Л. «Пролетарский праздник». Издание «Д о н с к а я Р е ч ь». Ростов на Дону. 1906 год.
- б. а в т о р а. «Первое Мая—праздник труда». Книгоиздательство Б о р ь б а». Петербург. 1906 год.
- П л о х о ц к и й, (Василевский) «К празднованию 1-го Мая в Русской Польше». Журнал «Б ы л о е». Январь 1907 год.
- А к и м о в, В. — М а х н о в е ц. «1-ое Мая в России». Журнал Б ы л о е. 1906 г. №№ 10—12.
- А к с е л ь р о д, П. «Политические пробуждения русских рабочих и их первомайский праздник» Спб. 1917 год.
- М а р т о в, Л. «Пролетарский праздник». Издание «Новая Библиотека». Спб. 1906 г.
- Б о г д а н о в, А. «1-го Мая—международный праздник труда» Спб. «Издательство Белопольского.
- Г е й л и к м а н, Д. «1-ое Мая в России и за границей». Журнал «Вопросы Труда» Москва.
- П л е х а н о в, Г. «Ежегодный всемирный праздник рабочих и 8-мичасовой рабочий день» Спб. Книгоиздательство «Новый Мир». Петроград.
- П л е х а н о в, Г. «1 мая 1890 г.» Исторический очерк. «См. Журнал «Социал-Демократ». Кн. 2-я. 1890 г. Издание—Женева. (Швейцария).
- М а к с и м о в, Н. «Праздник труда». Издание «Молодая Россия». Москва 1906 г.
- М а р т о в, Л. «Чему учит харьковская маевка», Журнал «Заря». №1-й за 1901 г.

ВИДАННЯ 1917 РОКУ

- Г е д, Ж. «8-мичасовой рабочий день и 1-ое Мая». Москва. Книгоиздательство «Д р у г».
- С т е к л о в, Ю. «Майский праздник в России». Издательство «Ш и п о в н и к», Петербург. (См. «Календарь Революции» под ред. Бурцева).

Д а л ь н и й, В. «Проект письма к Интернационалу». («Первая маевка в России». Издательство «Народное Дело».

З и н о в ь е в, Г. «Пролетарский праздник 1-ое Мая». Издание Петроградского Совета Рабочих и Крестьянских Депутатов. Петроград.

ВИДАННЯ 1918 РОКУ

З и н о в ь е в, Г. «Пролетарский праздник 1-го Мая». Петроград. Совет Рабочих и Крестьянских Депутатов.

З и н о в ь е в, Г. «Первомайский праздник буржуазии». Сборник статей Зиновьева и Ленина «Против течения». Издание Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов.

Р ы з а н о в, Н. «Обуховское Дело». «Материалы по истории празднования 1-го Мая в России». Спб. Петроград Совет Раб. Депутатов.

Е р м а н с к и й. «Первое Мая—день борьбы за мир». Издательство «Книга». Петроград.

С т е к л о в, Ю. «Майский праздник в России». Издательство «Деница». Москва.

ВИДАННЯ 1919 РОКУ

В а р д и н, И. «Майский праздник коммунизма». Издание ВЦИК. Москва.

б. а в т о р а. «Да здравствует первое мая, да здравствует коммунизм». Издание «Петроградского Совета Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов».

В е р з и н, Я. (Винтер.) «Праздник международной солидарности». «Первое мая на Западе». Коммунистический интернационал № 3.

Ф р и ч е, В. «Мировой красный праздник». Издание В. Ц. И. К. Украины. Киев.

Х а р и т о в, В. «Братство народов. Первомайский праздник, как день международного единения». Журнал «П л а м я». Спб. № 51.

ВИДАННЯ 1920 РОКУ

М и т р о ф а н о в, А. «Что за праздник первое мая». Государственное Издательство РСФСР. Москва.

Ф р и ч е, В. «Мировой великий праздник». Петроград. Издание Политического Отдела—Петроград. трудов. армия.

Ш и ш к о в, В. «Подножие башни». Очерки и рассказы (Рассказ «Москва»). Петроград—Государственное Издательство РСФСР.

Л и л и н а, Е. «Первомайский праздник молодежи». Издание Государственного Издательства РСФСР. Москва.

б. а в т о р а. «Первомайский сборник» (посвящается массовым субботникам.) Редакция Колотова. Н. Новгород.

б. а в т о р а. «Да здравствует Первое Мая». Ко всем работникам, красноармейцам, железнодорожникам, ко всем трудящимся. Государственное Изд-во РСФСР. Москва.

К а м е н е в, Л. «Трудовое первое мая». Статья в газете «Известия» № 93.

Е ф р е м о в. «Первое мая в прошедшем». Статья в газете «Уральский рабочий № 106.

В а р д и н, И. (Мгелаидзе). «Майский праздник коммунизма». Государственное Издательство Украины. Харьков, 1920 года.

б. а в т о р а. Первомайское воззвание Коммунистического Интернационала. Журнал «Коммунистический Интернационал». № 1—10—17).

ВИДАННЯ 1921 РОКУ

С в я т к о в с к и й, В. «К истории 1-го Мая» (1890-1892). Журнал «Б ы л о е». Книга 16-я.

О л ь м и н с к и й, М. «1-ое мая в России». Статья в газете «Правда». Москва. № 93.

М и т р о ф а н о в, А. «Что за праздник первое мая». Издание Государственного Издательства РСФСР. Москва.

Л у н а ч а р с к и й, А. «Наш первый май». См. журнал «Красный командир». Петроград.

З о р и н, С. «Первое мая в прошлом и настоящем». Государственное Издательство РСФСР. Москва.

ВИДАННЯ 1922 РОКУ

- Карелина, В. «На заре рабочего движения в Петербурге». Журнал «Красная Новь». Москва. № 4.
- Валк, С. «Материалы по истории празднования 1-го Мая». Журнал «Красная Летопись». Москва. № 4.
- Святковский, В. «К истории 1-го Мая». (1892-1893). Журнал «Былое», книга 19-ая.
- б. автора. «Первое Мая в школе». Сборник по организации первомайского праздника в школе всех ступеней и типов. Со вступительной статьей, тезисами, лозунгами и материалом для декламаций, инсценировок и пения, с примерными программами праздника с живыми картинками. Издание «Книжное Товарищество», 1922 г.
- Лепешинский, П. «Пролетарский классовый праздник». Журнал «Молодая Гвардия». № 1—2-ой. Москва.

ВИДАННЯ 1923 РОКУ

- Сост. Равич-Черкасский. «Первое мая». Сборник статей и материалов. Государственное Издательство Украины. Харьков.
- Раевский, А. «История 1-го Мая в России». Государственное Издательство РСФСР. Москва.
- Фриче, В. «Мировой праздник 1-го Мая». Издание Всерос. Центрального Исполнительного Комитета. Москва.
- Дальний, В. «Проект письма к Интернационалу» (1-ая Маевка в России). Издание «Народное Дело» Москва.
- Плеханов, В. «Ежегодный праздник рабочих и 8-мичасовой рабочий день». Издательство «Новый Мир». Москва.
- Вардин, И. «Майский праздник пролетариата» Издательство. «Московский Рабочий». (Листовка).
- Агитпроп Ц.К. «Тезисы к 1-му Мая». Издание «Красная Новь». Москва.
- Хабас. «Первомайский праздник». (33 года празднования 1-го Мая). Издательство «Красная Новь» Москва.
- б. автора. «Сборник материалов Главполитпросвета о 1-ом Мае». Издательство «Красная Новь». Москва.
- б. автора. «Песни 1-го Мая». Сборник, в который вошли произведения пролетарских поэтов: В. Князева, В. Кириллова и др.. Москва. Издание Хамовницкого Райполитпросвета.
- Вардин, И. «Первое Мая» Издательство «Московский Рабочий». Москва.
- Шелавин, К. «К 1-му Мая в России». Обзор истории 1-го Мая в России. Издательство «Прибой». Петроград.
- Гайсинский, М. «Первомайский праздник». Московское Издание Хамовницкого Райкома РКП. Москва.
- б. автора. «Синеблужный май». Литературно-художественный сборник. Издание Всероссийского Центрального Совета Профессиональных Союзов. Москва.
- Равич-Черкасский. «1-ое Мая в России». Сборник. Государственное Издательство Украины. Харьков.
- Дядя Левонтий. «Первое Мая в России и за границей». Издательство «Молодой Рабочий». Харьков.
- б. автора. «1-ое Мая за границей и в России». Составлено по материалам Зиновьева, Вардина, Фриче, Колпенского, Акимова-Махновца и др. Издательское отделение Ц.К. КП(б)У. Харьков.
- б. автора. «1-ое Мая в рабочих клубах». Сборник. Издание «Красная Новь». Москва.
- б. автора. «Международный праздник труда и наступление капитала». Сборник. Издание «Буревестник». Краснодар.
- б. автора. «Комсомольский Май». Сборник. Издание «Красная Новь». Москва.
- Щелканов, П. «Первое Мая в клубе». В помощь клубной работе. Издание «Молодая Гвардия». Москва.
- Вардин, И. (Мгеилаидзе). «Майский праздник коммунизма». 3-ье дополненное издание. Издательство «Московский Рабочий».
- Плеханов, Г. «Празднование первого мая и борьба с милитаризмом в эпоху II-го Интернационала. (См. Журнал «Путь к коммунистическому интернационалу стр. 58.) Издательство «Прибой».

ВИДАННЯ 1924 РОКУ

- б. автора. «Первомайские стихи». Сборник Кооперативного Издательства «Коммунист». Одесса.
- б. автора. «Рабочая весна 1-го Мая». Сборник Кооперативное Издательство «Коммунист». Одесса.
- состав. С. Валки и А. Шилов. «Первомайская хрестоматия». Государственное Издательство РСФСР. Ленинград.
- Клубный Отдел ГПП. «1-ое Мая». Сборник материалов для проведения дня 1-го Мая в клубах. Главполитпросвет УССР. Издательство «Путь Просвещения». Харьков.
- Кон, Феликс. «Первое мая». Издательство «Красная Новь». Москва.
- б. автора. «Комсомольский май». Сборник. Издательство «Красная Новь». Москва.
- Ленцнер, Н. «1-ое мая и рабочее движение на Западе». Издательство «Красная Новь». Москва.
- Клубный Отдел ГПП. «Первое мая». Сборник Клубного Отдела Главполитпросвета. Издательство «Красная Новь». Москва.
- б. автора «Первое Мая». Литературно-художественный альманах. Издание ПУОКРА. Ленинград.
- б. автора «Первое Мая». Пособие к проведению первомайского праздника в рабочих клубах. Под редакцией Е. Шемашковой и С. Корева. Издание «Красная Новь». Москва.
- б. автора. «Первое мая в школах и клубах». Сборник. Составлен сотрудниками ПРИМГУБОНО. Издание «Книжный Уголок». Чита-Владивосток.
- Щелканов, П. «Первое мая в клубе». Издание 2-ое. Издание «Красная Гвардия». Москва.
- Маркович, М. «Первое мая в дошкольных учреждениях». Издательство «Работник Просвещения». Москва.
- Ленин, Н.—Ульянов, В. «Рабочий праздник первого мая». Издание ВЦСПС. Москва.
- Сверчков, Д. «Первое мая за полярным кругом». (Из книги «Царское подполье»). Издательство «Молодой Рабочий», Харьков.
- Раевский, А. «История первого мая в России». Издание Государственного Издательства РСФСР. Москва. (Издание 2-е дополненное).
- Ашукин, А. «Первое мая в России». Издание «Красная Новь». Москва.
- Власова, О., Орловская, Б., Бендер, Н. «Первомайские прокламации». Библиографическое описание. Государственное Издательство РСФСР. Ленинград.
- Хабас, Р. «Первомайский праздник» (34 года празднования 1-го мая в России. Предисловие В. Невского). Государственное Издательство РСФСР. Москва.
- б. автора. «Перше Травня.» Збірник. Видавництво «Шлях Освіти». Харків.

ВИДАННЯ 1925 РОКУ

б. автора. «Первое мая». Сборник стихов. Цена 50 коп. Настоящий сборник стихов «Первое мая» имеет своей задачей прийти на помощь читателю не только изложением фактического исторического материала возникновения международного праздника труда, но и освещением его политической роли, особенно в период империалистической войны и революции.

Из предисловия.

- Издательство «Пролетарий». Харьков.
- Ленин, Н. «Первое мая в России». Статьи и заметки. Издательство «Пролетарий», Харьков. Цена — 25 коп.
- Ельницкий, А. «Первое мая в России». Издание «Пролетарий». Харьков. Цена 25 коп.

Ю. Масляников.

Книжки, надіслані до редакції.

Г. Зінов'єв. Комінтерн переможців. Доповідь т. Зінов'єва на зібранні активних робітників ленинградської організації 9 липня. Бібліотека «Ленінський призов» за редакцією Е. Квірінга. «Червоний Шлях», 1924 р., 8^о, тир. 7050, стор. 44. Ціна 14 коп.

Л. М. Каганович. Як збудована РКП (більшовиків) (про статут партії). Бібл. Л. Пр.—«Черв. Шлях», 1924, 8^о, тир. 7050, стор. 48. Ціна 15 коп.

М. Е. Малюга й М. М. Артеменко. Організація сільсько-господарського рахівництва в колективах. Книгоспілка, 1925 р., 8^о, стор. 114. Ціна 1 карб.

М. Ірчан. Родина Шіткарів, драма на 4 дії. Вінніпег, Канада, 1924, 8^о, стор. 78. Ціна 25 центів.

Леонід Улагай-Красовський. Сон весняної ночі. Весняна казка на 5 дій (за Гоголем.) Вища Науково-Ренефтуарна рада Відділу Мистецтва Головополітосвіти Наркомосу до вистави ухвалила. ДВУ, 1925, 16^о, стор. 76. Ціна .8 коп.

Книжка-календар кооператора на 1925 р. Книгоспілка, 1925 р., 16^о, ст. 238, тир. 5000, без ціни.

Ленінові листи до Горного 1908—1913. Женева—Париж, Краків—Берн. Поронін. З передмовою і примітками Л. Каменевої. Переклав І Дніпровський. ДВУ, 1925, 8^о, тир. 7 000, стор. 136. Ціна 40 коп.

М. Бюер. Всеобщая история социализма и социальной борьбы. Части четвертая и пятая. Период от 1750 до 1920 г. Г.И.У.

1925 р., 8^о, тир. 3 000, стор. 208. Ціна 1 р. 5 коп.

Э. Квириг. Задачи партии в области промышленности и работы на селе. Г.И.У. 1925 р. 8^о, стр. 30. Цена 12 к.

Н. Н. Попов. Национальная политика Радянської Влади. Перекл. В. Вражливого. Держвидав України, 1925, 8^о, стор. 108. Ціна 40 коп.

А. Гуревич. Возникновение и развитие Коминтерна. Г.И.У., 1925 р., 8^о, стор. 224. Ціна 75 коп.

Б. Горев. Матеріалізм—філософія пролетаріату. Переклад з 4-го російського Г. Коцюби, з авторською передмовою до українського видання. ДВУ, 1925, 8^о, стор. 124. Ціна 70 коп.

Казка про хлопчика Буну. ДВУ. тир. 15000. Ціна 15 коп.

Як звірі хату будували. Склали на підставі народніх казок А. Панив. Малюнки А. Вороньцького. Держвидав України, 1925 р. in quarto, стор. 8. Тир. 15,000 прим.

Павук і комахи. Малюнки А. Вороньцького. ДВУ. 1925 р. in quarto, стор. 6. Тир. 15.000.

Ріпка. Малюнки Н. Алексеева. Книгоспілка, 1925 р. in quarto, стор. 10. Тир. 5000.

Варвара Чередищенко. Зшиток Софії Соляшник за 1905 р. ДВУ. 1925, 8^о, стор. 170. Ціна 60 коп.

Проф. Іван Огієнко. Чистота й правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням. Львів, 1925. Вид. Книгарні Арнольда Бардаха, 8^о, стор. 216.

ПОПРАВКА

У передмові статті «До життя П. Куліша Ів. Нго, що вміщено у 8-9 кн. «Ч. Шл.» 1924 р., на с. 268 замість слів «Рукописи ці в свій час переглядав Б. Грінченко, але то було ще за життя П. Глібової, чому опублікування матеріялів було неможливим, треба читати—«Листи ці в свій час переглядав Б. Грінченко, але опублікування їх через мотиви родинного характеру було неможливе.

Головний редактор—О. Шумський.

Видає—Держ. Вид. України.

ДЕРЖВИДАВ УКРАЇНИ

ОГОЛОШУЄ

К О Н К У Р С

НА СКЛАДАННЯ ДЕТАЛЬНОГО ПРОСПЕКТУ СУЦІЛЬНОГО КУРСУ МАТЕМАТИКИ

Для вечірніх Робітничих Індустріяльних Технікумів України.

Зміст курсу мусить відповідати програмі, що його затвердив Методком Головопрофосвіти. (Про програм можна звертатися до Методкому Головопрофосвіти—особисто або листівкою—на адресу: Харків, вул. Артема, 29).

Складаючи проспекта, треба мати на увазі такі вимоги:

Курс містить у собі елементи алгебри, геометрії тригонометрії, аналітичної геометрії диференційного та інтегрального обчислення. Все це мусить бути об'єднано до єдиного суцільного курсу. Суцільність курсу має бути органічна, а не механічна, цеб-то—без розподілу на окремі розділи елементарної та вищої математики.

Курс повинен містити в собі так теоретичні вправи абстрактного характеру, як і практичні задачі, що їх взято, наприклад, з фізики, механіки, технології, то -що. Мова курсу—преступна для робітників, текст - з наочними прикладами.

З цього курсу учень мусить вивчити, як можна використати довідні таблиці; тому в книзі треба дати зразки таких таблиць, як навчальний матеріал.

Наприкінці кожного розділу треба містити питання, складені так, що їх можна використати, провадячи курс лабораторним методом.

Розмір курсу мусить не перевищувати 22—25 друк. аркушів разом з рисунками. Книгу можна розділити на дві частини—згідно з програмою I і II курсів Технікуму.

У проспекті треба дати докладний зміст курсу, розподіл матеріалу на розділи та теми так, щоб із нього можна було бачити характер питань і задач, які відповідають кожній темі зокрема.

До проспекту треба додати методологічні вказівки від складача.

Бажаний розмір проспекту $\frac{3}{4}$ —1 друк. аркуш.

Проспекти подаються в запечатаних конвертах—без підпису складача—з девізом. Одночасно подається другий запечатаний конверт з' тим самим девізом, що в ньому зазначено прізвище автора та його точна адреса.

Термін подати проспекти—не пізніше 1/VIII ц. р.; проспекти подавати на адресу Д.В.У., Харків, площа Тевелева, 4, до „Комісії конкурсу на суцільний курс математики для ВРТ“.

За найкращі проспекти ДВУ видає складачам дві премії:

1-у премію — 260 крб.

2-у „ — 150 „

Наслідки конкурсу буде оголошено не пізніше 1/IX ц. р.

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

Щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки.

Виходить у Києві книжками в 6 аркушів.

За найближчою участю **О. Гермайзе, М. Граціянського, Ол. Дорошкевича, А. Загорулько, Б. Червоного, Ю. Меженка, Ол. Попова, С. Постернака і Ол. Соколовського.**

„Життя й Революція“ призначається для широких кол низового активу, переважно сільського, для передових селян та робітників, для громадсько-активної інтелігенції.

Журнал за своє завдання має допомагати піднесенню кваліфікації цих груп робітників, давати їм безпосередній матеріал для роботи серед трудових мас, у низових освітніх (сельбуди, робклуби), кооперативних і адміністративних (райвиконкоми, сільради) осередках. Маючи це на увазі, журнал буде знайомити своїх читачів в приступній формі з найновішими здобутками культури, науки, техніки, оскільки ці здобутки виявилися в безпосередніх фактах сучасного політичного життя чи в свіжій книзі.

Журнал „Життя й Революція“ матиме такі основні відділи: 1) Політика. Економіка. Марксизм. 2) Наука. Техніка. Сільське господарство. 3) Культура. Мистецтво. Побут. 4) Що читати. Широко освітлюватиметься культурне життя України, Радянського союзу та найголовніших країн Заходу.

В кінці квітня виходить книга 4.

Зміст: I. 1) **Лакіза.** Підсумки роботи поширеного Пленуму Комінтерну.

2) **В. Бошко.** Проф. Фердинанд Лассаль.

3) **О. Попов.** Соц. економічний процес на селі

4) **М. Перлін**—інтелігенція в марксіському освітленні.

II. Мистецька трибуна.

а) **С. Перлін**—До дискусії в художній літературі.

б) **Мих. Могилянський**—До питання як розуміти худ. твір.

в) **М. Зеров**—Сучасна галицька проза.

г) **Кисінь**—Шляхи українського театру.

д) **С. Савченко**—Сучасна французька література.

е) **В. Петров**—Село в сучасних дослідках.

ж) **М. Коваленко.** Кіно на селі.

III. 1) **Бломквіст**—Агроном у минулому і сучасному.

2) **Опоков**—Меліорація в боротьбі з посухою.

3) **Косьяненко О.**—Літаки в сільському господарстві.

4) **Драпалюк Н. О. П.**

5) **Стрільчук О.**—Венеричні хвороби.

IV. Поточні нотатки.

V. Що читати.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

На 1 місяць . . . . . — карб. 70 коп.

„ 3 „ . . . . . 2 „ 75 „

„ 6 „ . . . . . 3 „ 75 „

„ 12 „ . . . . . 7 „ — „

Адреса редакції: м. Київ, вул. К. Маркса № 2.

Передплату приймається по всіх філіях Державного Видавництва України та по всіх поштово-телеграфних конторах.

Видає **ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.**

15к

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЩОМІСЯЧНИЙ КРИТИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЖУРНАЛ НОВА КНИГА

виходить з листопада 1924 р. за ред. С. Пилипенка і Г. Кєлюби.

ЖУРНАЛ МАЄ ТАКІ РОЗДІЛИ:

1. Видавнича й друкарська справа.	6. Праця Видавництва і літераторів.
2. Книжковий ринок і читач.	7. Хроніка бюро радянських і партійних видавництв.
3. Критично-рецензійний огляд нових видань.	8. Інформаційно-справочний розділ.
4. Бібліотекознавство.	
5. Літерат.-наукове життя на Україні й на Заході.	

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

На 1 місяць	— карб. 50 коп.
" 2 "	1 " "
" 3 "	1 " 50 "
" 6 "	3 " "

ДО УЧАСТИ В ЖУРНАЛІ ЗАПРОШЕНО:

Агуф М., Айзеншток І., Барабашов М., Батиук І., Білик Я., Биковець М., Білокриницький Х., Булаховський Л., Бущуєв, Височанський П., Волобуєв М., Воля Т., Ганцов В., Гендриховська, Годкевич М., Горбань М., Дорошкевич С., Доленго М., Дубняк К., Єзерський, Єрофій І., Йогансен М., Залізнодорожський Г., Зільбарфарб Й., Кравців С., Коряк О., Коцюба Г., Курило О., Лавренко Є., Лейтес А., Лепченко Я., Любченко М., Малюга М., Мамонтів Я., Машкин В., Меженко Ю., Міяковський В., Мірза-Авак'янц Н., Німчинов К., Немолювський І., Пакуль Н., Пащенко М., Пащенко К., Пилипенко С., Платонів Ю., Плевако М., Поліщук В., Полянський М., Попов О., Попов П., Прозоровська А., Равич-Черкаський М., Радлов В., Рижков Б., Рохкін В., Русанов А., Самофалов, Синявський О., Слісаренко О., Слабченко, Соловйов А., Соколовський О., Суліма М., Христовий М., Христюк П., Федюченко Ф., Фомицький, Чередниченко В., Яворський М., Якубський Ю., Яната О. й инш.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Харків, пл. Р. Люксембург, 23
Державне В-во України
Відділ Періодич. Видань.

Там-же приймаються оголошення до журналу:

1 стор.—60 карб.
1/2 " —35 "

НБ ПНУС

282852